

Sayı: 18 Bahar 2016

Ankara

SAHİBİ/ Owner

Avrasya Yazarlar Birliği adına
Yakup ÖMEROĞLU

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ/

Editorial Director

Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU

EDİTÖR/

Editor

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN

YAYIN YÖNETMENİ YARDIMCILARI/

Vice Editors

Doç. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA

Doç. Dr. Feyzi ERSOY

Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY

Doç. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU

Arş. Gör. Hüseyin YILDIZ

YAYIN DANIŞMA KURULU/Editorial Advisory Board

Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ • Prof. Dr. Şükrü Haluk AKALIN • Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH • Prof. Dr. Sema BARUTÇU
ÖZÖNDER • Prof. Dr. Tsendiin BATTULGA • Prof. Dr. Uwe BLÄSING • Prof. Dr. Ahmet BURAN • Prof. Dr. İsmet CEMİLOĞLU
• Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL • Prof. Dr. Nurettin DEMİR • Prof. Dr. Nikolay İvanoviç YEGEROV • Prof. Dr. Marcel
ERDAL • Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAG • Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY • Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN • Prof. Dr. Ayşe İLKER
• Prof. Dr. Henryk JANKOWSKI • Prof. Dr. Mehmet KARA • Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ • Prof. Dr. Leylâ KARAHAN • Prof. Dr.
Yakup KARASOY • Prof. Dr. Ceval KAYA • Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU • Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ • Prof. Dr. Mustafa
ÖNER • Prof. Dr. Mustafa ÖZKAN • Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN • Prof. Dr. Çetin PEKACAR • Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA •
Prof. Dr. Marek STACHOWSKI • Prof. Dr. Vahit TÜRK • Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA • Prof. Dr. Zühal YUKSEL • Prof. Dr. Ercan
ALKAYA • Prof. Dr. Erhan AYDIN • Doç. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA • Doç. Dr. Feyzi ERSOY • Doç. Dr. Habibe YAZICI
ERSOY • Doç. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU • Doç. Dr. Ferruh AĞCA • Doç. Dr. Nergis BİRAY • Doç. Dr. Akartürk KARAHAN
• Yrd. Doç. Ferhat TAMİR

YAZI KURULU/Executive Board

Doç. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA • Doç. Dr. Figen GÜNER DİLEK • Doç. Dr. Feyzi ERSOY • Doç. Dr. Habibe YAZICI
ERSOY • Doç. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU • Yrd. Doç. Dr. Hakan AKCA • Yrd. Doç. Dr. Gülcan ÇOLAK BOSTANCI • Yrd. Doç.
Dr. Savaş YELOK • Yrd. Doç. Dr. Hüseyin YILDIRIM

DÜZELTİ/Redaction

Doç. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA

Doç. Dr. Feyzi ERSOY

Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY

Doç. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU

Arş. Gör. Hüseyin YILDIZ

İNGİLİZCE DANIŞMANI/

English Language Consultant

Dr. Uluhan ÖZALAN

WEB SAYFASI SORUMLULARI/

Web page designers

B. Yavuz PEKACAR • Musa SALAN

YÖNETİM MERKEZİ/Management Center

Sakarya Mahallesi Göztepe Sokak No: 5/A Altındağ/ANKARA

İLETİŞİM BİLGİLERİ/Correspondence Address

e-posta: dilaraştırmaları@gmail.com

web sayfası: www.dilaraştırmaları.com

ABONELİK/Subscription

Fiyatı: 30 TL

Yurt içi Yıllık Abone Bedeli: 60 TL

Kurumsal Abone Bedeli: 120 TL

T.C. Ziraat Bankası Başkent Şubesi

Şube Kodu:1683, Hesap No: 47095325-5001

Posta Çeki Hesabı: Avrasya Yazarlar Birliği

No: 53 23 008, e-posta: kardeskalemler@gmail.com

YAYIN TÜRÜ/Type of publication

Uluslararası Hakemli Süreli (Altı Aylık) Yayımdır.

TASARIM/Design by

İbrahim Sağlam +90 532 460 96 41

BASKI/Printed by

Ankara Ofset Basım Matbaacılık Tic. Ltd. Şti.

Büyük Sanayi 1. Cadde Necatibey İşhanı

Alt kat No: 93 İskitler-Ankara

Tel: +90 312 384 50 63

Sertifika No: 17937

• **Dil Araştırmaları**, ULAKBİM SOSYAL BİLİMLER VERİ TABANI (SBVT), EBSCO PUBLISHING, MLA, ASOS index ve Araştırmacı tarafından taranmaktadır.

İÇİNDEKİLER / Contents

Dil Araştırmaları, Bahar 2016/18

MAKALELER / Articles

- BİR DAHA ZAMİR N’SİNİN KÖKENİ VE NAZAL ÜNLÜ HAKKINDA**..... 7-16
Once More on the Origin of the Pronominal n and the Nasal Vowel
Vügar SULTANZADE
- TÜRK LEHÇELERİNİN SINIFLANDIRILMASINDA UYGULANABİLECEK BAZI MORFOLOJİK KRİTERLER-I**..... 18-28
Some Morphological Criteria That Can Be Applied To The Classification Of Turkish Dialects-I
Fatih KIRIŞÇIOĞLU
- ESKİ TÜRK YAZITLARINDA XİNJIANG** 29-46
Xinjiang in Old Turkic Inscriptions
Erhan AYDIN
- DİLİN KÖKENİ ARAYIŞLARI I: DİLİN KÖKENİYLE İLGİLİ AKADEMİK TARTIŞMALAR** 47-84
The Search for the Origin of Language I: Academic Controversies on the Origin of Language
Caner KERİMOĞLU
- CUVAŞ TÜRKÇESİNDE YETERLİLİK KATEGORİSİ** 85-102
Dynamic Modality Category in Chuvash Turkish
Feyzi ERSOY
- OSMANLI TÜRKÇESİNDE ARA BİÇİM-I: ARAPÇA ve FARŞA KELİMELER**..... 103-124
Intermediate Forms in Ottoman Turkish-I: Arabic and Persian Words
Yavuz KARTALLIOĞLU
- DEDE KORKUT ALP EREN MİDİR? KORKUT ADI ÜZERİNE YENİ BİR ETİMOLOJİ DENEMESİ** 125-133
Is Dede Korkut the Alp Eren? A New Etymological Trial On The Name Of Dede Korkut
Mehmet Vefa NALBANT
- CUVAŞÇADA TATARCA BİR KOPYA: {-KAÇ} BİÇİM BİRİMİ** 135-149
A Tatar Copy in Chuvash: {-KAÇ} Morpheme
Sinan GÜZEL
- ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE dürt- FİİLİYLE “(yağ, merhem ...) sürmek” ANLAMINDA EŞ DEĞER KULLANILABİLEN FİİLLER** 151-166
Verbs In Old Anatolian Turkish That Could Be Used Synonymously With The Verb dürt- In The Sense of “applying (oil, ointment ...)”
Erkan SALAN
- SALAR TÜRKÇESİNDE BİRİNCİL UZUN ÜNLÜLER** 167-185
Primary Long Vowels In Salar Turkish
Mehmet ÖZEREN
- TUVACADA BİR GRAMERLEŞME ÖRNEĞİ: DEERZİ** 187-198
A Grammaticalization Case in Tuvan: Deerzi
Vildan KOÇOĞLU GÜNDOĞDU
- TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ BİRLEŞİK SÖZCÜKLERİN MERKEZLİLİK ODAĞINDA SINIFLANDIRILMASI** 199-217
The Classification of Compounds in Turkish within the Framework of Centricity
İsa SARI
- SARUHAN VE SARUHAÑOĞULLARI ADLARININ KÖKENİ ÜZERİNE** 219-233
Concerning The Origin of Saruhan and Saruhanoğulları
İbrahim ŞAHİN

İÇİNDEKİLER / Contents

Dil Araştırmaları, Bahar 2016/18

ÇEVİRİLER / Translations

KELİME YAPMAK: YENİ KELİMELERİN BAZI KAYNAKLARI 237-246
W. Nelson FRANCİS (Çev. Yusuf ÖZÇOBAN - İsmail ULUTAŞ)

BELARUS-TATAR TÜRKLERİNİN KÜLTÜRÜ İLE İLGİLİ BİR KAYNAK OLARAK
ARAP HARFLİ SLAV DİLLİ ELYAZMALARI 247-257
Z. KANAPATSKAYA (Çev. Emine ATMACA - Reshida ADZHUMEROVA)

KIRGIZ DİYALEKTLERİNİN SÖZ VARLIĞI KATMANLARI 259-271
B. M. YUNUSALİYEV (Çev. Erhan TAŞBAŞ)

DEĞERLENDİRME VE TANITMALAR / Reviews

Prof. Dr. Necati DEMİR-Yrd. Doç. Dr. Özkan AYDOĞDU (2015), Oğuzname [KAZAN NÜSHASI]
(İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), Kesit Yayınları, İstanbul, 590 s. ISBN:978-605-9100-47-2 275-277
Zeki KAYMAZ

Karagöz, İlknur (2015) Tarihi Türk Lehçelerinde Sıfat ve Zarflarda Pekiştirme ve Derecelendirme,
Eyazı Yayınları, Samsun, 321 S. ISBN: 978-605-63007-7-6 278-281
Dilek ERGÖNENÇ AKBABA

Gülsevin, Selma (2016), Karay Türklerinin Dili (Troki Diyalekti),
Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, ISBN: 9789751631732 282-284
Abdulkadir ÖZTÜRK

KAYBETTİKLERİMİZ / Necrology

Prof. Dr. Tofiq Hacıyev (1936-2015) 286-306
Bilgehan Atsız GÖKDAĞ

İnanıklarının Kırılğan Savaşçısı Hocam Prof. Dr. Talat Tekin (1927-2015) 307-312
Süer EKER

Macar Türkolog Prof. G. Hazai Vefat Etti 313-343
İsmail PARLATIR

YAYIN İLKELERİ 345-348
Editorial Principles

MAKALELER
Articles

BİR DAHA ZAMİR N'SİNİN KÖKENİ VE NAZAL ÜNLÜ HAKKINDA

Once More on the Origin of the Pronominal n and the Nasal Vowel

Vügar SULTANZADE*

Dil Araştırmaları, Bahar 2016/18: 7-16

Öz: Bu makalede *Dil Araştırmaları* dergisinin önceki sayılarından birinde Türkçedeki zamir n'sinin kökeninin, takip ettiği ünlünün nazal özelliğine bağlı olduğu konusunda ileri sürdüğüm görüş bazı ek bilgilerle desteklenmiş, bu görüşü eleştiren bir makaledeki tenkitlere cevap verilmiş ve aynı makalede zamir n'sinin kaynağıyla ilgili ortaya atılan hipotez değerlendirilerek yanlışlığı kanıtlarıyla gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, zamirler, zamir n'si, nazal ünlü, iyelik eki, şahıs ekleri

Abstract: In a previous issues of the journal *Dil Araştırmaları*, I submitted a view, according to which the origin of *pronominal n* is based on the historical nasal feature of preceding vowels. In this paper, the view in question is supported by some extra facts, the critical remarks of this view in an article are answered and the wrongness of the hypothesis presented in the same article is shown by arguments.

Keywords: Turkish, pronouns, *pronominal n*, nasal vowel, possessive suffix, personal suffixes

2014 yılında *Dil Araştırmaları* dergisinin 15. Sayısında *Zamir n'sinin Kaynağı Hakkında* başlıklı makalem yayımlandı (Sultanzade 2014). *Sosyal Bilimler Dergisi*'nin 2015 Eylül 4. sayısında Hakan Özdemir'in (2015) benim bu makaledeki görüşlerimi eleştirdiği ve yeni öneri sunduğu bir yazısı çıktı. Gerçekten bu yazı benim görüşlerimi çürütseydi, yazara teşekkür ederdim. Ne yazık ki Özdemir, tutarsız ve haksız eleştiriler temelinde bilimsellikten uzak bir hipotezi doğruymuş gibi göstermeye çalışmıştır. Bu makalenin amacı, Özdemir'in eleştirilerini ve hipotezini değerlendirmek, zamir n'sinin kaynağının nazal ünlüyle ilgisi hakkında bazı ek bilgiler vermektir.

Özdemir'in (2015: 130) makalesi şöyle başlar: "Haziran 2014'te zamir n'si üzerine geleneği teyit eden bir yazı yazmıştım (Özdemir 2014). Aralık 2014'te aynı konuda Sultanzade'nin konuya bambaşka bir bakış açısı getiren makalesi çıktı (Sultanzade 2014)." Bu başlangıç okuyucuyu yanıltabilir: Sanki zamir n'si hakkında tek görüş olmuş ve Sultanzade de Özdemir'le polemige girerek konuya başka bakış açısı getirmiştir. Hâlbuki mesele farklıdır. Zamir n'si hakkında çeşitli varsayımlar ortaya atılmış ve bunlar yeni hipotezin ileri sürüldüğü makalemde özetlenerek eleştirel bakışla değerlendirilmiştir (Sultanzade 2014: 96-98). Özdemir 2014'te ise yeni bir görüş belirtilmemiş ve yazarın kendisinin de itiraf ettiği gibi, sadece "gelenek teyit edilmiştir".

* Prof. Dr., Doğu Akdeniz Üniversitesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, Gazimağusa/KKTC. vugar.sultanzade@emu.edu.tr.
Gönderim Tarihi: 08.01.2016 / Kabul Tarihi: 27.04.2016

Özdemir'in (2015: 130-131) makalesi şu cümleyle devam eder: "Özetle bu yazısında yazar, şahıs zamirlerinin özel bir nazal ünlüye sahip olduğunu, zamir n'sinin kökeninin bu nazallıkta aranması gerektiğini yazısında sıraladığı beş maddeyle ele almıştır". Bu cümle de yanıltıcıdır. Ben şahıs zamirlerinde ünlünün eskiden genizsi özelliğe sahip olduğunu yazdım, ancak zamir n'sinin kökenini sadece bu zamirlerdeki ünlüde aramadım. Türkiye Türkçesinde 1. ve 2. şahıs zamirlerinde zaten zamir n'si söz konusu değildir. Beş maddenin sıralanma sebebi de Özdemir'in iddia ettiğinden farklıdır.

"Özet"te Sultanzade (2014: 95) şunları yazmıştır: "Zamir n'sinin ortaya çıkma sebebi, ondan önce gelen ünlülerin eskiden genizsi özelliğe sahip olmasıdır. Hâl ekleri bu tür ünlüyle biten dil birimlerinin üzerine ilave edildiğinde, nazallıktan dolayı aralarında sanki bir n sesi varmış gibi algılanmış ve bu, zamanla dilde sabitlenmiştir." Burada hâl eklerini alan 3. şahıs iyelik eki ile bazı zamirlerin ünlüsünün Türkçenin eski dönemlerinde nazal olduğu kastedilmiştir. Böyle nazal ünlünün varlığının ispatı, Özdemir'in (2015: 132) de ifade ettiği üzere, "meseleyi kökünden halleder" ve "işimizi kolaylaştırır".

Bugün bir ünlüde nazallığın olmaması eskiden de olmadığı anlamına gelmez. Dilde hiçbir şey izsiz kaybolmuyor. 3. şahıs iyelik ekinde, şahıs zamirlerinde ve onlardan türemiş morfemlerde nazallığın izleri kalmıştır. Elimizde eski dönemlerin ses kayıtları olmadığına göre, biz bu izlere, dolaylı ipuçlarına bakmak zorundayız. Benim makalemde ana fikir açıklandıktan sonra ek olarak işte bu ipuçları sıralanmıştır. Özdemir bu maddeleri teker teker ele alarak buradaki iddialara "cevap veremeye" çalışmıştır.

(a) maddesi Özdemir'in (2015: 131) makalesinde şöyle başlar: "Ana Altaycada 3. şahıs zamiri **in* olamaz. Choi'nin Mançuca ve Moğolca şekillere dayanarak ileri sürdükleri doğrudur. (Choi 1991: 194)." Özdemir okuyucuyu yanıltan cümleleri ve ifade tarzını devam ettiriyor. Sanki ben Ana Altaycada 3. şahıs zamirinin **in* olduğunu iddia etmişim ve Choi'nin bu konudaki görüşüne karşı çıkmışım. Böyle bir şey yok. Benim Choi'de karşı çıktığım husus, zamir n'sinin kaynağını Ana Altaycada gayri-ciddi şekilde onarmaya çalıştığı bir **n* iyelik zamirine bağlamasıdır. Yoksa gerek Ana Altaycada gerekse Mançuca ve Moğolcada 3. şahıs zamirinin **i* biçiminde olduğunu kabul ediyorum ve bu benim teorimi destekliyor.

Özdemir (2015: 131) şöyle devam eder: "Bahsi geçen ünlü Sultanzade'nin ileri sürdüğü gibi nazal ünlü de olamaz. Eğer öyle olsaydı benzer durumda olduğu ileri sürülen Türkçe şekillerin yalın durumunda ortaya çıkan n sesinin Mançuca ve Moğolcada da belirmesi ve fark edilmesi gerekirdi." Ben hiçbir yerde 3. tekil şahıs zamirinin Türkçe şekillerinin yalın durumunda bir n sesi ortaya çıktığını ileri sürmedim. Ortada var olmayan bir iddiaya karşı çıkan Özdemir (2015: 131) bunun üzerine de şu sonucu çıkarır: "Bu şeklin sıklıkla kullanılan III. şahıs zamiri olduğu göz önünde tutulursa bu fark edilememe meselesinin açıklanması gerekir. Bu tür bir ünsüz ortaya çıkmadığına göre, böyle her durumda farklı nitelik sergileyen bir ünlüden de bahsedilemez."

Ben makalemin ilgili maddesinde belirttiklerimi aşağıda tekrarlayarak, Özdemir'in yazdıklarıyla kıyaslamayı ve değerlendirmeyi okuyucunun takdirine bırakıyorum:

“Yukarıda birçok bilim adamının 3. şahıs zamiri ve onun kaynağını teşkil eden işaret zamirinin proto-Türk dili için ve bazılarının da hatta Ana Altayca için **i(n)* şeklinde onardığı ve *n* unsurunun ancak çekimlerde ortaya çıktığı gösterildi. Bu hipotezlerin hiçbirinde neden yalın hâlde zamirin *n* unsuru içermediği açıklanmamıştır. Ayrıca, neden çekimlerde meydana gelen, başka ses dedğil de *n*'dir (bazen de *m*)? Bu *n* unsurunun ortaya çıkış sebebinin en makul izahı, **i*'nin nazal olarak kabul edilmesidir. Yani zamirin **i* ve **in* şeklinde iki farklı biçimi yok idi. Biçim aslında tek olmuştur; bu da, çekimlerde zamanla *in* (veya *im*) olarak algılanan nazal *i*'dir.” (Sultanzade 2014: 95).

Görüldüğü üzere, benim değindiğim mesele farklıdır. Özdemir bu meseleyi geçiştirerek hedefi şaşırması veya hedef şaşırtmaya çalışmıştır.

(b) maddesinde Özdemir (2015: 131) şunları yazar: “Zamirlerin kökünde var olduğu iddia edilen nazal ünlünün en başında nazal bir ünsüze ihtiyacı olduğu göz ardı edilmemesi gereken bir olgudur... Türkçede bu ilk oluşum için ne Sultanzade'de ne de başka hiçbir kaynakta tatmin edici bir açıklamaya rastlanır.” Sonucu cümleden sanki Özdemir'in nazal seslerle ilgili çok sayıda kaynağı okuyup bildiği kanaati oluşabilir. Hâlbuki bu maddedeki iddiasını tek bir dile -Fransızcaya- dayanarak ortaya atmış, onun da bilgilerini kendisi bulmamış, Yrd. Doç. Dr. Metin Yurtbaşı'dan almıştır. Eğer Özdemir Fransızcayla sınırlı kalmayıp gerçekten çok sayıda dilin malzemesine başvursaydı, nazal ünlülerin tarihen nazal ünsüzlerden bağımsız olarak da mevcut olabileceğini görür, hatta tipolojik olarak ünlülerde sonradan nazallaşmanın değil, sonradan nazalsızlaşmanın yaygın olduğunu (Serebrennikov 1974: 120) fark ederdi. Kaldı ki, benim bahsettiğim nazal ünlülerin hipotetik bir nazal ünsüzün tesiriyle veya düşmesi sonucu ortaya çıkmış olması da prensip itibarıyla mümkündür, ancak makalemin (b) maddesinde temas ettiğim 1. ve 2. şahıs zamirlerinin ilk biçimleri Türkolojide *n*'siz, sırasıyla **be/*bi* ve **se/*si* olarak anılmaktadır (Aşnin 1988: 202). İşin enteresan tarafı, beni eleştiren kendisi de makalesinin bir başka yerinde bu konuda aynı görüşte olduğunu ortaya koymuştur: “Şahıs zamirlerinde ilk şekiller **bê/*sê* biçiminde kapalı e (*ê*) sesi ile kurulmuş olmalıdır” (Özdemir 2015: 132).

(c) maddesinde, 1. şahıs zamirleri ve onlardan türemiş ek morfeplerdeki ses değişimleri analizime değinen Özdemir, *b > m* değişmesinin nazallaşma değil, sızıcılılaşma olduğunu iddia eder. Bunun için Eski Anadolu Türkçesinde aynı şahıs zamirlerinin “ekleşmiş hâlinde” (*-vAn / -vUz*) görülen *b > v* ses değişmesine vurgu yapar ve bu değişimin benim iddialarım için başlı başına bir açmaz oluşturduğunu savunur (Özdemir 2015: 131).

1. şahıs eklerinde belli bir dönemde görülen *b > v* ses değişmesi benim teorimi açmaza sokmaz. Kelime sonunda ve eklerde, özellikle de iki ünlü arası (intervokal) konumda sızıcılılaşma ve genel olarak süreksiz ünsüzün sürekliliğe dönüşmesi, Türkçede birçok örnekte görülen fonetik hadiselerdendir. Ancak bu, kelime başı için karakteristik bir olay değildir, benim (c) maddesinde bahsettiğim ise sadece ekler değildir, başlıca olarak zamirlerdir, yani kelimelerdir. “Patlayıcı ünsüz *b* sesi sözcük başında bazı durumlarda sızıcı bir ses (*v* veya *m* farketmez bu durumda) olmaya zorlanmaktadır” (Özdemir 2015: 131) savının tersine, kelime başında sızıcılılaşma Türkçenin fonotaktığı için zorlayıcı veya karakteristik bir özellik sayılamaz. Ayrıca, *biz > miz* örneğinde,

gerileyici benzeşmenin sebebi, Özdemir'in düşündüğü gibi, gerçekten sızıcılışma olsaydı, *z* sesinin başka kelimelerde de *b* sesini *m*'ye dönüştürmesini beklemek gerekirdi, hâlbuki böyle bir şey söz konusu değildir.

Özdemir tersini iddia etse de, sesbilgisi konularına vâkıf okuyucu $b > m$ ses değişmesinin bir nazallaşma olduğunu bilir. Çünkü *m* ünsüzü *b* ünsüzünden oluşum biçiminden ziyade oluşum kanalına göre, hava akımının geçiş yoluna göre farklıdır ve $b > m$ değişmesinde ön planda olan, nazallaşmadır; sızıcılışma veya süreklileşme ise bunun yan ürünüdür. Şöyle ki, *m* sesi ağız boşluğunda oluşum biçimi itibariyle süreksiz ünsüzlerden farklı değildir; *m* sesini (ve diğer genizsi ünsüz olan *n* sesini) sürekli yapan, hava akımının burun boşluğundan doğal olarak engele takılmadan çıkmasıdır. Nitekim Uluslararası Fonetik Alfabe (IPA) de *m* ve *n* sesleri sızıcı ünsüzler sırasında yer almaz. Tartışılan kelimelerde ses değişiminin itici sebebi sızıcılışma olsaydı, *b* sesinin *m*'ye değil, gerçek bir sızıcı ünsüze dönüşmesi gerekirdi. Bu açıdan, Özdemir'in devrik cümleyle ifade ettiği “*v* veya *m* farketmez bu durumda” iddiası da havada kalır.

(d) maddesinde *-sInIz* şeklinin ortaya çıkmasında nazal ünlünün rolü konusunda görüşümü herhangi bir gerekçe göstermeden “kesin değildir” diye kenara atan Özdemir (2015: 131), çok daha karmaşık ve kesinliği çok daha tartışmalı bir etimoloji ileri sürmüştür: “*-sInIz* şekline *-sIglz* şekline ona da *-sI:z* şekline ulaşmanın önündeki tek engel gibi duran $g > n$ değişimi veya nöbetleşmesi için Eski Türkçe şekiller ($g \sim \eta$) ileri sürülebilir.” Ancak iddia edilen *-sI:z > -sIglz > -sInIz > -sInIz* geçişlerinin kabul edilmesinde bir tek değil, çok engel var ve bu yolla *-sInIz* biçimine ulaşmayı Türk dili tarihi malzemesi onaylamamaktadır, nitekim Özdemir bu kronolojiyi destekleyecek olan hiçbir kaynak göstermemiştir. Özdemir (2015: 131-132) kendisi de kendi hipotezini çok gerçekçi bulmamış olsa gerek, *-sIn* şekline dayandırdığı başka bir görüş de ortaya atmış ve çokluk belirten *-Iz* unsuruyla beraber ele alınabileceğine morfolojik denklik olarak Prof. Dr. Mustafa Sarı'nın ona hatırlattığı Eski Uygurca *kelijler* şeklini örnek göstermiştir.

Türk dilinin tarihi kaynakları *-sIz* biçiminin *-sInIz* biçiminden daha eski olduğunu gösterir. Dolayısıyla, Çağdaş Türkiye Türkçesinde *-sInIz* eki belki eşzamanlı yöntemle *-sIn* ve *-Iz* parçalarına ayrılabilir, ancak artzamanlı olarak ekin bu şekilde meydana geldiğini tarihi kaynaklar desteklemiyor. Eski Uygurcadaki *kelijler* şekliyle aranan morfolojik denklik ise *-sInIz* değil, *-ηIz* biçimidir. Emir kipinin 2. çoğulunda *-η* biçimiyle paralel kullanılan *-ηIz* biçimi ve görülen geçmiş zaman ekiyle şart eki üzerine ilave edilen *-ηIz* 2. çoğul şahıs eki sadece eşzamanlı değil, artzamanlı olarak da *-η* ve *-Iz* şeklinde parçalanabilir, *-sInIz* eki ise böyle değil. Bir de, bu ek, Özdemir'in iddiasından farklı olarak, *η*'li biçimden, yani *-sInIz* biçiminden daha eskidir. Sonuncu biçim sadece belli dönemde ve belli kaynaklarda *-ηIz* biçiminin tesiriyle analogi olarak ortaya çıkmıştır. Bu konuda 2013 yılında Saraybosna'da düzenlenen Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresinde özel bildiri sunan Prof. Dr. Mustafa Sarı, bunları da Özdemir'e hatırlattı mı, bilemiyorum.

(e) maddesinde de Özdemir, benim makalemdeki ilgili maddede yazdıklarımı değinmemiş, fakat eleştirmekten geri kalmamıştır:

“Bu maddede anılan III. şahıs iyelik ekine bir de *aitlik eki* ve yazı boyunca hiç bahsedilmeyen işaret zamirleri eklenmeliydi. Kaldı ki, işaret zamirlerinin çokluk şekillerinde türeyen *n* sesi için Sultanzade'nin getirdiği çözüm bir türlü her lehçe için gerçekleşmiyor. *Bunlar, şunlar, onlar*'daki durum analoginin dışında bir başka açıklama bulabilir mi? *Zamir n'si* barındıran lehçelerde bile bu konuda bir ölçünlülük yoktur. Hatta bugün bu kullanımı ölçünlü hâle getirmiş Oğuzca için bile EAT döneminden *n'siz* şekiller getirilebilir. Bu durum analoginin yavaş yavaş bu örneklere nüfuz ettiği şeklinde yorumlanabilir. (Sultanzade, “sadece *e/i* seslerinin nazal olduğunu yazdım; *o/u* ünlülerini işin içine katmadım” diyebilir...)” (Özdemir 2015: 132).

Hayır, Sultanzade böyle bir şey demez. Özdemir'in doğru söylemediğini görmek için “işaret zamirlerinden hiç bahsedilmeyen” dediği yazının daha ilk cümlesine bakmak yeterlidir: “Türkiye Türkçesinde *o, bu, şu ve kendi zamirlerinden* sonra hâl ekleri geldiğinde, aralarında bir *n* sesi ortaya çıkar” (Sultanzade 2014: 95). Ben zamir *n'sinin* kaynağının kendinden önceki ünlünün nazallığıyla ilgili olduğunu net bir şekilde ifade ettim. Bu, *bu* zamiri dahil bütün durumlar için geçerlidir. Özdemir'in iddia ettiği analogi, yalnız Eski Türkçe kaynaklarında geçmeyen ve sonradan ortaya çıktığı anlaşılan *şu* zamirinde söz konusu olabilir.

Çokluk ekinde önce zamir *n'sinin* kullanılıp kullanılmadığı meselesine gelince, Türk dilleri ve lehçelerinde bu konuda gerçekten şekil birliği yoktur. *Onlar, bunlar* yanında *olar, bular* da var. Hatta *aitlik eki -ki* ile çokluk eki arasında zamir *n'si* hiç bulunmaz. Özdemir'e (2015: 132) göre, bu, “analojiyi adeta inkâra yer bırakmayacak derecede ispat etmektedir”. Hâlbuki Özdemir burada kendi kendiyi çelişkiye düşmüştür: Analogi, zamir *n'si* sebebiyse bahsedilen her durumda bir *n* unsurunun ortaya çıkması beklenirdi. Benim görüşümü ise söz konusu istisnalar çürütmez veya zayıflatmaz, tam tersi, kuvvetlendirir.

Mesele şudur: Çokluk belirten *-Ar* unsuru tarihen yeni bir ektir (bk.: Georg 1990: 145; Serebrennikov, Gadjeva 1986: 87-91) ve hâl ekleriyle kıyaslamada çok sonraki dönemlerde ortaya çıkmıştır. Bu ekin olduğu evre, muhtemelen Türkçenin ünlü sisteminde nazallığın artık zayıfladığı ve birçok ağızda ise tamamen kaybolduğu dönemdir. Böylece, nazallığını kaybetmek üzere olan ve ağız sesine dönüşmekte olan ünlülerle *-Ar* eki arasında bir *n* sesi algılanması her zaman söz konusu olmamıştır. Bu yüzden *-Ar* ekinde önce zamir *n'sinin* var olduğu örneklerin yanı sıra, olmadığı örnekler de vardır.

Özdemir'e (2015: 132) göre, Türkçede nazal ünlüler tasavvur dahi edilemez. Hâlbuki nazal ünlüler günümüzde bile kullanılmaktadır. Meselâ, *genç, mum* gibi kelimelerde ünlüler, yanlarındaki geniz ünsüzlerinin tesiriyle genizsiz olarak telaffuz edilir. Elbette, bunlar normal ağız ünlülerinin çevresel özellikten dolayı ortaya çıkan türleridir. Fonemik nitelik taşımadığı için (ve doğal olarak, yazıda da işaretlenmediğinden dolayı) bu nazallık normalde fark edilmez. Nazallığın ünlülerde fonemik özellik taşıdığı dillerde durum farklı olabilir. Meselâ, başkalarının *Vn* (ünlü + *n* sesi) olarak algıladığı parçalar, Portekizcede *n* sesi olmadan tek nazal ünlü ses (veya diftong) şeklinde telaffuz edilir (Parkinson 1983); *San-Paolo* yerine *Saõ-Paolo* gibi. Mesele aynı meselesidir.

Zamir n'si olgusunun bugünkü algılanmasıyla Eski Türkçe dönemindeki algılanması aynı değildir. Eski dönemlerde *zamir n'si* olgusunun bir *n* sesi olarak algılanmadığı konusunda Orhon abideleri önemli ipuçları vermektedir. Türk runik alfabesinde *n* sesini karşılayan iki harf olmasına rağmen, bunların hiçbirinden metinlerde “*zamir n'sini*” işaretlemek için kural olarak istifade edilmemiştir. Bunun en mantıklı ve makul açıklaması, *zamir n'sinin* ayrıca bir ses olarak görülmediğidir. Öte yandan, benim iddia ettiğim nazal ünlüler için de metinlerde özel harfler yoktur. Ancak ünlü sesleri ifade eden harflerin runik alfabede zaten oldukça kısıtlı sayıda olduğunu göz önünde bulundurursak, bunu makul karşılamak gerekir. Runik yazı sisteminde ünsüz sesleri belirten harfler, yanlarındaki ünlülerin de bazı özelliklerine işaret eder. Bahis konusu ünlülerin tesiriyle kendilerinden sonra gelen ünsüzleri genizsileştirdiği metinlerde bariz şekilde görülmektedir:

a) Yönelme ve yön belirten hâl eklerinin ilk ünsüzü bu durumlarda normal biçimlerinden farklı olarak ʎ harfiyle işaretlenmiştir. Bu, art damak nazal ünsüzüdür (*ŋ*). Türkiye’de bu sese genellikle “nazal n” denir, hâlbuki bu, *g* sesinin nazalıdır (bk.: Sultanzade 2013).

b) Bulunma-çıkma hâlinin ilk ünsüzü normal biçimlerinden farklı olarak ʘ harfiyle işaretlenmiştir. Bu harf Türkolojide “çift ünsüz” işaretlerinden sayılmaktadır (*nt/nd*). Aslında ise bunun süreksiz dış ünsüzünün genizsileşmiş biçimini göstermek için kullanıldığını düşünmek için yeterli sebep vardır. Yukarıda *Vn* biçiminin iki şekilde algılanabileceği not edildi. Orhon abidelerindeki yazı özellikleri de Eski Türkçe döneminde akabinde *t* ünsüzü gelen böyle bir biçimin iki şekilde algılandığını gösterir. Bunlardan biri, günümüzdeki gibi, *Vnt* şeklinde algılanmadır. Bu durumda *n* ve *t* sesleri birer ilgili harfle yazılmıştır:

/KıntI/ (*e*)*kinti* “ikinci olarak” (KT D 33, vb.)

/Intmz/ *int(i)m(i)z* “indik” (T 26)

/kÜntz/ *künt(ü)z* “gündüzün” (KT D 27, vb.)

/ÜntrÜ/ *ünt(ü)rü* “(şafak) sökerken” (T 35), vb. vb. (Tekin 2000: 40).

İkincide ise *Vnt* değil, bir nazal ünlü ve ünsüz olarak algılanma söz konusudur (*ŋt*). Bana göre, ʘ harfi bu durumda kullanılmıştır. Harf, ünlünün genizsileştirdiği *t* sesini karşılamaktadır.

c) “Eşitlik” hâlinin ilk ünsüzü normal biçiminden farklı olarak ʒ harfiyle işaretlenmiştir. Türkolojide bu harf de “çift ünsüz” işareti (*nç*) olarak bilinir, ancak yaptığımız bir araştırmanın sonuçları (Sultanzade 2016) bunun tek sese tekabül ettiğini gösterir. Nasıl ʎ (*ŋ*) harfi *ng* değil, nazal art damak ünsüzünün karşılığıdır; nasıl “yanlılıkla *ny* yazılarak çift ünsüz zannedilen” (Sertkaya 2012: 3) ʒ harfi nazal ön damak ünsüzünün karşılığıdır, ʒ harfi de yarı kapantlı nazal dış-damak ünsüz sesin sembolüdür.

Görüldüğü üzere, bu hâl eklerinin kullanımında tesadüf sayılamayacak bir kural vardır: Sonu ünlü sesle biten 3. şahıs iyelik eki ve bazı zamirlere ilave edildiğinde, eklerin ağız ünsüzü olan ilk seslerinin yerini genizsi karşıtları alır. Bu ünsüzleri genizsileştiren sebebin, önlerindeki ünlünün nazallığının tesiri dışında

mantıklı bir açıklaması yoktur. Yukarıda bahsedilen her üç harf, ilgili genizsi ünsüzlerin yanı sıra, kelime içinde onlardan önce gelen ünlülerin nazallığını da işaretlemiştir. Bir daha tekrarlayalım, ünlü harflerin kısıtlı olduğu sistemde bu normaldir; kelime içinde ünlülerin kalın veya ince olması benzer şekilde ünsüzlere göre belirlenmektedir.

3. şahıs iyelik ekindeki ünlünün bir zamanlar nazal olup olmadığını test etmek için kullanılabilir yöntemlerden biri, bu ekin çok eskiden oluşturduğu ve içinde kalıplaşarak, “taşlaşarak” kaldığı, yani morfolojik değil, etimolojik çözümlemeyle ayrılabilirdiği bir kelimedeki nazallık izlerini aramaktır. *Gibi* kelimesi böyle bir örnektir. Onun etimolojisi hakkında görüş belirten birçok Türkolog, kelimenin *kip/ kep* ‘kalıp, biçim’ kökünün üzerine 3. şahıs iyelik ekinin ilavesiyle oluştuğu konusunda hemfikirler (Clauson 1972: 686; Hacıeminoğlu 1984: 55; Ergin 2000: 371; Li 2004: 302; Deny 2012: 540; vs.). Kelimenin tarih boyunca uğradığı değişimler neticesinde Türk dilleri ve ağızlarında aldığı biçimler, aslında ekindeki ünlünün nazal olduğuna işaret eder. Bu, ünlünün hem sağına hem soluna tesirinde görülür. Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde ünlünün tesiriyle önceki ünsüz tamamen nazallaşmıştır (*kimi, kimin*). Öte yandan, nazal ünlünün *in* olarak algılanması sonucu tarihi kaynaklarda ve bazı lehçelerde (örnekler için bkz.: Dinar 2015) *kimin, kibin, gibin, bigin* biçimleri ortaya çıkmıştır. İlgecin bu biçim çeşitliliğinin sebebinin başka türlü izahı zordur.

Bazı Anadolu ağızlarını araştıran ve ilgili örnekler veren yüksek lisans tezleri bugün bile 3. şahıs iyelik ekindeki ünlünün nazallığının kısmen de olsa korunduğu göstermektedir. Ancak bunlar araştırmacılar tarafından genellikle *In* olarak algılanmış ve öyle kayda geçirilmiştir. Dinar 2015’ten aldığım örnekler:

Emine ninemiñ *adın* emine gâri (Özkan 2001: 467);

Zaten köy hep birbiri *dıdısın* o ona akraba o ona akraba (Akyol 2006: 271);

Pazar gün gâlin biner, *bazartesin* doğak ondan sona (Akyol 2006: 271).

Yukarıdaki iddialarıyla “Türkçede nazal ünlünün tasavvur edilemez” olduğuna kendini inandıran Özdemir (2015: 132), zamir *n*'sinin kaynağı konusunda yeni bir hipotez ortaya atmıştır. Bu hipotez hakkında aşağıdaki cümlelerden fikir edinmek mümkündür:

“... Geriye *n* sesinin şahıs zamirlerine geliş sürecini çözmek kalıyor. Bu konu için, zamirlerle kullanımında bir süreklilik arz edecek, böylece bir müddet sonra işlevi unutulup zamirin bünyesinde asli bir ses hâline gelecek bir biçimbirim önermek istiyoruz: *ilgi durum eki*... Belirtili isim tamlamalarının ilk oluşum aşamasında tamlayan durumunda ve ‘ben-im’ anlamında *be-n* ve *me-n* şekillerindeki ilgi durum eki olan *n* sesi zamanla kökle kaynaşmış olmalıdır... Bu şekillerin doğuşu zamire yönelme ekinin getirilmesiyle değil ‘mekân, mahal, yer’ anlamına gelen veya anlamı başka bir şekilde kurulabilecek bir *ka* sözcüğünün getirilmesiyle yerini ve anlamını bulur... I. ve II. şahıs zamirlerindeki bu görüntü ilk Türkçede ilgi eki almış şu şekli tasarlamamızı mümkün kılar: ‘Benim yer’ anlamındaki *mê-n ka > mê-n ga > mêña > maña*... Bu arada bu ve benzeri durumlarda kullanılan ilgi ekinin kullanım sıklığı, bu sesin (*n*), zamirin bünyesinde sabitleşmesine sebep olmuş olmalı. Öyle ki ilgi eki nazallaşmasını tamamlayıp *-İy* şeklinde kullanım alanına girdiğinde

katmerli çekime sebep olacak kullanımda da bir ek yığılmasının (**mê-n-iş ka* > **mênişka*) yaşanmış olabileceği bu suretle ileri sürülebilir. Yani zamirin bünyesindeki *n* sesi işlev kaybına uğramış, kalıplaşmış ve zamir *n*'si böylece doğmuştur denilebilir" (Özdemir 2015: 132-134).

Bu hipotez tamamen hayal ürünü olup bilimsellikten uzaktır, her şeyden önce yanlış bir varsayım üzerine kurulduğu için. Güya ilgi eki zamirlerle kullanımında bir süreklilik arz ettiği için zamanla işlevi unutulup zamirin bünyesinde asli bir ses hâline gelmiştir. Bir dil unsurunun işlevi süreklilik arz ettiği için değil, tam tersi, çok az kullanıldığı durumlarda unutulabilir. Dolayısıyla, sadece bu varsayımın yanlışlığı bile Özdemir'in genel hipotezini kabul etmemek için yeterlidir. Ancak onun yanlışlığı ve okuyucunun kafasını karıştırabilecek birkaç hususa daha değinmek isterim.

Özdemir (2015: 134) ilgi ekinde *n* sesinin nazallaşmasını tamamlamasından bahsediyor. Bu ses, yani *n* sesi, zaten nazaldır, daha nesi nazallaşacak? Eğer sesin *η* sesine dönüşmesi kastedilmişse –ki böyle bir dönüşüm nazallaşma değil, damaksılaşmadır– bu da ilgi ekinin tarihi gelişim sürecine aykırıdır. İlgi ekinde asıl olan, eskiden beri var olan, ekin son sesi *η* ünsüzüdür. Yani bu ekte *n* sesi neyi ise tamamlayıp *η* sesine dönüşmemiştir, tam tersi, *η* sesi zamanla Türkiye Türkçesi dahil bazı dil ve lehçelerde yerini *n* sesine bırakmıştır.

Özdemir'e göre, ilk Türkçede genel bir mekân algısı olmuş, *-KA* eki hem yönelme hem bulunma hem de ayrılma işlevinde kullanılmıştır:

"Ve bu kavramlar, 'bulunma, yönelme, ayrılma', aynı biçimbirim (*-KA*) üzerinden cümle içindeki kullanımla şekillendirilmiş olmalı. "*Maşa kel!*" örneğinde '*bana gel* anlamında yönelme'; "*maşa bar!*" örneğinde '*benden git* anlamında ayrılma' "*maşa bar.*" örneğinde '*bende var* anlamında bulunma' kastedilmiş olmalı." (Özdemir 2015: 134).

Ancak verilen örnekler tamamen hayalî olup, bu ciddi iddia Türk dili kaynaklarından herhangi somut bir kanıtla desteklenmemiştir. Eski Türkçede bulunma ve çıkma işlevlerinde, Özdemir'in bir şekilde *-KA* biçimine indirgemeye çalıştığı *-DA* ve *-DIn* ekleri kullanılırdı. Artzamanlı olarak incelendiğinde yönelme hâli ekinin istikamet, yön belirtmede eskiden günümüzdekine nazaran daha kapsayıcı olmadığı, hatta tam tersi, nispeten daha dar bir işleve sahip olduğu görülmektedir: Yönelmenin ancak bir türünü göstermek için bu ekten istifade edilirdi, diğer türünü belirtme işlevinde ise *-gArU* eki kullanılırdı.

Özdemir (2015: 135) 'mekân, mahal, yer' anlamında bir *ka* kökü tasarlamış, hâl eklerinin yanı sıra, aitlik ekini de, bazı zamirleri de (*kani, kanta, kantan, kança, kaçan*) bu köke indirgemıştır. Makalesinin "kaynakça"sında bir tane Rusça kaynak bulunmayan, Kuznetsov'dan da tercüme aracılığıyla yararlanan Özdemir, hatta birdenbire Slav dilleri uzmanı kesilerek Rusçadaki *gde, kuda* soru zamirlerini bile bu kökle ilişkilendirmiştir. Ancak belirmeliyim ki, Rusçada *k* unsuru sadece mekân belirtenlerde değil, başka anlamlara sahip soru zamirlerinde de var: *kogda* 'ne zaman', *kotoriy* 'hangi', *kak* 'nasıl'. Nitekim, Türkçede de *ka* unsuru içeren soru zamirleri yalnız mekânla sınırlı olmayıp, zaman (*kaçan?*), nitelik (*kangı?*) vs. belirtir. Türkçe ve Rusça soru zamirleri arasında ilişki varsa bile, onların ortak yönü mekân belirtme değildir.

Konuyu dağıtmamak için makaledeki başka çelişiklere değinmeden sözümü bitiriyorum. Sonuçta bu tür yazıların esas okuyucu kitlesi profesyonel dilcilerdir. Böyle bir okuyucu her iki teoriyi kıyaslayıp hangisinin iyi ve kendi içinde tutarlı olduğu, hangisinin tek cümleyle ifade edilebilecek kadar basit ve sade olduğu, hangisinin somut verilere dayandığı, hangisinin açıklayıcı ve kapsayıcı olduğu konusunda sağlıklı karar verebilir.

Sonuç olarak, benim beş maddedeki görüşlerime “cevap vereceğini” taahhüt eden -makalesinin özetini de bilimsel üsluba ve geleneğe aykırı olarak taahhüt şeklinde yazan- Özdemir, (a) maddesinde yazmadıklarımı bahis konusu etmiş, (b), (c), (d) ve (e) maddelerindeki görüşlerime de doğru düzgün değinmeden birtakım objektiflikten uzak eleştiriler sıralamıştır. Aslında benim ilgili maddelerde yazdıklarım teker teker değil, bütünlükte ele almak gerekir: Çünkü bunlar nazal ünlünün varlığını birbiriyle bağlantılı olarak kanıtlıyor. Etimolojide ancak sistemli yaklaşım doğru ve inandırıcı sonuçlar verebilir.

Kaynakça

- AKYOL, Senem (2006). *Manisa Merkez Kuzeybatı Köylerinin Ağız Özellikleri*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa.
- AŞNİN, F. D. (1988). “Liçnie i Liçno-ukazatel'nie Mestoimeniya”, *Sravnitel'no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskix Yazıkov, Morfolojiya*. Moskva: Nauka, s. 202-209.
- CHOİ, Han Woo (1991). “Ana Altayca İyelik Zamiri *n”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, s. 191-196.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century of Turkish*, Oxford: Oxford University Press.
- DENY, Jean (2012). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- DİNAR, Talat (2015). “Kibin ve Kibik Edatlarının Yapıları Hakkında Bazı Tespitler”, *Dil Araştırmaları*, Güz/17, s. 103-118.
- ERGİN, Muharrem (2000). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak.
- GEORG, Stefan (1990). “Some Thoughts on the Etymology of the Turkic Plural Suffix -lar/-ler”, *Altaica Osloensia: Proceedings from the 32nd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference*, Oslo: Universitetsforlaget, s.141-152.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1984). *Türk Dilinde Edatlar*, İstanbul: MEB yayınları.
- Lİ, Yong-Song (2004). *Türk Dillerinde Sontakılar*, İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- ÖZDEMİR, Hakan (2014). “III. Teklik Kişi İyelik Eki +(s)I ve Zamir n'si Üzerine Bir Değerlendirme Denemesi”, *Dil Araştırmaları*, Bahar, Sayı 14, s. 137-145.
- ÖZDEMİR, Hakan (2015). “Nazal Ünlü ve Zamir n'si Üzerine”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Eylül Sayı 4, s. 130-139.
- ÖZKAN, İbrahim (2001). *Sandıklı ve Yöresi Ağız Özellikleri*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon.
- PARKINSON, Stephen (1983). “Portuguese Nasal Vowels as Phonological Diphtongs”, *Lingua*, Volume 61, Issues 2-3, pp. 157-177.
- SEREBRENNİKOV, B. A. (1974). *Veroyatnostnie Obosnovaniya v Komparativistike*, Moskva, Nauka.
- SEREBRENNİKOV, B. A. Gadjeva N. Z. (1986). *Sravnitel'no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskix Yazıkov*, Moskva, Nauka.

- SERTKAYA, Osman Fikri (2012). “Göktürkçedeki ʒ (ny) Runası Üzerine”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı ¼, s. 1-10.
- SULTANZADE, Vügar (2013). “Nazal n, yoksa Nazal g?”, *I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi Bildiri Kitabı, II*, Saraybosna: International Burch University, s. 521-524.
- SULTANZADE, Vügar (2014). “Zamir n’sinin Kaynağı Hakkında”, *Dil Araştırmaları*, Sayı 15, s. 95-104.
- SULTANZADE, Vügar (2016). “Türk Runik Alfabesindeki “Çift Ünsüz” İşaretleri Üzerine”, *Bilig* (Yayında).
- TEKİN, Talat (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara.

TÜRK LEHÇELERİNİN SINIFLANDIRILMASINDA UYGULANABİLECEK BAZI MORFOLOJİK KRİTERLER-I*

Some Morphological Criteria That Can Be Applied To The Classification Of Turkish Dialects-I

Fatih KİRİŞÇİOĞLU**

Dil Araştırmaları, Bahar 2016/18: 18-28

Öz: Çok çeşitli lehçe ve şivelere ayrılan, yeryüzünde 200 milyondan fazla bir nüfusa sahip Türk boyları tarafından konuşulmakta olan Türkçenin fonetik ve morfolojik özelliklere göre tam bir sınıflandırmasının yapılabilmesi için bugüne kadar araştırmacılar tarafından pek çok tasnif denemesi yapılmıştır. Yaklaşık 150 yıldır devam eden Türk lehçelerinin sınıflandırılması çalışmaları Türkoloji araştırmalarının gelişip yaygınlaşmasıyla yeni verilere ve bilgilere ulaşmış, bunun neticesinde Türk lehçelerinin sadece fonolojik ölçütlerle değil, aynı zamanda morfolojik ölçütlerle yeni bir sınıflandırılmasının yapılması gerekli olmuştur.

Bu çalışmada yazı dilleri esas alınarak {-I}yor}, {-y)AcAK}, {-{(G) An}, {-(M)IŞ}, {-y)A Tu(r)}, {-(I)p Tu(r)} gibi genellikle fiil çekiminde kullanılan eklerden hareketle morfolojik ölçütlerle Türk lehçelerinin sınıflandırılmasında yeni kriterlerin kullanılıp kullanılmayacağı tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk Lehçelerinin Tasnifi, morfolojik kriterler, Türk lehçelerinde fiil

Abstract : Turkish has a wide variety of dialects and accents and is spoken by Turkish tribes with a population of about 200 millions. A number of attempts have been made by there searchers to classify Turkish in terms of its phonetical and morphologic characteristics so far. The 150-year-long studies on the classification of Turkish dialects have attained new findings and knowledge with the development and spread of Turkology researches. As a result, it has become necessary to reclassify the Turkish dialects not only according to the phonologic criteria but also according to the morphologic criteria. In this study, the written languages have been taken into account. Considering the suffixes to the verbs in Turkish, such as -(I) yor, -(A)cak, -(G)A(N), -(M)Iş, -A Tu(r)-, -p Tu(r), we have discussed whether new criteria could be used in the classification of Turkish dialects.

Keywords: Classification of Turkish dialects, morphologic criteria, verb in Turkish dialects

* 30 Eylül-4 Ekim 2013 tarihleri arasında İstanbul'da İÜ Edebiyat Fakültesi ile İÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından düzenlenen VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi'nde sunulan fakat basılmayan bildirinin gözden geçirilmiş ve ilaveler yapılarak genişletilmiş şeklidir.

** Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE. mfatih@gazi.edu.tr. Gönderim Tarihi: 10.04.2016 / Kabul Tarihi: 20.05.2016

Giriş: Çok çeşitli lehçe ve şivelere ayrılan, yeryüzünde 200 milyondan fazla bir nüfusa sahip Türk boyları tarafından konuşulmakta olan Türkçenin fonetik ve morfolojik özelliklere göre tam bir sınıflandırmasının yapılabilmesi için karşılaştırmalı dil araştırmalarının derinleştirilmesi, her lehçe ve şivenin özelliklerinin tam olarak ortaya konulması gerekmektedir. Çağdaş Türk lehçelerinin tasnifi denemeleri 19.yüzyıl başlarından beri devam etmektedir.

Türk lehçelerinin tasnifi denemeleri beş bölüm hâlinde incelenebilir. Bunlar:

1. Radloff'a kadar olan tasnif denemeleri
2. Radloff'un tasnif denemesi
3. Samoyloviç'e kadar olan tasnif denemeleri
4. Samoyloviç'in tasnif denemesi
5. Samoyloviç'ten sonraki tasnif denemeleri.
6. Tekin'in tasnif denemesi.

Günümüzdeki bilgilerimizle Türk lehçelerini bazı kriterler çerçevesinde gruplara ayırmak mümkündür. Bu kriterlerin bir kısmı şunlardır:

- 1- r~l, r~z, l~ş ses denklikleri.
- 2- Kelime başındaki h sesinin durumu.
- 3- Eski Türkçe söz içi ve sonundaki d sesinin durumu.
- 4- Çok heceli kelimelerin sonundaki -ıĝ ses grubunun durumu.
- 5- İlk hecedeki -aĝ ses grubunun durumu.
- 6- Kelime başındaki t- ünsüzünün durumu.
- 7- Kelime başındaki k- ünsüzünün durumu.
- 8- Kelime başındaki y- ünsüzünün durumu.
- 9- Eklerin başındaki ve sonundaki g-/ĝ- , -g/-ĝ seslerinin durumu.
- 10- bol- filinin durumu.
- 11- Eski Türkçe söz içi ve sonundaki ñ sesinin durumu.

Bu sınıflandırma çalışmalarında öncelikle coğrafi yönler ve genellikle fonolojik ölçütler kullanılmıştır (Tavkul 2003: 23 vd.).

Yaklaşık 150 yıldır devam eden Türk lehçelerinin sınıflandırılması çalışmaları Türkoloji araştırmalarının gelişip yaygınlaşmasıyla yeni verilere ve bilgilere ulaşmış, bunun neticesinde Türk lehçelerinin sadece fonolojik ölçütlerle değil, aynı zamanda morfolojik ölçütlerle yeni bir sınıflandırılmasının yapılması gerekli olmuştur. Çünkü sesler zamanla değişebilir ve kelimeler de bir lehçeden diğer bir lehçeye geçebilir ama gramer yapılarının değişmesi için dilin çok uzun bir sürede kültürel etkiye veya siyasî baskıya uğraması gerekmektedir.

Bu konuda Türk lehçelerinde sadece bir morfolojik yapıyı ele alan çalışmalar (Koraş 2006) olduğu gibi bir kelime çeşidini ele alan (Ercilasun vd 2007) çalışmalar da yapılmıştır. Bununla birlikte lehçe gruplarında bir kelime çeşidini ele alan çalışmalar (Alkaya 2007, Biray 1999) da bizim için önemlidir. Bir kısım araştırmacılar (Korkmaz 1972, Gülsevin 2010) ise grupların genel özelliklerinden hareketle bir

takım tespitlerde bulunurken, bir kısmı (Ercilasun 1997) da genel ortak özellikler üzerinden tespitte bulunmayı uygun görmüştür. Yabancı asıllı Türkologların konuyla ilgili çok önemli çalışmalarının olduğunu belirtmeliyiz. Özellikle Claus Schöning’in çalışması morfolojik yapılara önem vermesi ve konuyu bugüne kadar yapılan tasnif denemelerinden farklı bir şekilde ele almasıyla başarılı bir çalışmadır. Schöning, Merkezî Türkçenin (Oğuz, Kıpçak, Karluk) iç tasnifinde -IcI (-UvçI, -GUçI) ve -mAyIn (-mAyIp,-Bay) eklerini; Yaygın Türkçe ve Yaygın Olmayan Türkçe (Çuvaş, Lena, Halaç) karşılaştırmasında +lAr (+sem,+lAr,vd.),-p,-sAr ve -Zun eklerini; Merkezî Türkçe ve Kıyı Türkçesini karşılaştırırken de +DImlz (+DIk) ,-yUr (-r), +sIz, +(n)In , +z (+zlAr) ve + (I)nç(I) +(I)ş(KI),+(I) s eklerini kullanmıştır (Schöning (1999) 2013: 221 vd.).

Tarihi dönemlerde Türk boylarının dillerinden ilk bahseden şahsiyetin Kaşgarlı Mahmud olduğunu bilmekteyiz. Kaşgarlı Divan’ında zaman zaman “İsm-i fâil öbür Türklere göre “-ğuçı/-güçi/-küçi” ekiyle yapılırken, Oğuz, Kıpçak, Yemek, Yağma, Argu, Suvar, Peçenek ve göçebe dillerinde “-daçı/-deçi, -taçI/-teçi” ekiyle yapılmaktadır: barğuçı>bardaçı (varan, varıcı) (DLT 9); turğuçı>turdaçı (kalkan, kalkıcı) (DLT 247) ”gibi bilgiler vermektedir. Bu bilgilerin ışığında şekil bilgisi açısından İsm-i fâil eki olarak -ğuçı/-güçi/-küçi ekini kullananlar (Çiğil, Kâşgar, Balasagun, Argu, Barsgan ve Uygurlar) veya -daçı/-deçi, -taçI/-teçi ekini kullananlar (Oğuz, Kıpçak, Yemek, Yağma, Argu, Suvar ve Peçenekler) ; bir işi işlemek, işleyenin hakkı olduğunu gösteren fâil için -ğlık ekini kullananlar (Oğuz ve Kıpçaklar haricindeki bütün Türk boyları) veya -ğsık ekini kullananlar (Oğuz ve Kıpçaklar) ; sıfat-fiil eki olarak -ğu/-gü ekini kullananlar (Çiğil, Yağma, Tohsı, Argu ve Uygurlar) veya -ası/-esi ekini kullananlar (Oğuz, Kıpçak, Peçenek ve Bulgarlar) gibi bir tasnife (Aydoğdu 2009: 81) gitmek mümkünse de bu bilgi bizi ciddi bir tasnife doğru yönlendirmez.

İnceleme: Bizim tespitlerimize geçerse öncelikle bütün Türk yazı dillerinde fiillerle ilgili ortak eklerden bahsetmek istiyorum. Bunlar, **-DI** ve **-(I)r**, **-Ar** zaman ekleri ile **-A**, **-I** zarf-fiil ekleri ve **-(I)r**, **-Ar**; **-MAZ** sıfat-fiil ekleridir. Buraya belki hâlâ araştırdığım Saha dışında bütün lehçelerde görünen **-(G)An** sıfat-fiil ekini de ekleyebiliriz.

İlk belirleyici ekimiz **-(G)An** geçmiş zaman ekidir. Bu ek, Türkiye, Azerbaycan, Gagavuz ve Saha yazı dillerinde kullanılmaz. Oğuz grubundan sadece Türkmencede kullanılan bu ekin Çuvaşçada kullanılması ekin eskiliğini göstermemektedir (Trkm 26, Çvş 343 vd.¹). Çünkü kip eki olarak Çağatay döneminde kullanılan bu ek, Ercilasun’un tespitleriyle de sıfat-fiil olarak Köktürk ve Uygur dönemlerinde yaygın değildir ve asıl olarak Karahanlı Türkçesi eserlerinde görülmektedir (KTLG 2007: 63-64).

Bu ekin muadili olarak gösterilen ve üzerindeki yorumlarda genellikle hataya düşülen **-MIş** geçmiş zaman eki ise Türkiye, Azerbaycan, Gagavuz ve Saha ve Tuva yazı dillerinde yaygın (TT 300; ADG,186; Ggv153; Pokrovskaya 1964: 196; Sah 96; Tuv 1189). Özbek ve Uygur yazı dillerinde seyrek olarak kullanılır (Öztürk 1997:127,128). Ek, Eski Türkçede yaygın bir şekilde kullanılırken Harezmi, Kıpçak ve Çağatay dönemlerinde ekin işlevi azalmış genellikle şiir dilinde kullanılmaya

1 “Kaynaklar ve Kısaltmalar” bölümünde Trkm, Çvş kısaltmalarıyla belirtilen eserin sayfa numarasını göstermektedir. Bundan sonrakilere de aynı şekilde devam etmektedir.

başlanmıştır. Bu özellik Özbek ve Uygur Türkçelerine de geçmiştir. Bu kip eki Ercilasun'a göre muhtemelen 16. asırdan itibaren Kıpçak ve Türkmen konuşma dilinde unutulmaya başlayarak bugün artık kullanılmamaktadır (KTLG 2007: 107).

Şimdiki zaman kiplerine baktığımız zaman ise bugünkü Türk yazı dillerinde şimdiki zamanın analitik olarak –A,-(I)p zarf fiillerini alan (Saha hariç) dört ana yardımcı fiille (tur-,yorI-,yat-,o(l)(t)ur-) yapıldığını ve bunların hepsinin lehçe tasniflerinde belirleyici olarak kullanılabileceğini söyleyebiliriz. Bunların içinde en açık belirleyici olarak duran yapı –A yorI-/–p yorI- yapısıdır. Bu yapıların her ikisi de Saha ve Çuvaş lehçelerinde yoktur. Çünkü bu analitik şekillerin hepsi önceleri bir tasvir fiili yapısı içindeyken sonradan bazı zaman ekleriyle birleşip kipleşmişlerdir. Nitekim Eraslan bu yardımcı fiillerin bir kısmını tasviri yardımcı fiil olarak ele alırken Ercilasun, başlangıçta tasvir fiili olarak görülen bu yapıların 11. yüzyıldan önce doğmuş olduğunu ancak seyrek kullanıldıklarını belirtmektedir (Eraslan 2012: 443-448, KTLG 303-305). Bugün de bizim çalışmamızda kip yapısı içinde ele aldığımız bazı şekillerin İdil-Ural lehçelerinde tasviri fiil ve kip arasında bir görünüşü vardır (Yüksel 2005: 386-396, Ersoy H. 2014: 69 vd., Öner 2006: 722,723).

–A yorI- yapısı sadece Oğuz grubunda görülürken (TT 296, ADG 195, Ggv 147, Pokrovskaya 1964:180, Trkm 264, Sarıyev 1998:75, Clark 1998: 219) –p yorI- yapısı Türkmen dışındaki Oğuz lehçelerinde, Özbek, Tatar, Karaçay- Malkar ve Kumuk yazı dillerinde görülmez (Sarıyev 1998: 77). Bu ek, yazı dillerinin kendi lehçe grupları (Kıpçak, Karluk, İdil-Ural) içinde belirleyicidir. Genellikle ayırıcı ek olarak bilinen –MIş ekinin aksine ise Oğuz grubunun en belirleyici eki –A yorI- ekidir. Ek, Eski Türkçede –A yorI- şeklindedir (Eraslan 2012: 448). Genellikle tasvir-fiil şeklinde ve seyrek olarak kullanılan bu ekin 13.yy.'da gramerleştiğini ve Kıpçak gramerlerinde zikredildiğini görmekteyiz. –p yorI- şeklinin seyrek olarak Karahanlı Türkçesinde görüldüğünü, bu şeklin Çağatay döneminde işlekliliğini arttırdığını bir taraftan –yorI-/–yoru- devam ederken tarihî Kıpçakçada fiilin yür(i)- (>yür-, cür-, jür-) şeklinin ortaya çıktığını söylemek mümkündür (KTLG 238).

Diğer bir belirleyici –A Tur-’dan gelen şimdiki zamandır. Bu yapı bütün Türk lehçelerinde görülmesine rağmen Oğuz grubunda ağızlar dışında görülmez. –p Tur- yapısı ise Türkmen dışında Oğuz grubunda, Özbek, Saha ve Çuvaş lehçelerinde görülmez (Sarıyev1998: 74, Clark 1998:244). Ancak, –p Tur- geçmiş zaman olarak Azerbaycan ve Özbek Türkçelerinde kullanılmaktadır (ADG 1960:187, Özb 160,161). Kırım, Tatar, Başkurt ve Kumuk Türkçelerinde şimdiki zaman olarak kullanılan bu yapı (Kr.T 173, Öner 2006: 174, Yüksel 2006: 175) bazı lehçelerde arkasına farklı ekleri/yapıları alarak (Türkmen: alıpdırın (geçmiş zaman), alıp durun (şimdiki zaman) ;Uygur: eliptimän (geçmiş zaman), elipturimän/elipturip(ti)män (şimdiki zaman)) hem geçmiş zaman hem de şimdiki zaman yapabilmektedir (Sarıyev1998: 73, 74, Clark 1998: 244,253, Uyg 76). Tur- ile yapılan şimdiki zaman muhtemelen 11.yy.da Kıpçak ağzında ortaya çıkmış, oradan Harezmi’ye geçmiştir. Hatta Et-Tuhfe’de gerek –AdIr’lı olumlu biçim için gerekse –mAydIr’lı olumsuz biçim için “Tatar diyeleğinde” kaydı vardır (KTLG 199).

Yat- yardımcı fiili ile yapılan yapılara baktığımızda –A yat- yapısını Özbek, Kırım, Başkurt, Nogay, Kırgız ve Kazak Türkçelerinde görürken (Öztürk 1997: 140-

143, Kr. T 249-250, Yüksel 2006: 250, Nog 125, 126, Krg 218, Kaz 260-263) –(**I**p **y**at- yapısını Türkmen, Uygur, Kırım, Başkurt, Nogay, Kırgız, Karakalpak, Kazak, Altay, Tuva, Tofa ve Hakas Türkçelerinde görebilmekteyiz (Trkm 269, Öztürk 1997: 129-134, Kr. T 263, 264, Yüksel 2006: 264, Nog 127, Krg 218, Kklp 588, Kaz 260, Alt 110, 111, Tuv 1190, Tof 197, Hks 71). Yani, bu ek Türkmen hariç Oğuz lehçelerinde, Tatar, Karaçay-Malkar, Kumuk, Saha ve Çuvaş lehçelerinde yoktur. Ayrıca Özbek, Uygur, Tatar, Karaçay-Malkar, Kumuk Türkçelerini kendi grupları içinde ayrııcı özelliğe sahiptir.

–(**I**p o(**l**)(**t**ur- yapısı Türkmen hariç Oğuz lehçelerinde, Tatar, Karaçay-Malkar, Kumuk, Saha ve Çuvaş lehçelerinde görülmemektedir (Sarıyev 1998: 77, Yüksel 2006: 289, Kr. T 288, 289, Nog 127, Krg 218, Kaz 260, Kklp 588, Hks 71, Tuv 1190, Bacanlı 2001: 117, Tof 193). –(**I**p **bara/kile** yapısı ise, Türk lehçelerinde sadece Başkurt ve Karakalpak Türkçelerinde bulunmaktadır (Yüksel 2006: 333, 334, KTLG 333).

Burada dikkatimizi çeken husus Batı'ya erken göçen Türk boylarında genellikle analitik kipler pek görülmemektedir. Buna bir örnek verirken –**mada-** fil ismiyle yapılan şimdiki zaman sadece Türkiye Türkçesinde; –**makta-** fil ismiyle yapılan şimdiki zaman Türkmen haricinde Batı lehçelerinde bulunmaktadır (TT 298, Az 197, Ggv 147). Özbek, Uygur ve Kırım Tatar lehçelerinde ise seyrek görülmektedir (Kr.T 315, Özb 166, Öztürk 1997: 134-137). –(**I**wda-yapısı ise Kırgız, Karakalpak, Kazak ve Nogay Türkçelerinde kullanılmaktadır (Krg 223, Kaz 265, Kklp 588, Nog 130). İlk örneklerini Divan'da gördüğümüz (DLT 34) –A tur-’lı yapının Tofa, Saha ve Çuvaş lehçelerinde bulunması da açıklanması gereken bir husustur (Tof 165, 188, Sah 98, Çvş 346-354).

Saha Türkçesini saymazsak Hazar’ın doğusunu ve batısını ayıran bir diğer ek de –(**y**)(**A**)**CAk-** gelecek zaman ekidir (Sah, 131). Ekin tam kipleşmemiş olarak Özbek Türkçesinde, İdil-Ural ve Kafkas Türk lehçelerinde görülmesi herhalde Osmanlı devletinin hâkimiyet alanıyla açıklanabilir (Öztürk 1997: 161-164, Kum 989, Nog 133, Kklp 589, Ersoy H. 2014: 264, Krm 308, Öner 2007: 716).

Gelecek zaman eklerinden –**GU + iyelik + (dUr)** yapısı sadece Karluk grubuna ait bir ektir (Öztürk 164-167). Benim Saha Türkçesinde de olduğunu düşündüğüm –(**G**) **AlAk** henüz tamamlanmamış gelecek zaman eki Sibiryâ lehçelerinde kullanılmaktadır (Sah 131, Hks 84, Tuv 1207, Dilek 2009: 172,173).

Türk lehçelerindeki gereklilik eklerini de belirleyici ekler listesine alabiliriz. Eski Uygur Türkçesinde –mİş kergek, –**GU kergek/ol**, –**mAk kergek**, –**GUIUK ol** şeklinde gördüğümüz (Eraslan 2012: 350, 351, Koraş 2006: 134) yapılardan sadece –mAk kergek yapısı –**mAk/-mA kerek (lâzım / zerür / tiyışli / kirli / Tarık(lı))** şeklinde bugüne kadar ulaşmıştır. Bu yapı, Türkiye, Gagavuz, Özbek, Uygur, Kırım, Başkurt, Karakalpak, Nogay ve Çuvaş lehçelerinde görülmektedir (Koraş 2006: 133 vd., Gag 158, Öztürk 1997: 184, 185, Yüksel 2006: 496, Kr. T 495, Kklp 593, Nog 139, Kum 990, Çvş 369, 370). –**mAlı-** Oğuz lehçeleriyle, Kırım ve Çuvaş Türkçelerinde kullanılmaktadır (TT 302, Az 203, Trkm 306, Özkan 158, Kr. T 471, Çvş 365-369). –(**y**)**As(I)** Tatar, Başkurt, Çuvaş +bar/+pulat) ve Azerbaycan (+şahıs eki) lehçelerinde görülmektedir (Öner 2006: 536, Yüksel 2006: 536, Az 207, Çvş 362-365). –(**I**)**ş +iyelik (+tegiş/kerek/lâzım/şart/zerür/zarıl)** yapısı Özbek,

Uygur ve Kırgız lehçelerinde görülmektedir (Öztürk 1997: 183, Krg 250). **-sA + iyelik (+ kerek/lâzım/ zerür/zarıl)** yapısı Kırım, Tatar, Başkurt, Kırgız ve Kazak Türkçelerinde kullanılmaktadır (KTLG 526,527, Tamir 2006: 528). **-(I)r(gA)/-Ar(gA)** yapısı Tatar, Başkurt, Karaçay-Malkar, Altay, Hakas ve Tuva Türkçelerinde kullanılmaktadır. Ancak Altay Türkçesinde isteği, Hakas Türkçesinde gereklilik yanında şimdiki ve gelecek zamanı da ifade eder (KTLG 479-481, Krç-M 917, Dilek 2009: 126, Hks 71 ve 78, Tuv 1198). **-(I)w (+ iyelik+ kerek/lâzım/ zerür/zarıl)** Tatar, Başkurt, Kırgız, Karakalpak ve Kazak Türkçelerinde kullanılmaktadır (KTLG 507,508, Krg 251, Kaz 282, Kklp 591).

Batıyla Doğuyu hatta Kuzeyi ayıran bir diğer ekimiz ise istek bildiren gelecek zaman eki **-mAkçI-**'dir. Bu ek, Türkmen, Özbek, Uygur, Tatar, Başkurt, Kırgız, Karakalpak ve Kazak lehçelerinde görülmektedir (Öztürk 1997: 157-161, KTLG 559,560, Krg 247, Kaz 271, Kklp 593).

Sıfat-fiillere baktığımızda **-Ar/-(I)r, -Baz** eklerini bütün lehçelerde görebiliriz. Sıfat-fiil olarak Köktürk ve Eski Uygur Türkçelerinde yaygın olarak kullanılmayan ancak Karahanlı dönemi eserlerinde rastladığımız (KBG: 171,172) ve kip eki olarak ilk örneklerini Çağatay Türkçesinde gördüğümüz (ÇEK 132) **-(G)An** eki ise kip ekinin aksine Saha dışındaki bütün lehçelerde sıfat-fiil olarak kullanılmaktadır (Sah 130). Kip eki ve sıfat-fiil eki olarak lehçeler itibarıyla kullanımlarına baktığımızda en istikrarlı ek **-(y)ACAk** ekidir (TT 336, Azb 211, Ggv 172, Trkm 410, Sah 131, Özb 232, Kum 997, Nog 194.). Diğer istikrarlı ek **-(G)A(A)IAk** ekidir (Sah 131, , Dilek 2009: 172-173, Alt 162,163, Hak 84, Tuv 1206, Krg 301).

Bu kategoride bizim tespitlerimize göre en ayırıcı ek Türkmen hariç Oğuz lehçelerinde ve Saha Türkçesinde gördüğümüz **-Dık** ekidir (TT 335, Azb 211, Ggv 171, Sah 131).

Kip eki olarak Türkiye, Özbek, Kırgız ve Saha Türkçesinde görmediğimiz ve Azerbaycan ile Türkiye Türkçesini diğer Oğuz grubu lehçelerden ayıran **-(y)(A)SI** eki bu lehçelerde sıfat-fiil olarak kullanılmaktadır (TT 337, Özb 232, Krg 299, Sah 111,112). Kip eki olarak Kırım, Başkurt ve Kırgız Türkçesinde görmediğimiz **-MIş** eki bu lehçelerde (bir kısmında seyrek kullanıyor ve kalıplaşmış olsa bile) sıfat-fiil olarak kullanılmaktadır (Krm 404, 405, Krg 298, BTH 321, 378). Yukarıda Batıyla Doğuyu ayıran ekler olarak bahsettiğimiz eklerden **-mAk(ÇI)** eki Kırgız ve Kazak lehçelerinde (Krg 247, Kaz 271). **-mAll** ise Azerbaycan ve Çuvaş lehçelerinde sıfat-fiil olarak kullanılmaktadır (Azb 211, Çvş 400.).

Zarf-fiil eklerinden hareketle bir takım kıstaslara gitmek o kadar kolay değildir. Buna rağmen ünlü zarf-fiillerinin Bütün Türk lehçelerinde kullanıldığını, **-p** zarf-fiil ekinin Saha, Çuvaş ve Halaç lehçelerinde kullanılmadığını söyleyebiliriz. Ancak **-I-** zarf-fiil eki Türkiye, Gagavuz ve Tuva Türkçelerinde görülür. Ama işlek değildir (TT 340, Gag 174, Tuv 1208).

Diğer zarf-fiil eklerine baktığımızda **-(G)All** eki, İdil-Ural ve Kafkas lehçelerinde (KrT 919, Yüksel 2007:794, Kum 998, Nog 206, Krç-M 922) ; **-(G)AnCA** Oğuz lehçelerinde ; **-(G)AnCI** Tatar, Başkurt, Çuvaş dışında diğer lehçelerde (Tat 229, Bşk 236-237, Çvş 407, 412) görülmez. **-(A)rdA** zarf-fiil eki Oğuz ve İdil-Ural lehçelerinde

görülmez. İ- fiilinin zarf-fiil eki olarak bildiğimiz **-kAn** sadece Oğuz lehçelerinde ve Özbek Türkçesi'nde görülmektedir (TT 346, Az 214, Trkmn 35, Gag 175, Özb 237). **-DİkCA** zarf-fiil eki, Oğuz grubu lehçelerde ve Kırım Türkçesinde görülmektedir (TT 347, Az 223, Trkm 35, Gag 173, Yüksel 2005: 425,426). **-(G)AnII** zarf-fiil eki, Kafkas Kıpçak lehçelerinde görülmektedir (Kum 998, Nog 206, Krç-M 922).

Olumsuz zarf-fiil eklerine baktığımızda **-mAdAn** Oğuz ve Kırım lehçelerinde görülürken (TT 342-344, Azb 225, Trkm 430, Ggv 176, Yüksel 2005: 422,423) **-May** Oğuz lehçeleri ve Saha Türkçesinde görülmez. **-mAzDAn** bugünkü Oğuz lehçeleri [Eski Oğuz Türkçesinde var: *dünyādan çıkmazdan öj ol kişiye bildürürler*, Miftāhu'l-Cenne (Gülsevin 1997: 128)]; Saha ve Çuvaş dışındaki lehçelerde kullanılmaktadır (TT 342, Azb 224, Trkm 446, Ggv 176, Sah 131-134, Çvş 400-414).

Ayrıca, münferit olarak sadece birkaç lehçeye mahsus eklerden (Azerbaycan : **-dİkdA**, Tatar-Başkurt: **-İşIAy**, Hakas: **-(G)AdAgdA**, Altay: **-GAIAktA**, Kırım: **-GannAn**, Başkurt: **-(I)wInsA**) bahsedebiliriz (Azb 222, Tat 229, Bşk 237, Hks 89, Dilek 2009:181-182, KrT 863) . Sayısını daha da arttırabileceğimiz bu sadece kendi lehçelerine mahsus ekler şüphesiz ki, hem kendi lehçe grupları içinde hem de diğer lehçeler bakımından ayırıcı özellik gösterirler. Aynı şekilde Özbek ve Uygur Türkçelerinde görmediğimiz **-GangA** eki de Karluk grubu için belirleyicidir (Özb 234 vd, Öztürk 1997: 242).

Sonuç: Belirttiğimiz bu hususlardan hareketle kanaatimce şu sonuçları söyleyebiliriz:

a- GAn geçmiş zaman eki, Türkmen Türkçesini saymazsak Kıpçak grubunun belirleyici ekidir. Ayrıca Saha Türkçesinde de görülmez.

b- -MIş geçmiş zaman eki Kıpçak ve İdil-Ural lehçelerinde görülmez. Karluk grubunda ve Kırım Tatar lehçesinde genellikle 3. şahıslarda ve seyrek olarak kullanılan bu ek, Türkmen haricinde Oğuz grubunun belirleyici ekidir. Ayrıca Tuva ve Saha lehçelerinde de görülmektedir.

c- -(I)p(D)I(r) geçmiş zaman eki, Kıpçak Türkçesinin umumî eki olarak görülmesine rağmen İdil-Ural lehçelerinde ve Kumuk Türkçesinde geçmiş zaman işlevinde değil, şimdiki zaman işlevinde kullanılmaktadır. Ayrıca Batı Oğuzcasında (Türkiye, Gagavuz) ve Saha ile Çuvaş lehçelerinde görülmemesi sebebiyle belirleyici bir özelliğe sahiptir.

d- Şimdiki zaman eklerinden **-A YOrI-** yapısı Oğuz grubunda görülürken **-A Tur-** yapısı Oğuz grubunda ve Saha Türkçesinde görülmez.

e- Saha ve Çuvaş lehçelerinde görülmeyen **-(I)p YorI-**, **-A Yat-**, **-(I)p Yat-**, **-(I)p o(l)(t)ur-** analitik şimdiki zaman kipleri Türkmen hariç standart Oğuz lehçelerinde de görülmez.

f- Fiil isimleriyle yapılan şimdiki zamanlar Çuvaş ve Saha lehçelerinde görülmemektedir. Bu yapılardan **-makta** Türkmen hariç Oğuz grubunun ve Karluk grubunun ekidir. Kırım Tatar Türkçesinde görülmesi, Oğuzlara coğrafi yakınlıkları ile açıklanabilir. **-(I)wda** yapısı ise Kıpçak lehçelerinden sadece Kazak, Kırgız,

Karakalpak ve Nogay lehçelerinde görülür. -mada eki ise sadece Türkiye Türkçesinde görülmektedir.

g- Oğuz grubunun eki olarak bilinen -(y)(A)CAK gelecek zaman eki, İdil-Ural lehçelerinde, Kırım Tatar, Kumuk, Nogay, Karakalpak ve tam kipleşmemiş olarak Özbek Türkçesinde görülmektedir. Saha Türkçesinde görülmesi ise dikkat çekicidir.

h- Henüz tamamlanmamış gelecek zamanı ifade eden -(G)AIAK sadece Sibirya lehçelerinin ekidir.

ı- -GU +iyelik+ Tur- analitik gelecek zaman yapısı sadece Karluk grubunun ekidir.

i- Gereklilik ekleri içinde en belirleyici ek Oğuz grubunda ve Kırım, Çuvaş lehçelerinde kullanılan -malı ekidir. Diğer bir ek ise -(y)As(I)'dir. Bu ek, Tatar, Başkurt, Çuvaş ve Azerbaycan lehçelerinde görülmektedir. -(I)w + (kerek, lâzım, vb.) eki ise, Kıpçak grubunun eki gibi görülmesine rağmen Kafkas lehçelerinde ve Kırım Türkçesinde görülmez. -(I)ş +(kerek, lâzım, vb.) yapısı da Karluk grubunun özel ekidir. Kırgız Türkçesinde görülmesi, coğrafi yakınlık ile açıklanabilir. -(I)r/-Ar +(gA) +(kerek, lâzım, vb.) yapısı İdil-Ural lehçelerinde ve Saha hariç Sibirya lehçelerinde görülür. Karaçay-Malkar'da görülmesi yine coğrafi yakınlık ile açıklanabilir. Bu son 4 ek, Oğuz grubu lehçelerinde görülmez.

j- İstek bildiren gelecek zaman eki -mAKÇI, en belirleyici eklerden olup, Türkmen hariç Oğuz lehçelerinde, Kırım Tatar, Sibirya ve Kafkas lehçelerinde görülmez.

k- Sıfat-fiillere baktığımızda -Ar/-(I)r,-Baz eklerini bütün lehçelerde görebiliriz.

l- Sıfat-fiil olarak Köktürk ve Eski Uygur Türkçelerinde yaygın olarak kullanılmayan ancak Karahanlı dönemi eserlerinde rastladığımız (KBG 171,172) ve kip eki olarak ilk örneklerini Çağatay Türkçesinde gördüğümüz (ÇEK 132) -(G) An eki ise kip ekinin aksine Türkmen Türkçesini dahil edersek Saha dışındaki bütün lehçelerde sıfat-fiil olarak kullanılmaktadır.

m- Kip eki ve sıfat-fiil olarak lehçeler itibarıyla kullanımlarına baktığımızda en istikrarlı ek -(y)ACAk ekidir. Diğer istikrarlı ek -(G)A(A)IAk ekidir.

n- -DIK sıfat-fiil eki, Türkmen hariç Oğuz lehçelerinde ve Saha Türkçesinde görüldüğü için ayrııcı özelliğe sahiptir.

n- Zarf-fiil için söylenebilecek en bariz özellik -p zarf-fiil ekinin Saha, Çuvaş ve Halaç lehçelerinde görülmemesidir.

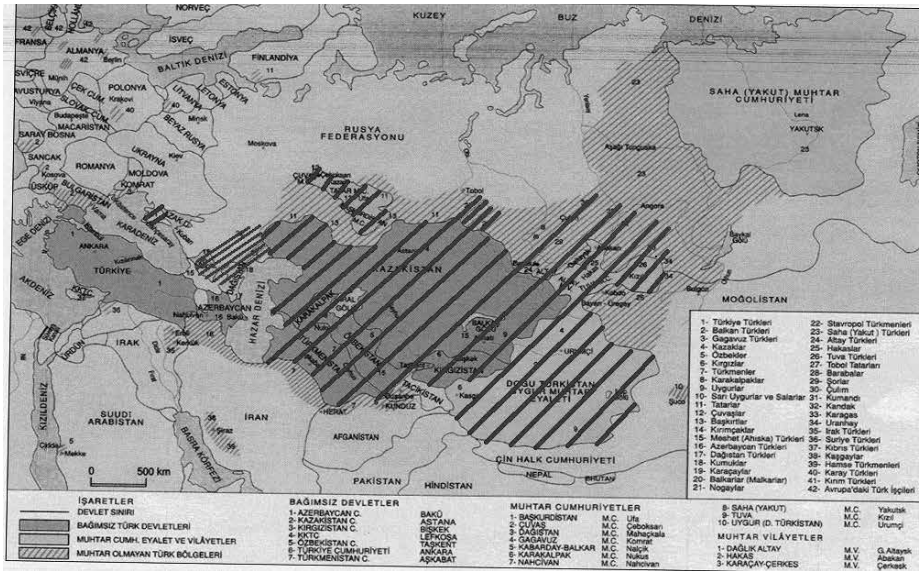
o- -I zarf-fiil eki, Türkiye, Gagavuz ve Tuva Türkçesinde sınırlı işlevlerde kullanılmaktadır.

ö- İ- fiilinin zarf-fiil eki olarak görülen -kAn Oğuz grubu lehçeleriyle Kırım ve Özbek Türkçelerinde kullanılmaktadır.

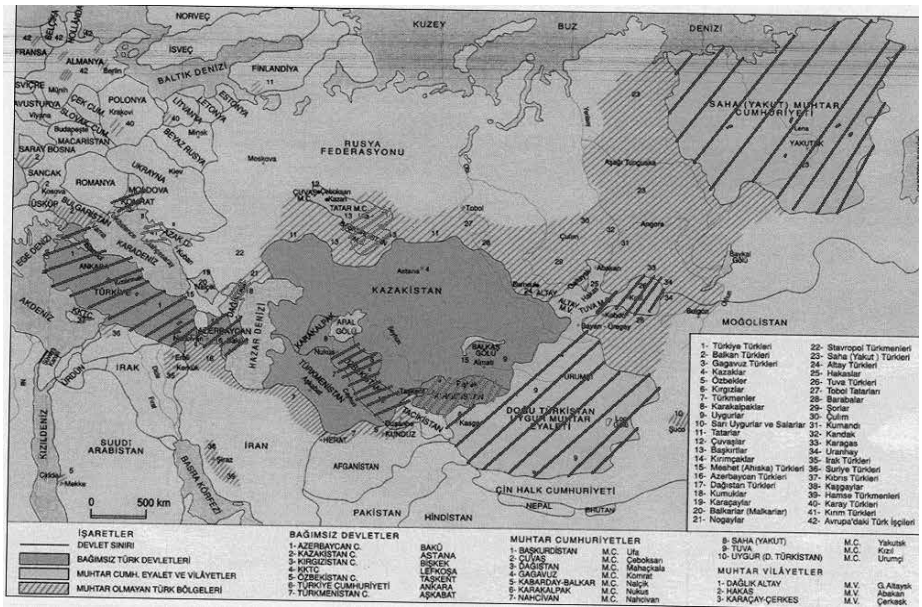
p- -DIKCA zarf-fiil eki, Oğuz grubu lehçelerde ve Kırım Türkçesinde görülmektedir.

r- Olumsuz zarf-fiil eklerinden -mAdAn Oğuz lehçeleri ve Kırım Türkçesinde kullanılırken -May eki Oğuz lehçeleri ve Saha Türkçesinde kullanılmamaktadır.

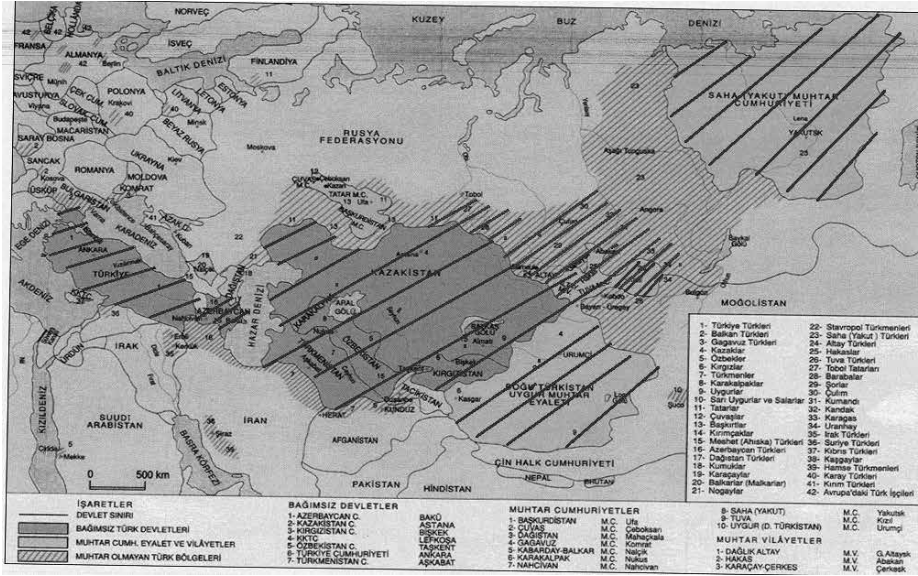
Ekler:

-GAn Eki

-Mİş sıfat-fiil eki

-GAIİ zarf-fil eki

Kaynaçça

(Alt) DİLEK GÜNER, Figen (2009). *Altay Türkçesi*, Ankara.

ARAT, Reşid Rahmeti ve TEMİR Ahmet (1953). "Türk Şivelerinin Tasnifi", *Türkiyat Mecmuası* X, s. 59-139 İstanbul.

ATMACA, Emine (2012). "Eski Oğuz Türkçesinden Günümüz Türkiye Türkçesine Kadar Özelleşme Yoluyla Anlam Daralmasına Uğrayan Kelimeler", *Turkish Studies- International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, S. 7/2 Spring, s. 129-143, Ankara.

AYDOĞDU, Özkan (2009). "Divanü Lûgati't-Türk'te Geçen Türk Boyları ve Boylara Ait Dil Özellikleri" *Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks*, S. 1, No. 1, s. 55-81.

(Az) RÜSTEMOV, R. E., BUDAGOVAZ. İ. (1960). *Azerbaycan Dilinin Grammatikası-I Morfolojiya*, Bakı.

BACANLI, Eyüp (2001). *Altay Türkçesi'nde Zaman Şekilleri*, Fatih Ü.SBE, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.

(Bşk) *Hezirgi Başqurt Tili*, Başqurtistan Kitap Neşriyeti, Ufa, 1986.

BTH (Komisyon) *Başqurt Tilinin Hızlığı*, C. I. Ufa, 1993

(ÇEK) ECKMANN, Janos (1988). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. G. Karaağaç), İstanbul.

CLARK, L. (1998). *Turkmen Reference Grammar*, Harrassowitz Verlag: Wiesbaden.

(Çvş) ERSOY, Feyzi (2010). *Çuvaş Türkçesi Grameri*, Ankara: Gazi Kitabevi.

(DLT) ERCİLİSUN, Ahmet B., AKKOYUNLU Ziyat (2014). *Kaşgarlı Mahmud Divânı Lugâti't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.

DOERFER, Gerhard (1988). *Grammatikdes Chaladsch*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

ERASLAN, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.

ERSOY, YAZICI Habibe (2007). "Başqurt Türkçesi" *Türk Lehçeleri Grameri-I*, s.749-810, Ankara: Akçağ Yay.

- ERSOY, YAZICI Habibe (2014). *Başkurt Türkçesinde Kip*, Ankara: TDK Yayınları.
- (Ggv) ÖZKAN, Nevzat (1996). *Gagavuz Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- GÜLSEVİN, Gürer (1997). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara: TDK Yayınları.
- GÜLSEVİN, Gürer (2010). “Oğuzca Olmayan Türk Lehçelerindeki Oğuzca Unsurlar ve Bunlara Teorik Bir Yaklaşım”, *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, S. 5/1 Winter, s.57-76.
- (Hks) ARIKOĞLU, Ekrem (2011). *Hakas Türkçesi Grameri*, Ankara: Akçağ Yayınevi.
- (Kaz) DOĞAN, Oğuz ve KOÇ Kenan (2013). *Kazak Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*, İstanbul.
- (Kklp) UYGUR, Ceyhun Vedat (1996). “Karakalpak Türkçesi” *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri-I (Fiil-Basit Çekim)*, Ankara: TDK Yayınları.
- (KBG) ERCİLASUN, Ahmet B. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-*, Ankara.
- KORAŞ, Hikmet (2006). “Günümüz Türk Lehçelerinde Gereklilik”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.40, s.131-141, Kayseri.
- KORKMAZ, Zeynep (1972). “Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler”, *Birinci Türk Dili Bilimsel Kurultayı*, 1972, (Ankara 1975), s. 433-446.
- (Krç-M) TAVKUL Ufuk (2006). “Karaçay-Malkar Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Ed. Ahmet B. Ercilasun) s. 883-938, Ankara: Akçağ Yayınları.
- (Krg) KASAPOĞLU ÇENGEL Hülya (2005). *Kırgız Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- (Kr.T) YÜKSEL, Zühâl (2006). “Kırım Tatar Türkçesi”, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri-I (Fiil-Basit Çekim)*, Ankara: TDK Yayınları.
- (KTLG) 2006 (Ed. Ahmet B. Ercilasun). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri, I–Fiil-Basit Çekim*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- (Kum) PEKACAR, Çetin (2006). “Kumuk Türkçesi”, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri-I (Fiil-Basit Çekim)*, Ankara: TDK Yayınları.
- (Nog) AKBABA ERGÖNENÇ, Dilek (2009). *Nogay Türkçesi Grameri-Ses ve Şekil Bilgisi*, Ankara.
- ÖNER Mustafa (2006). “Tatar Türkçesi”, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri-I (Fiil-Basit Çekim)*, Ankara: TDK Yayınları.
- (Özb) YILDIRIM, Hüseyin (2009). *Özbek Türkçesi*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, Ankara: TDK Yayınları.
- POKROVSKAYA, L. A. (1964). *Grammatika Gagavuzskogo Yazık*, Moskva: İzdatelstvo “Nauka”.
- RADLOFF, Wilhelm, *Versucheines Wörterbuches der nördlichen Türkdialekte*, c. I-IV, Petersburg 1893-1911.
- (Sah) KİRİŞÇİOĞLU, Mehmet Fatih (1999). *Saha Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- SARIYEV, B. ve GÜDER, N. (1998). *Türkmencenin Grameri II (Morfolojiya: Şekil Bilgisi)*, Ankara: MYB.
- SCHÖNING, Claus (2013). “Modern Türk Dillerinin Eş Zamanlı Tasnifi ve Tarihsel Yönleri”, (Çev. İsa Sarı), *Dil Araştırmaları*, S.12, Bahar s. 221-257, Ankara.
- TAMİR, Ferhat (2006). “Kazak Türkçesi”, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri-I (Fiil-Basit Çekim)*, Ankara: TDK Yayınları.
- (Tat) *Tatarskaya Grammatika II (Morfolojiya)*, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan 1993.
- TAVKUL, Ufuk (2003). “Türk Lehçelerinin Sınıflandırılmasında Bazı Kriterler” *Kırım Dergisi*, 12 (45), s. 23-32. Ankara.
- TEKİN, Talat (1989). “Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi”. *Erdem*, 5 (13), Ocak 1989, 141-168.

- (Tof) İLGIN, Ali (2015). *Tarihi Karşılaştırımalı Tofa (Karagas) Türkçesi-Şekil Bilgisi*, Ankara: TDK Yayınları.
- (Trkm) *Türkmen Diliniñ Grammatikası Morfolojiya* (2000). Aşgabat: Ruh.
- (TT) ERGİN, Muharrem (2013). *Üniversiteler İçin Türk Dili*, İstanbul.
- (Tuv) ARIKOĞLU, Ekrem (2006). “Tuva Türkçesi” *Karşılaştırımalı Türk Lehçeleri Grameri-I (Fiil-Basit Çekim)*, Ankara: TDK Yayınları.
- (Uyg) ÖZTÜRK, Rıdvan (1994). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- YÜKSEL, Zühâl (2005). *Kırım Tatar Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*, Ankara.
- YÜKSEL, Zühâl (2006). “Başkurt Türkçesi” *Karşılaştırımalı Türk Lehçeleri Grameri-I (Fiil-Basit Çekim)*, Ankara: TDK Yayınları.
- ZEYNALOV, F. (1993). *Türk Lehçelerinin Karşılaştırımalı Dilbilgisi*, (Akt. Yusuf Gedikli), İstanbul.

ESKİ TÜRK YAZITLARINDA XİNJIANG

Xinjiang in Old Turkic Inscriptions

Erhan AYDIN*

Dil Araştırmaları, Bahar 2016/18: 29-46

Öz: Eski Türk yazıtları ilk bulunduğu günden bu yana her yönüyle incelenmiş; Türk dilli halklardan başka, birçok halk tarafından da ilgi görmüştür. Türk dilli halkların yazılı ilk metinleri olması nedeniyle, üzerinde birçok çalışma yapılmıştır. Bu makalede, runik harfli eski Türk yazıtlarında geçen ve günümüz Çin Halk Cumhuriyeti'nin Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi sınırları içerisinde yer alan yer adları üzerinde durulmuştur. Runik harflerle yazılan bütün yazıtlar incelenmiştir. Çin Halk Cumhuriyeti'nin çeşitli bölgelerinde ele geçen runik harfli metinler ile kâğıda yazılı runik harfli metinler bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Makalenin temel amacı, başta Uygurlar olmak üzere Türk dilli birçok halkın, Xinjiang bölgesini yurt tuttuklarını işaret etmek olmuştur. Xinjiang bölgesinin siyasi hassasiyeti nedeniyle, siyasi söylemlere yer verilmemiş; özellikle 840'tan sonra Orta Moğolistan'ın Kırgızlar tarafından ele geçirilmesi sonucunda başta Xinjiang bölgesi olmak üzere kuzey ve kuzeybatı Çin'e yerleşen Türk dilli halkların, daha eski zamanlarda bu yörelerde yaşadıklarına dair eski Türk yazıtlarında yer alan bilgiler dikkatlere sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Eski Türk Yazıtları, Runik Harfli Yazıtlar, Uygurlar, Yer Adları, Xinjiang.

Abstract: Old Turkic inscriptions were thoroughly analyzed since their discovery and were the center of attention, not only of Turkish speaking people, but also of several other peoples. Since they are the first inscribed manuscripts by Turkish speaking people, various discussions were conducted about these inscriptions. The present article focuses on the place names found in old Turkic inscriptions written in Runic alphabet and located in Xinjiang Uyghur Autonomous Region of the People's Republic of China of today. All inscriptions written in Runic alphabet were examined. Runic letter manuscripts found in other regions of People's Republic of China and Runic letter manuscripts inscribed on paper were excluded from the current study. The main objective of the study is to identify the fact that several peoples speaking Turkish, and especially the Uyghur, were settled in the Xinjiang region. Due to the political sensitivity of Xinjiang region, political rhetoric was avoided and the information on the old Turkic inscriptions describing the existence of Turkish speaking peoples that settled in northern and northwestern China, primarily in Xinjiang region, as a result of Kyrgyz conquest of Central Mongolia after 840 is presented in detail.

Keywords: Old Turkic Inscriptions, Old Turkic Runic Inscriptions, The Uyghurs, Place names, Xinjiang.

* Prof. Dr., İnönü Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Malatya/TÜRKİYE. ayerhan@gmail.com. Gönderim Tarihi: 04.12.2015 / Kabul Tarihi: 12.04.2016

Giriş

Günümüz Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuzeybatısına düşen Xinjiang¹ Uygur Özerk Bölgesi (新疆维吾尔自治区), batısında Kaşgar (喀什) ve Taşkorgan (他什库尔干), güneyinde Hoten (和田), kuzeyinde Altay bölgesi (阿勒泰) ve doğusunda Kumul (Hami 哈密) gibi yerleşim alanları bulunan önemli bir bölgedir. Burası, yalnızca Çin için değil, Türk (Köktürk, Uygur, Karluk, Türgeş, Tarduş gibi Türk dilli halkların tümü), Tibet, Moğol ve son zamanlarda Toharlar ve dolayısıyla Hint-Avrupa halklarını doğrudan ilgilendiren bir bölgedir.

Son yıllarda Tarım Irmağı'nın (塔里木河) suladığı havzada ele geçen kimi mumyaların, bölgenin eski sakinleri olduğu iddia edilen Toharlara ait olduğu yönünde genel bir kanaat bulunmaktadır. Konuyla ilgili bk. (Yıldırım 2012), (Yıldırım 2014). Çin ise, kendilerinden olmadığını anladıkları bu mumyaların, Hint-Avrupa halklarına, yani arı rka ait olduğunu türlü yayınlarla özellikle belgesel nitelikli görsel yayınlarla belgelemeye çalışmaktadır.

XX. yüzyılın başlarında Xinjiang bölgesinde başlayan, tarihî belgeleri yerinden alıp Avrupa'ya götürme hareketleri esnasında ele geçen on binlerce varaklık yazmalar arasında Tohar, Hoten gibi halklara ait olanları da bulunduğu bilinmektedir. Bu bölgede bu halkların da yaşadığında kimsenin kuşkusunu bulunmamaktadır. Çalışma alanımıza yakınlığı dolayısıyla bu bölgeyle ilgili tarih, arkeoloji, etnografya, antropoloji gibi alanlarda yapılan yayınları da takip etme zorunluluğumuz bulunmaktadır. Kasıtlı olduğuna ihtimal vermek istemediğimiz birçok yayında, Türk dilli halkların bu bölgeye, 840'tan sonra, Orta Moğolistan'daki Kırgız baskını sonucunda geldikleri, güneye ve güneybatıya göç eden Uygurlarla, onlara tâbi boyların Xinjiang bölgesine yerleşmesiyle, bölgeyi Türkleştirdikleri ve bu nedenle de diğer halkların eriyip gittiği gibi bilgilere ulaşmak mümkündür.

Yukarıda da söylendiği gibi Xinjiang bölgesi tarihte de günümüzde de coğrafi durumu, yeraltı ve üstü zenginlikleri ile göz kamaştırıcı bir bölge olması nedeniyle, bölge hakkında çok sayıda yayın bulunmaktadır. Bu yayınların burada verilmesi, makalenin boyutunu aşacağı gibi, makale yazarının, çalışma alanının dışına çıkmasına da neden olacaktır. Makale yazarı, Xinjiang bölgesinin en eski çağlardan beri Türklerin anavatanlarından biri olduğunu belirtmekten uzaktır. Ancak, 840'tan sonraki dönemlerde gelip yerleşmedikleri, daha önceden de burada oturdukları, hatta bölgenin, yazlık olarak kullanıldığı, doğrudan eski Türkçe belgelerle kanıtlanmaya çalışılacaktır. Aşağıda bulunan eski Türkçe tanıklar, runik harfli eski Türk yazıtlarından elde edilenlerdir. Herhangi bir kuşkuyla yer vermemek için, metinler, runik harflerle de verilecektir. Makalenin kimi yerlerinde ise, savı güçlendirmek için özellikle tarih ve arkeoloji gibi başka alanlardaki yayınlara da değinilecektir. Makalenin konusu, Xinjiang bölgesinde ele geçmiş türlü alfabelerle, türlü dillerde

1 Xinjiang adı, Çince xin 新 ve jiang 疆 sözlerinden oluşmaktadır. Uygurlarda Şincang, batı dünyası kaynaklarında Xinjiang, Şincang veya Sinkiang biçimlerinde geçen bu bölge adı, ülkemizde daha çok Sincan adıyla bilinir. Bu farklı telaffuzların nedeni, Çince bulunan iki tip ş sesinden biri ile telaffuzu, bunun pinyin sistemiyle Latin harflerine aktarımında x harfi ile yazılmasıdır. X harfinin başka dillerde farklı sesleri karşılması, bu bölge adının yazımında ve telaffuzlarında farklı biçimler ortaya çıkarmıştır. Biz, makalede Çince orijinali ile vermeyi uygun gördük.

yazılmış metinlerde Türk dilli halkları aramak olmayıp eski Türkçe yazıtlarda günümüz Xinjiang'daki yerleşim birimlerini işaret eden verileri bilim dünyasıyla paylaşmaktır.

Bu makalede, günümüz Çin sınırları içerisinde ele geçen runik harfli yazıtlar ile kâğıda yazılı runik harfli metinlere değinilmemiştir. Özellikle, kâğıda yazılı runik harfli metinler, Uygurlar başta olmak üzere, Türk dilli halkların 840'tan sonraki yerleşmelerinden sonra yazılmış olmalıdır, düşüncesiyle incelenmemiştir.

1. Eski Türk Yazıtlarında Xinjiang

Bir bölge üzerinde çalışma yaparken en iyi kanıt, kuşkusuz yer adlarıdır. Aşağıda, eski Türk yazıtlarındaki bu bölgeyle ilgili yer adları üzerinde durulacak ve yer adlarının Türkçe kök ve eklerle açıklanabilir olduğuna işaret edilecek; bütün bunlar dilbilimsel verilerle desteklenecektir. Ayrıca yer adlarından hareket edilerek olayların tarihsel dönemi üzerinde de durulacaktır.

1.1. Arkar başı (𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤). ŞU G 1.

ŞU (Mo 14) G 1: *ertiş ügüzüg arkar başı tuşu anta er kamış altın . [ya]nta s<...>p keçdim* “İrtiş Irmağı’(nın), Arkar başı (denilen) birleşme(?) yerinde, orada kamıştan yapılmış, altta <...> geçtim.” (Aydın 2011: 78).

Uygur Kağanlığı'nın en önemli yazıtı ŞU üzerinde çalışanların, bu yer adını okuma ve anlamlandırmasında, birlik içinde olduğu görülmektedir. G. J. Ramstedt, yer adını, ‘die quelle und der wassertümpel (?) des Arkar’ biçiminde anlamlandırır (1913: 56). G. Clauson, *Arkar başı* yer adının geçtiği *er kamış altın .nta s.p* bölümündeki okunamayan yerlerin *yanta sallap* biçiminde onarılabileceğini belirtir ve “putting the men on rafts below the reeds” olarak anlamlandırır (ED 131a). Clauson, *baş* maddesinde *Arkar başı*'nı “the mountain sheep's head” (ED 375a–b) biçiminde anlamlandırır. *Arkar* maddesinde ise ‘the mountain sheep, Ovis argali’ biçiminde bir anlam verir. ŞU'daki biçimi de kaydeden Clauson, Mo. *arğali* sözcüğünün Türkçeden ödünçleme olduğunu bildirir (ED 216b). T. Moriyasu ise, *arkar*'ın İrtiş ile birleştiği yerdeki doğal su birikintisinin (İng. pool? ya da pond?) kamıştan yapılmış salla geçildiğini ifade edip Ramstedt tarafından yer adı olarak düşünülen *er kamış*'ın kamıştan yapılmış sal olduğunu savunur ve o da Clauson'a atıfta bulunur (1999: 184). DTS ise Kâşgarlı'nın verdiği *arkar* üzerinde durur: ‘архар, аргали, горный баран’ (DTS 54).

Yazıtta geçen *arkar* ile Kâşgarlı'da tanımlanan: *arkar* ‘boynuzundan bıçak yapılan dişi dağ keçisi’ (DLT I, 117, 214, 421) sözcüğü aynı olmalıdır. Ayrıca krş. *arkargalca* ‘espèce de daim. C'est une espèce de daim rouge: kızıl keyik’ (DTO 14), *arka galça* ‘bir nevi kızıl geyik’ (§§ 9). *The King's Dictionary*'de, *arkar* Tü. ve Mo. bir sözcük olarak gösterilir (Golden 2000: 220). Çağdaş Türk dillerinden Kırg. *arxar* ‘dağ koyununun dişisi’ (Yudahin 1988: 47), Alt. *arkar* ‘vahşi koyun’ (Baskakov – Toşçakova 1999: 28) ve Uyg. *arhar* ‘yaban koyunu’ (Necip 1995: 16) olarak yaşamaktadır. Türkiye Türkçesinde ve ağzlarında *arkar* biçimi tanımlanmamış olsa da bugün Türkçede

kullanılan *argali* ‘yaban koyunu’ sözcüğü, *arkar* ile ilgili olmalıdır. Krş. *argali* ‘yaban koyunu, dağ koyunu, dağ keçisi’ (Toven 2004: 32), *argali* ‘yabani koyun’ (Kestelli 2004: 16). H. Eren, ‘Sibirya ve Orta Asya’da yaşayan, büyük boynuzları olan yaban koyunu (*Ovis argali*)’ olarak tanımladığı bu hayvan adının aslen Moğol kökenli olduğunu ancak *argali*’nin Tü. *arkar*’dan; Far. *ārgālī*’nin de Mo.’dan alındığını bildirir (TDES 16–17). G. Doerfer, sözcüğün, *arkarī* ‘sein Wildschaf’ biçiminden Mo.’ya, oradan da *argali* ‘weibliches Wildschaf, Ovis ammon’ olarak Manç.’ya geçtiği bilgisini verir. Bu hayvanla ilgili ilginç bir not ise, hayvanın bozkırda değil de Altay, Hangay gibi yüksek dağlarda yaşadığı ve Moğolistan’daki dağların bazılarında, örneğin Hentey Dağları’nda bulunmadığıdır (TMEN I, No. 12). Krş. *aryalı* ‘das argali–schaf, wilde gems’ < etü. *arkar* (Ramstedt 1976: 13). Sevortyan’a göre *arkar*’ın iki anlamı vardır. Bunlar: 1. ‘самка горного барана’, 2. ‘дикий горный баран’. Sevortyan da sözcüğün Moğolcaya *argali* olarak verildiğini belirtir (1974: 176). Sözcük, günümüz Moğol yazı dilinde *argali* olarak kullanılır: ‘Asya dağlarında yaşayan çok büyük boynuzlu bir çeşit yaban koyunu, dağ koyunu’ (Lessing 2003: 83).

ŞU’da geçen yer adının, *arkar* veya *argali* olarak Altay dillerinde kullanılan hayvan adından yapıldığı açıktır. Berta, *arkar başı*’ın İrtiş bölgesinde olduğunu ifade eder (2004: 308). Harflerdeki tahribattan dolayı çok net anlaşılamayan cümlede, bir ırmaktan salla geçildiği sonucu çıkarılabilir. Salla geçilen bu ırmak, Ögel’e göre İrtiş (1951: 374), Gumilëv’a göre ise Kara İrtiş’tir (2002: 452).

Günümüz Xinjiang’ın kuzey bölümünde yer alan *arkar başı*, İrtiş ile birleşen bir ırmağın birleşme noktası olmalıdır. Elbette bu satırın hemen sonunda bulunan *bulçu* adı, *arkar başı*’nın yerinin tespitine yardımcı olmaktadır. ŞU’da geçen *bulçu*’nun Urungu Irmağı (Çin. Wulungu he 烏倫古河) olduğu bilinmektedir. *Bulçu*’nun, Urungu Irmağı olduğu göz önüne alındığında, İrtiş Irmağı’ndan geçiş yerinin de 47. enlem üzerinde olması gerekir. Burada bulunan Sarbulak kentinin kuzey batısında küçük bir ırmak vardır. Bu küçük ırmağın İrtiş ile birleştiği yer, *arkar başı* denen yer olabilir. Yalnızca ŞU yazıtının güney yüzünün 1. satırında tanıklanmış bu yer adı, Uygurların Üç Karluklarla mücadelesi anlatılırken geçmekte; onbirinci ayın onsekizinde Üç Karlukların bozguna uğratıldığı belirtilmektedir. Yazıttaki cümlelerden anlaşıldığına göre, en azından 8. yüzyılda Xinjiang’ın kuzey bölgelerinde Üç Karlukların yaşadığı sonucuna ulaşılabilir. Aşağıda, *Bulçu* maddesinde de görüleceği üzere Üç Karluklar, Urungu Irmağı ve ırmağın döküldüğü Urungu Gölü (Çin. Fuhai) civarında yaşamakta idiler.

1.2. Beşbalık (BK: 𐰇𐰺𐰸, HT: 𐰇𐰺𐰸) bugünkü Çin’in kuzeybatısında, Guçen yakınlarında bir kent. **BK D 28, 28, KÇ 11, HT II/2, HT XIV/4, HT XV/3, HT XVI/2.**

Beşbalık adı, runik harfli eski Türkçe yazıtlarda 7 kez tanıklanmıştır. BK yazıtında, aynı satırda iki kez geçen bu yerde yaşayan halkın, bilmediğimiz bir olaydan dolayı kurtuldukları belirtilir. Bu olayın anlatıldığı yerdeki kırık bölüm nedeniyle Beşbalık’taki halkın, neden kurtulduklarını anlamak mümkün görünmemektedir. Satırın tamamı şöyledir:

BK (Mo 3) D 28: *bulçuda sünjüş¹dümüz kaganın² yaw[gusu]n² şadın² anta ölürtüm elin anta altım otuz yaşıma bês balık tapa süledim altı yolu sünjüş¹düm <...> s]üsin kop ölürtüm [anta] içreki ne kiş¹itin<...> yok [boltaçı ert]i okıglı (okıgalı?) kelti bês balık anı için ozdı otuz artukı* “Bulçu’da savaştık. Kağanımı, yabgusunu, şadını orada öldürdüm. Ülkesini orada ele geçirdim. Otuz yaşında Beşbalık’a doğru sefer ettim. Altı kez savaştım <...> ordusunu tamamen yok ettim. Orada tâbi olan ne kadar insan <...> yok olacaktı. <...> davet etmeye geldi. Beşbalık onun için kurtuldu. Otuz”. (Aydın 2014: 98–99).

Bilge Kağan, 30 yaşında Beşbalık’a doğru sefer ettiğini ve 6 kez savaştığını, düşman ordusunun tamamını yok ettiğini, ardından, ne olduğunu bilmediğimiz bir olaydan dolayı, Beşbalık halkının kurtulduğunu ifade etmektedir. Bu kente gelmeden önce Türgeşlerle Bulçu’da yapılan savaştan söz edilir. Bulçu’da Türgeşler yok edildikten sonra, Beşbalık’a sefer edilmiştir. BK D 28’de iki kez geçen bu kent adının KT’de bulunmaması hayli ilginçtir. BK D 26’da, Bilge Kağan’ın 27 yaşında Kırgız seferini gerçekleştirdiği belirtilir. BK D 27’de ise “o yıl” ifadesi kullanılarak Türgeşlere yapılan seferden söz edilmektedir. Bu durumda tarih: 684+27=711 olmaktadır. BK D 28’in ortalarında ise KT’den farklı olarak Beşbalık seferinden söz edilir. Cümleye göre, Bilge Kağan’ın 30 yaşında Beşbalık seferine çıktığı belirtilmiş olduğuna göre, doğum yılı olan 684 ile 30 yaş toplandığında 714 tarihi elde edilir. Yalnız, 714 tarihi, kaplan yılıdır ve Bilge Kağan henüz tahtta değildir. Aşağıda sözü edilecek olan Tarduş Küli Çor ile İni Öz İnençü’nün de katıldıkları Beşbalık savaşının yılan yılında yapıldığı açıktır. Bilge Kağan’ın Tarduş şad olduğu, Kapgan ve Tonyukuk’un da katıldığı batı seferinden dönüşte, Beşbalık seferinin gerçekleştirilmiş olabileceği de düşünülebilir. Bu durumda, Bilge Kağan’ın tahtta olmadığını, ancak fiillerdeki 1. şahıs kullanımının ise, anlaşılmasının güç olduğunu ifade etmek gerekir. Bilge Kağan, Tarduş şad ise, Küli Çor, kendi yazıtında hangi Beşbalık seferinden söz etmektedir? Veya aşağıda da görüleceği üzere Hoyto–Tamır XIV ve XVI. metinlerde geçen Küli Çor’la İni Öz İnençü’nün de katıldığı ve yılan yılında yola çıktıkları Beşbalık seferi hangisidir?

Bütün bu karışıklık, bizce şu şekilde giderilebilir: BK D 28’de geçen 30 yaş ifadesinde, ondalık bölümünün yazımı unutulmuş olmalıdır. Yani, yılan yılı olan 717’yi kabul edebilmek için, Bilge Kağan’ın 33 yaşında olması gerekir. Bunu, metinde yazabilmek için *ya üç kırk ya da otuz artukı üç* ifadelerine gereksinim vardır. Ya da Bilge Kağan, Kapgan ve Tonyukuk’un başta olduğu seferden söz etmektedir ancak bu da Küli Çor’un anlattıklarıyla ve Hoyto–Tamır XIV ve Hoyto–Tamır XVI yazıtlarıyla uyuşmamaktadır. Bütün bu sorunların yanında, BK D 28’deki Beşbalık’ta 6 kez savaşılmış olması da ayrıca dikkate değerdir. Satırın ortasında yer alan kırık yerde, büyük bir olasılıkla dağıtılan ordunun kimliğinden söz edilmişti. Ancak yazıtın bu bölümündeki tahribattan dolayı, ne yazık ki bunu hiçbir zaman öğrenemeyeceğiz. Anlaşılan o ki; herhangi bir şekilde Beşbalık halk(lar)ınca verilen bir teminat sayesinde halk, ölmekten kurtulmuş; bu nedenle Beşbalık kenti kurtulmuştu, biçiminde bir anlam çıkarmak mümkündür.

Bir diğer önemli yazıt olan KÇ’de ise Küli Çor’un, Beşbalık’taki 4 savaşa katıldığı, aynı Köl Tegin’in kahramanlığının anlatılışındaki gibi *oplayu tegip* ortalığı karıştırdığı, yani toz duman ettiği belirtilmektedir. KÇ’de geçen, Beşbalık’a dört sefer

yapıldığı bilgisinden, ya Küli Çor'un, Bilge Kağan yazıtında sözü edilen 6 savaştan dördüne katıldığı, ikisine katılmadığı ya da KÇ'yi yazan kişinin, 6 olan savaş sayısını 4 olarak hatırladığı sonucuna ulaşmak mümkündür. Bizce KÇ'yi yazan kimse, savaş sayısını yanlış hatırlamaktadır. Bilge Kağan'ın, tahta çıktığında, Tarduşların başında Küli Çor'un bulunduğu BK G 13'ten anlamaktayız. Tarduşların başında bulunan kişinin bu 6 savaştan 4'üne katıldığı öteki ikisine katılmadığı düşünülemez. Belli ki yazıtın yazıcısı, her ne kadar yazıtın 28. satırında *bilmez biligin biltökümün ödökümün bunça bitig bitidim* “(herkesin) bilmediği bilgiyi bildiğim için, (olayları) hatırladığım için bunca yazıtı yazdım” (Aydın 2014: 157) demiş olsa da, sefer sayısını yanlış hatırladığı öne sürülebilir. KÇ (Mo 10) 11 şöyledir: <...> *bēšbalıkda tört sü[n]üş s/ ünüşdökde küli çor oplayu tegip bulgayu* <...> “<...> Beşbalık'taki dört savaşta da Küli Çor ileri atılarak saldırıp (ortalığı) karıştırarak <...>” (Aydın 2014: 153).

KÇ 11'e göre Küli Çor'un, Bilge Kağan'ın 6 kez sefer yaptığı Beşbalık savaşlarının dördüne katıldığı anlaşılmaktadır. Küli Çor'un Tarduşlara atanmış şad olduğunu KÇ 14. satırdan, Tonyukuk'un başında bulunduğu sefere (ki Bilge Kağan bu sırada Tarduş şad idi) de katıldığını KÇ 16. satırdan anlamaktayız.

Beşbalık adı, HT yazıtlarında da geçmektedir. L. Bazin, HT yazıtlarının, 735 ile 760 yılları arasında, en geç 763 yılında yazılmış olabileceğini söyler (1991: 213). Ahmet B. Ercilasun ise, bu metinlerin 717-720 tarihleri arasında yazıldığını tahmin etmektedir (1985: 59), (2004: 130-131). Bu yazıtlarda, daha önemli ve ayrıntılı bilgilere rastlamak mümkündür. Anlam bütünlüğünün kaçırılmaması için metnin tamamı verilecektir:

HT II (Mo 26): Runik harfli 4 satır bulunmaktadır. Radloff 1895: 268; Orkun 1938: 115; Malov 1959: 53-54; Aalto 1958: 68; Perlee –; Rinçen 1968: 36, 3. resim; Bazin 1991: 217-219; Sertkaya –Harcavbay 2001: 320-321; Badam 2007: 73-74.

1. *bēçin yıl yetinç ay bēš yēgirm*

2. *ike bēš balık(?)ka bartıg?*

3. *kasuy? kara başıg yaylatım küzte toñın taška ertim*

4. *toñın? It¹η a²ıp barır men köñülüg? buy²ruk?*

1. Maymun yılının yedinci ayının on beşinde

2. Beşbalık'a vardık.

3. Kasuy'da? halkı yaylattım (yazı geçirttim), güzün Tonyın Taş'a (Hoyto Tamır?) ulaştım.

4. <...> alıp giderim gönlü? buyruk?

Yazıtı yazan kişi, maymun yılının yedinci ayının on beşinde Beşbalık'a ulaştıklarını, Kasuy'da halkını yaylattığını (yazı geçirttiği), güz vakti Tonyın Taş'a (ki büyük bir olasılıkla Hoyto-Tamır bölgesi) ulaştığını anlatır. Tonyın Taş'ın, Hoyto-Tamır kaya kütleli veya bu bölge olabileceği görüşü için bk. (Sertkaya – Harcavbay 2001: 321). Yazıtın yazıcısının oradan ayrılış tarihi, Bazin'e göre 20 Ağustos 756 olmalıdır (1991: 218). Bu metinden çıkarılabilecek en önemli sonuç, hangi Türk dilli halktan olduğunu bilmediğimiz bu kişinin, maiyetiyle birlikte Beşbalık'a gitmesi, oranın yazı geçirmek için ideal yer olmasının yanında, sürekli gidilip gelinen bir yer olduğunu da gösterir.

HT XIV (Mo 38) yazıtında da yine Beşbalık'tan söz edilmektedir. Bu kısa metin, bazı tarihî olaylara da ışık tutmaktadır. Metin şöyledir:

HT XIV (Mo 38): Runik harfli 6 satır. Radloff 1895: 261; Orkun 1938: 108; Aalto 1958: 74; Malov 1959: 47; Perlee –; Sertkaya–Harcavbay 2001: 337–338; Badam 2007: 73.

1. *in<i> öz inençü*
2. *yılan <yıl> öz inençü*
3. *tarduş kül<i> çor*
4. *bêş balıka barır*
5. *biz kutlug*
6. *bolzun*
1. kardeşi (?) Öz İnençü (İni Öz İnençü ?)
2. yılan yılında? Öz İnençü (ile?)
3. Tarduş Küli Çor
4. Beşbalık'a gider–
5. iz. Kutlu
6. olsun

Burada adı geçen, adına Küli Çor yazıtı dikilen, Tarduşların yöneticisi (büyük bir olasılıkla şad) Küli Çor'dur. Yazıtta, Küli Çor'un, Bilge Kağan'ın Beşbalık seferine katılmak üzere sefere çıktığı anlatılıyor olmalıdır. Bu durumda, bu sefer, Bilge Kağan'ın tahta çıkış yılı olan 716'dan sonra yapılmış olmalıdır. İni Öz İnençü adlı kişinin ise, Tarduş Küli Çor'un yanındaki komutanlardan biri olduğu söylenebilir. Metnin sonundaki *kutlug bolzun* biçimindeki esenlik dileme ifadesi ise, ayrıca dikkate değerdir. Metinde geçen yılan yılının 717 yılı olması gerekir. Aşağıda yer alan HT XVI'da ise aynı kişi adı ve benzer cümlelerin yanında, yılan yılının 10. ayında Beşbalık'a gidildiği kayıtlıdır. Bazin'e göre bu tarih 6 Kasım 753 olmalıdır (1991: 214). 753 yılı da yılan yılıdır, ancak verilen bu tarih, tarihî olaylarla örtüşmemektedir. Çünkü Bilge Kağan'ın 734'te öldüğü düşünüldüğünde, Bilge Kağan'ın kağanlık yıllarına denk gelen yılan yılları 717 ve 729'dur. Bu nedenle 753 tarihi çok geçtir ve dönem, Uygur Kağanlığı dönemidir. Bazin'in dediği gibi olsaydı, Beşbalık'a sefer yapan hangi kağan idi?

Beşbalık kentinin söz edildiği bir diğer HT metni ise XV. yazıttır.

HT XV (Mo 39): Runik harfli 7 satır. Radloff 1895: 261; Orkun 1938: 109; Aalto 1958: 72; Malov 1959: 48; Perlee 1960: 23–24; Bazin 1991: 215–216; Sertkaya–Harcavbay 2001: 339–340.

1. *bêçin yılka*
2. *tokuzunç ay éki yañıka*
3. *bardımız p<...> bêş balıka*
4. *kutlug alp yüzi*
5. *sün? U^İ körki*

6. *bolzun*

7. *kutlug er*

1. maymun yılının

2. dokuzuncu ayının ikinci gününde

3. gittik <...> Beşbalık'a

4. kutlug Alp'in yüzü

5. <...> güzelliği

6. olsun

7. kutlu asker

Metne bakıldığında, bir önceki yazıtın devamı imiş gibi bir izlenim elde edilebilir, ancak önceki yazıtta sözü edilen yılan yılı ile bu metindeki maymun yılı arasında 3 yıl kadar zaman farkı bulunmaktadır. Hoyto–Tamır bölgesinden, yani yaklaşık Orta Moğolistan'dan Beşbalık'a 3 yılda gidilmiş olması düşünülemez. Bu nedenle bu metnin, önceki metinle ilgisi olmadığı söylenebilir. Bu metinde, Beşbalık'a giden kimselerin ne amaçla gittiğini bilmek mümkün değildir. Bu kısa metinlerde kent adının aynı biçimde yazılmış olması, Beşbalık'ın iyi bilinen bir kent olduğuna da işaret sayılabilir.

Beşbalık kent adının geçtiği Hoyto–Tamır metinlerinden biri de XVI. yazıttır.

HT XVI (Mo 40): Runik harfli 4 satır. Radloff 1895: 265; Orkun 1938: 112; Malov 1959: 51–52; Perlee –; Bazin 1991: 214–215.

1. *yılan yıl on²unç ayka*

2. *in<i>? öz inençü bēş balıka*

3. *barır men¹ <...> tegip l²<...>*

4. *kut bulzun alı barzun*

1. Yılan yılının onuncu ayında

2. küçük kardeşi? Öz İnençü Beşbalık'a

3. giderim. <...> saldırıp <...>

4. kut bulsun, alıversin.

Bu yazıtta bir kez daha İni Öz İnençü adı ile karşılaşılmaktadır. XIV. yazıttan farklı olarak burada Küli Çor'un adı geçmemekte, ayrıca yılan yılının yanında, 10. ayda sefer çıktığı belirtilmektedir. Yine ilginç bir esenlik dileme ifadesi ile karşılaşırlar: *kut bulzun alı barzun* “kut bulsun, alıversin”.

Yukarıda da görüldüğü gibi Beşbalık kent adının geçtiği yerlerde kronolojik sorunlar bulunmaktadır. Ancak bizim tahminimizce Beşbalık'a yapılan seferlerde Bilge Kağan tahtta, yani bu 6 sefer 716'dan sonra yapılmıştır.

Çin kaynaklarında Beiting 北庭 olarak geçen Beşbalık'ın adı, Han sülalesi zamanında Chin–man olarak adlandırılıyordu. Ö. İzgi'ye göre 7. yy'da Göktürkler oradaydılar (1989: 63, not 179). Bu adın, Moğol (Yuan) döneminde Far. *Panjikant* olarak yazıldığını görüyoruz. Ayrıca krş. (Chavannes 2007: 11), (Ecsedy 1964: 83–104). Bu kentin ilk zamanlar Ürümçi olduğu öne sürülmüştü (Thomsen 2002: 94, not

4). Chavannes'a göre Ürümçi olmayıp, Goutchen'in batısında bulunmaktadır (2007: 11). V. Abdurrahman'ın verdiği bilgilere göre Beşbalık, Tanrı Dağları'nın kuzeydoğu eteğinde eski bir şehir olup onun harabesi, günümüz Cimisar kasabasının kuzeyindeki Hou-potzu'dadır. Beşbalık kentine, Han dönemine kadar (MÖ 206–MS 220) Çinman, Tang imparatoriçesi Wu Tsu-ti'en zamanından Moğol dönemine kadar ise Beiting 北庭 denildiği bilinmektedir. Bundan başka Moğol (Yuan) döneminden önceki Çin yıllıklarında Beşbalık'a Kagan But Balık (K'e-han-fu-tu-ch'eng) denildiği bildirilmiştir (2004: 215–216). Liu'ya göre Beiting 北庭 Xinjiang'daki Fuyüanhien'dir (2006: 236 not 957). Gumilëv'a göre ise, bugünkü Guçen civarında olması gerekir (2002: 360). Mackerras, Ürümçi kent merkezinin 100 km. kadar güneyinde bulunduğunu belirtir (2000: 223). Beşbalık adı, *Maħrnāmag*'da *Panzkanō* biçiminde tanıklanmıştır (Müller 1912: 30), (Zieme 2009: 261).

Beşbalık için en önemli sorun, adında bulunan *bēš* 'beş' sözcüğüdür. Kâşgarlı Mahmud, Uygurları anlatırken “*Bu vilayette beş şehir vardır. Vilayetin halkı en katı kâfirlerdir, son derece atıcdırlar. Zülkarneynin yaptırmış olduğu Süلمي, Koçu, Canbalık, Bēšbalık, Yengibalık adındaki şehirlerdir.*” (Atalay 1991: c.1, 113). Buradan Uygurların beş kentinden birinin Beşbalık olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, Beşbalık'ın beş kentten oluşup oluşmadığı belli değildir. Ayrıca krş. Chavannes 2007: 338, Moriyasu 1981: 199.

1.3. Bulçu (𐰽𐰺𐰸𐰸) ŞU G 1'de Urungu Irmağı (Çin. Wulungu he烏倫古河), diğerlerinde Urungu Irmağı'nın döküldüğü Fuhai Gölü'nün güney ucunun biraz doğusunda bulunan Buluntogoy ~ Buluntohoy kasabası. **KT D 37, BK D 28, T 35, ŞU G 1.**

Bu yer adı 4 kez tespit edilmiştir. Cümleler şöyledir:

KT (Mo 1) D 36–37: *ol y²ılka türgeş [tapa altun y²ışığ] (37) toga ertiş ügüzüg keçe yorıdımız türgeş bodunug uda basdımız türgeş kagan süsi bulçuda otça borça kelti* “O yıl Türgeşlere doğru Altay (ormanlı) Dağları'nı (37) aşarak İrtiş Irmağı'nı geçerek ilerledik. Türgeş halkını uykuda (iken) baskına uğrattık. Türgeş kağanının ordusu Bulçu'da ateş gibi kor gibi (üzerimize) geldi.” (Aydın 2014: 68).

BK (Mo 3) D 27–28: *türgeş kagan süsi otça borça kelti (28) bulçuda sünjüş'dümüz kaganın² yaw[gusı]n² şadın² anta ölürtüm élin anta altum* “Türgeş kağanının ordusu ateş gibi kor gibi (üzerimize) geldi. (28) Bulçu'da savaştık. Kağanını, yavgusunu, şadını orada öldürdüm. Ülkesini orada ele geçirdim.” (Aydın 2014: 98).

T (Mo 5) 35: *altun yışığ yols²ızın² aşdım<ız> ertiş ügüzüg keçigsizin keçdimiz tün akıtdımız bulçuka tañ üntürü tegdimiz* “Altay (ormanlı) Dağları'nın yolu olmayan yerlerini aştık, İrtiş Irmağı'nın geçilemeyecek yerlerini geçtik. Gece (boyunca) ilerledik. Bulçu'ya tan atarken ulaştık.” (Aydın 2014: 125).

ŞU (Mo 14) G 1–2: *bir yëğirmiş ay sekiz yëğirmike <...> yolukdum bulçu ügüzde üç karlokuğ (2) anta tokıdım* “On birinci ayın on sekizinde <...> karşılaştım. Bulçu (Urungu) Irmağı'nda Üç Karlukları (2) orada bozguna uğrattım.” (Aydın 2011: 78–79).

Bu adı taşıyan yer adlarının, eski Türk yazıtlarında beş kez tanıklandığı bilinir. Ancak KT K 6'da geçen yer adının *bolçu* veya *bulçu* değil *burgu* okunması gerektiği,

daha önce bu satırların yazarınca önerilmişti. Dokuz Oğuzlarla savaş yapılan yerlerden birinin Bulçu değil, Burgu Irmağı olması gerekmektedir. Çünkü, Bulçu Irmağı dolaylarında, Dokuz Oğuzların yaşadığına dair elimizde kanıt bulunmamaktadır. Burada, tahrip olan harflerin yanlış teşhisinden ortaya çıkmış yanlış bir okuma ile karşı karşıyayız. Ayrıntı için bk. (Aydın 2007: 59). KT K 6'daki çıkarıldığında geriye dört yer kalmaktadır. Bunlar KT D 37, BK D 28, T 35, ŞU G 1'dir.

Radloff, bu yer adının İrtiş'in batısında Türgeş ülkesinde bulunduğunu ve Türklerin 721 yılında, burada Türgeşlerin kağanını ve yabgusunu öldürdüklerini belirtir (1895: 430). Aalto ise *Bulçu*'nun yerini, Altay ve İrtiş'in batısında bir ırmak olarak belirler (1958: 57). Giraud'nun *Bulçu*'yu ırmak olarak düşünmediği anlaşılmaktadır: *pul-i-ju* < *pul*: 'köprü'; *ju* 'ırmak'; *-i*: Tamlama eki. 'Irmağın köprüsü' anlamına gelen sözcükte p > b; j > ç ses gelişmeleri meydana gelmiştir. Sözcüklerin İranca olduğunu ifade eden Giraud, *Bulçu*'nun Ulungur Gölü'nün güney ucunun biraz doğusunda yer alan Bolun-Togoy olduğunu belirtir. Ona göre bu ad, 'bol dönemeci (veya bol kıvrımı olan)' anlamına gelir (1961: 56), (1999: 258). Clauson, KT D 37'de geçen *borça* maddesini açıklarken "the Türgeş *xağan*'s army advanced from Bolçu like a fire or ..." ifadesini kullanır (ED 357a). Rybatzki, *bulçu*'nun Urungu Irmağı olabileceğini düşünür ve *bulçu* adının, ŞU G 1'deki durumuna göre ırmak olması gerektiğini ancak Tonyukuk yazıtındaki durumuna göre ırmak olmasına kuşku ile baktığını belirtir (1997: 113, not 294). Gömeç'e göre, İrtiş Irmağı'nın güneydeki kollarından birisidir (1997: 66 not 291). *Bulçu*'nun ırmak değil de Urungu Gölü'nün güneybatısındaki Tokoi kasabası olduğu da öne sürülen görüşler arasındadır (Taşağıl 2004: 120, not 540). Klyashtorniy ise Türgeşlerle yapılan savaşın *Boluçu* (okuyuş, kendi tercihi) Irmağı sahillerinde yapıldığını, bu ırmağın da geniş bir yer tespiti ile, Çungarya'da olduğunu bildirir (Klyashtorniy – Sultanov 2004: 108).

KT, BK ve T yazıtlarında geçen *Bulçu* Türgeşlerle, ŞU'da ise Üç Karluklarla savaşın yapıldığı yerdir. *Bulçu*'ya ulaşmak için *altun yış* ve *ertiş ügüz*'ün geçilmesi gerekmektedir. T yazıtından anlaşıldığı kadarıyla İrtiş Irmağı'nın geçilmesinden sonra akına, ancak tan vakti başlanabilmiştir. Buradan hareket ederek Türgeşlerin bu bölgelerde ya da biraz daha batıda yaşadıkları sonucuna varılabilir. Çünkü metinde, savaşın herhangi bir baskın şeklinde olmadığı düşünüldüğünde, Türgeşler'in Köktürk ordusunun ilerlediği haberini alınca *Bulçu*'ya doğru hareket ettikleri ve dolayısıyla da karargâhlarının biraz daha batıda olduğu öne sürülebilir. Zaten, Türgeşler üzerinde yapılan çalışmalarda da yerleşik oldukları yerler, doğuda Altay Dağları'ndan Sirderya'ya kadar geniş bir coğrafya ile ifade edilmiş ve özellikle Tanrı Dağları, Zaysan Gölü ve Issık Göl civarında yaşadıklarından söz edilmiştir (Salman 1998: 11), (Gumilëv 2002: 331). KT, BK ve T yazıtlarının dışında, ŞU yazıtında ise Üç Karluklarla yapılan savaşlarda adı anılmıştır. Karlukların, *Bulçu* bölgesi de dâhil olmak üzere, değişik yerlerde yaşadıkları bilinmektedir (Taşağıl 2004: 67), (Gumilëv 2002: 331).

ŞU'da geçen *bulçu*'nun ırmak olduğu açıktır. Diğer üç yazıtta ise *bulçu* adının ırmak olması mümkün görünmemektedir. ŞU yazıtının bahsettiği *bulçu*, bugün Çin. Wulungu he 烏倫古河, Radloff haritasında da adı, Urungu olarak verilen ve İrtiş'in kolu olan Kara İrtiş'e paralel akan bir ırmaktır. MGT'de de adı geçen bu ırmağın

Humşinggir mevkisinde bulunduğu ve Altay Dağları'nın batısından çıkarak Kiçilbaşı ~ Kişilbaşı adlı göle döküldüğü bildirilmiştir (Temir 1995: 249). ŞU'da *bulçu* Irmağı ile, Urungu Irmağı kastedilmiş olmalıdır. Diğer üç yazıtta adı geçen *bulçu* ile de Ulungur (Urungu) Irmağı'nın döküldüğü ve bugün Çin. Fuhai gölünün güney ucunun biraz doğusunda bulunan Buluntogoy ~ Buluntohoy kasabasının kastedilmiş olabileceği düşünülmektedir. Türk Kağanlığı döneminde bu kasabaya *bulçu* deniliyor olabileceği görüşünün öne sürülmesinin nedenlerinden birisi kuşkusuz adındaki benzerliklerdir. KT, BK ve T yazıtlarının *bulçu* olarak bildirdiği bu yerin, ırmak olmadığını önerirken her iki *bulçu*'nun aynı biçimde yazılması, ırmak adlarının çok zaman oraya kurulu yerleşim birimlerinin adıyla aynı olmasıyla açıklanabilir.

KT, BK ve T yazıtlarında geçen *bulçu* ile bir ve aynı saydığımız Buluntogoy ~ Buluntohoy kasabası ve Ulungur ~ Ülungür (Fuhai) Gölü ile ilgili en ayrıntılı bilgileri N. M. Prjevalskiy verir. 1879–1880 yıllarında Zaysan'dan başlayarak Tibet'e bilimsel gezi düzenleyen Prjevalskiy, Buluntogoy kasabası ve Ulungur Gölü (Çin. Fuhai) ile ilgili nadir bilgilerle dolu olan seyahat kitabında, Urungu ve Kara İrtiş ırmaklarını uzun uzun anlatır ve Buluntogoy kasabası hakkında da önemli bilgiler verir. Örneğin çok engebeli olmasına rağmen Zaysan ile Kuça arasındaki en iyi yolun burada olduğunu ve yerli halkın Urungu Irmağı'na Bulun–Toha adını verdikleri öğrenilmektedir (1990: 22–23). Yerli halkın Urungu Irmağı'na Bulun–Toha adını vermesi ilginçtir. Bu durumda; eski Türk yazıtlarında adı geçen *bulçu*, hem ırmağın adı hem de yerleşim biriminin adıdır. Yani yazıtlarda geçen *bulçu* hem Urungu Irmağı'nın adı hem de Buluntogoy kasabasının adıdır.

Eski Türk yazıtları üzerinde çalışmaları bulunan araştırmacıların birçoğu bu ırmak ve yerleşim yerinin adını *bolçu* biçiminde okumuşlardır. Rybatzki, *bulçu* olarak okumakta; Berta'nın ise *bwl^oçw* okuyarak ünlülerin belirlenmesinde kararsız kaldığı anlaşılmaktadır. Bizim *bulçu* biçimini tercih etmemizin en önemli nedeni, kuşkusuz bugün bu yere Buluntogoy deniyor yani *u* ünlüsü ile söyleniyor olmasıdır. *Bulçu* adı gramatikal olarak *bul-* fiilden yapılmış gibi görünüyorsa da meslek adı yapan *+çU* ekinin isimlere gelebileceği bilinmektedir. Eğer sözcük, Tü. veya Mo. ise *bul* biçiminde bir isim bulmak gerekecek ya da sözcük Klyaştorıny'ın dediği gibi (*boluçu*) *l* ve *ç* sesleri arasında bir *u* ünlüsü olduğu varsayılacaktır. Ancak Klyaştorıny'ın önerdiği *boluçu* okuyuşundaki *-U+* ekinin varlığına dair örnekler verilmesi gerekir. Çünkü eski Türkçede fiilden isim yapan en işlek ek *-G+*'dir. *-U+* biçimindeki bir fiilden isim yapma ekinin bu dönemde olması herhâlde mümkün değildir. Sonuç itibarıyla, 4 yazıtta geçen *bulçu* adından, ŞU G 1'deki Urungu Irmağı, geri kalanlar ise Buluntogoy kasabası olmalıdır. Hem ırmak hem de kasaba, günümüz Xinjiang'ın kuzey bölümünde yer almaktadır.

1.4. Kamil balık (𐰽𐰺𐰸:(?)𐰽𐰺𐰽) Xinjiang'ın doğu bölümünde bulunan Kumul (Çin. Hami哈密) kenti. **Ongi 9.**

Ongi yazıtının, üzerinde en çok söz söylenmiş sözcüklerinden biri olduğunda kuşku bulunmayan ve ardında *balık* sözcüğü bulunan bu yer adı, türlü biçimlerde okunmuşsa da *kamil* veya *kamul* biçiminde okunması daha çok taraftar toplamıştır. Ongi yazıtının 9. satırında geçen cümle şöyledir:

Ongi (Mo 8) 9: *kamil balıka tegdim konulduım altım süsi kelti karas²ın² y²ıgdım begi kaçdı* “Kumul (Hami?) kentine saldırdım, yerleştim, ele geçirdim. Ordusu geldi. (Avam) halkımı bir araya topladım. Beyi kaçtı.” (Aydın 2014: 139).

Bu yer adını, Radloff *Kamuk* ‘Viele (Städte)’ (1895: 250), Orkun *kamuk* ‘bütün (şehir)’ (1936: 130), Tekin *kamil* ‘geog. n. (Komul, Hami)’ (1968: 340), Clauson *k¹m.* ‘the city of K ...’ (1957: 182 ve 189), Dobrovits *kfo]m.[ul]* (2001: 148), Berta *km.* ‘km.’ (2004: 219 ve 223), Aydın *kam[ul]* ‘Komul (Hami) kenti’ (2008: 25, 28), (2012: 97) ve Erdal *kamil* ‘Kamil’ (2011: 365, 372) biçiminde okur ve anlamlandırır. Önceleri *kamuk balık* biçiminde okunan bu yer adının, Tekin’in gramerinden (Bloomington, 1968) bu yana *kamil balık* okunmaya başlandığı, ancak bu okuyuş üzerinde de tam bir uzlaşma sağlanmadığı görülmektedir. Diğer okuyuş olan *kamuk balık* biçimi, anlatımda yetersiz kalmaktadır. *Kamil* okunan bu yer adının günümüz Xinjiang sınırları içerisinde bulunan Çin. Hami 哈密 kenti olduğu düşünülmektedir. Günümüzde Çinlilerin Hami (哈密), Uygurların ise Kumul veya Komul dedikleri bilinmektedir. Shatuo 沙陀’ların kabilelerinden biri olarak verilen Çümül/Çumul adı, Kumul adını çağrıştırmaktadır. Shatuo’ların, Barköl’ün doğusunda bulunan geniş kumluk sahada oturmalarından dolayı, onlara ‘kum yığını’ anlamına gelen Shatuo adı verildiği bilinmektedir (Taşağıl 2004: 99). Shatuo’nun ‘Kum yığını’ anlamında olması ilginç bir veridir. ‘Kum yığını’ anlamındaki sözcük ile Kumul (Hami) kentinin adı arasında bir ilişki olanaklıdır. Kumul adının, kentin etrafındaki kumların çokluğundan hareketle verilmiş olabileceği, kentin adı için önerilen etimoloji denemelerinden biridir (Emet 1997: 163). *Kamil* adı, eski Uygur metinlerinde sıklıkla kullanılmıştır. Ayrıca Dunhuang mağaralarındaki duvar yazılarında da tespit edilmiştir: Örneğin: *qayan-qa (s)oy[u]rqağip qamil-qa in[čü?] birilgä]n?* (Dunhuang 3A, 3) (Matsui 2013: 35). F. W. Cleaves 1362 tarihli Moğolca bir metinde geçen Qamil adının ilginç olduğunu belirtir (1949: 67, 129, not 241). İzgi’ye göre, Kamil adı Moğol (Yuan) döneminin başlamasıyla Ha-mi-li biçiminde söyleniyordu (1989: 52, not 111). Kumul veya Komul adının daha iyi bir açıklaması elde edilinceye kadar, yer adının, eski Türkçe *kamil* olabileceği şimdilik en iyi görüş olarak kabul edilmelidir.

1.5. Kordan ((J)C᠋ᠰ᠋ᠬ᠋ᠣᠨᠳ᠋ᠠᠨ) Hoten kenti? (Çin. Hetian 和田) T 14.

T (Mo 5) 14: *öñre kıtañda berye tawgaçda kurya kordanta yırya oğuzda eki üç biñ sümüz kelteçimiz bar mu ne ança ötüntüm* “Doğuda Kitan’dan, güneyde Çin’den, batıda Hoten’den, kuzeyde Oğuz’dan iki üç bin (kadar) askerimiz var” bu şekilde (durumu) arz ettim.” (Aydın 2014: 118).

Problemlili bu yer adı, T yazıtı üzerinde çalışanlarca aşağıdaki biçimlerde okunmuş ve anlamlandırılmıştır:

kurya kurdanda ‘im Westen bei den Kurdan’ (Radloff 1899: 8), *kurya kurdanda* ‘batıda batılılara’ (Orkun 1936: 104), *kurya kurdanta* ‘на западе к западным (тюркам, курданам?)’ (Malov 1951: 62 ve 66), *kurya kuridinta* ‘im Westen zum westlichen (!)’ (Aalto 1958: 34–35), *kurya kuridinta*; *kuri* ‘arrière, Ouest’ (Giraud 1961: 54 ve 150), *kurya kuridinta* ‘from the western (Turks) in the west’ (Tekin

1968: 250 ve 285), *kuriya kurdanta* ‘назад–на курданей’ (Aydarov 1971: 326), *kurya kuridanta* ‘batıda batıdan’ (Tekin 1994: 7), *kuriya kordanta* ‘die Kordan (??) im Westen’ (Rybatzki 1997: 50, 95), *kur^oya kurdunda* ‘a nyugaton [lévö] nyugatiaktól (?)’ (Berta 2004: 52 ve 78).

Clauson, ibareyi *kuriya kordanta* okur ve ‘Batıda Khotan’ olarak anlamlandırır. Clauson’ın da işaret ettiği gibi *kurdan* okuyarak ilk ortaya atan, ancak tam olarak teşhis edemeyen Radloff’tur (1976: 143). Clauson’ın *kordanta* ‘from Khotan (?)’ okuma ve anlamlandırmasına en şiddetli itiraz T. Tekin’den gelir. Tekin, Hoten’in Ötüken’den 2000 km. kadar uzakta olduğunu, dolayısıyla da II. Türk Kağanlığı’nın batı sınırlarının, devletin ilk yıllarında Hoten’e kadar uzandığının düşünülemediğini ifade eder (1994: 34). Yazıtın son yayımlarından birini yapan Rybatzki’nin de, soru işareti ile karşılamakla birlikte, Clauson’a katıldığı anlaşılmaktadır (1997: 50, 95). Hazai’ye göre ise coğrafi yönler sayılırken batıda düşman olmadığı için batı yönünü boş geçmemek için kullanılmıştır. Yani Tonyukuk, sanatkârane bir üslup kaygısı gütmüştür. Bu nedenle batı yönü burada nötrdür (1991: 170). Bu görüş, bizce en tutarsız olandır. Y.–S. Li ise, halk adı olarak görür ve *qur(i)ya : qor(i)d(i)nta* okur ve “Batıdaki Qor” biçiminde anlamlandırır. Bu görüş de tahminden öteye gidememektedir. Bizce tek sorun Hoten’in uzaklığı değil, Hoten’in, Orta Moğolistan’a göre tam olarak batıda olmayışıdır. Batı tarafta *kordan* veya *kurdan* biçiminde bir halk adı bulamadıkça en iyi ihtimal olarak günümüz Hoten kenti görünmektedir.

Hoten ile ilgili olmak üzere, nerede ve ne zaman bulunduğu bilinmeyen ancak Hoten’de bulunduğu belirtilen, üzerinde runik harfler bulunan ağaçtan bir çubuk ele geçmiştir. Yazıt üzerinde yayım çalışması yapan Zieme, Hoten’de bulunduğu bilinen bu ağaç çubuğu, 2007 yılında Beijing National Library’de gördüğünü ve kütüphanenin BX 3-95 numara kaydı ile saklandığını ifade eder. Ağaç çubuk, büyük olasılıkla kavak ağacından yapılmış olup çubuğun kalınlığı 0.3 cm., eni 3 cm. ve uzunluğu ise 32.4 cm.’dir ve Zieme’nin tespitine göre, çubuk üzerinde 16 işaret bulunmaktadır (2012: 143-144). Zieme’ye göre çubukta tespit edilen işaret şunlardır: *a/ä, l̄, b², l̄, kü, d², qu/uq, r¹, g¹, t², t¹, n², r², m, ş, :* Zieme, ihtiyatlı olarak şu şekilde okumuştur: *Äl B(i)lküd Qu?gt (=Qurgat?) T?n ärmiş.* (2012: 144).

Yaklaşık 1 yıl kadar önce meslektaşımız Zhang Tieshan, yazıtın, Beijing National Library’de teşhir edildiği sırada, çektiği fotoğrafları göndererek yazıt hakkındaki görüşlerimizi sormuş; “Hoten gibi, oldukça güneyde bir yerde bulunması dolayısıyla, sahte bir yazıt olabileceği” düşüncesini taşıdığını, ihtiyatlı belirtmiştir. Yazıtta, öteki yazıtlardan farklı bir iki harf bulunması, anlamlı biçimde okumayı engellemektedir. Bu yazıtla ilgili, Zhang Tieshan’ın ve bu satırların yazarının okuma çalışmaları devam etmektedir. Yazıtın, Zhang Tieshan tarafından çekilmiş bir fotoğrafı aşağıda bulunmaktadır. Bu vesile ile meslektaşımıza teşekkür ederim.

1.6. tokuz ersin (𐰽𐰺:𐰽𐰺𐰸) Günümüz Xinjiang’da bulunan Karaşehir? KT G 3; BK K 2–3.

Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarında tespit edilen *tokuz ersin* adı da, üzerinde çok konuşulmuş yer adlarından biri olarak değerlendirilebilir. KT ve BK yazıtlarındaki cümleler şöyledir:

KT (Mo 1) G 3: *bérgerü tokuz ersinke tegi süledim töpötke kiçig tegmedim* “Güneyde Dokuz Ersin’e kadar sefer ettim, Tibet’e ulaşmama az kaldı.” (Aydın 2014: 51–52).

BK (Mo 3) K 2–3: *bérgerü t[okuz] (3) ersinke tegi süledim töpötke kiçig tegmedim* “Güneyde Dokuz (3) Ersin’e kadar sefer ettim. Tibet’e ulaşmama az kaldı.” (Aydın 2014: 81–82).

Küçük farklarla birlikte, her iki yazıttaki cümleler aynıdır. Yer adının okunuşunda herhangi bir ayrılık bulunmamaktadır. İ. Kafesoğlu’na göre Tokuz Ersin, Karaşar kentidir (1985: 271). *tokuz ersin* adındaki *ersin*’in Toharların bulunduğu bölge olan Karaşehir’i gösterdiği, önemli görüşlerden biridir (Wang 1944). Agni, Karaşahr ve Yanqi (Yanchi) adlarının aynı yeri gösterdiği, hatta bazı Uygur metinlerinde geçen Solmi adıyla da aynı yerin kastedildiği belirtilmiştir. Solmi adı, Maitrisimit’in Kumul (Hami) yazmasında Üç Solmi biçiminde tespit edilmiştir (Zieme 2009: 260). Zieme’nin *solmi* olarak belirlediği bu kent adı, Kâşgarlı’da *sülmi* olarak verilmiş ve Uygurların beş kentinden biri sayılmıştır (Atalay 1991: c. 1, 113). Karaşar kentiyle ilgili Çin kaynaklarındaki bilgiler için bk. (Chavannes 2007: 156–161).

2. Sonuç

Yukarıda incelenen yer adlarında da görüldüğü gibi, günümüz Xinjiang bölgesindeki kimi yer adları, runik harfli metinlerde, yalnızca savaşlar dolayısıyla anılmamış, bazı Türk dilli halkların oralarda yaşadıklarına dair bilgiler elde edilmiştir. Bu yer adlarından bir bölümünün, Türkçenin ses ve biçimbilgisi kurallarına göre açıklanabilmesi, bu yer adların Türk dilli halklar tarafından verildiğini de kanıtlamaktadır. Örneğin, bugün Çin. Hami 哈密 kent adının eski bir *kamil*’ın Çince telaffuzu olduğu görülmektedir.

Bu makalede, runik harfli eski Türk yazıtlarının tümünün incelenmesi sonucunda, günümüz Xinjiang bölgesi ile ilgili veriler belirlenmiş ve araştırmacılarla, meraklı okuyucuların dikkatlerine sunulmuştur. Bölgenin hassasiyetinin farkında olduğu için, makalede siyasi bir amaca hizmet edilmemiş; Xinjiang bölgesinin, ilk çağlardan bugüne kadar Türk dilli halkların atayurtları olduğu belirtilmemiştir. Ancak, kesin olmayan ve siyasi amaçlara hizmet eden birkaç arkeolojik malzeme ve mumya üzerindeki çalışmalardan hareket edilerek bölgenin, Avrupa’nın eski halklarının ata yurdu olduğu söylendikçe bu bölgede yaşayan Türk dilli halkların da eski Türk yazıtlarından ve yukarıda verdiğimiz örneklerden de yararlanarak aynı olguyu dile getirmeleri en doğal hakları olacaktır.

3. Kısaltmalar

- Alt. : Altay Türkçesi.
AOH : Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae.
BK : *Bilge Kağan Yazıtı* (Mo 3).
Çin. : Çince.
DLT : *Divānu Lugati t-Türk*.
DTO : *Dictionnaire Turk-Oriental*. Bk. De Courteille 1972.
DTS : *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Bk. Nadelyayev 1969.
ED : *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Bk. Clauson 1972.
HT : *Hoyto-Tamur Yazıtları*.
JSFOu : Journal de la Société Finno-Ougrienne.
KÇ : *Küli Çor Yazıtı* (Mo 10).
Kırg. : Kırgızca.
Manç. : Mançuca.
MGT : *Moğolların Gizli Tarihi*.
Mo : Moğolistan'daki eski Türk yazıtları.
Mo. : Moğolca.
ŞS : *Lugat-i Çağatay ve Türkî-yi Osmanî*. Bk. Şeyh Süleyman Efendi-yi Buhari H. 1298.
ŞU : *Şine Usu Yazıtı* (Mo 14).
T : *Tonyukuk I ve II Yazıtı* (Mo 5 ve Mo 6).
TDAY-B : Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten.
TDES : *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Bk. Eren 1999.
TDK : Türk Dil Kurumu.
TMEN : *Türkische und Mongolische Elemente im neupersischen*. Bk. Doerfer 1963-1967.
TTK : Türk Tarih Kurumu.
Uyg. : Çağdaş Uygurca.
Ü. : Üniversite(si).

Kaynakça

- AALTO, P. – G. J. RAMSTEDT – J. G. GRANÖ (1958). "Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei", *JSFOu* 60/7, s. 3-91.
ABDURRAHMAN, V. (2004). "Türk Yer Adları Üzerine (Çin Kaynaklarına Göre)", *ÇTAS 2002 Bildirileri* (Haz. F. Sema BARUTCU ÖZÖNDER – Melek ERDEM – G. KİLLİ – G. Selcan SAĞLIK), Ankara: Ankara Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, s. 202-219.
ATALAY, Besim (1991). *Divanü Lûgati t-Türk Tercümesi I-IV*. Ankara: TDK Yayınları.

- AYDAROV, G. (1971). *Yazık Orhonskih Pamyatnikov drevnetyurkskoy pis'mennosti VIII veka*, Alma-ata, Akademiya Nauk Kazakskoy SSR.
- AYDIN, Erhan (2007). "Köl Tigin Yazıtının Kuzey Yüzünün 6. Satırında Bir Düzeltme Denemesi ve Bir Öneri", *Bilig* 43, s. 55–62.
- AYDIN, Erhan (2008). "Ongi Yazıtı Üzerine İncelemeler", *İlmi Araştırmalar* 25, s. 21–38.
- AYDIN, Erhan (2011). *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Konya, Kömen Yayınları.
- AYDIN, Erhan (2012). *Eski Türk Yer Adları, Eski Türk Yazıtlarına Göre*, Konya: Kömen Yayınları.
- AYDIN, Erhan (2014). *Orhon Yazıtları, Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*, 2. bs., Konya: Kömen Yayınları.
- BADAM Azzaya (2007). "Tayhar Çuluunu runi biçees", *Acta Historica Mongolica* 8/9, s. 68–75.
- BASKAKOV, N. A. – T. M. TOŞÇAKOVA (1999). *Altayca–Türkçe Sözlük*, (Haz. Emine GÜRSOY–NASKALİ – Muvaffak DURANLI, Ankara: TDK Yayınları.
- BAZIN, L. (1991). *Les systèmes chronologiques dans le monde turc ancien*, Budapest, Bibliotheca Orientalis Hungarica.
- BERTA, Á. (2004). *Szavaimat Jól Halljátok*, A Türk és Uygur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadásá, Szeged: Jate.
- CHAVANNES, E. (2007). *Batı Türkleri / Çin Kaynaklarına Göre*, (Çev. Mustafa KOÇ), İstanbul: Selenge Yayınları.
- CLAUSON, Sir Gerard (1957). "The Ongin Inscription", *Journal of the Royal Asiatic Society* 1957, s. 177–192.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, Oxford University.
- CLAUSON, Sir Gerard (1976). "Tonyukuk Abidesi Hakkında Bazı Notlar", (Çev. İnci ENGİNÜN), *Türkiyat Mecmuası* 18, (1973–1975), s. 141–148.
- CLEAVES, F. W. (1949). "The Sino–Mongolian Inscription of 1362 in Memory of Prince Hindu", *Harvard Journal of Asiatic Studies* 12/1–2, s. 1–133.
- DE COURTEILLE, A. P. (1972). *Dictionnaire Turk–Oriental*, Amsterdam, Philo.
- DOBROVITS, M. (2001). "Ongin Yazıtını Tahlile Bir Deneme", *TDAY–B* 2000, s. 147–150.
- DOERFER, Gerhard (1963–1967). *Türkische und Mongolische Elemente im neupersischen* I, II, III. Wiesbaden, Franz Steiner.
- ECSEDY, H. (1964). "Uigurs and Tibetans in Pei–t'ing", *AOH* 17/1, s. 83–104.
- EMET, Erkin (1997). "Türklerin Ana Yurtlarından Biri Kumul (Hami) ve Kumul Kelimesinin Etimolojisi Hakkında", *Türk Dünyası* 4, s. 162–165.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (1985). "Başlangıcından XIII. Yüzyıla Kadar Türk Nazım ve Nesri", *Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klâsikleri (Tarih–Antoloji–Ansiklopedi)*, c. 1, İstanbul: Ötüken–Söğüt Yayınları, s. 37–184.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2004). *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERDAL, Marcel (2011). "Ongin Yazıtı", (Çev. Semih TEZCAN), "Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl" Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı, (Ed. Ülkü ÇELİK ŞAVK), C. 1, Ankara: Hacettepe Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, s. 363–372.
- EREN, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara.
- GIRAUD, R. (1961). *L'Inscription de Baïn Tsokto*, Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient.
- GIRAUD, R. (1999). *Gök Türk İmparatorluğu, İleriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680–734)*, (Çev. İsmail MANGALTEPE), İstanbul: Ötüken Yayınları.

- GOLDEN, Peter B. (2000). *The King's Dictionary. The Rasülid Hexaglot: Fourteenth century vocabulaires in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol*, Leiden, Brill.
- GÖMEÇ, Saadetin (1997). *Kök Türk Tarihi*, Ankara: Türksoy Yayınları.
- GUMİLËV, L. N. (2002). *Eski Türkler*, (Çev. D. Ahsen BATUR), İstanbul: Selenge Yayınları.
- HAZAI, G. (1991). "Tonyukuk Yazıtının Bir Bölümü Üzerine", (Çev. M. Emin AĞAR), *Mimar Sinan Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1/1, s. 167-172.
- İZGİ, Özkan (1989). *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara: TTK Yayınları.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1985). "Ölümünün 1250. Yıldönümü Münasebetiyle Bilge Kagan", *Belleten* 49/194, s. 261-271.
- KESTELLİ, Raif N. (2004). *Resimli Türkçe Kamus*, (Haz. Recep TOPARLI – Belgin TEZCAN AKSU – C. Selvi KANOĞLU – Seyfullah TÜRKMEN), Ankara: TDK Yayınları.
- KLYASHTORNIY, S. G. – T. İ. SULTANOV (2004). *Kazakistan, Türkün Üç Bin Yılı*, İstanbul: Selenge Yayınları.
- LESSING, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük*, (Çev. Günay KARAAĞAÇ), Ankara: TDK Yayınları.
- LI Y.-S. (2003). "Zu QWRDNTA in der Tuñuquq-Inschrift", *Central Asiatic Journal* 47/2, s. 229-243.
- LIU, M.-T. (2006). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, (Çev. Ersel KAYAOĞLU – Deniz BANOĞLU), İstanbul: Selenge Yayınları.
- MACKERRAS, Colin (2000). "Uygur-Tang relations, 744-840", *Central Asian Survey* 19/2, s. 223-234.
- MALOV, S. Ye. (1951). *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti, teksti i issledovaniya*, Moskva-Leningrad.
- MALOV, S. Ye. (1959). *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*, Moskva-Leningrad.
- MATSUI Dai (2013). "Notes on the Old Uigur Wall Inscriptions in the Dunhuang Caves", *Studies in the Humanities, Cultural Sciences* 30, s. 29-50.
- MORIYASU, Takao (1981). "Mori Qui des Ouigours ou des Tibétains ont gagné en 789-792 à Beş-Balık?", *Journal Asiatique* 269, s. 193-205.
- MORIYASU, Takao (1999). Site and Inscription of Şine-Usu. *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998* (Eds. Takao MORIYASU – Ayudai OCHIR), Osaka, The Society of Central Eurasian Studies, s. 177-195.
- MÜLLER, F. W. K. (1912). *Ein Doppelblatt aus einem manichäischen Hymnenbuch (Maḥrnāmag)*, Berlin.
- NADELYAYEV, V. M. – D. M. NASİLOV – E. R. TENİŞEV – A. M. ŞÇERBAK (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*, Leningrad: Nauka.
- NECİP, Emir N. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (Çev. İklil KURBAN), Ankara: TDK Yayınları.
- ORKUN, Hüseyin N. (1936). *Eski Türk Yazıtları I*, İstanbul: TDK Yayınları.
- ORKUN, Hüseyin N. (1938). *Eski Türk Yazıtları II*, İstanbul: TDK Yayınları.
- ÖGEL, Bahaeddin (1951). "Şine Usu Yazıtının Tarihî Önemi (Kutluk Bilge Kül Kagan ve Moyunçur)", *Belleten* XV/59, s. 361-379.
- PERLEE, H. (1960). "Tayhir çuluu", *Studia Arheologica* 1/4, s. 1-26.
- PRJEVALSKIY, N. M. (1990). *Tibet Seyahatnamesi*, (Çev. Ömer C. EREN), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- RADLOFF, Wilhelm (1895). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, St.-Petersburg.
- RADLOFF, Wilhelm (1899). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, die Inschrift des Tonyukuk*. (Zweite Folge), St.-Petersburg.

- RAMSTEDT, G. J. (1913). “Zwei Uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei”, *JSFOu* 30, s. 1–63.
- RAMSTEDT, G. J. (1976). *Kalmückisches Wörterbuch*, Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae.
- RİNÇEN, E. B. (1968). *Les designs pictographiques et les inscriptions sur les rochers et sur les stelles en Mongolie recueillies (Corpus Scriptorum Mongolorum)*, Ulaanbaatar.
- RYBATZKI, Volker (1997). *Die Toñukuk-Inschrift*, Szeged, Studia Uralo-Altaica.
- SALMAN, Hüseyin (1998). *Türgişler*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- SERTKAYA, Osman F. – S. HARCAVBAY (2001). “Hoyto-Tamır (Moğolistan)’dan Yeni Yazıtlar (ön neşir)”, *TDAY-B* 2000, s. 313–346.
- SEVORTYAN, E. V. (1974). *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov*, Moskova, Nauka.
- ŞEYH SÜLEYMAN EFENDİ-Yİ BUHARİ (H. 1298). *Lugat-ı Çağatay ve Türkî-yi Osmani*, İstanbul.
- TAŞAĞIL, Ahmet (2004). *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara: TTK Yayınları.
- TEKİN, Talat (1968). *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington: Indiana University.
- TEKİN, Talat (1994). *Tunyukuk Yazıtı*, İstanbul: Simurg.
- TEMİR, Ahmet (1995). *Moğolların Gizli Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları.
- THOMSEN, Vilhelm (2002). *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, (Çev. Vedat KÖKEN), Ankara: TDK Yayınları.
- TOVEN, M. Bahaettin (2004). *Yeni Türkçe Lügat*, (Haz. Abdülkadir HAYBER), Ankara: TDK Yayınları.
- WANG Ching Ju (1944). “Arsi and Yen-Chi 焉耆, Tokhri and Yüeh-shih 月氏”, *Monumenta Serica* IX, s. 81–91.
- YILDIRIM, Kürşat (2012). “Doğu Türkistan ve İlk Sakinleri”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* XII/1, s. 419-440.
- YILDIRIM, Kürşat (2014). “İlk Çin Yıllıklarında Geçen Doğu Türkistan Tarihine Dâir Bazı Hususî Terimler I”, *Avrasya Terim Dergisi* 2 (2), s. 20-25.
- YUDAHIN, K. K. (1988). *Kırgız Sözlüğü*, (Çev. Abdullah TAYMAS), Ankara: TDK, Yayınları.
- ZIEME, Peter (2009). “Ordo Uluş, Solmı and Beşbalık”, *AOH* 62/3, s. 255–266.
- ZIEME, Peter (2012). “A Wooden Staff with a Runic Inscription from Khotan”, *Xiyu lishi yuyan yanjiu jikan*, s. 143-145.

DİLİN KÖKENİ ARAYIŞLARI I: DİLİN KÖKENİYLE İLGİLİ AKADEMİK TARTIŞMALAR

The Search for the Origin of Language I: Academic Controversies on the Origin of Language

Caner KERİMOĞLU*

Dil Araştırmaları, Bahar 2016/18: 47-84

Öz: Dilin kökeni pek çok bilim dalı tarafından incelenmektedir. Dilbilimcilerin bu konuya olan ilgisi 1990 sonrasında daha da artmıştır. Bu çalışmada dilin kökeniyle ilgili tartışmalar ele alınmaktadır. İlk olarak Türkiye'deki ve dünyadaki dilin kökeni ile ilgili spekülasyona dayalı görüşlerin tarihi kısaca değerlendirilmiştir. Daha sonra son yıllardaki bilimsel yayınlarda yapılan tartışmalarda temeli oluşturan karşıtlıklar sunulmuştur. Ayrıca dilin ortaya çıkmasıyla ilgili hipotezler de kısaca tanıtılmıştır. Çalışma sonunda tartışmalardan yola çıkılarak alana ilgi duyacak araştırmacılar için bazı önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Dilin kökeni, dilin evrimi, dilin evrimiyle ilgili tartışmalar

Abstract: The origin of language is studied by many disciplines. In the early 1990s, there has been an increase in studies on language evolution. In this study, controversies about the origin of language are discussed. First, various opinions based on the speculation about the origin of language are evaluated. Then the oppositions forming the basis of discussions emerged recently in scientific publications are presented. In addition, hypotheses about the emergence of language are briefly introduced. Consequently, some suggestions are made for the researchers who will be interested in language evolution.

Keywords: Origin of language, language evolution, controversies on language evolution.

Giriş

İletişim yalnızca insana özgü bir özellik değildir. Yunuslar, arılar gibi türdeşlerine bilgi aktarabilen başka canlılar olduğunu biliyoruz. Ancak insan dili çift eklemlilik ve sözdizimi gibi temel nitelikleriyle diğer iletişim biçimlerinden ayrılır.

Peki insan dili nasıl doğmuş olabilir? Diğer iletişim biçimlerinden kendisini ayıran özelliklere nasıl kavuşmuştur? İnsanın tür olarak gelişimi ile insan dilinin gelişimi arasında bir ilişki var mıdır? Bu gibi sorulara cevap vermek kolay değildir. Belki de bilimin en zor problemi dilin kökenidir (Christiansen-Kirby 2003b). Belki de dilin kökeni hiçbir zaman bilinemeyecektir (Lenneberg 1967, Lewontin 1998). Ancak bu zorluk bilim adamlarını daha da kamçılamıştır dersek yanılmış olmayız.

* Doç.Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, İzmir/TÜRKİYE. canerkerimoglu@yahoo.com. Gönderim Tarihi: 03.01.2016 / Kabul Tarihi: 12.04.2016

Özellikle yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren bilim dünyasında dilin kökeni ile ilgili yoğun araştırmalar yapılmaya başlanmıştır. İki 1996'da Edinburgh'ta yapılan *Evolution of Language* (Evolang) konferanslarıyla alana ilgi daha da artmış, bir anlamda 1866'da Paris'te getirilen yasaktan yüz yılı aşkın bir süre sonra dilin evrimi araştırmaları "rüşünü ispat" etmiştir (Fitch 2002).

Bu çalışma dilin evrimi literatüründeki temel tartışmaların özetlenmesi amacını taşımaktadır. Dilin kökenini hangi bilim dallarının araştırdığı, ilgili tartışmaların hangi noktalarda yoğunlaştığı, hangi isimlerin ön plana çıktığı, teori ve hipotezlerin dayanakları gibi konular üzerinde durarak alana ilgi duyacak araştırmacıların ihtiyaç duyacağı temel bilgileri sunmak yazının hedefidir¹. Ancak son bilimsel tartışmalara geçmeden önce konuyla ilgili Türkiye'de ve dünyadaki daha çok spekülasyona dayalı görüşleri hatırlatmanın konunun bilimsel bir dayanağa oturmasının aşamalarını görmek bakımından yararı olabilir.

1. Türkiye'de Dilin Kökeniyle İlgili Yayınlar

Bu bölümün başlığını ana başlığa uygun bir biçimde "Türkiye'de Dilin Kökeniyle İlgili Akademik Tartışmalar" şeklinde yazmayı planlamıştım. Ancak konuyla ilgili yayınlara bakınca Türkiye'de böyle bir tartışma olmadığını gördüm. Dil ile ilgili temel eserler olan dilbilgisi kitaplarında 19. yüzyıldan kalma "yansıma kuramı, ünlem kuramı, iş kuramı" gibi 21. yüzyıldaki bilimsel tartışmalardan uzak "spekülasyonlar" veya Babil Kulesi hikâyesi gibi, Batı veya Doğu geleneklerindeki dinî ve mitolojik açıklamalarla yetinildiğini gördüm. Bu durumda başlığı tartışmalar yerine yayınlar biçiminde değiştirdim. Bu başlık değişimi bile Türkiye'deki araştırmaların boyutu hakkında okuyucuya bilgi verecektir sanırım.

Güneş Dil Teorisi gibi spekülasyona dayalı bir görüşle ilgili olarak çok sayıda yayın yapılmıştır. Bilimsel bir gözle dilin kökeni teorilerini ele alan ilk önemli çalışma Ragıp Hulusî Özdem'e aittir. R. H. Özdem 1944 yılında yayımlanan "Dil Türeyişi Teorilerine Toplu Bir Bakış" adlı çalışmasında biyolojik verilere dayanmayan teorileri değerlendirmiştir (bk. Özdem 1944). Biyoloji ve dil ilişkisiyle birlikte insan dilini ele alan ilk önemli isim Özcan Başkan'dır. Başkan (1968) insan dilini evrim kuramıyla ilişkilendirerek açıklar. Biyoloji ve dil ilişkisi bakımından dilin kökeni sorununa odaklanan ve birden fazla çalışmayla bu alana katkı yapan ilk ve son isim Yalçın İzbul'dur. 1980 sonrasında akademiden ayrılmak zorunda kalan İzbul'un yayınları hayvan iletişim sistemi ve dil (İzbul 1979), dil evrensellikleri ve konuşmanın evrimi (İzbul 1981, 1982, 1983b), insan evrimindeki teknolojik aletler ve konuşma dili ilişkisi (İzbul 1983a), beyin evrimi ile dil ilişkisi (İzbul 1983c), ilk dilin niteliği (işaret dili – müzik dili) (İzbul 1985) gibi güncelliğini bugün de koruyan konuları içermektedir. İzbul'un bu çalışmalarından sonra dilin kökenini bir problem olarak görüp bu alana

¹ Dilin kökeni konusıyla ilgili olarak yayımlamaya hazırladığım kitap çalışmamda ve "Dilin Kökeni Arayışları" üst başlıklı makalelerimde daha ayrıntılı bilgilere yer vereceğim. Makale sınırlarını aştığı için burada yer veremediğim ve dilin kökeni arayışında veri sağlayan "Evrim Teorisi ve Darwin", "hayvanların iletişimi (*Viki, Kanzi* gibi örnekler)", "sembol kullanımı (sembolik kültürün gelişimi kuramları)", "arkeolojik fosil bulguları (beyin hacmi, gırtlak yapısı vb.)", "ata dil (proto-language) ile ilgili görüşler", "doğal seçimde dil avantajı", "beyin-zihin ve işel dilbilgisi", "genler (özellikle *FoxP2* geni)", "nöron sistem", "dil edinimi", "dilbilgiselleşme", "kreol ve picin oluşumu", "bilgisayar modellemeleri" gibi konular ile ilgili olarak da ufuk açıcı tartışmalar yapıldığını belirtmem gerekir.

yoğunlaşan başka bir ismin yayın dizisi yoktur. Farklı araştırmacıların yaptığı tekil çalışmalar karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Hüseyin Türk beyin evrimi ve dil ilişkisini ele alan bir çalışma yapmıştır (Türk 1998). 2004 yılında Tübitak'ın *Bilim ve Teknik* dergisinin “Yeni Ufuklara Dilin Serüveni” başlığıyla verdiği ek dosya -popüler bilim anlayışıyla hazırlanmış olsa da- anılması gereken bir yayındır. Türkiye’de bugüne kadar yapılmış ve dilin kökeni konusundaki çalışmaları temel başlıklar üzerinden ele alan en derli toplu çalışma İsa Kerem Bayırlı’ya aittir (bk. Bayırlı 2009). Altınörs (2012) Rousseau’nun dilin kökeniyle ilgili görüşlerini, Aydar-Ulutaş (2010) ise kutsal kitaplardaki dilin kökeniyle ilgili açıklamaları ele alır.

Dil ile uğraşan pek çok bilim adamı olmasına rağmen dilin kökleri konusunda çok az sayıda bilimsel yayın olması düşündürücüdür. Sevindirici bir gelişme olarak son yıllarda yapılan çevirileri sayabilirim. 2000’li yıllardan itibaren dilin kökeniyle ilgili şu çalışmalar Türkçeye kazandırılmıştır: Corballis (2003), Ruhlen (2006), Rousseau (2007), Peterson (2009), Bickerton (2010), Renan (2011), Ruhlen (2012), Fischer (2013), Picq-Sagart-Dehaene-Lestienne (2013), Dessalles-Picq-Victorri (2014).

2. Dilin Kökeni Arayışlarının Kısa Tarihçesi

Dilin kökeni ile ilgili tarihsel görüşler iki ana gruba ayrılabilir. İlk grup inanç kaynaklı açıklamalardır. Farklı kültürlerdeki inanca dayalı şu açıklamalar bu gruba girer: “Çinlilerde, bir su kaplumbağası, sırtındaki çizgili şekillerde yazının sırrını taşıyarak imparatorun önüne gelip yazıyı öğretmiştir. Babillilerde, yarı balık yarı insan bir deniz canavarı, sudan karaya çıkarak kendilerine yazıyı öğretmiştir...Hintlilerde, baş-tanrı Brahma, kendi görünüşlerinden birisi olan ve insan dilinin tanrısı sayılan Vâk aracılığı ile dünyayı ve içindeki varlıkları yaratmıştır. Mısırlılarda, baş-tanrı Ra, isteklerini, kendi dili ve habercisi saydığı tanrı Tôt aracılığı ile yerine getirmiştir... İbranilerde, tanrı yarattığı canlılara isim vermesi için Adem’i görevlendirir. Adem’in bütün canlıları çağırış şekillerine göre her birisinin ayrı bir ismi olur...Tufan’dan sonra, dünyada tek bir dil vardı. İnsanlar, Tanrı katına erişmek için Babil’de göğe doğru bir kule yapmaya başladılar. Tanrı o zaman insanların dilini karıştırıp hepsini dünyanın dört bucağına dağıttı.” (Başkan 2003: 21-22).

Âdem’e konuşma yetisinin verilmesi ve onun nesnelere adlandırması, Bâbil Kulesi hikâyesi gibi bilimsel olmayan, inanca dayalı açıklamalar uzun süre dilin kökeni konusuna hâkim olmuştur. Gücünü de inançtan aldığı için farklı görüşlerin ortaya çıkmasını engellemiş, neredeyse 18. yüzyıla kadar bu gücünü korumuştur. Ancak 18. yüzyıldan itibaren inanç dışındaki köken açıklamaları biraz tedirgin bir şekilde de olsa ortaya çıkmaya başlamıştır. İkinci grubu inanç kaynaklı olmayan bu spekülasyon görüşleri oluşturur.

18. yüzyıl öncesinde de birkaç filozofun konuyla ilgili görüşleri vardır. Epikür (M.Ö. 300) bu anlamda kökenle ilgili ilk görüş bildiren isim olarak görülebilir (Johansson 2005: 158). Ona göre olaylar insanı her bir durum için belirli sesler çıkarmaya zorluyordu. Bu şekilde aynı durumlarda aynı sesler çıkmaya başladı ve bu seslerden dil doğdu. Daha ciddi görüşler Aydınlanma Çağı (18. yy.) felsefecilerinden gelmiştir. Leibniz 1710’da yansımaları merkeze alan açıklamalar yapmıştır, ayrıca

inanç dnyasında yaygın olan tüm dillerin atasının İbrance olduğu görüşüne ilk kez karşı çıkan isim olmuştur. 1746'da Condillac dilin el hareketlerinden doğduğunu savunan bir çalışma yayınlarken A. Smith 1759'da ilk insanların önce sessiz dil, vücut ve yüz hareketleriyle anlaşmaya çalıştığını ileri sürdü. Reid de 1765'te mimik ve pandomime dayalı bir köken açıklaması yaptı. de Brosses 1765 tarihli dil ile ilgili eserinde dilin yansımalarla başladığı görüşüne katıldığını belirtti. de Gebelin 1773'te yansımaları dilin kökeni olarak gören bir eser yayımladı. J. J. Rousseau 1781'de dilin hem el hareketleri hem de ağlamalardan doğduğunu ileri sürdü ve bu ilk aşama sonrasında ritüellerin ve şarkıların ağlamayı dile çevirdiğini savundu. Lord Monboddo (James Burnet) dilin kökenlerinin sosyal görünümü konusunda ilk vurguyu yapan kişidir (1774). Ona göre insan başka bir insandaki duygusal görünümleri (ağlama, bağırma vb.) taklit ederek dili meydana getirmiştir. Dilin kökeninin ilāhī olamayacağını ifade eden Herder 1772'de insan ve hayvan arasında dili üretme bakımından fark yaratan olgunun içgüdü olduğunu ileri sürdü. Ona göre örneğin bir kurt bir kuzuyu grdğinde onu yeme içgüdüsüyle hareket etti. Ancak biz insanlarda böyle bir içgüdü olmadığından "ona bakıp onu adlandırma", dolayısıyla dili üretme yetimiz doğdu. Herder 1784'te türler arasındaki evrimsel geçişleri reddetti. von Humbolt dilin kökeninin teşpitini önce "açıklanamaz" olarak niteledi ancak mevcut hipotezler içinde yansımaya taraftarlarına yakındı. J. Grimm 1851'de dilin ilāhī bir kökeni olamayacağını, l ve r gibi seslerin sembolik değerlerinin önemli olduğunu dile getirdi. Steinthal 1855'te yayımlanan eserinde dilin kökenini ruh ve ses uzuvları arasındaki ilişki ile açıkladı. K. Heyse de 1856'da sesleri ne çıkaran bir eser yayımlamıştır. E. Renan 1858'de yansımadan yana görüş bildirirken 1860'larda eser veren W. Farrar, H. Wedgwood gibi isimler de yansımaya görüşüne katılırlar. Ancak L. Geiger tabiat seslerinden çok psikolojik, içsel seslerin önemine vurgu yapmıştır (1868-1872). 1861'de ise Max Müller 5 nl köken varsayımını (*Ding-dong, Bow-wow, Pooh-pooh, Ta-ta, Ye-he-ho* varsayımlarını) yazdı. Ancak yansımaya ve taklit görüşleri hakkında şüpheleri vardır. Müller'in bir özelliği de dilin kökeniyle ilgili tartışmalarda Darwin karşıtı cephenin ilk ismi olmasıdır. Müller -biraz da dinī gerekçelerle- dilin evrim sonucu ortaya çıktığı görüşünü reddetti. E. Tylor 1871'de yayımladığı eserinde taklit ve önlemleri dilin kökeni olarak kabul ederken A. Schleicher dilin doğuşunda sesleri nemsedi (1873). F. Müller, 1876'da duyuların ifadesi olan önlemleri ne çıkardı. Gürültü taklitlerinden dilin doğduğunu ifade etti. L. Noire 1877'de ortak çalışmadan doğan seslerin dilin kökeninde yer aldığını ileri sürdü. Bu görüş "iş kuramı" olarak da bilinir. H. Chavee 1878'de dilin sembolik ses yansımalarından doğduğunu açıklarken G. Gabelentz 1891'de yayımlanan eserinde oyunlardaki seslerin ilk sözcükleri doğurduğunu ifade etti. 1897'de W. Whitney, yansımaya ve taklitten yana görüş bildirdi. 19. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Fransız dilci A. Darmesteter insan diliyle hayvan dili arasındaki ilişkilerin incelenmesi gerektiğini savunmuştur. Darmesteter, dilin antropolojik, biyolojik ve zoolojik bakımlardan araştırılmasını dile getirmesi bakımından son derece önemli bir isimdir. O. Jespersen 1922'de dili sözden çok müziğe yakın gören bir görüşü ileri srmştir. R. Paget, 1933 yılında yayımladığı bir eserinde dilin kökenini ağız hareketlerine (ağız mimiği) bağladı.

Dilin kökeniyle ilgili yaklaşımlar Altınörs (2003) tarafından altı başlıkta ele alınmıştır:

- a. Mitolojik/teolojik açıklamalar,
- b. Mimolojik/spekülatif açıklamalar,
- c. Kültürel/antropolojik açıklamalar,
- d. Empirist/behaviorist açıklamalar,
- e. Rasyonalist/nativist açıklamalar,
- f. Evrimsel/biyolojik açıklamalar.

Bu çalışmada ise daha önce yaptığım sınıflamaya (bk. Kerimoğlu 2014) uyarak söz konusu açıklamaları biyoloji temelinde ikiye ayırıyorum. Çünkü günümüz incelemelerinde dilin kökeni konusu insan türünün gelişimi ve özellikleri üzerinden ele alınmaktadır. Biyoloji dışındaki açıklamalar, ampirik olmadıkları için bilimsel olmaktan çok, spekülatif olarak nitelendirilirler. Bir sonraki başlık altında biyoloji üzerinden yapılan tartışmalar daha ayrıntılı yer alacak. Şimdi biyolojinin 20. yüzyıldaki gelişiminden önce ortaya atılan hipotezleri görelim (bk. Kerimoğlu 2014):

Dinî açıklamalar, mitler, doğa taklidiyle ilgili yorumlar ve ihtiyaca dayalı görüşler biyolojik ilerlemeler öncesi görüşler grubunda yer alır. Din ve mitolojiyi bir tarafa bırakacak olursak uzun süre doğa taklidine dayanan yansıma görüşlerinin alana hâkim olduğunu görürüz. Yukarıda kronolojik olarak sıralanan isim ve görüşlere bakıldığında bu durum açık bir şekilde ortaya çıkar.

Yansımaya (onomatopoeia) dayalı görüşler şunlardır:

a. *Ding-dong varsayımı* (Ding-dong hypothesis): İnsanın gerçek yaşamında duyduğu çeşitli seslere refleks olarak çıkardığı seslerden dilin doğduğunu ileri süren bir teoridir. Buna göre insanlar nesnelere isim verirken bu nesnelere çıkardığı seslerden hareket ederek onlara ad vermiştir. Platon ve Pythagoras bu görüştedir. Bu açıklamanın sorunu ses çıkarmayan varlıklara nasıl ad verildiğidir. Örneğin taş ses çıkarmaz.

b. *Hayvan taklidi varsayımı* (Bow-wow hypothesis): Bu görüş insanların hayvan seslerini taklit etmesiyle dilin ortaya çıktığını ileri sürer. *Miyav, hav* vb. Bu açıklamanın sorunu, dünya dillerinde hayvan seslerinin aynı olmamasıdır. Örneğin İngilizcede koyunlar “*ba-ba*”lar, ancak Türkçeler “*me*”ler. İngilizcede köpek *bow-wow*, Çince *wu-wu*, Japoncada *wan-wan*, Rusçada *gaf-gaf* biçiminde “*havlar*”.

c. *Ünlem varsayımı* (Pooh-pooh hypothesis): İnsanın acı, mutluluk, heyecan gibi durumlarda çıkardığı ünlemlerin dili oluşturduğunu ileri sürer. Bu açıklamada da benzer bir sorun vardır. Acı duyulduğunda Türkçede *ah* denirken İngilizcede aynı durum için *ouch*, Rusçada *oi* denir.

d. *Müzik varsayımı* (La-la hypothesis): O. Jespersen’in görüşü olan müzik teorisi, dilin oyun ve özellikle de şarkılardan doğduğunu ileri sürer.

e. *Jest-mimik varsayımı* (Ta-ta hypothesis): Darwin’in ileri sürdüğü bir açıklamadır. Buna göre dil bir çeşit ağız pandomiminden ortaya çıkmıştır. İlk sözcükler el hareketlerinin dudaklarla gösterilmeye çalışılmasından doğmuştur. Daha sonra beden hareketlerinin taklidiyle dil zenginleşmiştir. Bu teorinin sorunu da kültürden kültüre beden hareketlerinin farklılaşmasıdır. Başlı öne doğru sallamak bazı dillerde “tamam, evet” anlamındayken bazı kültürlerde “hayır” anlamına gelebilmektedir.

İhtiyaca dayalı görüşler ise şunlardır:

a. *İş varsayımı* (Ye-he-ho hypothesis): İnsanların birlikte iş yaparken çıkardıkları seslerin dilin kökenini oluşturduğunu savunur.

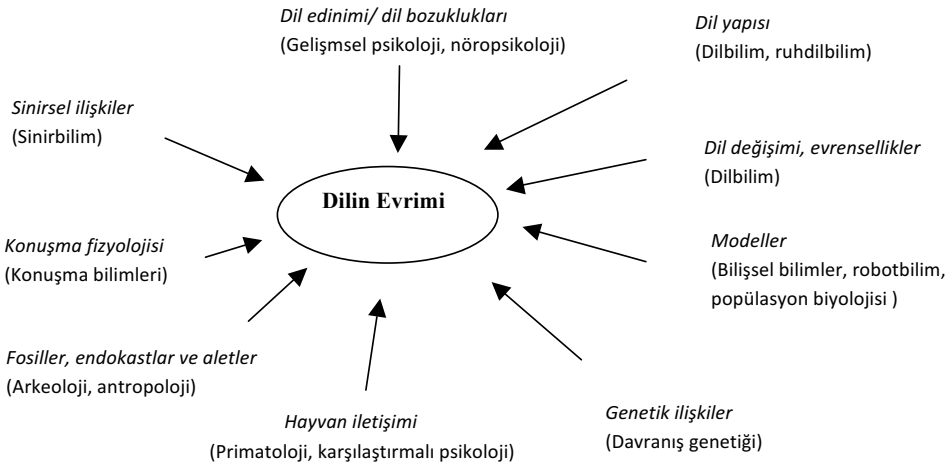
b. *Emir varsayımı* (Warning hypothesis): Bu teori insanların uyarı işaretlerini geliştirerek dili meydana getirdiklerini savunur. İnsanın diğer insanları uyardırma çalışırken çıkan seslerden dilin ortaya çıktığını ileri sürer. *Kalk, gel vb.*

c. *Yalan varsayımı* (Lying hypothesis): Buna göre ilk insanlar gerçek durumlar için jest, bakış, ses gibi öğeleri kullanırken gerçek olmayan durumlar için yani yalan ve aldatma için dili bir araç olarak geliştirmiştir. Bu görüşün sahibi E. H. Sturtevant'tır. (Kökenle ilgili tarihsel bilgiler için bk. Özdem 1944, Johansson 2005, Fitch 2010).

20. yüzyıldan itibaren dilin kökeniyle ilgili araştırmaların arttığını görüyoruz. Aithcison (1996) bu durumu dinsel dogmaların çöküşüne ve insan türünün hayvan dünyasındaki yeriyle ilgili yeterli çalışmaların yapılmasına bağlar. Gerçekten de 20. yüzyıldaki fosil kayıtları, genetik biliminin ileri incelemeleri dilin biyolojik temellerinin de olduğunu ortaya koydu. Oysa 18 ve 19. yüzyılda ileri sürülen yukarıdaki hipotezler bu veriler olmadan ortaya atılmıştı. Şimdi bu son veriler ışığında yapılan yeni bilimsel tartışmaları görelim.

3. Dilin Kökeni ile İlgili Son Tartışmalar

1950'lerden sonra köken ile ilgili çalışmalar hız kazanmıştır. Dilin çok yönlü bir olgu olması, onu farklı disiplinlerin inceleme konusu yapmıştır. Özellikle antropoloji, biyoloji ve dilbilim uzmanlarının çalışmaları sonrasında hararetli tartışmaların yaşandığı gözlenir. Farklı alanlardan gelen farklı görüşler bilimdeki "en zor" problemin çözümüne dair umutları canlı tutmaktadır. Dilin kökeni konusunu hangi disiplinlerin hangi yönden incelediği aşağıdaki tabloda görülebilir (Christiansen-Kirby 2003c):

Dilbilim dışındaki bilimler konunun farklı yönlerini araştırmaktadır. Ancak konu dil olmasına rağmen dilbilimin bu alanda çok sonraları çalışma yürütmeye başladığını da belirtmek gerekir. Bu, çok tuhaf bir durumdur. Dilbilimcilerin dilin kökeni konusundaki uzun süren sessizlikleri nedeniyle konuyla ilgili ilerlemeler nörolojiden arkeolojiye başka alanlardaki bilim adamlarından öğrenilebilmektedir. Özellikle Evrensel Dilbilgisi teorisinin ortaya atılmasından sonra “Tüm insanlarda ortak bir dilbilgisi varsa bu, nasıl oluştu?” gibi bir sorunun sorulup bununla ilgili çalışmaların kuramsal dilbilimcilerce araştırılmaması yadırgatıcıdır. Dilbilimciler arasında Chomsky'nin köken konusunu gereksiz bulmasının diğer dilbilimciler üzerinde cesaret kırıcı bir etkisi olduğunu ifade eden Newmeyer (2003) birörnekçilik (uniformitarianism) anlayışının da köken araştırmalarında engel oluşturduğunu savunur. Çünkü bu anlayışa göre tüm dünya dilleri birbiriyle eşittir ve dilbilgisi ile dili konuşanların kimliği, hayata bakışı, kültürü arasında doğrudan bir ilişki kurulamaz. Birörnekçilik tüm dillerin temelde aynı özellikler gösterdiğini (sesbirimler, biçimbirimler vb.) savunurken hangi dilin ilkel, hangi dilin gelişmiş olduğu ile ilgilenmeyi doğru bulmaz. Evrensel Dilbilgisi teorilerinden sonra konuya olan ilginin artmaya başladığını sevindirici bir gelişme olarak kaydetmek gerekir (Newmeyer 2003:56-58, 60-64, 75).

Aşağıdaki bölümde dilin kökeniyle ilgili olarak araştırmacıların ayrıldığı noktalar, köken araştırmalarında hangi isimlerin öne çıktığı ve hipotezleri ayrı alt başlıklar altında yer alacak.

3.1. Tartışmaların Dayandığı Karşıtlıklar

Dilin kökeniyle ilgili tartışmalarda farklı karşıtlıklar söz konusudur ama temel karşıtlık biraz da dilin ne olduğuyla veya dilin betimlenmesiyle ilgili bir bakış açısı farklılığından kaynaklanır. Bir gruba göre dil biyolojik bir olgu iken karşı gruptaki araştırmacılara göre ise kültürel bir olgudur. Dilin evrimi denince de akla iki şey gelebilir: Dillerin kültürel-tarihsel evrimi ve dilin biyolojik bir yeti olarak evrimi. Bu iki evrimin hangisinin ilk olduğu konusunda öne çıkan iki görüş vardır. Chomsky'nin öncülüğünü yaptığı görüş insanın dili edinebilmesi için önce bir dil edinme yetisine sahip olması gerektiğini ileri sürer. Buna göre kültürel olarak dilin ortaya çıkabilmesi için önce insanda biyolojik bir dil yetisinin bulunması gerekir. Karşı görüşe göreyse dil bir biyolojik adaptasyon olgusudur ve doğal seçim baskısı sonucu evrimsel olarak ortaya çıkmıştır. Origgi-Sperber (2000:140-141) tarafından da belirtildiği üzere ortada bir tür paradoks vardır: Çevrede dil yokken biyolojik dil yetisini ortaya çıkaracak doğal seçim baskısı ve adaptasyon süreci nasıl işlemiş olabilir, öte yandan biyolojik bir dil mekanizması yokken diller nasıl ortaya çıkmış olabilir? İlk olarak bu karşıtlığı, ardından diğer ayrılma noktalarını görelim² (Karşıtlıkların değerlendirilmesi ve giriş okumaları için bk. Christiansen-Kirby 2003c, Johansson 2005, Kinsella 2009, Tallerman-Gibson 2012a, Bouchard 2013, Botha-Knight 2009a, Botha-Knight 2009b, Botha-Everaert 2013).

2 Karşıtlık sayısı çalışmalarda farklılaşabilmektedir. Örneğin Hauser - Chomsky - Fitch (2002) tarafından sunulan karşıtlıklar şunlardır:

- 1- Yalnızca iletişim için evrimleşme – başka bir şey için evrimleşme.
- 2- Aşamalı evrim – sıçramalı evrim.
- 3- İnsana özgü olma – diğer türlerle ortaklık.

Biyolojik mi – Kültürel mi?: Dilin biyolojik bir olgu olduğu görüşü Noam Chomsky’ye aittir. Hatta ortak yazarlı bir makalesinde Chomsky dili biyolojüngüistik bir bakışla “vücutun bir organı” (organ of the body) gibi değerlendirir (Berwick-Chomsky 2011: 20). Chomsky dilbilimcilerin hep dış dil (E-language) ile ilgilendiğini oysa iç dil (I-language) ile ilgili çalışmalara yönelmek gerektiğini savundu. Dış dil, dillerin dışa yansıyan özelliklerini (sesbirimler, biçimbirimler, çekim özellikleri, diller arası ilişkiler vb.) içerirken iç dil insanın dili nasıl edindiği ve kullandığı ile ilgili süreçleri içerir. Chomsky dili beyin/zihin ile ilişkilendirdi. Buna göre beyinde çeşitli modüller vardır ve bu modüller dilin edinimini ve kullanımını yönetmektedir. Beyindeki bu mekanizma [Dil edinim aygıtı- L(anguage) A(cquisition) D(evice)], *Evensel Dilbilgisi* (Universal Grammar) adını verdiği içsel bir dilbilgisine sahiptir. Chomsky, tüm insanlarda bilişsel olarak böyle bir mekanizmanın olduğunu varsayıyordu. Beyindeki dil ile ilgili bu bölüm, tüm insan türünde *içsel* (innate) ve *genetik* olarak kodlanmış bir biçimde yer almaktaydı. İnsan bu nedenle dili *öğrenmez, edinirdi*. Chomsky’nin bu görüşü daha önceki davranışçı yaklaşımları sarstı. Locke’nin *tabula rasa* (1689) açıklamasından Skinner’in öncülerinden olduğu (bk. Skinner 1957) davranışlık gibi psikolojiyi ve dilbilimi etkilemiş bir akıma kadar pek çok açıklama, kuram ve okul insanın boş bir zihinle doğduğunu, dil de dâhil tüm davranışlarını sonradan öğrendiğini savunuyordu. Ancak özellikle Chomsky 1950’lerden sonra dilin sonradan öğrenilen kültürel bir olgu olmadığını, biyolojik ve genetik olarak insanın bu olguyla kodlanarak doğduğunu ileri sürerek dilin biyolojik mi yoksa kültürel mi olduğu tartışmasını ateşli bir şekilde başlatmış oldu. Chomsky’nin başını çektiği içsel dilbilgisi taraftarlarının davranışçı öğrenme tezine karşı itirazlarının dayanakları şunlardır:

- ✓ Belirli dil özelliklerinin evrenselliği. Tüm dünya dillerinde benzer özelliklerin (kip, zaman, sözcük türleri vb.) bulunması insan türünün dil mekanizmasının benzer üretimlerinin doğal bir sonucudur. İlgili çekici olan, aynı evrensel özelliklerin bağımsız kreolların ve işaret dillerinin kökeninde de olmasıdır. Bu da insan türünün beyinde benzer sonuçlar doğuran bir dil mekanizması olduğunu ortaya koyar.
- ✓ Uyarıcının yetersizliği. Davranışçılar dilin, dışarıdan gelen uyarıcılarla uyarıcı-tepki ilişkisi sonucu öğrenildiğini ileri sürüyorlardı. İçsellik taraftarlarına göre dilin sadece uyarıcılarla, içsel bir dil edinme mekanizması (LAD) olmadan edinilmesi mümkün değildir. Edinim öncesinde dilin merkezi kavramlarına sahip olunmalıdır. Papağanlar da seslere tepki verebilirler ancak konuşamazlar. Çünkü beyinlerinde böyle bir mekanizma gelişmemiştir. Örneğin İngilizceyi anadili olarak öğrenen çocukların yaptığı bazı yanlışlar uyarıcı ile açıklanamaz. İngilizcede *come* fiilinin geçmiş zamanı *came* biçiminde düzensizdir. Oysa çocuklar düzenli fiillerdeki –ed ekini *come* fiiline de getirirler: *comed*. Çocuk *comed* gibi yanlış bir biçimi çevresinden duyamayacağına göre çevredeki uyarıcılar dilin öğrenilmesi için yeterli değildir. Çocuklar çok az sayıda dil girdisiyle karşılaşsalar da çok karmaşık yapıları anlayıp kullanabilirler.
- ✓ Beyin hasarları. Davranışçılar dili zihin gelişimiyle birlikte ele alırlar. Ancak beyin hastalığı sonucu zihinsel gerilikler yaşayan hastalarda dil konusunda bir gerilik görülmeyebiliyor. Pinker (1994) *Williams Sendromu* yaşayan ve IQ’ları 50 civarı olan hastaların karmaşık dil yapılarını kullanabildiğini ifade eder.

- ✓ Dil edinimi kalıpları. Çocuklar dili bütün olarak edinirken yaptıkları ilk yanlışlarda görülen kalıplar içsel bir gramerin varlığına işaret eder. Çocuklar uyarıcılardan bağımsız olarak belirli özellikleri belirli bir sırayla öğrenirler. İngilizcede hem çokluk hem de üçüncü kişi için kullanılan -s ekini çocuklar belirli bir sırayla öğreniyorlar. Önce çokluk sonra kişi için kullanıyorlar. Farklı çevrelerde yetişen öğrencilerin benzer bir sıraya uyması içselliği güçlendirir (Pinker 1994).

Biyolojide E. Lenneberg gibi Chomsky’i destekleyen bilim adamları çıkmıştır (bk. Lenneberg 1967). Dilbilimde de D. Bickerton (1981, 1990, 1995, 2010, 2014), R. Jackendoff (1992, 2002), J. Hurford (2007, 2012, 2014), S. Pinker (1994), P. Bloom (1990, Pinker ile), T. Fitch (2010), M. Hauser (2002, Chomsky ve Fitch ile), J. Aitchison (1996) gibi bilim adamları bazı yönlerden ayrılışlar da Chomsky’nin içsel bir gramerin varlığına dayanan zihinsel yaklaşımını doğru buldular.

G. Sampson (1999, 2002), M. Tomasello (1999a, 1999b), M. Corballis (2002) gibi isimler ise içsel bir dilbilgisinin varlığını kabul etmezler. Karşı görüştekilere göre dil biyolojik bir adaptasyon olgusu değil, kültürel bir evrim olgusudur. Öğrenilen ve kültürel olarak kodlanmış, kültürel olarak aktarılan bir özelliktir. Örneğin Tomasello’ya göre primat iletişiminden itibaren özellikle el hareketleriyle birlikte öykünme yoluyla dil gelişmiştir. Davranışlıktaki dış uyaran ve bunun taklidi gibi bir etki-tepki ilişkisi içsellik görüşünün karşıtlarınca daha çok savunulur.

İçsellik görüşüne getirilen eleştiriler şunlardır:

- ✓ Diller arasındaki ortaklıkların nedeninin içsel bir dilbilgisi olduğu kesin değildir. Çünkü ortaklıkların başka nedenleri olabilir. Karmaşık ilişkilerden oluşan bir veri incelendiğinde gerçekte olmayan bazı sözde yapı ve korelasyonlar bulunabilir. Genel biliş (cognition) ile ilgili yönlerden kaynaklanan ortaklıklar bir yana bırakıldığında, varsayılan evrenselliklerin çoğunun çok az sayıdaki dilde sınırlı sayıda veriye dayanarak oluşturulduğunu ve evrensellik iddiası için bu verilerin de zorlandığını ileri süren araştırmalar vardır (bk. Sampson 1999, 2002; Tomasello 2003). Ayrıca diller arasındaki benzerliklerin çoğu ortak bir kökenden gelmelerinden kaynaklanabilir. Tüm dünya dilleri aynı kökten gelmiş olabilir veya farklı gruplar tarafından birbirinden bağımsız olarak geliştirilmiş de olabilir. Bunlar mümkündür ancak tek bir içsel evrensel dilbilgisinin evrimi iddiasının standart Darwinizm ile uyusabilmesi için tüm dillerin ortak bir atası olması ve bu ortak ata dilin evrensel dilbilgisi evrimi geçirmiş bir halk tarafından konuşulması gerekir. O hâlde, evrensellik adı verilen bu ortaklıklar neden içsel bir dilbilgisinden kaynaklansın ki? Bunu “Ockham’ın usturası”³ prensibine uyarak içsel bir dilbilgisinden çok, aynı kökenden gelme ile açıklamak gerekir. Dil edinimine gelince de, var olan diller insanlar tarafından edinilmiştir ve edinim sistemi -içsel bir dilbilgisine gerek duymadan- edinilen dili şekillendirmiş olabilir. Gözlenen evrensellikler içsel bir dilbilgisinden çok genel edinim eğilimlerini yansıtır (Kirby-Christiansen 2003, Kirby vd. 2004).

3 Ockham’ın usturası (Ockham’s razor): 14. yüzyılda yaşamış İngiliz filozof William Ockham (Occam, Hockham vb.) tarafından ortaya atılan bilimsel bir prensiptir. Buna göre karşılaşılan bir problemde tüm açıklamalar birbirine eşitse en basit açıklama doğrudur.

- ✓ Uyarıcının eksikliği iddiası deneysel olarak doğru bir şekilde ispatlanamamıştır (Tartışmalar için bk. Pullum-Scholz 2002, Ritter 2002, Lidz vd. 2003). Çocukların belirli yanlışlarla ilgili örnekleri görmedikleri hâlde bu yanlışları yaptıkları, buna karşılık bazı yanlış tiplerini hiç yapmadıkları şeklindeki kabuller de tartışmaya açıktır. Olumsuz veri eksikliği sıklıkla öğrenme görüşüne karşı dile getirilmektedir (Örn. Marcus 1993, Pinker 1995) ancak çocukların kullanabildikleri olumsuz veri örneklerinin olduğu Saxton (1997) ve Strapp (1999) tarafından ortaya konmuştur. Sampson (2002) örneğin bilimsel keşiflerde de olumsuz verinin olmadığını ama kimsenin sonuçların içsel olduğunu iddia etmediğini ifade eder. Çocuk olumsuz biçimleri kendisi kavramadan üretemez. Dil ediniminde kavrama üretimden önce gelir (Bates 2003). Ayrıca çocuk dilin sadece sözdizimini edinmez, o dilin tüm kendine özgü özelliklerini de öğrenir. Ama kimse bu özelliklerin de içsel olduğunu ileri süremez. Çocuk içsel bir dilbilgisine değil, daha çok güçlü bir öğrenme mekanizmasına ihtiyaç duyar.
- ✓ Çocukların yapmadığı varsayılan bazı yanlışlar da gözlemlenmektedir. Örneğin Droz (2004), çocuk dilinde evrensel dilbilgisi anlayışını zora sokan pek çok yanlış tipi bulmuştur.
- ✓ İçsel bir dil edinim mekanizması olmadan dilin edinilmesinin mümkün olmadığı iddiası da açık değildir. Bu iddiayı boşa çıkaracak çalışmalar yapılmıştır (bk. Seidenberg-MacDonald 1999, Pullum-Scholz 2002, Clark 2001).
- ✓ Dil ediniminin zamanlaması, özellikle tek dilli ve iki dilli edinimlerin zamanları içsel bir evrensel dilbilgisinin varlığını desteklememektedir. Eğer bir çocuk içsel olarak evrensel dilbilgisine sahipse onu edinmek için bir zamana ihtiyaç duymayacaktır. Bir çocuğun dil edinmek için kullandığı zamanın hepsi öğrendiği dilin sözlük, çekim dizgesi gibi kendine özgü özellikleri için kullanılmaktadır. Bu nedenle ikinci bir dil edinirken çocuk öğrendiği ikinci dil için de zaman harcayacaktır. Bu nedenle içsel dilbilgisi anlayışı iki dilli çocukların tek dillilere göre daha yavaş dil edinimini gerçekleştireceğini tahmin eder. Ancak iki dilli çocuklar üzerinde yapılan incelemeler iki dilli çocukların bu bakımdan tek dilli çocuklara göre çok gecikmediğini, aralarında zaman bakımından büyük bir fark olmadığını göstermiştir (bk. Harding-Riley 1986, Romaine 1989, Wagner 2001, Petitto vd. 2001).
- ✓ Dil edinimiyle ilgili pek çok alternatif teori vardır ve bunlarda genetik bir dilbilgisiyle kodlanmış içsel bir dil edinim mekanizması yerine diğer içsel kapasitelere dayanılmıştır⁴.

4 Johansson (2005: 185) bu teorileri şu şekilde sınıflandırır:

1. Ampirik teoriler

– Bağlaşımçılık (Connectionism) (bk. Rispoli (1999).

– Olasılık ve dağılıma dayalı yaklaşımlar (bk. Seidenberg vd. 2002; Clark 2001).

2. Bilişsel teoriler

– Çeşitli tiplerin şemaları (bk. Arbib - Hill 1988; Mandler 1994).

– İşlevsel yaklaşımlar (bk. Bates - MacWhinney 1982).

– Biliş kökenli dil (bk. Gomez - Manning 1997; Bates 2003).

3. Sosyal ve etkileşimsel teoriler

– Sosyal kavrayışa dayalı dil doğuşu (bk. Zukow 1990).

– Dilin kültürel edinimi (bk. Harkness 1990).

– Ekolojik dil edinimi (bk. Dent 1990a; Dent 1990b).

- ✓ Gen eksikliği. İleri sürülen dil organındaki karmaşık sinirsel ilişkileri belirleyen yeterli gene sahip değiliz (Mueller 1996). İnsan Genomu Projesi sonrasında insan vücudu ve beyniyle ilgili 20 ila 25 bin arasında gen tespit edilmiştir (Abdellah vd. 2004) ki bu sayı bilişsel kapasitelerimizin genetik olarak detaylı bir incelenmesinde önemli bir sorun teşkil eder. Bir başka sorun da bu genlerin önemli bir kısmını maymungiller ve diğer memelilerle paylaşmamızdır. Geride kalan az sayıdaki genin, insandaki tüm bu kapasiteleri yaratabilmesi de tartışılmaktadır. İnsan faredeki beynin üç katını aynı genetik bilgiyle ve büyük oranda da aynı genlerle inşa etmiştir (Deacon 2000)⁵.
- ✓ Beyin esnek ve erken yaşlardaki duyuşsal izlenimlere bağılı bir organdır. Evrensel bir içsel dilbilgisi genetik olarak daha sıkı ve esnek olmayan bir yapıya ihtiyaç duyar. Dil edinimi beynin dil bölgelerinde yer alan fiziksel bir bölüm tarafından yönetilmemektedir. Bu durum, beynin dil becerileriyle ilgili olduğu bilinen sol bölümü olmasa bile dil ediniminin normal işleyişi izleyebileceğini gösterir (Stowe-Haverkort 2003). Beyinde böyle bir içsel dil edinim mekanizmasının varlığını gösterecek biyolojik kanıt eksiktir.
- ✓ Tüm çocuklar doğru zamanda doğru çevre şartları altında dil edinebilmektedir. Bir Türk ve bir Çinli kendi atalarının dilini veya başka bir dili –atalarının kökeni ne olursa olsun- edinebilmektedir. Herhangi spesifik bir dili edinme yönünde bir eğilimleri yoktur. Uzun süre başka dil ailelerinden izole bir şekilde yaşayan halklarda bile (Örneğin yüksek tepelerde yaşamaya genetik olarak adapte olan Tibetlilerde, bk. Lieberman 2003, Beall vd. 2003) aynıdır. Oysa genetik olarak eğer içsel bir dil edinim mekanizması olsaydı onlarda kendi dillerine böyle bir genetik adaptasyon olması beklenirdi.
- ✓ Maymunlardaki dil deneyleri içsel bir dil yetisinin gerektiği kabulüne uymayan sonuçlar doğurmuştur (İçsellikçe getirilen bu eleştiriler S. Johansson tarafından derlenmiştir, ayrıntısı için bk Johansson 2005: 179-190; ayrıca kültürel evrim lehindeki çalışmalar için bk. “bilgisayar modellemelerinde” bk. Kirby vd. 2007, Chater vd. 2009,; “davranış bilimlerinde” Kirby vd. 2008, Fay vd. 2008; “dilbilimsel analizlerde” Evans-Levinson 2009, Heine-Kutewa 2007; “genel değerlendirme” için Christiansen-Chater 2008, Chater-Christiansen 2012, Christiansen 2013).

“İçsellik” hâlâ kanıt problemi yaşamaktadır. Biyolojik bir evrensel dilbilgisi iddiası biyolojik kanıtlarla güçlendirilmelidir. Ancak bu türden biyolojik kanıt henüz yoktur (Györi 2001). İçsellik tartışmasında alanlara göre de bir farklılık söz konusudur (Yang

– Bağlam tabanlı dil edinimi (bk. Walczak 2002).

– Kullanım tabanlı dil edinimi (bk. Tomasello 2000b).

4. Yeni doğuştancı teoriler

– Chomsky (1965)

– Uygunluk (Optimality) (bk. Prince - Smolensky 1997; Tesar 1998).

Bu teoriler içinde Bağlaşımıcılık ve Uygunluk, dil edinimini bilgisayar simülasyonlarıyla sunma özellikleri nedeniyle ilgili görmüştür. Bu teoriler Chomsky'nin Yönetme ve Bağlama (1982) kuramına son derece uygundur ancak oradaki içsel dil edinim modeline karşı çıkmaktadırlar.

5 Lorenzo-Longa (2003), Chomsky'nin iddia ettiği içsel bileşenler için çok az sayıda genin gerektiğini savunur. Ancak çalışmadaki argümanların çok açık olmadığı ve zorlamayla oluşturulduğu yönünde eleştiriler vardır (Johansson 2005: 39, 187).

2004). Dilbilimcilerin çoğu içsellik taraftarıyken, psikologlar ve bilişsel alanlarla ilgili bilim adamları karşı tarafta yer alır. Her iki tarafın da kendilerini destekleyecek geçerli argümanı vardır. Bu nedenle doğru-yanlış gibi kesin bir yargı bildirmek doğru değildir. İçsel özelliklerin etkili olduğu muhakkaktır ancak bu içsel özellikler içinde sadece dili belirleyen ve yöneten bir parça olduğu görüşü için daha çok kanıtı ihtiyaç duyulmaktadır. Johansson (2005: 188)'un da belirttiği üzere “beynin yapısı ve genlerin yetersizliği argümanları”, karmaşık ve tamamen genetik olarak belirlenmiş bir içsel dilbilgisi iddiasını “savunmasız bırakmaktadır”. Ancak dilin biyolojik yönü gibi, kültürel yönü de vardır. Bu anlamda bütünüyle biyolojik veya bütünüyle kültürel bir olguyla karşı karşıya değildir. Biyolojik özellikler yanında kültürel özelliklerin ortaya konması sonucunda bu melez olguda oynadıkları roller daha açık bir şekilde gözlenebilir. Örneğin dilin edinilmesinde kültürel ve biyolojik etkenlerin ne oranda pay sahibi olduğu ayrıca ele alınabilir.

Devamlılık mı? – Bir andalık mı?: İkinci ayrılma noktası dilin evrimsel bir olgu olup olmamasıyla ilgilidir. Literatürde bu karşıtlık farklı terimlerle karşımıza çıkar (*continuity-discontinuity* “devamlılık-bir andalık”, *gradual-saltational* “aşamalı-sıçramalı” vb.). Bir grup bilim adamı dil gibi karmaşık bir olgunun bir anda ortaya çıkmayacağını, bunun belki de milyonlarca yıl süren bir evrime ihtiyaç duyacağını savunurken karşı kamptaki bilim adamları dilin yalnızca insan türünde gerçekleşen ve bir anda ortaya çıkan bir mutasyon sonucu oluştuğunu ileri sürer⁶. Burada “bir anda” ifadesinin çeşitli bağlamlara göre değişebildiğini de söylemek gerekir. Milyonlarca yılı inceleyen paleontologlara göre 10 000 yıl “bir anda”lık ifade edebilir. Ancak paleontolojiye göre bir anda gibi ele alınan bu zaman dilimi dil tartışmalarında aşamalı bir süreyi ifade eder. Fakat dil evrimi bağlamında aşamalılık jeolojik olarak yavaş gelişen süreçleri içerir. Bir andalık ise hayvan iletişim sisteminden insan diline tek bir aşamada geçmeyi ima eder. Bu tartışmanın bir başka problemi şudur: Aşamalılık görüşündekiler de bir andalık görüşündekiler de dil evrimini biyolojik evrimle birlikte ele almaktadırlar ancak biyoloji dil evriminin yalnızca bir boyutudur. Dil evriminin kültürle de ilgili pek çok boyutu vardır (Johansson 2005: 170).

N. Chomsky bir anda ortaya çıkma görüşünün sahibidir. 1950’lerden sonra dil yetisinin 100 000 yıl kadar önce insan türünde bir anda ve mükemmel şekilde oluşan bir mutasyon sonucunda ortaya çıktığını ileri sürdü ve evrim teorisinin (doğal seçim anlayışının) dilin evrimi konusunda bir şey söylemediğini savundu⁷. Doğal seçim

6 Fitch (2010: 175) bu karşıtlığı yanlış bulur. Ona göre hayvanlar ve insanlar arasında bugün gördüğümüz kesin ayrım, bizi milyonlarca yıl süren evrimin de kesintili olduğu sonucuna götürmemelidir. Hayvan iletişim sisteminden insan iletişimine geçişte köprü olan bir ön dil (proto-language) -gerçekten var olmuş olsa bile- bugüne kadar gelemeyeceğine göre bugünkü kopuş görüntüsü dilin evriminin tam olarak anlaşılmasında belirleyici bir etken olarak kullanılamaz.

7 Chomsky (1988:167) evrim teorisinin pek çok şeyi açıklamakla birlikte dilin evriminin doğası hakkında bir şey söylemediğini ifade eder: “*Evolutionary theory is informative about many things, but it has little to say, as of now, about questions of this nature. The answers may well lie not so much in the theory of natural selection as in molecular biology, in the study of what kinds of physical systems can develop under the conditions of life on earth and why, ultimately because of physical principles. It surely cannot be assumed that every trait is specifically selected*”.

Ona göre yalnızca insanda olan bu “biricik” dil özelliği, uzun bir zaman önce gerçekleşen bir mutasyon sonucu ortaya çıkmış olabilir:

“*Human language has the unusual, possibly unique, property of discrete infinity It may be that at some remote period a mutation took place that gave rise to the property of discrete infinity, perhaps for reasons that have to do with the biology of cells, to be explained in terms of properties of physical mechanisms, now unknown. . . . Quite possibly other aspects of its evolutionary development again reflect the operation of physical laws applying to a brain of a*

ve adaptasyon ile dil evrimini açıklayan yeni Darwinci yaklaşıma Piatelli-Palmarini (1989, 2000), Bickerton (1995, 1998), Fodor (1998), Botha (1997a; 1997b; 1998a; 1998b; 2000; 2001a; 2001b; 2002a; 2002b) gibi pek çok isimden de eleştiriler gelmiştir. Ama bu kampın en önemli figürü hiç kuşkusuz N. Chomsky'dir. Her ne kadar Chomsky dili biyolojik bir olgu olarak görse de evrim ve doğal seçim konularında tereddütleri vardı. "Biyolojide evrimin ışığı olmaksızın hiçbir şeyin anlamı yoktur" diyen ünlü biyolog Theodosius Dobzhansky'nin de çarpıcı bir şekilde özetlediği gibi, biyoloji bugün evrimin bilimidir. Biyolojik bir olgunun kendi evrimine atf yapılmadan bütünüyle anlaşılması mümkün değildir (Givon 2002: 39). Dil gibi karmaşık bir iç sistem bu Darwinist evrende bir anda nasıl ortaya çıkabilir? (Edwardes 2010: 34). Her şeyin evrimleştiği bir dünyada bir anda ve bütünüyle ortaya çıkabilmek nasıl mümkün olabilir? Bir anda oluşan ve evrimle açıklanmayan bir biyolojik olgu anlayışının bilim dünyasında eleştirilmesi kaçınılmazdı ve Chomsky bilimsel olmamak, verileri bilimsel olmayan bir bakışla yorumlamak gibi eleştiriler de aldı. Örneğin dilin doğal seçim sonucunda ortaya çıkan bir adaptasyon olgusu olduğu görüşünün en önemli savunurlarından biri olan Steven Pinker (2003: 23-24), adaptasyon hipotezinin dışındaki alternatif tezlerin ileri sürdüğü "dilin bir anda oluşan bir makro mutasyon ürünü olduğu" veya "genlerdeki tesadüfi değişiklikler sonucu dilin ortaya çıktığı" gibi açıklamaları yetersiz bulur. Bu görüşlerin sahibi olan Noam Chomsky ve Stephen Jay Gould gibi doğal seçilimi dilin evrimi konusunda yeterli görmeyen bilim adamlarının dil gibi çok katmanlı bir olguyu ayrıntılarıyla açıklayamadıklarını ifade eder. Ona göre devamlılığa dayalı doğal seçim dilin evrimini açıklayan en önemli teoridir.

Karşı kampta da bu nedenle devamlılık veya süreklilik diyebileceğimiz aşamalı bir evrime inanan bilim adamları vardır. Şimdi de onların itirazlarını özetleyelim: Dil kapasitesi gibi karmaşık bir olgunun bir anda tek bir aşamada gerçekleşmiş olması görüşü hayli sorunludur. Fosil incelemelerine bakıldığında konuşmanın *Homo sapiens* türüyle ilişkilendirildiği görülür. Bunda beyin hacmi, gırtlak yapısı, alet kullanımı gibi pek çok veri rol oynar. Beynin büyüklüğü ve yapısının *Homo sapiens* türünde bugünkü insaninkine yakın bir şekilde değişmesi belirli genler ve o genlerdeki değişimle açıklanabilir. Eğer Chomsky'nin iddia ettiği gibi içsel bir dil organı, bir evrensel dilbilgisi ve bireysel dilbilgisel genlere sahipsek bu, birlikte koordineli çalışacak pek çok özel geni gerekli kılar. Chomsky (1988) ve Bickerton (1990) gibi isimlerce ileri sürülen içsel mekanizma hipotezi biyolojideki evrim olgusunun yerine bir alternatif sunamamıştır. Böyle bir mekanizmanın ortaya çıkması için nasıl bir adaptasyonun gerçekleştiğini farklı yollarla açıklamaya girişmişlerdir. Doğal seçim ve adaptasyonun dil için bir şey söyleyemediğini savunan "sıçrama" görüşündekiler ikincil adaptasyon süreçlerini yardıma çağırırlar. Buna göre, zihindeki dil aygıtında yer alan modüller için farklı genler ve bu genlerin eşgüdümlü çalışması gerekmektedir. Konuşma için kullandığımız vücut ve zihinle ilgili de farklı özelliklerimiz vardır. Bu özelliklerin -başka bir evrim sonucunda gelişmeler de- sonradan dil kapasitesi için kullanılması, doğrudan dil için gerçekleşen bir adaptasyon ve doğal seçim anlayışının alternatifi olabilir. Örneğin dil bir konuşma aygıtı olarak değil tatma ile ilgili olarak evrimleşmiştir ancak daha sonra konuşmayla birlikte farklı bir adaptasyon süreci sonucunda [Bu türden ikincil

certain degree of complexity" (Chomsky 1988: 169-170).

diyebileceğimiz adaptasyonlara ardil adaptasyon (exaptation) adı verilir, adaptasyon türleri aşağıdaki ayrıca yer alacak] dil kapasitesi için kullanılmıştır. Yani farklı ardil adaptasyon (exaptation) süreçleri sonucunda gelişen organlar ve bilişsel özelliklerimiz daha sonra tüm bu özellikleri bir araya getirecek tek ve küçük bir ilave değişimle dili ortaya çıkarmış olabilir. Buna makromutasyon adı verilir. Sıçramacıların bu makromutasyon anlayışı da sorunludur. Çünkü farklı mutasyonlarla evrimleşmiş farklı organ ve özelliklerin sonradan eşgüdümlü çalışmayı sağlayacak başka bir “makro” mutasyonla dil gibi bir olguyu ortaya çıkarması da genetik kanıtı ihtiyacı duymaktadır, böyle bir kanıt bugüne kadar bulunamamıştır. Bu türden makromutasyon açıklamaları bir çeşit “kolaycılık”tır (Carroll 2003). Büyük düzenleyici genlerin (master regulatory genes) varlığı da zaman zaman bir anda gerçekleşen evrim açıklamalarında kullanılır (bk. Schwartz 1999). Ancak bu düzenleyici gen açıklaması da dil kapasitemiz ve hatta büyük beyinlerimizin bir anda oluşması için yeterli değildir. Bu türden genler vardır ve düzenleyici gibi iş yapmaktadırlar ancak bunu yapabilmeleri için gelişimsel programların zaten var olması gerekir. Bu genlerdeki mutasyonlar vücut parçalarının yok olmasını veya değişmesini veya eski parçaların yeni kopyalarını ilginç yerlerde ortaya çıkarabilmektedir fakat genetik olarak yeni özellikler gelişimsel programlarda da değişim gerektirir. Şu ana kadar buna dair bir kanıt bulunamamıştır. Düzenleyici genlerdeki mutasyonlar *Homo sapiens* türündeki beyin büyümesi için akla yatkın bir açıklamadır ancak bu büyüme de ani bir sıçrama biçiminde değildir (Johansson 2005).

Bugün bilim adamlarının çoğunluğunun devamlılık görüşüne sahip olduğunu söyleyebiliriz fakat bu bilim adamlarının evrim açıklamaları farklılaşabilmektedir. Devamlılık görüşündeki bilim adamlarına göre bugünkü insan dili, ara aşama(lar) dan geçerek son hâlini almıştır. Ön dil (proto-language) denilen bu ara aşamaların sayısı araştırmacılara göre değişebilmektedir ancak devamlılık görüşündeki bilim adamları böyle bir ara aşamanın mutlaka var olduğuna inanırlar. Bu devamlılığın başlangıç noktası da farklılaşabilmektedir. Bazı bilim adamları hayvan iletişim sistemlerinden itibaren bir devamlılıktan yanadır. Örneğin Ulbæk (1998) primatların iletişiminden olmasa bile primat bilişi (cognition) ile bu devamlılığı başlatır. Öte yandan Chomsky'nin evrensel dilbilgisi anlayışını kabul eden Pinker-Bloom (1990) primatlarla ilgili tartışmaları önemsiz bulur. Ancak dilin aşamalı bir devamlılık ve doğal seçimle ortaya çıkabileceğini savunarak Chomsky'den ayrılır.

Dili evrime göre açıklama yönünde ilerleyen bir eğilim olduğunu söylerken dayanaklarımdan biri de saf değiştiren bilim adamlarının evrimciler lehinde çoğunluğu oluşturmasıdır. Bunlar arasında en önemli isim kuşkusuz D. Bickerton'dur. İlk yayınlarında Chomsky gibi düşünen D. Bickerton fikir değiştirmiş, devamlılık görüşünü benimsemiştir. Chomsky de bazı konularda evrimin payının olduğunu kabul etmiştir. 2002'de devamlılık görüşünü savunan Hauser ve Fitch ile birlikte yaptıkları ortak bir yayında dil kapasitesini ikiye ayırarak incelemişlerdir (bk. Hauser-Chomsky-Fitch 2002). Geniş Anlamıyla Dil Kapasitesi ve Dar Anlamıyla Dil Kapasitesi olarak dili ikiye ayırmışlardır. GADK'nin hayvanlarda da bulunan ses çıkarma ve temel iletişim ile ilgili olduğunu ve bunun gelişiminde evrimin sözkonusu olabileceğini, ancak hayvanlarda bulunmayan *özyineleme* (recursion) özelliğini de

ıçeren⁸ DADK'nın insana özgü olduğunu ileri sürdüler. Özyineleme terimi, sınırlı sayıda veriden sınırsız sayıda üretim yapabilme için kullanılır. Örneğin bir çocuk belirli sözcükleri kullanarak farklı kombinasyonlarla farklı cümleler kurabilir veya “Dün o çocuğu gördüm. O çocuk kaza yaptı” gibi iki farklı cümle özyineleme özelliği sayesinde “Dün gördüğüm çocuk kaza yaptı” şeklinde kaynaştırılarak birbiri içine sokulabilir. Ancak belirli sesleri çıkarabilen diğer hayvanlar böyle bir özelliğe sahip değildirler. Hayvanların iletişimi daha basit, şimdi ve burada olanla sınırlıdır. Ancak insan iletişimi yinelemenin sağladığı avantajla farklı mesajları taşıyabilir. Fitch (2010: 21-22) Chomsky'nin anti-evrimci olduğu biçiminde karşıtları tarafından dile getirilen görüşün doğru olmadığını, kendisiyle yaptığı çalışmalarda Chomsky'nin dilin bazı yönlerinin iletişimdeki adaptasyonla evrime uygun bir biçimde gelişebileceğini kabul ettiğini ifade eder. Ancak Chomsky sentaks ve semantik gibi yönlerin bilişsel, tarihsel ve gelişimsel sınırlılıklarla ilgili olduğunu düşünür.

Dilin evrimsel bir olgu olduğu görüşü yaygınlaştıkça evrimin niteliği de tartışılmaya başlanmıştır. Evrim teorisinin ilk defa Darwin tarafından ortaya atılmadığını hatırlatmak gerekir. J. B. Lamarck elli yıl kadar önce evrimle ilgili görüşlerini paylaştı. Fakat onun evrim anlayışında kalıtım merkezde yer alır. Çevre şartları ve çevreye uyum (adaptasyon) belli bir sınıra sahiptir. Uyum sağlayan özellikler devam eder ama uyum sağlayamayanlar yok olur. Sınırı aşır uyum sonucunda daha çok kullanılan özellikler kalıtım yoluyla nesilden nesile aktarılır. Örneğin biz insanlar bir şey yaparız ve bu bizim bir özelliğimize dönüşür, daha sonra bu özellik kalıtım yoluyla çocuklarımıza geçer. Tenin bronzlaşması, spor yapma sonucunda kas yapma gibi hayatımız boyunca yaptığımız şeyler sonucunda kazandığımız özelliklerin çocuklarımıza da geçtiğini düşünelim (Biyolojide buna modifikasyon adı veriliyor). İşte Lamarck'ın evrimi kabaca bu türden bir evrimdi. Ancak G. Mendel bezelyelerdeki nesilden nesile gerçekleşen renk değişiminin bezelyenin yaptığı bir işten değil de bezelyenin tohumu içindeki bir şeyden kaynaklandığını ortaya çıkarınca Lamarck'ın kalıtım anlayışı geri planda kaldı (Biz ne kadar bronzlaşsaksak bronzlaşalım çocuklarımız “bronz” doğmaz!). Mendel'den sonra “genler” ön plana çıktı. Yeni Darwinci anlayış canlıları genlerin aracı gibi görür. Buna göre hayvanlar ayakta kalmak için ürerler, mücadele ederler. Belirli çevre şartlarına uyum sağladıkları müddetçe (adaptasyon) yaşayabilirler. Doğal seçim, çevreye uyum sağlayanların genlerini hayatta bırakır. Burada çevre şartları ve hayvanlar arasında tek yönlü bir etkileme ilişkisi vardır. Çevre şartları hayvanları “seçer”. Hayvan edilgendir. Ancak son yıllarda canlıları kendi evrimlerinde edilgen kılan bu sürece alternatif evrim kuramları ileri sürülmektedir. Bunların en önemlisi *Niş İnşası* (Niche Construction) kuramıdır (Kuram için bk. Odling-Smee vd. 2003). Buna göre canlılar da kendi çevrelerini değiştirerek kendi evrimlerinde etkili olabilirler. Bickerton (2010) Niş İnşası kuramının dilin evrimi için en uygun kuram olduğunu savunur. Kunduz örneğini vererek işe başlar. Kunduz nasıl kendi çevre şartlarını suyun üzerine baraj kurup yeni bir yaşama alanı oluşturarak değiştiriyorsa insan dili de insanın çevresini değiştirip yeni çevre şartları altında doğal seçilime maruz kalmasıyla oluşmuştur. Yani dil çevre şartları ve insan türünün karşılıklı etkileşimi ile ortaya çıkmıştır.

8 Bickerton (2010: 253-258) özyineleme gibi birbiri içine geçme şeklinde gerçekleşen bir sürecin olmadığını, sözcüklerin yan yana eklenmediğini, Chomsky'nin yanlış olduğunu ifade eder.

Evrimde çevreye uyum, yani adaptasyon büyük bir öneme sahiptir. Dil bir evrim olgusuysa adaptasyonun bundaki yeri nedir? Şimdi bu soruya verilen cevapları görelim.

Birincil adaptasyon mu – Diğer adaptasyon süreçleri mi?: Dilin evrimsel bir olgu olduğu yönünde bilim adamları arasında baskın bir eğilim olduğunu yukarıda görmüştük. Ancak evrimdeki doğal seçim ve adaptasyonun niteliği konusunda farklı görüşler vardır. Kinsella (2009: 10-15) adaptasyon ile ilgili olarak teorileri şu başlıklar altında sınıflandırır:

- ✓ Adaptasyoncu (adaptationist) teoriler: Bu teoriler, dili Darwin'in standart evrim teorisine göre açıklar. Buna göre doğal seçim ve çevre baskısı dili ortaya çıkarmıştır. Dil insana çevre şartlarına adapte olmada bir avantaj sağlamıştır. Burada biyolojik evrimdeki adaptasyon veya kültürel evrimdeki adaptasyon konusunda da ayrımlar olduğunu belirtmek gerekir. Örneğin doğal seçilime dayalı klasik bir adaptasyoncu çalışma olarak Pinker-Bloom (1990) gösterilebilir. Yazarlar biyolojik evrime dayalı bir adaptasyonu savunur. Onlara göre insan türünün atalarında içinde buldukları şartların zamanla meydana getirdiği biyolojik değişikliklerin bir sonucu olarak dil kapasitesi gelişmiştir. Jackendoff (2002) de benzer bir biyolojik adaptasyon teorisi sunar. Ancak biyolojik olmayan, kültürel adaptasyona dayalı teoriler de vardır (bk. Deacon 1997; Kirby 1999; Brighton vd. 2005).
- ✓ Ardıl adaptasyoncu (exaptationist) teoriler: Doğal seçilimin doğrudan dil için işe yaramadığı savunulur⁹. Ardıl adaptasyon da temelde evrimi reddetmez. Ancak burada başka bir işlev için seçilime uğramış bir organın farklı bir işlev görmesi söz konusudur. Örneğin kuşlardaki tüyler önce yalıtım için ortaya çıkmışken daha sonra uçuş işlevi için evrilmiştir (Biyolojideki açıklamaları için bk. Gould-Vrba 1982). Bunun dile yansımalarına gelirse yukarıdaki adaptasyoncu teoriler dilin çevresel etkenler ile insan iletişim sistemleri arasında doğrudan bir doğal seçim ilişkisi olduğunu varsayarlar. Oysa ardıl adaptasyoncular burada ikincil bir adaptasyonu savunurlar. Örneğin dil organının ilk işlevi beslenmeye yardımcı olmakken daha sonra konuşma işlevini görmeye başlamıştır. Ardıl adaptasyoncu teorilerde aşamalılık konusu da farklı ele alınır. Tek aşamada bir adaptasyon olabileceği gibi birden fazla aşamayla da bunun gerçekleşebileceği vurgulanır. Ardıl adaptasyoncu teorilerin de gelişim çizgileri değişebilmektedir. Örneğin Calvin-Bickerton (2000) toplumsal hayattaki bölünmelerin cümle yapısının dayandığı tematik rolleri ardıl adaptasyona uğrattığını ileri sürerken, Lieberman (1985)'a göre sözdizimi konuşma, hareket ve araç kullanımı gibi motor sistemlerden sorumlu nöral mekanizmanın yeniden uyarlanmış biçimidir. Carstairs-McCarthy (1999) sözdizimsel yapının sesbilimsel yapıyla ilgili bir şeyden uyarlandığını varsayar.
- ✓ Yan ürün (Spandrel) teorileri: Dilin adaptasyon veya ardıl adaptasyonun doğrudan bir sonucu olarak doğmadığını fakat öngörülemeyen ve belki de

9 Doğal seçilimin dil evriminde açıklayıcı olmadığı görüşü pek çok bilim adamı için "lanetli" bir görüştür (Tallerman 2005: 4). Bu bakımdan genel eğilimin dışında olduğunu söyleyebiliriz.

tamamıyla ilgisiz başka bir evrimsel gelişmenin yan ürünü gibi ortaya çıktığını ileri süren teorilerdir.

- ✓ Sıçrama (Saltation) teorileri: Sıçrama teorileri dil evriminin aşamalı değil, bir anda bir mutasyon sonucu ortaya çıktığını savunur. Bu anlamda Chomsky'nin dilin evrimiyle ilgili ilk yayınlarındaki görüşleri (bir andalık açıklaması) bu teorilerin tipik örneklerinden biridir.
- ✓ Öz düzenleme (Self-organisation) teorileri: Bu teorilerde dil kendi içinde bir sisteme sahiptir ve bu sistem kendi evrimi için sorumludur. Bu sistemin dinamikleri dilin evrimini ortaya çıkarır. Öz düzenleme için matematik ve biyolojide örnekler verilmiştir ancak dil evrimi konusunda iki bilgisayar modellemesi sunulmuştur (bk. De Boer 2001, Oudeyer 2006).

Doğal seçilimin dil evrimindeki rolü konusunda çeşitli kriterler de önerilmiştir: karşılaştırmalı kanıtlar, zindelik, optimal dizayn vb. Bunlar içinde genetik incelemeleri dikkat çekici sonuçlar elde etmiştir: Yalnızca “dil geni” olarak bilinen FOXP2 geni güçlü doğal seçim göstermektedir ki bu dilin bir adaptasyon olgusu olduğunu güçlendirir¹⁰ (bk. Enard vd. 2002: Pinker 2003). Ancak bu yine de dilin ardıl adaptasyon veya yan ürün adaptasyonu sonucu ortaya çıkmadığı anlamına da gelmez. E. Bates (2003: 263) tarafından dile getirilen “Dil doğanın eski parçalarından inşa ettiği yeni bir makinedir” sözü evrimin farklı yönlerinin dil evriminde pay almış olabileceğini güzel bir şekilde özetler. Her ne şekilde olursa olsun eğer evrimsel bir süreç söz konusuysa bunun adaptasyon olmaksızın gerçekleşmesi biyolojik evrimin doğasına terstir. Bu nedenle eski parçaların birleşimi söz konusu olsa bile bu bir adaptasyon sonucu gerçekleşebilir. Evrim doğal seçim yoluyla doğaya uyum sağlama sürecini içerir. Dilin farklı özellikleri olması hangi özelliğin hangi doğal seçim sürecinden geçerek uyum sağladığını belirlemede sıkıntılar yaratır. Beynin, konuşma organlarının, sözdiziminin, anlambiliminin vb. özelliklerin evrimi farklı farklı gerçekleşmiş olabilir. Herbirinin evrimi aynı şekilde olmuştur demek için yeterli kanıt yoktur. Doğal seçilimin dilin bu özelliklerinin hangisinde ve nasıl işlediğini belirlemek konusu bugün temel meraklardan biridir. Örneğin sözdizimi için nasıl bir doğal seçim baskısı oluşmuştur ki sözdizimi evrimleşerek bugünkü hâlini almıştır. Konuşma organlarından dil, yeme ve tatma için evrimleşmiş ise belki dil kapasitesini oluşturan diğer özellikler de başka amaçlar için evrimleşmiştir. Ya da bir kısmı doğrudan dilbilimsel amaçlar için evrimleşirken bir kısmı diğer biyolojik ve fizyolojik amaçlar için evrimleşmiştir. Bu konuda keskin çizgilerle siyah-beyaz ayrımı yapmak mümkün değildir. Bazı özellikler doğrudan adaptasyon sonucu oluşmuşken diğer özellikler ardıl veya yan ürün adaptasyonları sonucunda ortaya çıkmış olabilir.

10 Biyoloji, genler, DNA gibi sözcüklerin kendisini sosyal bilimci olarak niteleyen pek çok “dilci” için bir anlam ifade etmediğini biliyorum. Ancak bugün kültürel olan pek çok olgunun ortaya çıkışlarının aydınlatılmasında evrim ve genetik incelemelerin büyük rolü olmuştur. Örneğin “İnsan türü ne zamandan beri giyinmeye başlamıştır?” gibi bir soru pek çoğumuza kültür çalışmalarıyla ilgili gelebilir. Giyinme kültürle ilgilidir elbette. Ancak bu sorunun cevabı da evrim ve genetik incelemeleriyle bulunabilmiştir. Hem de bir parazit evrimiyle:

“İnsan başı biti (*Pedicularis capitus*) ile elbise biti (*Pedicularis corporus*) aynı kökenden farklılaşan iki türdür. Elbise bitinin baş bitinden köken aldığı bilinmekte ve insanın giyinmeye başlaması ile farklılaşmaya başladığı varsayılmaktadır. Ralf Kittler ve arkadaşları (2003) baş ve vücut bitlerinin DNA'larını kullanarak filogenetik ağacını hesaplarlar. Sonra diğer bir evrimsel metod olan moleküler saati kullanarak bu türlerin farklılaşma zamanlarını bulurlar. Bit türleri için bulunan farklılaşma zamanı insanın Afrika'dan çıkış zamanı ile örtüşür. Dolayısıyla insanın Afrika'dan ayrılma ile birlikte giyinmeye başladığı sonucuna varılır”. (Çıplak 2009: 82).

Ancak bu konuda Johansson (2005)'in ifadesiyle bir “yumurta-tavuk durumunun” olduğunu da belirtmek gerekir. Hiçbir dil yokken vücut ve zihnimizi dil kullanımına adapte olmak için zorlayacak bir doğal seçim baskısı olmayacaktır. Bu durum da şunu ima eder: Dile doğru atılan ilk adımlar, köken olarak başka amaçlar için evrimleşmiş bazı ön-özelliklere dayalı olmalıdır. Burada dil evrimindeki ilk adımın ne olduğu sorusu öne çıkar. Pinker ve Bloom (1990) adaptasyonu savunurlar ve bunu karmaşık bir dizayn (coplex design) olarak görürler. Ragir (2001), Carstairs-McCarthy (1999) ve Bierwisch (2001) dilin açık bir ardıl adaptasyon (exaptation) olduğunu ileri sürerken, Gould (1997) ve Bickerton (1995) dili bir yan ürün (spandrel) olarak açıklar. C. Johansson (2001) ise dili önce gerçekleşen bir biyolojik alt katman üzerinde şekillenen kültürel bir evrim ürünü olarak görür. Dilin evrimi tartışmalarının temellendiği konu, dilin işlevsel olup olmadığıdır. Çünkü Darwin'in adaptasyon anlayışına göre ancak işlevsel ve yararlı özellikler evrimde seçim avantajı sağlayacaktır. Oysa Chomsky, dili herhangi bir işlev veya anlamdan bağımsız olarak otonom ve yapısal biyolojik bir olgu olarak görür. R. Langacker ve T. Givon gibi isimlerin dili genel bilincin bir sonucu olarak sunan teorileri vardır (Bilişsel Dilbilgisi teorisi için bk. Langacker 2008) ki eğer dil işlevsel bir sonuç ise Darwinci evrim açıklamasına çok uygun bir araç olur (Johansson 2005: 163-167).

Kinsella (2009: 14-15) adaptasyonla ilgili olarak cevabı aranan soruları üç başlıkta toplar:

1. Eğer dil aşamalı bir şekilde öncü iletişim biçimlerinden evrildiyse bunlar nelerdir? Bu iletişim biçimleri Corballis'in (2003) belirttiği gibi el hareketlerine mi dayanıyordu yoksa Lieberman'ın (1984) savunduğu gibi sese mi dayanıyordu?
2. Eğer dil adaptasyoncu bir sürecin sonucuysa hangi ihtiyaç bu adaptasyonu doğurmuştur? Hurford (2003) ve Jackendoff'un (2002) önerileri şu ihtiyaçları kapsıyordu: temel sembol kullanımı kapasitesi, seslenme veya el hareketleriyle anlaşma yetisi, kavramsallaştırma ve manipülasyon faaliyeti, başkalarıyla işbirliği yapma yetisi ve başkalarının davranışını anlamak.
3. İnsanın dil geliştirmesi için ne tür bir çevresel faktör işe karışmış olabilir? İletişime geçmek için atalarımızı nasıl bir ihtiyaç yönlendirmiştir? Dessalles (1998, 2000) dili birini tanıtmamanın aracı olarak görür. İletişim yeteneğini sergileyen biri toplumun diğer üyeleri tarafından iyi bir politik partner olarak görülecektir. İnsan toplulukları da politik koalisyonlara dayalıdır. Öne çıkma, kendini tanıtmaya daha iyi bir koalisyon kurmada ve güçlü olmada önemli bir etkidir. Dil de bunu sağlamanın aracıdır.

Bugün bu sorular hâlâ cevap beklemektedir. Bu sorular içinde en belirleyici olanlarından biri ses ve hareket karşıtlığıdır. Dilin kökeninde ses mi yoksa hareketler mi yer almaktadır? Şimdi bununla ilgili tartışmaları görelim.

Ses mi – hareket mi?: Dil bugün konuşmaya dayalıdır. Her ne kadar jest ve mimiklerin genel iletişim içinde payı büyükse de insan dilinin tarihi biraz da insan sesinin tarihidir. Başlangıçta da bu böyle miydi? İnsanın çıkardığı ilk sesler dilin de ilk dış vurumu muydu? Yoksa seslerden önce dili hazırlayan başka araçlar var

mıydı? Sesin bu konudaki en büyük alternatifi hareketlerdir. Kimi bilim adamları tüm vücudun hareketlerini, kimi bilim adamları sadece ağız hareketlerini önemser. Ses – hareket karşılığında ilk görüşlerin sestten yana olduğu görülür. Örneğin Darwin (1872: 56) dilin kökeni konusunda çeşitli doğa seslerinin, hayvan seslerinin ve insanın kendi ayırıcı seslerinin taklidini öne çıkarır. Burada işaretlerin ve el hareketlerinin de yardımda bulunduğunu savunur. Bu görüşünü hiç şüphe duymadan (“I cannot doubt”) benimser. Yukarıda özetlediğimiz spekülâtif görüşlere ve sahiplerine baktığımızda da ses taklidine dayalı açıklamaların baskın olduğunu görürüz. Platon’dan itibaren pek çok düşünür sese dayalı taklitleri önemser. Herder, J. Grimm, Rennan, O. Jespersen gibi pek çok isim sestten yana görüş bildirmiştir. Son yıllarda sese dayalı açıklamalar içinde MacNeilage (1998, 2008) ve Studdert-Kennedy (2000) sık atıf yapılan çalışmalardır.

İlk dilin işaret dili olabileceği yönündeki görüşler Condillac (1746) ile başlar. 19. yüzyılda ise C. Darwin ve W. Wundt gibi isimler işaretlerin önemine vurgu yaparlar. Critchley (1939, 1975), Auel (1980), Reeves vd. (1996) gibi isimlerle de dil ve hareket ilişkisi tartışılmaya devam eder. Daha bilimsel ve ciddi bir şekilde bu ilişkiyi ele alan şu çalışmalar önemlidir: Hewes (1973), Stokoe (1978), Corballis (1992, 2002, 2003), Mueller (1996), Armstrong vd. (1995), Rizzolatti - Arbib (1998), Arbib (2006a, 2006b, 2012) ve Miklosi (1999). İşaret dilinin konuşma dili ile hem gelişimsel hem de nörolojik bakımdan aynı özellikleri gösterdiği çeşitli araştırmalar tarafından ortaya konmuştur. Johansson (2005: 174-177) tarafından derlenen şu sonuçlar işaret ve ses ilişkisinin bugünkü farklı görünümüne bakıp önyargılı davranmamamız için yeterlidir: Sağır anne babanın çocukları işaret dilinde de “agulama dönemi” geçirir (Petitto-Marentette 1991), işaretleri kullanmaya duyan ve konuşan anne babaların çocuklarıyla aynı yaşta ve aynı temel sözcüklerle başlarlar (Cheek vd. 2001). Diğer dil gelişimleri de duyan çocuklarla aynı aşamalardan oluşur (Locke 1997). Nörolojik incelemelere gelince, beyin bölgelerindeki etkiler ve afazi oluşumu da işaret dilin konuşan çocuklarda benzer şekilde ortaya çıkar (Hickok vd. 1996, 1998a, 2001). Beyin görüntüleme (neuroimaging) incelemeleri de konuşma ve işaretleme arasında benzerlikler olduğunu göstermiştir (Neville vd. 1998, Hickok vd. 1998b). Köken incelemelerinde önemli bir alan olan kreol ve picin çalışmaları, sağırılar arasında da yapılmıştır ve bu insanlarda da kreol ve picin oluşumu gözlenmiştir (Goldin-Meadow – Mylender 1998, Senghas vd. 2004). El hareketleri normal insanların konuşmasında bile vazgeçilmezdir. Telefonda konuşurken karşımızdaki görmeyen bir kişiyle iletişime geçerken bile kullanırız. El hareketleri iki sözcüklük sözdizimi aşamasına kadar erken dönem çocuk iletişimde konuşma kadar önemlidir (Iverson vd. 1999). Bugün en yakın akrabalarımız olan bazı hayvanlarda da iletişime geçildiğinde el hareketlerinin kullanıldığını görürüz. Örneğin maymunlarda ses kontrolü bilinçli yapılamazken işaret dili için el hareketlerinin kontrol edilebildiği görülür (Corballis 1999, Tomasello 2003).

El hareketlerinin kullanılması (gesture) ile tüm vücudun iletişim için kullanılması (mimetics ~ mimesis) literatürde ayrılır. Donald (1997) ve MacNeilage (1994, özellikle ağız hareketleri ve ses ilişkisi) vücut hareketlerini dilin evriminin ilk aşaması olarak görürler. Mimesisin hayvan iletişimi ile insan dili arasında köprü vazifesi görecektir üretkenlik, niyet bildirme, nedenli gösterge olma gibi özellikleri araştırmacılarca önemsenir (Zlatev 2001, 2003, Vihman-Depaolis 2000), ayrıca maymunlarda da araştırılmıştır fakat yunuslardaki durumu bilinmemektedir (Bauer-Harley 2001).

Rizzolatti-Arbib (1998) dilin köklerinin mimesis ile paralellikleri olan fakat davranışsal temellerden daha çok sinirsel temeli olan “ayna nöronlara” (mirror neurons) gidebileceğini savunur. Yazarlar, ayna nöronların belirli bir hareketi uygulama ve başkaları tarafından yapılan hareketleri gözlemeyi mümkün kılan bir sinirsel sistem oluşturduğunu ileri sürer. Maymunlardaki ayna sisteminin insanlarda dil ile ilgili beyin bölgesi olan Broca bölgesine benzer bir bölgede bulunması da ilginçtir (Schaal 1999). Ayna nöron sistemi ilk kez maymunlarda keşfedilmiştir (Gallese vd. 1996). Daha sonra insanların da maymunlardaki ayna sistemine Broca bölgesinde sahip oldukları ortaya çıkarılmıştır (bk. Rizzolatti vd. 2002, Iacoboni vd. 1999). Ancak ayna sistemindeki bu ortak sinirsel mekanizmaya rağmen, insanlar ve primatlar arasında taklide dayalı öğrenmede önemli farklılıklar vardır (Tomasello vd. 1993). İnsanlarla birlikte büyüyen maymunlar insana benzer taklide dayalı öğrenme davranışı sergiler (Tomasello vd. 1993, Bjorklund vd. 2002). Corballis (2003: 61) ayna nöronları işaret dilinin öncülüğü konusunda çok belirleyici bulur: “Asıl dikkat çeken konu, yansıtıcı nöronların ortaya koyduğu, iletişimsel dilin kökenlerinin on milyonlarca yıl gerilerdeki ortak bir primat ataya dayanması ve sözel-işitsel olmaktan çok görsel-elsel nitelikli bir uyum sonucu ortaya çıkması olasılığıdır. Evet, dil bize kalmış bir mirastır, ama ağızdan çıkan bir sözle değil, el verme hareketiyle.” Johansson (2005: 177) ise ayna nöronların harekete dayalı dilin ortaya çıkmasında yararlı bir ardıl adaptasyon olabileceğini ancak dilin ortaya çıkışını açıklayamayacağını, ayna nöronlara sahip maymunlarda herhangi bir dilin gelişmediğini (Deacon 2004), maymunların insanlardaki taklit ve iletişim kapasitesine sahip olmadığını (Stamenov 2002) ifade eder.

“Eğer ilk dil harekete dayalıysa neden daha sonra sese dayalı iletişime geçilmiştir?” sorusuna da farklı cevaplar verilmiştir: Rousseau (1755) konuşmanın karanlıkta veya görmenin zayıfladığı durumlarda daha avantajlı olmasına ve sesin dikkati konuşmacıya çekmesine vurgu yapar. Carstairs-McCarthy (1996) ise çalışırken veya bir şey taşıırken iletişimi ellerle sürdürmenin zorluğuna ve bunu ancak konuşmanın mümkün kılmasına dayanarak sese doğru geçiş yapıldığını savunur. Knight (2000) konuşmanın daha az zaman ve enerji harcatıldığı için verimli olduğunu ifade eder (Johansson 2005: 177).

Yalnız insan türünde mi – diğer türlerle ortaklık var mı ?: Biyolojik evrim açıklamaları karşılaştırmalı olarak türlerin incelenmesiyle başlamıştı. İnsan, bonobo, şempanze gibi türler çeşitli yönlerden karşılaştırılabilir biyolojik özelliklere sahiptir. Ancak dil konusunda farklı türlerin insan diline benzer bir dili olmadığı için karşılaştırma imkânı yoktur. Biriciklik söz konusu olduğunda karşılaştırma bir yöntem olmaktan çıkar. İşte dilin yalnızca insana özgü bir olgu olması, fosil bırakmaması diğer bilim dallarındaki çalışma biçimlerinden farklı yollar aranmasını zorunlu kılmıştır. Ancak dilin yalnızca insan türünde evrimleştiğini savunan Chomsky gibi bilim adamları olduğu gibi, başka türlerin iletişim biçimleriyle insan dili arasında bir ortaklık arayan bilim adamları da vardır. İkinci grubu oluşturan bilim adamları insan dili ile diğer canlıların özellikle de evrim teorisindeki ortak ata anlayışının temellerinden olan primatların iletişim biçimleri arasında bağ olabileceğini ileri sürdüler. Evrim teorisi insan türünü primatlarla ilişkilendirir. Peki insan dilinin kökenlerini de şempanze veya bonoboların iletişimlerinde arayamaz mıyız? Temel soru budur. Buna Chomsky hayır

cevabını verir. Ona göre dil yetisi insan türüne özgüdür. Diğer türlerin insan türü gibi bir dil yetisi geliştirememesi bunun insana özgü olduğunu gösterir. Chomsky'nin görüşü bu kesinliktedir ancak "Neden sadece insana özgüdür ve insanda nasıl gelişmiştir?" sorularına cevap vermez¹¹. Bu bakımdan biyolojik evrim açıklamalarına uygun değildir.

Hayvan iletişim sistemlerinden itibaren dilin gelişimini çizen bilim adamları Darwin'in biyolojik evrim anlayışına yakındırlar. Tür olarak insan, bonobo ve şempanzelerle ortak bir atadan geliyorsa dil yetisi neden o türlerle ortak olmasın ki? Bu soru pek çok bilim adamını hayvan iletişimini incelemeye yöneltmiştir. *Washoe* (bk. Gardner-Gardner 1978), *Viki* (bk. Hayes-Nissen 1971), *Koko* (bk. Patterson 1981), *Kanzi* (bk. Savage-Rumbaugh – Lewin 1994) gibi pek çok şempanze, goril ve bonobo bu incelemelerin ünlü hayvanları olarak literatüre girmiştir (Hayvan iletişimi literatürünün genel bir değerlendirmesi için bk. Gibson 2012). Kuşlar (bk. J. Bolhuis – M. Everaert 2013), deniz aslanları (bk. Schusterman-Krieger 1984), yunuslar (bk. Herman 1986), papağanlar (bk. Pepperberg 1999) üzerinde yapılan çalışmalar da hayret uyandırıcı sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Örneğin P. Picq iki yaşına kadar olan genç iri maymunların bir dilin temellerini insan yavrusundan daha hızlı öğrendiğini ifade eder (Dessalles-Picq-Victori 2014: 28). Hayvan iletişim sistemleri ile insan dili arasında *sözdizimi*, *özyineleme*, *şimdi ve burada olmayı bildirme* gibi farklılıklardan söz edilir. Gerçekten de hayvan dilinde bu özelliklerin olmadığı yönünde bir genel görüş vardır. Ancak hayvan iletişimini inceleyen bazı bilim adamları dilin temellerinin hayvan iletişim sistemlerinde aranabileceğini ileri sürdüler. Bu bilim adamları dilin gelişimini primatların ortak atasından başlatır. Bickerton (2010: 63) bu açıklamaları şu şekilde özetler: "*Beş ila yedi milyon yıl önce, primat soy çizgisi bir kez daha bölündü (geçmişte zaten iki kez dallanıp önce orangutanları sonra gorilleri meydana getirmişti). Dallardan biri bonobolara ve şempanzelere hayat verdi; ötekisi atalarımızın dalydı. Küresel çoraklık yüzünden ormandan çıkıp çayırda yaşamak zorunda kalan atalarımız, beslenmelerinde ete ağırlık vermeye mecburdu. Et bakımından zengin beslenme sayesinde beyinleri büyüdü, dolayısıyla zekâları arttı. Bonobolarla ve şempanzelerle ortak bir etken olan toplumsal rekabet de zekâlarını artırmıştı. Kuyruksuz maymunlar daima karşılarındakini zekâlarıyla alt etmeye, grup içinde itibar kazanmaya, çiftleşmek için tercih edilen birey olmaya, yakalanan avı ilk yeme hakkını elde etmeye çalışır. Etin tedarik ettiği zekâ, bu etken sayesinde seçilimde öne çıktı ve faydalı bir sarmal meydana gelmiş oldu. Kuyruksuz maymunların bu sarmala giren eski hayvan iletişim sistemi gelişti ve çeşitlilik kazandı. Bizim açımızdan belirlemenin belki de imkânsız olduğu bir noktada hayvan iletişim sistemi pürüzsüz bir şekilde lisanla kaynaştı. Lisan hayatı daha girift hâle getirdi ve bu zorluklarla başa çıkmak için daha da giriftleşti ta ki bizler mevcut durumuza ulaşana dek.*"

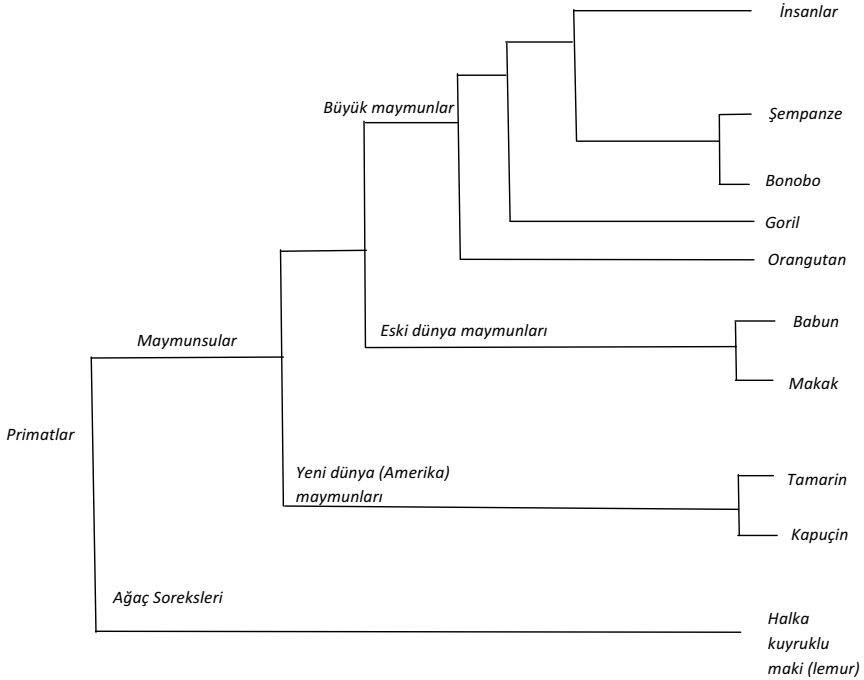
Bu senaryonun doğruluğu bugün tartışılmaktadır. Hayvanlar üzerinde yapılan pek çok çalışma dikkate değer bir bilişsel kapasiteye sahip olduklarını göstermiştir (Fitch 2010: 171). Araç yapma ve kullanma, epizodik hafıza, temel zihinsel beceriler gibi

11 Bu makale tamamlandıktan sonra N. Chomsky'nin R. Berwick ile birlikte "Why Only Us?" başlıklı bir kitabı yayımlama hazırlığı içinde olduğunu İsa Kerem Bayırlı'dan öğrendim. Adından da anlaşılacağı üzere kitap tam da neden sadece insan türünde dilin geliştiğini konu ediniyor. Ancak henüz yayımlanmadığı için kitabı göremedim ve değerlendirmesini sonraya bırakmak zorunda kaldım.

uzun süre sadece insana özgü olduğu düşünülen bazı özelliklerin hayvanlarda olduğu belirlenmiştir. Ancak bu kapasitelerin insan diline yakın bir dil geliştirdiğini göremiyoruz. Chomsky'den de karşı görüşü içeren bir alıntı yapalım: “Hayvanlar dünyasında dil yetisinin özellikleriyle benzerlikler bulmak isterseniz çok uzak da olsa bulabilirsiniz. Ancak, en benzer sistemlerin, dil bakımından hiçbir evrimsel tarihi paylaşmadığımız böceklerde ve kuşlarda bulunması ilginçtir. Görece daha yakın bir evrimsel geçmişi paylaştığımız canlılara, örneğin primatlara baktığımızda ise ilginç benzerlikler taşıyan neredeyse hiçbir şey bulamazsınız. Bu da dil yetisinin şaşırtıcı ve beklenmedik bir şekilde biyolojik olarak yalıtılmış olduğunu gösterir” (Chomsky 2014: 18).

Chomsky primat iletişiminde “neredeyse hiçbir şey bulmazsınız” derken çok da haklı sayılmaz. Şaşırtıcı sonuçlara ulaşılabilirdiğini yukarıda gördük. Bu sonuçları görmezden gelmek, yok saymak doğru değildir. Ancak Chomsky bir konuda haksız sayılmaz: Hayvan iletişiminden insan iletişimine geçişin olduğunu iddia etmek için daha fazla sayıda kanıtı ihtiyaç vardır. Bu tartışma yukarıdaki devamlılık- bir andalık tartışmasının bir başka yüzüdür. Dilin evrimi hayvan iletişiminden mi başlatılmalı, yoksa yalnızca insan ile mi sınırlanmalı tartışması her iki kamptaki araştırmacıların makul dayanakları bulunması nedeniyle yakın gelecekte de sürecektir.

Erken ~ geç: Evrim milyar yıllarla ifade edilen bir süreçtir ve hâlâ devam etmektedir. Evrim olgusunun doğası gereği “İlk insan şudur.” diyebileceğimiz tek bir organizma yoktur ancak insan türünün (*Homo*) evrimi tarihlendirilebilmektedir (Primat gelişimi ve tablo için bk. Corballis 2003a):

Bilinen ilk primat olan *Purgatorius* 65 milyon yıl önce yaşamıştır. Asya ve Afrika maymunlarıyla (Eski dünya maymunları) Amerika maymunları (Yeni dünya maymunları) 30 milyon yıl önce kıtaların ayrılmasıyla birbirinden kopmuştur. Afrika kökenli maymunlar (insan, şempanze, bonobo ve goril) ile Asya kökenli maymunlar (orangutanlar) ailesinin kökeni 15 milyon yıl öncesine gitmektedir. İnsanlar şempanze ve bonobolara yakındır. İnsanlar ve şempanzelerin son ortak atasının yaklaşık 5 milyon yıl önce yaşadığı tahmin edilmektedir. *Ardipithecus* (4-6 milyon yıl önce), *Sahelanthropus tchadensis* (6-7 milyon yıl önce), *Orrorin tugenensis* (6 milyon yıl önce) fosilleri üzerine yapılan incelemeler ilgi uyandırıcı sonuçlar doğurmuştur. Bu fosiller insan ve diğer maymun türleriyle büyük benzerlikler gösterir. Özellikle *Australopithecines* (3 milyon yıl önce) bugünkü insanın dil ile ilgili adaptasyonlarına sahip değildir ancak konuşmanın temel özelliklerine sahip olma bakımından dikkate değer bir tür olabilir. İnsanın diğer türlerden ayrılarak farklı bir evrim çizgisi izlemesi yaklaşık 2,5 milyon yıl öncesine dayanır. İnsan türünün (*Homo*) 2,5 milyon yıl içinde *Homo habilis*, *Homo rudolfensis*, *Homo ergaster*, *Homo erectus*, *Homo antecessor*, *Homo heidelbergensis*, *Homo neandertalis* gibi farklı alt türleri yaşamıştır. Bu çizginin son halkası olan modern insan ise- biyolojik adı *Homo sapiens*- 150-200 bin yıl kadar önceye tarihlendirilmektedir. Moleküler veriler de tüm insanlığın ortak atasının 100-200 bin yıl öncesi yaşadığı verisini destekler (Johansson 2011).

İnsan türüyle ilgili bu türden tarihler verilebilirken dilin tarihi için ne söylenebilir? Bu başlıktaki tartışmalar bu sorunun cevabına yöneliktir. Bir grup bilim adamı dilin köklerini insan ve şempanzelerin ortak atasının yaşadığı 6 milyon yıl önceye kadar uzatır. Onlara göre dil *Homo sapiens* türünün ortaya çıkışından önce oluşmaya başlamıştır. Bir grup bilim adamı ise dili sadece *Homo sapiens* türüyle ilişkilendirir. Erken dil gelişimini savunanlara göre milyonlarca yıllık (2 milyon yıl bk. Wildgen 2004; 2 milyondan da fazla bk. King 2003) bir dil evrimi söz konusudur. Dil gelişimini geç başlatanlara göre yaklaşık 150 bin yıllık bir evrim söz konusudur. Bu tartışmalarda fosillerden yola çıkarak bazı tahminler yürütülür. Özellikle beyin hacmi, sembol kullanımı, genetik özellikler, alet kullanımı, gırtlak yapısı gibi etkenler önem taşır. Tarihlendirme konusunda farklı görüşler vardır.

Biyolojik dil adaptasyonlarımız 60 000 ila 100 000 bin yıl öncesine gider. 60 000 yıldan genç olamaz. Ortak atamız olan *Neandertallerin* bazı konuşma biçimlerine sahip olduğu ve bunun da konuşmayı 500 000 yıl önceye kadar götürdüğü de iddia edilmiştir (Johansson 2005: 167, Neandertallerin dilbilimsel kapasiteleriyle ilgili son yıllardaki önemli bir yayının için bk. Macdonald - Roebroeks 2013). Geç teoriler 60 000 yıl civarını ima ederken erken teoriler yüz binlerce hatta milyonlarca yıldan dil evrimini başlatır. Dilin fosili olamayacağı için dilin evrimiyle ilgili olarak homo türünün gelişiminde önemli olan bazı araçlar bu bakımdan da ele alınmaktadır. Araç kullanımının insanın dil yetisi için önemli bir veri olduğu düşünülmektedir. Örneğin *Homo sapienslerin* yaklaşık 40 000 yıl kadar önce Avrupa'ya büyük bir alet zenginliğiyle geldikleri bilinmektedir. Bu aletleri de 200 000 yıldan fazla bir sürede Afrika'da aşamalı olarak geliştirmişlerdir. Öte yandan insan düşüncesinin soyutlama kapasitesindeki gelişimin dil ile ilişkilendirildiği görülür. Aletler gibi sanat ile ilgili veriler (*Homo* türünün sanatla ilgili verileri ile dil ilişkisi için bk. McBrearty-Brooks 2000, Henderson 2002) veya soyutlama ile ilgili olduğu için dinî inançlar (Barnes 1997) ile ilgili bulgular dilin evriminde veri sağlar. Dil için sanattan veya

dil için gerekli olan sembolik kapasitelerden çıkarım yapma konusunda *Homo sapiens*, *Neandertalis* hatta *Homo heidelbergensis* ve *Homo erectus*'a ait veriler ilginç kanıtlar sunmaktadır (Sanat ve evrim için bk. Keys 2000, Appenzeller 1998, Conard 2003). Ancak maymun familyasında (özellikle goril ve şempanzelerde) da sanatsal davranışların gözlemlenebilmesi dil ve sanat ilişkisi için bir problematiktir (Maymun familyası ve sanatsal gösterim için bk. Patterson 1981) (Dil evriminin tarihlendirilmesiyle ilgili daha ayrıntılı bilgi için şu makaleye bakılabilir: Johansson 2011).

Buraya kadar dilin evrimiyle ilgili temel karşıtlıklardan öne çıkanlarını gördük. Daha başka karşıtlıklar olduğunu da belirtmem gerekir. “Sözdiziminin evrimi nasıl oldu?” (“Tek sözcük > iki sözcük > hiyerarşik yapı > özyineleme > modern dilbilgisi” şeklinde mi evrildi yoksa özyineleme başlarda da var mıydı? Sözdiziminin evrimi için bk. Bickerton – Szathmary 2009), “Önce beyin büyüdü sonra dil mi geldi, yoksa dil ile mi beyin büyüdü?” (Beyin ve dilin evrimi için bk. Lamb 1999, Lieberman 2000, Pulvermüller 2003, Somel-Liu-Khaitovich 2013) gibi sorulara da farklı cevaplar verilmektedir. Ayrıca dilin evrimi çalışmalarında bilgisayar simülasyonları üzerinden de yoğun tartışmalar yürütülmektedir (bk. Cangelosi-Parisi 2002, Kirby 2002, Steels 2003, Wagner vd. 2003, Nolfi-Mirolli 2010a). Makalenin hacmini düşünerek yukarıdaki karşıtlıkları seçtim. Ana hatlarıyla da olsa bu karşıtlıklar literatürdeki tartışmalar hakkında bir fikir verecektir düşüncesindeyim. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde “Dilin evriminde ilk adım ne olmuştur?” sorusu için geliştirilen hipotezlerden öne çıkanlarını tanıyacağız.

3.2. Dil Evrimi Tartışmalarında Öne Çıkan Hipotezler

Dil gibi bir olgunun ortaya çıkmasında hangi etken itici güç olmuştur? Doğal seçimde dil için avantaj sağlayan şey nedir? İnsan dilini ilk olarak hangi amaç ortaya çıkarmıştır? Bu sorular temelde “İnsan neden iletişim ihtiyacı duydu?” sorusunun farklı biçimleridir. Dil, iletişim aracı olduğuna göre iletişimi doğuran şartlar bilim adamlarınca aydınlatılmaya çalışılan köken konusunun bir başka çetin yönünü oluşturur. İletişimin Darwin’in teorisiyle uyuşmasında “işlev” üzerinden bir açıklama yapılması gerekir. Çünkü evrimde işlevsel özellikler kalıcı olabilir. Oysa iletişim başkalarıyla bilgi paylaşma, bilgi verme üzerine kuruludur. Ortodoks Darwinizm genlerin bencilliğine (Dawkins 1976) vurgu yapar. Bir canlının başkasına bilgi aktarması bu bencilliğin dışında bir olgudur (Noble 2000) ve bu iletişime geçme davranışının altında ne tür bir işlevsellik olduğu tartışılmaktadır. Şimdi bu problematik için öne sürülen hipotezlerden bazılarını görelim:

- **Avlanma:** Bu görüş avlanma adaptasyonunu öne çıkarır. Buna göre sosyal hayatımız, zekâ ve diğer ilgilerimiz avlanma konusundaki adaptasyonumuzun başarısı sonucu oluşmuştur (Washburn - Lancaster 1968); Hewes (1973) ise dilin ilk kullanımının bir grubun koordineli avlanma için kurduğu ilişkiler sonucunda doğmuş olabileceğini ileri sürer. Çünkü avlanma hayatta kalmanın temel yollarından biridir. Daha başarılı avlanma için grupla hareket etmek gerekir. Bu da dilin sağladığı avantajla mümkün olur.
- **Alet yapımı:** Dil el becerisine dayalı alet yapımı ile benzer bir nöral alt yapıya dayalıdır. Bu durumdan yola çıkarak dilin alet yapımından doğabileceği ileri sürülür (Greenfield 1991), (Ambrose 2001).

- **Zihinsel bir araç olarak dil:** Dil başlangıçta düşünme işlevi için evrimleşti ancak daha sonra iletişim amacıyla kullanılmıştır (Burling 1993).
- **Tımar:** En dikkat çekici görüşlerden biri Dunbar'a (1996) ait olan tımar hipotezidir. Buna göre primatlarda tımar bitleri ayıklama işlemidir ancak tek işlevi bu değildir. Toplumsal bir etkinliktir ve bir araya gelen primatlar bu şekilde sosyalleşir. Ancak tımar zaman alan bir etkinliktir. Gruptaki birey sayısı arttıkça tımar sözlü dile evrilmeye başlamıştır. Çünkü zaman tüm bireylerin tımarlanmasına yetmeyecektir. Yalnızca bir primat tımarlanırken gelen diğer primatlar sözlü olarak tımarlanmaya, yani gevezelik ve dedikoduyla rahatlamaya dönüşen bir iletişim biçimi geliştirirler.
- **Eş kontratı:** Bir tür evlilik töreni diyebileceğimiz bir anlaşma ihtiyacından dilin doğduğunu ileri süren bir hipotezdir. Buna göre kadın ve erkekler arasında bir bağlanma seromonisine ihtiyaç duyulmuştur. Çünkü avlanmaya giden bir erkek, geri döndüğünde eşinin başka bir erkekle çiftleşmesi sonucu başkasının genlerini taşıyan bir nesli yetiştirme tehlikesiyle karşı karşıya kalabilir. Bu tehlikeyi bertaraf etmek için çiftler arasında toplumun şahitliği önünde bir anlaşma yapılmalıydı. Bu tür ayinlerin sembol kullanımında payı önemlidir. Sembol kullanımı da dilin ilk önemli aşamalarındandır. Bu hipotezin sahibir Terry Deacon'dur (bk. Deacon 1997).
- **Dedikodu:** Adet kanamasıyla ilgili ritüeller bir bağlılık geliştirmiş olabilir. Bunun sonucunda bu tür ritüellere katılan kadın grupları arasında başkaları hakkında bilgi alışverişi başlamış olabilir. Dedikoduya benzer bir iletişim ihtiyacından dil doğmuş olabilir (bk. Power 1998).
- **Ritüel:** Bu hipotezde grup hâlinde bir ritüelde yer almak merkezde yer alır. Buna göre gruplar arası ilişkilerden dil evrimleşmiştir. Farklı farklı ritüeller için gruplar bir araya geldikten sonra dilin evrimi için gerekli çevre şartları oluşmuştur (Knight 1998).
- **Şarkı:** Dil evriminin müzikle ilgili olduğu pek çok araştırmacı tarafından dile getirilmiştir. Son yıllarda bu görüşü en ciddi olarak ele alan çalışma Vanechoutte - Skoyles (1998)'dir. Buna göre dil kültürel evrim yoluyla gelişmiştir. Şarkı söyleme yeteneğinin gelişmesi bu evrimde temel rolü oynamıştır.
- **Statü ve bilgi takası:** Bu hipotez dilin işbirliği sonucunda evrimleştiğini savunur. Primatların rekabetçi doğasının başkalarına üstünlük sağlamaya doğru bireyleri yönelteceğini ileri sürer. Buna göre rekabetçi olan biri yararlı bir bilgiyi daha iyi bir statü kazanmak için başkalarıyla paylaşmak ister. Böylece grup içinde üstünlük sağlamaya çalışır. Bu şekilde statü için bilgi paylaşma dürtüsü dilin evrimini hızlandırmıştır. J. L. Dessalles bu görüşün sahibidir. Dessalles (2007: 360-364) dili biyolojik kökenleri olan ve doğal seçimle ortaya çıkan bir evrim olgusu olarak görür. Ona göre dil "koalisyon"lar içindeki politik davranışların sonucudur. İlk topluluklar birbirleriyle koalisyon ilişkisi kuruyorlardı. Bu tür ilişkilerde herkes güvenilir müttefikler bulmak ister. Güvenilir müttefik olmanın en önemli şartı bilgi vermektir. Bilgi vermeye

çalışmak, konuşmanın temelidir. Darwinci yaklaşımda bilgi vermenin bilgi veren için bir faydası olması gerekir. Dessalles bu faydayı da bilgi vererek güven kazanma ve koalisyonda daha kolay seçilir olma ile açıklar. Dessalles bugün de fark etmesek bile hâlâ dilin bu yönüyle içli dışlı olduğumuzu ifade eder. Toplum içinde bir şeyler söyleriz, bilgilerimizi paylaşıyoruz, iddialarda bulunuyoruz. Bunlar aslında dilin kökenini oluşturan davranışlardır (Dessalles 1998, 2007).

- **Cinsellik:** Evrim teorisinin temelinde yatan etkenlerden biri soyun devamıdır. Bir organizma soyunu devam ettirebildiği oranda başarılıdır. Dil evriminde de temel etken olarak cinsel seçilimi (sexual selection) gören bu hipoteze göre dil, kadınların erkeklerin uygunluğunu değerlendirmek için kullandıkları bir araç olmuştur. Bu şekilde dil soyun devamında belirleyici oldukça evrim avantajı sağlamıştır (Miller 2001).
- **Anne-bebek iletişimi:** Falk (2004) tarafından ileri sürülen bu hipoteze göre anne ve bebek arasındaki ilişki dili ortaya çıkarmıştır. Soyun devamı için yavruların beslenmesi esastır. Anne yavrusunu besleyebilmek için onunla iletişim içinde olmalıdır. Bu iletişim sese dayalı olarak başlamış ve gelişerek dili ortaya çıkarmıştır.

Sonuç

Üzerinde anlaşılmasını noktaların öne çıkanlarını ana hatlarıyla değerlendirdik. Bu alanda çalışma yürütecek bir araştırmanın sonuç yerine de geçecek olan şu maddeleri dikkate alması gerekir:

- a. Dilin kökeni disiplinler arası çalışmayı zorunlu kılmaktadır. Beyin ile ilgili bilimler, antropoloji, dilbilim, arkeoloji, bilgisayar modellemeleri gibi pek çok alanın verileri paralel değerlendirilmelidir.
- b. Dilin biyolojik ve kültürel yönleri vardır. Bunların birbirini dışlayan olgular olmadığı unutulmamalıdır. Dilin evriminde biyoloji ve kültürün hangi dil özelliklerini hangi oranda etkilediği gibi zor bir görev araştırmacıları beklemektedir.
- c. Dilin kökeni araştırmalarının en büyük zorluğu şüphesiz insan dilinin biricikliğidir (uniqueness). Diğer türlerdeki iletişim biçimlerinin incelenmesi bir zorunluluktur. Ancak yukarıda üzerinde durduğumuz hipotezlerin de temelde cevap vermekte zorlandıkları konu, bu biricikliktir (Fedor - Itzès - Szathmáry 2009: 38). İnsan dilini diğer türlerden ayıran özelliklerin (sözdizimi, özyineleme vb.) gelişimine odaklanılmalıdır.
- d. “Dili biyolojik mi kültürel bir olgu mudur?”, “İnsanları iletişim kurmaya zorlayan ve doğal seçim avantajı sağlayan etken nedir?”, “İnsan dili hayvan iletişim biçimlerinden mi evrimleşmiştir?” gibi temel sorular için tek bir cevap beklentisine girilmemelidir. Çünkü dil insana ait bir özelliktir. İnsan hem biyolojik hem de kültürel yönleri olan bir canlıdır. Bir organizma olarak biyolojik evrimin ürünüdür. Öte yandan biyolojik evrim de çevre şartlarını merkeze almaktadır. Kültürdeki her adım çevre şartlarını da değiştirebilmektedir. Niş

İnşası kuramında olduğu üzere biyoloji ve kültür arasında karşılıklı bir etkileşim söz konusudur. İletişim kurmanın pek çok avantajı olacaktır. “Araç yapma veya avlanma, cinsel seçimden daha önemlidir” diyebilmek için elimizde yeterli kanıt yoktur. Bunların birbirini dışlamadan birlikte ele alınması gerekir. Bundan sonra belki yeni bir hipotez yerine var olan hipotezlerin birbiriyle uyumundan çıkacak senaryolara ihtiyaç duyulacaktır.

Kaynakça

- AITCHISON, J. (1996). *The Seeds of Speech Language Origin and Evolution*, Cambridge: Cambridge University Press.
- ALTINÖRS, A. (2003). *Dil Felsefesine Giriş*, İstanbul: İnkılap.
- ALTINÖRS, A. (2012). “Rousseau’nun Dilin Kökeni Meselesine Yaklaşımı”, *Bilig*, 63, s. 01-13.
- AMBROSE, S. H. (2001). “Paleolithic Technology and Human Evolution”, *Science*, 291, s. 1748-1753.
- APPENZELLER, T. (1998). “Art: Evolution or Revolution?”, *Science*, 282, s. 1451-1454.
- ARBIB, M. (Ed.) (2006a). *Action to Language via the Mirror Neuron System*, Cambridge: Cambridge University Press.
- ARBIB, M. (2006b). “The Mirror System Hypothesis on the Linkage of Action and Languages”, *Action to Language via the Mirror Neuron System* [M. Arbib (Ed.)], Cambridge: Cambridge University Press, s. 3-47.
- ARBIB, M. (2012). “How The Brain Got Language”, *The Mirror System Hypothesis*, Oxford: Oxford University Press.
- ARBIB, M. A. - HILL, J. C. (1988). “Language Acquisition: Schemas Replace Universal Grammar”, *Explaining Language Universals* [J. A. Hawkins vd. (Ed.)], Oxford: Basil Blackwell.
- ARMSTRONG, D. – STOKOE, W. – WILCOX, S. (1995). *Gesture and the Nature of Language*, Cambridge: Cambridge University Press.
- AUEL, J. M. (1980). *The Clan of the Cave Bear*, London: Hodder & Stoughton.
- AYDAR, H. – ULUTAŞ, İ. (2010). “Dilin Kökeni: Kur’an-ı Kerim ve Diğer Kutsal Kitaplara Göre Dil Olgusu”, *Turkish Studies*, 5-4, s. 679-696.
- BARNES, M. H. (1997). “Rationality in Religion”, *Religion*, 27, s. 375-390.
- BAŞKAN, Ö. (1968). “İnsan Dilinin Doğuşu”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1968*, s. 143-156.
- BATES, E. - MACWHINNEY, B. (1982). “Functionalist Approaches to Grammar”, *Language Acquisition: the State of the Art Chapter III.6* [E. Wanner vd. (Ed.)], Cambridge: Cambridge University Press, s. 173-219.
- BATES, E. (2003). “Natura e Cultura Nel Linguaggio”, *Frontiere Della Biologia, Il Cervello di Homo Sapiens* [Levi-Moltacini. (Ed.)], Roma: Istituto Della Enciclopedia Italiana Fondata da Giovanni Trecanni.
- BAUER, G. B. - HARLEY, H. E. (2001). “The Mimetic Dolphin”, *Behavioral & Brain Sciences*, 24, s. 326-327.
- BAYIRLI, İ. K. (2009). “Dilin Evrimi”, *Cogito*, 60-61, s. 309-332.
- BERWICK, R – CHOMSKY, N. (2011) “The Biolinguistic Program: The Current State of Its Development”. *The Biolinguistic Enterprise. New Perspectives on the Evolution and Nature of the Human Language Faculty* [A. di Sciullo - C. Boeckx (Ed.)]. Oxford: Oxford University Press, s. 19-41.

- BICKERTON, D. (1981). *Roots of Language*, Ann Arbor: Karoma Publishers.
- BICKERTON, D. (1990). *Language and Species*, Chicago: University of Chicago Press.
- BICKERTON, D. (1995). *Language and Human Behavior*, Seattle: UWP.
- BICKERTON, D. (2003). "Symbol and Structure: A Comprehensive Framework for Language Evolution". *Language Evolution* [M. Christiansen – S. Kirby (Ed.)], Oxford: Oxford University Press.
- BICKERTON, D. (2010). *Ádemin Dili* (Çev. Mehmet Doğan), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- BICKERTON, D. (2014). *More Than Nature Needs: Language, Mind, and Evolution*, London-Cambridge: Harvard University Press.
- BICKERTON, D.– SZATHMARY, E. (Ed.) (2009). *Biological Foundations and Origins of Syntax*, Cambridge - London: MIT Press.
- BIERWISCH, M. (2001). "The Apparent Paradox of Language Evolution: Can Universal Grammar be Explained by Adaptive Selection?", *New Essays on the Origin of Language* [J. Trabant, J. - S. Ward (Ed.)], Berlin: Mouton de Gruyter, s. 55-79.
- BJORKLUND vd. (2002). "The Generalization of Deferred Imitation in Enculturated Chimpanzees (Pan troglodytes)", *Animal Cognition*, 5, s. 49-58.
- BOLHUIS, J. – EVERAERT, M. (Ed.) (2013). *Birdsong, Speech and Language*, Cambridge: MIT Press.
- BOTHA, R. P. (1997a). "Neo-Darwinian Accounts of the Evolution of Language: 1. Questions about Their Explanatory Focus", *Language & Communication*, 17, s. 249-267.
- BOTHA, R. P. (1997b). "Neo-Darwinian Accounts of the Evolution of Language: 2. Questions about Complex Design", *Language & Communication*, 17, s. 319-340.
- BOTHA, R. P. (1998a). "Neo-Darwinian Accounts of the Evolution of Language: 3. Questions about Their Evidential Bases, Logic and Rhetoric", *Language & Communication*, 18, s. 17-46.
- BOTHA, R. P. (1998b). "Neo-Darwinian Accounts of the Evolution of Language 4. Questions about Their Comparative Merit", *Language & Communication*, 18, s. 227-249.
- BOTHA, R. P. (1999). "On Chomsky's 'Fable' of Instantaneous Language Evolution", *Language & Communication*, 19, s. 243-257.
- BOTHA, R. P. (2000). "Discussing the Evolution of the Assorted Beasts Called Language", *Language & Communication*, 20, s. 149-160.
- BOTHA, R. P. (2001a). "How Much of Language, if Any, Came about in the Same Sort of Way as the Brooding Chamber in Snails?", *Language & Communication*, 21, s. 225-243.
- BOTHA, R. P. (2001b). "On the Role of Bridge Theories in accounts of the Evolution of Human Language", *Language & Communication*, 21, s. 61-71.
- BOTHA, R. P. (2002a). "Are There Features of Language that Arose Like Birds' Feathers?", *Language & Communication*, 22, s. 17-35.
- BOTHA, R. P. (2002b). "Did Language Evolve Like the Vertebrate Eye?", *Language & Communication*, 22: 131-158.
- BOTHA, R. – KNIGHT, K. (Ed.) (2009a). *The Cradle of Language, Studies in the Evolution of Language*, Oxford: Oxford University Press.
- BOTHA, R. – KNIGHT, K. (Ed.) (2009b). *The Prehistory of Language. Studies in the Evolution of Language*. Oxford: Oxford University Press.
- BOTHA, R. – EVERAERT, M. (Ed.) (2013). *The Evolutionary Emergence of Language Evidence and Inference, Studies in the Evolution of Language*, Oxford: Oxford University Press.
- BOUCHARD, D. (2013). *The Nature and Origin of Language*, Oxford: Oxford University Press.

- BRIGHTON, H. - KIRBY, S. - SMITH, K. (2005). "Cultural Selection for Learnability: Three Principles Underlying the View That Language Adapts to Be Learnable". *Language Origins: Perspectives on Evolution* [M. Tallerman (Ed.)], Oxford: Oxford University Press, s. 291-309.
- BURLING, R. (1993). "Primate Calls, Human Language, and Nonverbal Communication", *Current Anthropology*, 34, s. 25-53.
- CALVIN, W. J. - BICKERTON, D. (Ed.) (2000). *Lingua Ex Machina: Reconciling Darwin and Chomsky with the Human Brain*, Cambridge: MIT Press, MA.
- CANGELOSI, A. - PARISI, D. (Ed.) (2002). *Simulating the Evolution of Language*, London-Berlin: Springer.
- CARROLL, S. B. (2003). "Genetics and the Making of Homo Sapiens", *Nature*, 422, s. 849-857.
- CARSTAIRS-MCCARTHY, A. (1999). *The Origins of Complex Language: An Inquiry into the Evolutionary Beginnings of Sentences, Syllables, and Truth*, Oxford: Oxford University Press.
- CHATER, N. - REALI, F. - CHRISTIANSEN, M. H. (2009). "Restrictions on Biological Adaptation in Language Evolution", *Proceedings of the National Academy of Sciences of the U.S.A.*, 106, s. 1015-1020.
- CHATER, N. - CHRISTIANSEN, M. H. (2012). "A Solution to the Logical Problem of Language Evolution: Language as an Adaptation to the Human Brain", *The Oxford Handbook of Language Evolution* [M. Tallerman - K. Gibson (Ed.)], Oxford: Oxford University Press, s. 626-639.
- CHEEK, A. - CORMIER, K. - REPP, A. - MEIER, R. (2001). "Prelinguistic Gesture Predicts Mastery and Error in the Production of Early Signs", *Language*, 77, s. 292-323.
- CHOMSKY, N. (1965). *Aspects of the Theory of Syntax*, Cambridge: MIT Press.
- CHOMSKY, N. (1986). *Knowledge of Language: Its Nature, Origin and Use*, New York: Praeger.
- CHOMSKY, N. (1988). *Language and Problems of Knowledge—the Managua Lectures*, Cambridge: MIT Press.
- CHOMSKY, N. (1995). *The Minimalist Program*, Cambridge: MIT Press.
- CHOMSKY, N. (2014). *Dilin Mimarisi* (Çev. İ. K. Bayırlı), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yay.
- CHRISTIANSEN, M. (2013). "Language has Evolved to Depend on Multiple-cue Integration" *The Evolutionary Emergence of Language Evidence and Inference, Studies in the Evolution of Language* [R. Botha – M. Everaert (Ed.)]. Oxford: Oxford University Press, s. 42-61.
- CHRISTIANSEN, M. - CHATER, N. (2008). "Language as Shaped by Brain", *Behav, Brain Science*, 31, s. 489 - 558.
- CHRISTIANSEN, M. – DALE, R. (2004). "The Role of Learning and Development in Language Evolution: A Connectionist Perspective". *Evolution of Communication Systems, A Comparative Approach* [D. Oller - U. Griebel (Ed.)]. Cambridge: The MIT Press, s. 91-110.
- CHRISTIANSEN, M. - KIRBY, S. (Ed.) (2003a). *Language Evolution*, Oxford: Oxford University Press.
- CHRISTIANSEN, M. - KIRBY, S. (2003b). "Language Evolution: The Hardest Problem in Science?" *Language Evolution* [M. Christiansen-S. Kirby (Ed.)], Oxford: Oxford University Press, s. 1-15.
- CHRISTIANSEN, M. - KIRBY, S. (2003c) "Language Evolution: Consensus and Controversies", *Trends in Cognitive Science*, 7, s. 300-307.
- CLARK, A. (2001). "Unsupervised Language Acquisition: Theory and Practice", *PhD thesis, School of Cognitive and Computing Sciences*, University of Sussex.
- CONARD, N. J. (2003). "Paleolithic Ivory Sculptures from Southwestern Germany and the Origins of Figurative Art", *Nature*, 426, s. 830-832.
- CONDILLAC, E. B. (1746). *Essai Sur l'origine des Connaissances Humaines*, Paris.

- CORBALLIS, M. C. (1992). "On the Evolution of Language and Generativity", *Cognition*, 44, s. 197-226.
- CORBALLIS, M. C. (2002). *From Hand to Mouth: The Origins of Language*, Princeton: Princeton University Press, **Türkçe Çevirisi**: CORBALLIS, M. C. (2003a). *İşaretten Konuşmaya. Dilin Kökeni ve Gelişimi* (Çev. Aybek Görey), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- CORBALLIS, M. C. (2003b). "From Hand to Mouth: The Gestural Origins of Language", *Language Evolution* [M. Christiansen – S. Kirby (Ed.)], Oxford: Oxford University Press, s. 201-218.
- CORBALLIS, M. C. (2006). "On Phrase Structure and Brain Responses: A Comment on Bahlmann, Gunter, and Friederici", *Journal of Cognitive Neuroscience*, 19, s. 1581-1583.
- CORBALLIS, M. C. (2007). "Recursion, Language, and Starlings", *Cognitive Science*, 31, s. 697-704.
- CORBALLIS, M. C. (2008). "The Gestural Origins of Language", *The Origins of Language. Unraveling Evolutionary Forces* [N. Masataka (Ed.)], Berlin-Tokyo: Springer, s. 11-24.
- CRITCHLEY, M. (1939). *The Language of Gesture*, Londra: Arnold.
- CRITCHLEY, M. (1975). *Silent Language*, Londra: Butterworths.
- ÇIPLAK, B. (2009). "Darwin'den 150 Yıl Sonra Evrim Teorisi: Argüman Dizisinden Stratejik Bir Bilim Dalına", *Cogito*, 60-61, s. 77-91.
- DARWIN, C. (1871). *The Descent of Man and Selection in Relation to Sex*, London: Murray.
- DARWIN, C. (1872). *The Expressions of the Emotions in Man and Animals*, London: Murray.
- DAWKINS, R. (1974). *Selfish Gene*, Oxford: Oxford University Press.[Türkçe çevirisi ilk olarak 1995'te Tübitak tarafından yayımlanmıştır. Son Türkçe baskısı 2014'te Kuzey Yayınları tarafından yapılmıştır.]
- DE BOER, B. (2001). *The Origins of Vowel Systems*, Oxford: Oxford University Press.
- DEACON, T. (1997). *The Symbolic Species, The Co-evolution of Language and the Brain*, New York: Norton.
- DEACON, T. (2000). "Evolutionary Perspective on Language and Brain Plasticity", *Journal of Communication Disorders*, 33, s. 273-291.
- DEACON, T. (2004). "Monkey Homologues of Language Areas: Computing the Ambiguities", *Trends in Cognitive Sciences*, 8, s. 288-290.
- DENT, C. H. (1990a). "An Ecological Approach to Language Development: An Alternative Functionalism", *Developmental Psychobiology*, 23, s. 679-703.
- DENT, C. H. (1990b). "Language, Thought, and Other Mutualities of Organization and Environment: A Reply to Oyama's Commentary", *Developmental Psychobiology*, 23, s. 759-760.
- DESSALLES, J. L. (1998). "Altruism, Status, and the Origin of Relevance". *Approaches to the Evolution of Language* [J. R. Hurford - M. Studdert-Kennedy - C. Knight (Ed)], Cambridge: Cambridge University Press, s. 130-147.
- DESSALLES, J. L. (2000). "Language and Hominid Politics". *The Evolutionary Emergence of Language* [C. Knight - M. Studdert-Kennedy - J. R. Hurford (Ed.)]. Cambridge: Cambridge University Press, s. 62-79.
- DESSALLES, J. L. (2007). *Why We Talk, The Evolutionary Origins of Language* (Çev. J. Grieve), Oxford: Oxford University Press.
- DESSALLES, J. L. – PICQ, P. – VICTORRI, B. (2014). *Dilin Kökenleri* (Çev. Atakan Altınörs), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- DI SCIULLO, A. M. – BOECKX, C. (Ed.) (2011). *The Biolinguistic Enterprise, New Perspectives on the Evolution and Nature of the Human Language Faculty*, Oxford: Oxford University Press.

- DONALD, M. (1997). "Precis of Origins of the Modern Mind: Three Stages in the Evolution of Culture and Cognition", *Behavioral & Brain Sciences*, 16, s. 737-791.
- DROZD, K. F. (2004). "Learnability and Linguistic Performance", *Journal of Child Language*, 31, s. 431-457.
- DUNBAR, R. (1996). *Grooming, Gossip, and the Evolution of Language*, Londra: Faber and Faber.
- DUNBAR, R. (2003) "The Origin and Subsequent Evolution of Language". *Language Evolution* [M. Christiansen – S. Kirby (Ed.)], Oxford: Oxford University Press, s. 219-234.
- EDWARDES, M. (2010). *The Origins of Grammar, An Anthropological Perspective*. London-New York: Continuum.
- ENARD, W.- PRZEWORSKI, M. - FISHER, S. - LAI, C. - WIEBE, V. - KITANO, T.- MONACO, A.- PAABO, S. (2002). "Molecular Evolution of FOXP2. A Gene Involved in Speech and Language", *Nature*, 418, s. 869–872.
- EVANS, N. - LEVINSON, S. (2009). "The Myth of Language Universals: Language Diversity and Its Importance for Cognitive Science [With Peer Commentary]", *Behavioral and Brain Sciences*, 12, s. 429-492.
- FALK, D. (2004). "Prelinguistic Evolution in Early Hominins: Whence Motherese?", *Behavioral and Brain Sciences*, 27, s. 491-503.
- FAY, N.- GARROD, S., - ROBERTS, L. (2008). "The Fitness and Functionality of Culturally Evolved Communication Systems", *Philosophical Transactions of the Royal Society of London*, 363, s. 3553–3561.
- FEDOR, A. - ITTÉZS, P. - SZATHMÁRY, E. (2009). "The Biological Background of Syntax Evolution", *Biological Foundations and Origins of Syntax* [D. Bickerton – E. Szathmáry (Ed.)], Cambridge, London: MIT Press, s. 15-40.
- FISCHER, S. R. (2013). *Dilin Tarihi* (Çev. Muhtesim Güvenç), İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- FITCH, W. T. (2002). "The Evolution of Language Comes of Age", *Trends in Cognitive Sciences*, 6, s. 278-279.
- FITCH, W. T. (2010). *The Evolution of Language*, Cambridge: Cambridge University Press.
- GALLESE, V. vd. (1996). "Action Recognition in the Premotor Cortex", *Brain*, 119, s. 593-609.
- GARDNER, R. A. - GARDNER, B. T. (1978). "Comparative Psychology and Language Acquisition", *Annals of the New York Academy of Sciences*, 309, s. 37-76.
- GIBSON, K. (2012) "Language or Protolanguage? A Review of the Ape Language Literature", *The Oxford Handbook of Language Evolution* [M. Tallerman-K. Gibson (Ed.)], Oxford: Oxford University Press, s. 46-58.
- GIVON, T. (2002). "The Visual Information-processing System as an Evolutionary Precursor of Human Language". *The Evolution of Language out of Pre-language* [T. Givon – B. Malle (Ed.)], Amsterdam: John Benjamins, s. 1-50.
- GOLDIN-MEADOW, S. - MYLANDER, C. (1998). "Spontaneous Sign Systems Created by Deaf Children in Two Cultures", *Nature*, 391, s. 279-281.
- GOMEZ, I. - MANNING, A. D. (1997). "The Continuity Paradox and Emergent Linguistic Structure: Discontinuous Sortal Concepts versus the Innate Syntax Hypothesis", *Lingua*, 103, s. 195-223.
- GOULD, S. (1997). "The Exaptive Excellence of Spandrels as a Term and a Prototype", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 94, s. 10750-10755.
- GOULD, S. - LEWONTIN, R. (1979). "The Spandrels of San Marco and the Panglossian Paradigm: A Critique of the Adaptationist Programme", *Proceedings of the Royal Society*, 205, s. 581-598.
- GOULD, S. - VRBA, E. S. (1982). "Exaptation – A Missing Term in the Science of Form", *Paleobiology*, 8(1), s. 4-15.

- GREENFIELD, P. (1991). "Language, Tools and Brain: The Ontogeny and Phylogeny of Hierarchically Organized Sequential Behaviour", *Behavioral and Brain Sciences*, 14, s. 531-595.
- GYÖRI, G. (2001). "Introduction: Perspectives on Language Origins". *Language Evolution. Biological, Linguistic and Philosophical Perspectives* [G. Györi (ed.)]. Frankfurt - Main: Peter Lang: 11-21.
- HARDING, E. - RILEY, P. (1986). *The Bilingual Family*, Cambridge: Cambridge University Press.
- HARKNESS, S. (1990). "A Cultural Model for the Acquisition of Language: Implications for the Innateness Debate", *Developmental Psychobiology*, 23, s. 727-740.
- HAUSER, M. - CHOMSKY, N. - FITCH, T. (2002). "The Faculty of Language: What is it, Who has it, and How did it evolve", *Science*, 298, s. 1565-1566.
- HAYES, K. J. - NISSEN, C. H. (1971). "Higher Mental Functions a Home-raised Chimpanzee", *Behavior of Nonhuman Primates: Modern Research Trends* [M. Schrier vd. (Ed.)], New York: Academic Press, s. 59-115.
- HEINE, B. - KUTEVA, T. (2007). *The Genesis of Grammar: A Reconstruction*, New York: Oxford University Press.
- HENDERSON, M. (2002). "Scratches that Trace the Ascent of Man", *The Times*, Jan 11 <http://www.thetimes.co.uk/article/0,,2.2002017893.00.html>.
- HERMAN, L. M. (1986). "Cognition and Language Competencies of Bottlenosed Dolphins", *Dolphin Cognition and Behavior: A Comparative Approach* [R. J. Schusterman vd. (Ed.)] Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, s. 221-251.
- HEWES, G. (1973). "Primate Communication and the Gestural Origin of Language", *Current Anthropology*, 14, s. 5-25.
- HICKOK, G. - BELLUGI, U. - KLIMA, S. (1996). "The Neurobiology of Sign Language and Its Implications for the Neural Basis of Language", *Nature*, 381, s. 699-702.
- HICKOK, G. - BELLUGI, U. - KLIMA, S. (1998a). "The Neural Organization of Language: Evidence from Sign Language Aphasia", *Trends in Cognitive Sciences*, 2, s. 129-136.
- HICKOK, G. - BELLUGI, U. - KLIMA, S. (1998b). "What's Right about the Neural Organization of Sign Language? A Perspective on Recent Neuroimaging Results", *Trends in Cognitive Sciences*, 2, s. 465-467.
- HICKOK, G. - BELLUGI, U. - KLIMA, S. (2001). "Sign Language in the Brain". *Scientific American*, 06/01.
- HURFORD, J. (2003). "The Language Mosaic and Its Evolution". *Language Evolution* [M. Christiansen - S. Kirby (Ed.)], Oxford: Oxford University Press, s. 38-57.
- HURFORD, J. (2007). *The Origins of Meaning. Language in the Light of Evolution*, Oxford: Oxford University Press.
- HURFORD, J. (2012). *The Origins of Grammar. Language in the Light of Evolution*, Oxford: Oxford University Press.
- HURFORD, J. (2014). *The Origins of Language. A Slim Guide*, Oxford: Oxford University Press.
- IACOBONI, M. vd. (1999). "Cortical Mechanisms of Human Imitation", *Science*, 284, s. 2526-2528.
- IVERSON, M. vd. (1999). "Gesturing in Mother-child Interactions", *Cognitive Development*, 14, s. 57-75.
- İZBUL, Y. (1979). "Şempanzelerde Gözlemlenen Dil Davranışları Üzerinde Bazı Düşünceler", *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, s. 38-56.
- İZBUL, Y. (1981). "Dilin Evrenceleri ve Konuşmaya Dayalı Bildirişimin Evrimi: Hockett'in Görüşleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4, s. 76-100.
- İZBUL, Y. (1982). "Konuşma Dilinin Anatomik Evrimi İle İlgili Lieberman Tezi Üstüne Bir Değerlendirme", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1, s. 119-25.

- İZBUL, Y. (1983a). "İnsanın Evriminde Avcı-Toplayıcı Yaşam Tarzı; Alet Teknolojisi ve Konuşma Dili", *Gazi Üniversitesi B.Y.Y.O. İletişim Dergisi*, 5, s. 51-76.
- İZBUL, Y. (1983b). "Konuşma Dilinin Evrenceleriyle İlgili Üç Ek Öneri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1.
- İZBUL, Y. (1983c). "Beyin Evrimi ve Dil", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*.
- İZBUL, Y. (1985) "İnsanın İlk Dili Bir İşaret ya da Müzik Dili Olabilir miydi?", *Ankara Üniversitesi DTCF Antropoloji Dergisi*.
- JACKENDOFF, R. (1992). *Languages of the Mind*, Cambridge: MIT Press.
- JACKENDOFF, R. (2002). *Foundations of Language: Brain, Meaning, Grammar, Evolution*, New York: Oxford University Press.
- JOHANSSON, C. (2001). "Emergence of Language Structure and Learnability", *Language Evolution Biological, linguistic and Philosophical Perspectives* [G. Györi (Ed.)]. Frankfurt - Main: Peter Lang.
- JOHANSSON, S. (2005). *Origins of Language: Constraints on Hypothesis*, Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins.
- JOHANSSON, S. (2011). "Constraining the Time When Language Evolved", *Linguistics and Philosophical Investigations*, 10, s. 45-59.
- KERİMOĞLU, C. (2014). *Genel Dilbilime Giriş*, Ankara: Pegem Yay.
- KEYS, D. (2000). Earliest paint shows that man wasn't the first artist. <http://www.independent.co.uk/News/UK/Science/2000-05/paint010500.shtm>
- KING, B. J. (2003). "Alternative Pathways for the Evolution of Gesture (Review of Corballis From Hand to Mouth)", *Sign Language Studies*, 4, s. 68-82.
- KINSELLA, A. (2009). *Language Evolution and Syntactic Theory*, Cambridge: Cambridge University Press.
- KIRBY, S. (1999). *Function, Selection and Innateness: The Emergence of Language Universals*, Oxford: Oxford University Press.
- KIRBY, S. (2001). "Spontaneous Evolution of Linguistic Structure: An Iterated Learning Model of the Emergence of Regularity and Irregularity", *IEEE J. Evol. Comput*, 5, s. 102-110.
- KIRBY, S. (2002). "Natural Language From Artificial Life", *Artificial Life*, 8(2), s. 185-215.
- KIRBY, S. - CHRISTIANSEN, M. (2003). "From Language Learning to Language Evolution" [M. Christiansen - S. Kirby (Ed.)]. *Language Evolution*, Oxford: Oxford University Press, s. 272-294.
- KIRBY, S. - DOWMAN, M. - GRIFFITHS, T. (2007). "Innateness and Culture in the Evolution of Language", *Proceedings of the National Academy of Sciences of the U.S.A.* 104, s. 5241-5245.
- KIRBY, S. - CORNISH, H. - SMITH, K. (2008). "Cumulative Cultural Evolution in The Laboratory: An Experimental Approach to The Origins of Structure in Human Language", *Proceedings of the National Academy of Sciences of the U.S.A.* 105, s. 10681-10685.
- KNIGHT, C. (1998). "Ritual/speech Coevolution: A Solution to the Problem of Deception", *Approaches to the Evolution of Language* [J. R. Hurford vd. (Ed.)], Cambridge: Cambridge Univ. Press, s. 68-91.
- KNIGHT, C. (2000). "Play as Precursors of Phonology and Syntax". *The Evolutionary Emergence of Language* [C. Knight vd. (Ed.)], Cambridge: Cambridge University Press, s. 99-119.
- KNIGHT, C. (2010). "The Origins of Symbolic Culture". *Homo Novus: A Human without Illusion* [F. Ulrich Frey vd. (Ed.)], Berlin-New York: Springer, s. 193-211.
- KNIGHT, C - STUDDERT-KENNEDY, M. - HURFORD, J. (2000a). *The Evolutionary Emergence of Language: Social Function and the Origins of Linguistic Form*, Cambridge: Cambridge University Press.

- KNIGHT, C - STUDDERT-KENNEDY, M. - HURFORD, J. (2000b). "Language: A Darwinian Adaptation?" *The Evolutionary Emergence of Language: Social Function and the Origins of Linguistic Form* [C. Knight - M. Studdert-Kennedy - J. Hurford (Eds.)], Cambridge: Cambridge University Press, s. 1-18.
- LAMB, S. (1999). *Pathways of the Brain: The Neurocognitive Basis of Language*, Amsterdam: J. Benjamins.
- LANGACKER, R. (2008). *Cognitive Grammar*, Oxford: Oxford University Press.
- LANGUS, A. - PETRI, J. - MARINA, N. - SCHARFF, C. (2013). "FoxP2 and Deep Homology in the Evolution of Birdsong and Human Language". *The Evolutionary Emergence of Language Evidence and Inference. Studies in the Evolution of Language* [R. Botha – M. Everaert (Ed.)], Oxford: Oxford University Press, s. 223-243.
- LEWONTIN, R. (1998). "The Evolution of Cognition: Questions We Will Never Answer". *An Invitation to Cognitive Science. Methods, Models, and Conceptual Issues*, Volume 4 [D. Scarborough – S. Sternberg (Ed.)]. Cambridge: MIT Press, s. 107-132.
- LENNEBERG, E. H. (1967). *Biological Foundations of Language*, New York: Wiley.
- LIEBERMAN, P. (1984). *The Biology and Evolution of Language*. Cambridge: Harvard University Press, MA.
- LIEBERMAN, P. (1985). "On the Evolution of Human Syntactic Ability: Its Pre-Adaptive Bases - Motor Control and Speech", *Journal of Human Evolution*, 14, s. 657–666.
- LIEBERMAN, P. (2000). *Human Anguage and Our Reptilian Brain*, Cambridge: Harvard University Press.
- LIEBERMAN, P. (2003). "Motor Control, Speech, and the Evolution of Human Language", *Language Evolution* [M. Christiansen – S. Kirby (Ed.)], Oxford University Press.
- LOCKE, J. L. (1997). "A Theory of Neurolinguistic Development", *Brain & Language*, 58, s. 265-326.
- LORENZO, G. - LONGA, V. M. (2003). "Minimizing the Genes for Grammar, The Minimalist Program as a Biological Framework for the Study of Language", *Lingua*, 113, s. 643-657.
- MACDONALD, K. - ROEBROEKS, W. (2013). "Neanderthal Linguistic Abilities: An Alternative View", *The Evolutionary Emergence of Language Evidence and Inference, Studies in the Evolution of Language* [R. Botha – M. Everaert (Ed.)], Oxford: Oxford University Press, s. 97-117.
- MACNEILAGE, P. F. (1994). "Prolegomena to a Theory of the Sound Pattern of the First Spoken Language", *Phonetica*, 51, s. 184-194.
- MACNEILAGE, P. F. (1998). "The Frame/Content Theory of Evolution of Speech Production", *Behav, Brain Sci.*, 21, s. 499-546.
- MACNEILAGE, P. (2008). *Origin of Speech*, Oxford: Oxford University Press.
- MANDLER, J. M. (1994). "Precursors of Linguistic Knowledge", *Philosophical Transactions of the Royal Society of London*, 346, s. 63-69.
- MARCUS, G. F. (1993). "Negative Evidence in Language Acquisition", *Cognition*, 46, s. 53-85.
- MCBREARTY, S. - BROOKS, A. (2000). "The Revolution That wasn't: A New Interpretation of the Origin of Modern Human Behavior" *J. Hum Evo*, 39, s. 453-563.
- MIKLOSI, A. (1999). "From Grasping to Speech: Imitation Might Provide a Missing Link", *Trends in Neurosciences*, 22, s. 151-152.
- MILLER, G. (2001). *The Mating Mind*, New York: Anchor Books.
- MUELLER, R. A. (1996). "Innateness, Autonomy, Universality? Neurobiological Approaches to Language", *Behavioral & Brain Sciences*, 19, s. 611-675.

- MÜLLER, R.A.- ROTHERMEL, R. - BEHEN, M. - MUZIK, O. - CHAKRABORTY, P. - CHUGANI, H. (1999). "Language Organization in Patients with Early and Late Left-Hemisphere Lesion: A Pet Study", *Neuropsychology*, 37, s. 545-557.
- NEVILLE, H. - BAVELIER, D. (1998). "Neural Organization and Plasticity of Language", *Current Opinion in Neurobiology*, 8, s. 254-258.
- NEWMeyer, F. (2003). "What Can the Field of Linguistics Tell Us about the Origins of Language", *Language Evolution* [M. H. Christiansen-S. Kirby (Ed.)], Oxford New York: Oxford University Press, s. 58-76.
- NOBLE, J. (2000). "Cooperation, Competition and the Evolution of Prelinguistic Communication", *Evolutionary Emergence of Language* [C. Knight, M. Studdert-Kenedy, J. R. Hurford (Ed.)], London: Cambridge University Press, s. 40-61.
- NOLFI, S. (2005). "Emergence of Communication in Embodied Agents: Co-Adapting Communicative and Non-Communicative Behaviours", *Connection Science*, 17(3/4), s. 231-248.
- NOLFI, S. - MIROLLI, M. (Ed.) (2010a). *Evolution of Communication and Language in Embodied Agents*, London-New York: Springer.
- NOLFI, S. - MIROLLI, M. (2010b). "A Synthetic Approach to the Study of the Evolution of Communication and Language". *Evolution of Communication and Language in Embodied Agents* [S. Nolfi – M. Mirolli (Ed.)], London-New York: Springer, s. 1-12.
- ODLING-SMEE, J. F. - LALAND, K. N - FELDMAN, M. W. (2003). *Niche Construction: The Neglected Process in Evolution, Monographs in Population Biology* 37, New Jersey: Princeton University Press.
- ORIGGI, G. - SPERBER, D. (2000) "Evolution, Communication and the Function of Language" *Evolution of the Human Mind (Modularity, Human Mind and Meta-cognition)* [P. Carruthers – A. Cahmberlain (Ed.)]. Cambridge: Cambridge University Press, s. 140-169.
- OUDEYER, P-Y. (2006). *Self-Organization in the Evolution of Speech*, Oxford: Oxford University Press.
- ÖZDEM, R. H. (1944). *Dil Türeyişi Teorilerine Toplu Bir Bakış*, Ankara: TDK.
- PATTERSON, F. (1981). *The Education of Koko*. New York: Holt, Rinehart and Winston, <http://www.gorilla.org/gorilla/teok/index.html>.
- PEPPERBERG, I. M. (1999). *The Alex Studies - Cognitive and Communicative Abilities of Grey Parrots*, Cambridge: Harvard University Press.
- PETERSON, B. (2009). "Dilin Evrimi", *Bilim ve Teknik* (Tübitak), Haziran, s. 56-61.
- PETITTO vd. (2001). "Bilingual Signed and Spoken Language Acquisition from Birth: Implications for the Mechanisms Underlying Early Bilingual Language Acquisition", *Journal of Child Language*, 28, s. 453-496.
- PETITTO, L. A. - MARENTETTE, P. F. (1991). "Babbling in the Manual Mode: Evidence for the Ontogeny of Language", *Science*, 251, s. 1493-1496.
- PICQ, P. – SAGART, L. – DEHAENE, G. – LESTIENNE, C. (2013). *Dilin En Güzel Tarihi* (Çev. Sema Rifat), İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- PINKER, S. (1994). *The Language Instinct*, Baltimore: Penguin.
- PINKER, S. (1995). "Language Acquisition", *An Invitation to Cognitive Science* [Gleitman vd., (Ed.)], Cambridge: MIT Press (http://cogsci.soton.ac.uk/_harnad/Papers/-Py104/pinker.langacq.html)
- PINKER, S. (2003). "An Adaptation to the Cognitive Niche". *Language Evolution* [M. H. Christiansen-S. Kirby (Ed.)], Oxford New York: Oxford University Press, s. 16-37.

- PINKER, S. - BLOOM, P. (1990). "Natural Language and Natural Selection", *Behav, Brain Sci.*, 13, s. 707-784.
- PINKER, S. - JACKENDOFF, R. (2005). "The Faculty of Language: What's Special About It?", *Cognition*, 95, s. 201-236.
- POWER, C. (1998). "Old wives' Tales: The gossip Hypothesis and the Reliability of Cheap Signals", *Approaches to the Evolution of Language*, [J. R. Hurford vd. (Ed.)], Cambridge: Cambridge Univ. Press, s. 111-129.
- PRINCE, A. - SMOLENSKY, P. (1997). "Optimality: From Neural Networks to Universal Grammar", *Science*, 275, s. 1604-1610.
- PULLUM, G. K. - SCHOLZ, B. C. (2002). "Empirical Assessment of Stimulus Poverty Arguments", *Linguistic Review*, 19, s. 9-50.
- PULVERMULLER, F. (2003). *The Neuroscience of Language: On Brain Circuits of Words and Serial Order*, Cambridge: Cambridge University Press.
- RAGIR, S. (2001). "Toward an Understanding of the Relationship Between Bipedal Walking, Encephalization, and Language Origins", *Language Evolution. Biological, Linguistic and Philosophical Perspectives*, [G. Györi (Ed.)], Frankfurt - Main: Peter Lang.
- REEVES, H. vd. (1996). *La plus belle histoire du monde*, Paris: Editions du Seuil.
- RENAN, E. (2011). *Dilin Kökeni Üzerine* (Çev. Atakan Altınörs), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- RISPOLI, M. (1999). "Rethinking Innateness", *Journal of Child Language*, 26, s. 217-225.
- RITTER, N. A. (2002). Introduction [to 'Poverty of the Stimulus' Special Issue], *Linguistic Review*, 19, s. 1-7.
- RIZZOLATTI, G. vd. (2002). *The Mirror System in Humans. Mirror Neurons and the Evolution of Brain and Language* [M. Stamenov – V. Gallese, (Ed.)], Amsterdam: Benjamins.
- RIZZOLATTI, G. - ARBIB, M. A. (1998). "Language Within Our Grasp", *Trends in Neurosciences*, 21, s. 188-194.
- ROMAINE, S. (1989). *Bilingualism*, Oxford: Blackwell.
- ROUSSEAU, J. J. (2007). *Dillerin Kökeni Üstüne Deneme* (Çev. Ömer Albayrak), İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- RUHLEN, M. (2006). *Dilin Kökeni* (Çev. İsmail Ulutaş), Ankara: Hece Yayınları.
- RUHLEN, M. (2012). "Dilin Kökeni: Geçmiş ve Geleceğe Bakış" (Çev. A. B. Ercilasun), *Dil Araştırmaları*, 10, s. 167-182.
- SAMPSON, G. (1997). *Educating Eve: The "Language Instinct" Debate*, London: Cassell.
- SAMPSON, G. (1999). *Educating Eve: The "Language Instinct" Debate (Revised edn.)*, London - New York: Continuum.
- SAMPSON, G. (2002). "Exploring the Richness of the Stimulus", *Linguistic Review*, 19, s. 73-104.
- SAVAGE-RUMBAUGH, S. - LEWIN, R. (1994). *Kanzi: The Ape at the Brink of the Human Mind*, Toronto: Wiley.
- SAXTON, M. (1997). "The Contrast Theory of Negative Input", *Journal of Child Language*, 24, s. 139-161.
- SCHAAL, S. (1999). "Is Imitation Learning the Route to Humanoid Robots", *Trends in Cognitive Sciences*, 3, s. 233-242.
- SCHUSTERMAN, R. J. - KRIEGER, K. (1984). "California Sea Lions are Capable of Semantic Comprehension", *Psychological Record*, 34, s. 3-24.
- SCHWARTZ, J. H. (1999). *Sudden Origins: Fossils, Genes, and the Emergence of Species*, New York: Wiley.

- SEIDENBERG, M. S. - MACDONALD, M. C. (1999). "A Probabilistic Constraints Approach to Language Acquisition and Processing", *Cognitive Science*, 23, s. 569-588.
- SENGHAS, A. vd. (2004). "Children Creating Core Properties of Language: Evidence from an Emerging Sign Language in Nicaragua", *Science*, 305, s. 1779-1782.
- SKINNER, B. F. (1957). *Verbal Behavior*, Acton, MA: Copley Publishing Group.
- SOMEL, M. – LIU, X. – KHAITOVICH, P. (2013). "Human Brain Evolution: Transcripts, Metabolites and Their Regulators", *Nature Reviews Neuroscience*, 14, s. 112-127.
- STAMENOV, M. I. (2002). "Some Features that Make Mirror Neurons and Human Language Faculty Unique", *Mirror Neurons and the Evolution of Brain and Language* [M. Stamenov – V. Gallese (Ed.)], Amsterdam: Benjamins.
- STEELS, L. (2003). "Evolving Grounded Communication for Robots", *Trends in Cognitive Science*, 7, s. 308-312.
- STOKOE, W. C. (1978). "Sign Language versus Spoken Language", *Sign Language Studies*, 18, s. 69-90.
- STOWE, L. A. - HAVERKORT, M. (2003). "Understanding language", *Brain & Language*, 86, s. 1-8.
- STRAPP, C. M. (1999). "Mothers', Fathers', and Siblings' Responses to Children's Language Errors: Comparing Sources of Negative Evidence", *Journal of Child Language*, 26, s. 373-391.
- STUDDERT-KENNEDY, M. (2000). "Evolutionary Implications of the Particulate Principle: Imitation and the Dissociation of Phonetic form Semantic Function", *The Evolutionary Emergence of Language* [C. Knight - M. Studdert-Kennedy - J. Hurford (Ed.)], Cambridge University Press, s. 161-176.
- TALLERMAN, M. (2005). "Introduction. Language Origins and Evolutionary Processes", *Language Origins. Perspectives on Evolutions* [M. Tallerman (Ed.)], Oxford: Oxford University Press.
- TALLERMAN, M. - GIBSON, K. (2012b). "Introduction: The Evolution of Language", *The Oxford Handbook of Language Evolution*, Oxford: Oxford University Press, s. 1-38.
- TALLERMAN, M. - GIBSON, K. (Ed.) (2012a). *The Oxford Handbook of Language Evolution*, Oxford: Oxford University Press.
- TESAR, B. (1998). "An Iterative Strategy for Language Learning", *Lingua*, 104, s. 131-145.
- TOMASELLO, M. (1996). "The Cultural Roots of Language". *Communicating Meaning: The Evolution and Development of Language* [Rumbaugh vd. (Ed.)], s. 275-307.
- TOMASELLO, M. (1999a). *The Cultural Origins Of Human Cognition*, Cambridge: Harvard University Press.
- TOMASELLO, M. (1999b). "The Human Adaptation for Culture", *Annual Review Of Anthropology*, 28, s. 509-529.
- TOMASELLO, M. (2000a). "Do Young Children Have Adult Syntactic Competence?", *Cognition*, 74, s. 209-253.
- TOMASELLO, M. (2000b). "First Steps towards a Usage-Based Theory of Language Acquisition", *Cognitive Linguistics*, 11, s. 61-82.
- TOMASELLO, M. (2000c). "Primate Cognition: Introduction to the Issue", *Cognitive Science*, 24, s. 351-361.
- TOMASELLO, M. (2003). "On the Different Origins of Symbol and Grammar", *Language Evolution* [M. Christiansen M. – S. Kirby (Ed.)], Oxford University Press, s. 94-110.
- TOMASELLO, M. vd (1993). "Imitative Learning of Actions by Children, Chimpanzees, and Enculturated Chimpanzees", *Child Development*, 64, s. 1688-1705.

- TOMASELLO, M. vd. (1998). "Five Primate Species Follow the Visual Gaze of Conspecifics", *Animal Behaviour*, 55, s. 1063-1069.
- TOMASELLO, M. vd (1999). "Chimpanzees, Pan Troglodytes, Follow Gaze Direction Geometrically", *Animal Behaviour*, 58, s. 769-777.
- TOMASELLO, M. vd (2001). "The Ontogeny Of Gaze Following in Chimpanzees, Pan Troglodytes, and Rhesus Macaques, Macaca Mulatta", *Animal Behaviour*, 61, s. 335-343.
- TOMASELLO, M. vd. (2003a). "Chimpanzees Understand Psychological States – The Question is Which Ones and to What Extent", *Trends In Cognitive Sciences*, 7, s. 153-156.
- TOMASELLO, M. vd (2003b). "Chimpanzees versus Humans: It's Not That Simple", *Trends in Cognitive Sciences*, 7, s. 239-240.
- TÜRK, H. (1998) "Beyin Evrimi Işığında Dilin Kökeni", *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 38, s. 527-549.
- ULBÆK, I. (1998). "The Origin of Language and Cognition". *Approaches to the Evolution of Language: Social and Cognitive Base* [J. R Hurford – M. Studdert-Kennedy – C. Knight (Ed.)], Cambridge: Cambridge University Press, s. 30-43.
- VANEECHOUTTE, M., - SKOYLES, J. (1998). "The Memetic Origin of Language: Modern Humans as Musical Primates", *J. Memetics Trans.*, 2(2), s. 84-117.
- VIHMAN, M. M. - DEPAOLIS, R. A. (2000). "The Role of Mimesis in Infant Language Development: Evidence for Phylogeny?", *The Evolutionary Emergence of Language* [J. R Hurford – M. Studdert-Kennedy – C. Knight (Ed.)], Cambridge: Cambridge University Press.
- WAGNER, L. (2001). "Acquiring Languages – Two for the Price of One?", *Trends in Cognitive Sciences*, 5, s. 509.
- WAGNER, K. vd. (2003). "Progress in the Simulation of Emergent Communication and Language", *Adaptive Behavior*, 11(1), s. 37–69.
- WALCZAK, S. (2002). "A Context-Based Computational Model of Language Acquisition by Infants and Children", *Foundations of Science*, 7, s. 393-411.
- WASHBURN, S. - LANCASTER, C. (1968). "The Evolution of Hunting". *Man the Hunter* [R. Lee vd. (Ed.)], Chicago: Aldine, s. 293–303.
- WATKINS, K.E. vd. (2002). "Behavioural Analysis of an Inherited Speech and Language Disorder: Comparison with Acquired Aphasia", *Brain*, 125, s. 452–464.
- WILDGEN, W. (2004). *The Evolution of Human Language: Scenarios, Principles, and Cultural Dynamics*, Amsterdam: John Benjamins.
- YANG, C. D. (2004). "Universal Grammar, Statistics or Both?", *Trends in Cognitive Sciences*, 8, s. 451-456.
- "Yeni Ufuklara: Dilin Serüveni", *Bilim ve Teknik Dergisi* Mart 2004 Eki
- ZLATEV, J. (2001). "The Epigenesis of Meaning in Human Beings and Possibly in Robots", *Minds and Machines*, 11, s. 155-195.
- ZLATEV, J. (2003). "Mimesis: the "Missing Link" Between Signals and Symbols in Phylogeny and Ontogeny, *Mimesis, Sign and Language Evolution. Publications in General Linguistics* 3 [A. Pajunen (Ed.)], University of Turku, Finland.
- ZUKOW, P. G. (1990). "Socio-Perceptual Bases for the Emergence of Language: An Alternative to Innatist Approaches", *Developmental Psychobiology*, 23, s. 705-726.

ÇUVAŞ TÜRKÇESİNDE YETERLİLİK KATEGORİSİ

Dynamic Modality Category in Chuvash Turkish

Feyzi ERSOY*

Dil Araştırmaları, Bahar 2016/18: 85-102

Öz: Eski Türkçede olumsuz yeterlilik *u-* fiili ile; Türkçenin tarihi ve çağdaş lehçelerinde olumlu yeterlilik ise *al-*, *bil-* ve *ol-* fiilleri yardımıyla oluşturulmuştur. Sahip olduğu özellikler sebebiyle Türkoloji araştırmalarında ayrı bir yere sahip olan Çuvaş Türkçesinde yeterlilik ifadesi birden fazla yolla sağlanır. *-mA pultar-* yapısı, Çuvaşçada yeterlilik ifade etmekte en çok kullanılan yapıdır. Burada kullanılan yardımcı fiil *pul-* “olmak”tır. Çuvaşçada yeterlilik fiilinin olumsuzu ise *-AymA-* ekiyle yapılmaktadır. Çalışmada, Çuvaş Türkçesinde yeterlilik ifade eden yapılar, örnekler yardımıyla işlenerek yeterlilik yapılarının cümleye kattığı kiplik anlamlar değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çuvaş Türkçesi, yeterlilik fiili

Abstract: The negative inflection of dynamic modality is formed with the help of the verb *u-* in old Turkish, and its positive has been formed with the verbs *al-*, *bil-* and *ol-* in historical and modern dialects. In Chuvash Turkish, which has a specific position in Turkology studies because of the qualities, dynamic modality is expressed with more than one structure. The structure of *-mA pultar-* is the most commonly used to express dynamic modality in Chuvash. The auxiliary used in this structure is *pul-* (to be/become) The negative version of ability/proficiency statement is formed with the suffix *-AymA-*. In the present study, the structures expressing ability/proficiency are dealt with the help of examples and the modality meanings they give to the sentences are evaluated.

Keywords: Chuvash Turkish, dynamic modality

1. Giriş

Türkiye Türkçesinde *-A* zarf-fiil eki ve *bil-* yardımcı fiili ile oluşan yeterlilik fiili, gramer kitaplarında genellikle “tasvir fiiller” başlığı altında incelenmiştir. Zeynep Korkmaz da *Grammer Terimleri Sözlüğü*’nde bu fiili şöyle tanımlar: “Fiilin karşıladığı işin, hareketin mümkün veya muhtemel olup olmadığını göstermek için, olumlu durumda *bil-*, olumsuz durumda da bugün eriyerek kaybolmuş Eski Türkçe *u-* iktidar fiilinin anlamını üzerine alan (*-A*) zarf-fiil ekiyle kurulan tasvir fiili.” (1992: 172).

Türkiye Türkçesinde olumlusu *-A bil-*, olumsuzu ise *-AymA-* şekilleriyle yapılan yeterlilik, Türkçenin ilk yazılı belgelerinde *u-* fiili yardımı ile oluşturulmuştur. Türkçenin sonraki dönemlerinde yeterlilik ifade etmek için *al-*, *bil-* ve *ol-* fiilleri de kullanılmıştır.

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE. ersoyf@gazi.edu.tr. Gönderim Tarihi: 15.04.2016 / Kabul Tarihi: 16.05.2016

Yeterlilik fiilinin hem Eski Türkçedeki hem de tarihî lehçelerdeki durumu üzerine çeşitli yazılar kaleme alındığı için burada konu üzerinde yeniden durulmayacaktır. Ancak, tarihî lehçelerde yeterlilik ifadesinin ne şekilde sağlandığı bir tablo yardımıyla şu şekilde gösterilebilir:

	Olumlu Yeterlilik	Olumsuz Yeterlilik
Köktürkçe	-X u-	-X uma-
Eski Uygur Türkçesi	-X u-, -gAll bol- (Korkmaz 1959: 120)	-X u-, -gAll bolma- (Gabain 2007: 88)
Karahanlı Türkçesi	-A bil- (Hacıeminoğlu 1996: 181), u- (KB'de daha az olmak kaydıyla)	u-, -A bil- (KB'de daha az olmak kaydıyla)
Harezm Türkçesi	-U/-A bil- (Hacıeminoğlu 1997: 182); al-	u-, -U/-A bil- (bazen) (Hacıeminoğlu 1997: 182)
Kıpçak Türkçesi	-A al-, -A bil- (Karamanlıoğlu 1994: 148)	-A al-, -U/-A bil- (Güner 2013: 318)
Çağatay Türkçesi	-A al- (genellikle), -A bol-, -A bil- (daha az) (Eckman 1998: 235; 2009: 115; Argunşah 2013: 177), -sA bol- (Eckman 2009: 127)	-p bol- (Eckman 1998: 234; 2009: 120) -A al- (Eckman 1998: 235; 2009: 115) -A bil- (Eckman 1998: 235; 2009: 115)
Eski Anadolu Türkçesi	-A bil- (Şahin 2009: 73)	-A uma- (Şahin 2009: 73)

Tablodan da görüleceği gibi Eski Türkçe döneminde ağırlıklı olarak u- fiili ile yapılan yeterlilik ifadesi, sonraki dönemlerde çoğunlukla al- ve bil- fiilleri ile sağlanmıştır. bol- fiili, Eski Uygur Türkçesinde -gAll zarf-fiil ekiyle birlikte görülse de Çağatay dönemine kadar fazla kullanılmamıştır.

Yeterlilik fiilinin Türkçenin çağdaş lehçelerinde ne şekilde oluşturulduğu ise şöyle gösterilebilir:

	Olumlu Yeterlilik	Olumsuz Yeterlilik
Gagavuz Türkçesi	-(y) A bil- (Özkan 2007: 132)	-AmA- (Özkan 2007: 132)
Azerbaycan Türkçesi	-Abil- (Kartallıoğlu-Yıldırım 2007: 210)	-Abilme- (Kartallıoğlu-Yıldırım 2007: 210)
Türkmen Türkçesi	-p bil- (Kara 2007: 276)	-p bil+ (-mA-, -mAz-, -mAr-) (Kara 2007: 276)
Özbek Türkçesi	-a al-, -a bil- (Öztürk 2007: 335), ol- (Yıldırım 2012: 215)	-a almä- (Öztürk 2007: 335)
Yeni Uygur Türkçesi	-A al- (Yazıcı Ersoy 2007: 410)	-A alma- (Yazıcı Ersoy 2007: 410)
Kazak Türkçesi	-A al- (Tamir 2007: 470; Ergöneç 2011: 283), -(I)p bil-, (I)p bol- (Ergöneç 2011: 283)	-A alma- (Tamir 2007: 470)
Kırgız Türkçesi	-A/-O al-; -(I)p/-(U)p al- (Kasapoğlu Çengel 2007: 525)	

Karakalpak Türkçesi	-A al- (Uygur 2007: 593)	
Nogay Türkçesi	-A/-y al-, -(I)p bil-, -A/-y bol- (Ergönenç 2007: 660; Ergönenç 2011: 283)	
Tatar Türkçesi	-A/ -p al-, -p bul- (Öner 2007: 722)	
Başkurt Türkçesi	-rgA bul- (Yüksel 2001: 418), -p bul- (Yüksel 2001: 421), -A/ -y al-, A/ -y bil- (Yazıcı Ersoy 2007: 792)	alma-, bilme- (Yazıcı Ersoy 2007: 793)
Kırım Tatar Türkçesi	-(y) al-, -p ol- (Yüksel 2001: 422; Yüksel 2007: 859)	-A alma- (Yüksel 2007: 859)
Tuva Türkçesi	-a/-y al-, -p bol- (Arıkoğlu 2007: 1205)	
Hakas Türkçesi	-ıp hal- (Arıkoğlu 2011: 82)	-bin hal- (Arıkoğlu 2011: 82)
Altay Türkçesi	-p bol- (Direnkova 1940: 132)	-p bol- (Direnkova 1940: 132)

Tablodan da görüldüğü üzere yeterlilik fiilinin çağdaş lehçelerdeki yapımında da ağırlıklı olarak *al-* ve *bil-* öne çıkmaktadır. Bunun yanı sıra Kazakça, Nogayca, Tatarca, Kırım Tatarcası ve Tuvaca gibi Türk yazı dillerinde *ol-* fiili de görülmektedir.

Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçelerinde ne şekilde yapıldığı yukarıda kısaca özetlenen yeterlilik fiilinin cümleye kattığı kiplik anlamlar ise yapılan çalışmalarda genellikle “yeterli olma”, “olasılık”, “izin” ve “rica” şeklinde tanımlanmıştır (Ediskun 1999: 228, 229; Korkmaz 2003: 812; Mehmet 2007: 81, 82; Kerimoğlu 2011: 84, 85; Akman 2012: 20).

2. Çuvaş Türkçesinde Yeterlilik

2.1. Olumlu Çekim

Olumlu yeterlilik ifadesi, Çuvaş Türkçesinde birkaç farklı şekilde sağlanmaktadır. Bu yapılar şunlardır:

2.1.1. -Ay-

Çuvaş Türkçesi için yazılmış gramer kitaplarında yeterlilik, genellikle “Pultaraslıh Aspekçi” başlığı altında ele alınmış ve yeterlilik eki olarak da *-Ay-* gösterilmiştir.¹ Çuvaşçada yeterlilik fiilinin olumsuz ilerleyen bölümlerde değinileceği üzere çoğunlukla *-AymA-* ekiyle yapılmaktadır. Bu durum bazı araştırmacılara ekin olumlu şeklinin *-Ay-* olduğunu düşündürmüştür. Buradan hareketle gramer kitaplarında yeterlilik fiili bahsinde *-Ay-* eki ele alınmıştır.

Metinlerde çok rastlayamadığımız ekin ses düzenine ilişkin Pavlov, bazı açıklamalarda bulunmuş; ekin ünlüyle biten fiillere geldiği durumlarda kelimenin son sesindeki ünlünün düştüğünü belirterek aşağıdaki örnekleri vermiştir (1965: 234):

1 bk. Pavlov 1965, Levitskaya 1976, Sergeev 2005, 2009, 2010 vd.

vula+ay+îp > *vulayîp* “okuyabilirim”

vîşle+ey+îp > *vîşleyîp* “bitirebilirim”

Konuşma dilinde *-Ay* yerine *-i* ve *-Ayr* ekinin de görüldüğünü söyleyen Pavlov, ayrıca diğer Türk lehçelerinde böyle bir ekin bulunmadığına değinerek lehçelerde bunun yardımcı fiil ile yapıldığını belirtmiştir (1965: 234).

Pavlov, ek için *Saltak Amışı* adlı eserden şu beyitleri örnek vermiştir (1965: 234):

Nim te çîneymeri urîh

Sivî pul! –teyeyri şeş

“Hiçbir şey diyemedi başka,
Hoşça kal diyebildi yalnızca.”

Ek, Levitskaya’da “Forma Vozmojnosti” başlığı altında işlenmiştir (1976: 54, 55). Çuvaşçanın morfolojisi üzerine yazdığı eseriyle tanınan Levitskaya da, Çuvaş Türkçesinde yeterlilik şeklinin *-Ay* ekiyle yapıldığını belirtmiştir (1976: 54).

Meseleyi Pavlov gibi “Pultaraslıh Aspekçi” başlığı altında değerlendiren Sergejev de ekin işi yapabilmeyi belirttiğine işaret etmiş ve şu örnekleri vermiştir (1993: 300; 2005: 13; 2009: 86; 2010: 115; 2012: 356, 357):

işle+ey+etîp > *işleyetîp* “çalışabilirim”

ut+ay-atîp > *utayatîp* “yürüyebilirim”

şit+ey+îp > *şiteyîp* “yetişebileceğim”

kala+ay+îp > *kalayîp* “konuşabileceğim”

Ekin olumsuzu Pavlov ve Sergejev’de “Pultaraymanlıh Aspekçi” şeklinde geçmektedir. Pavlov ekin olumsuzunu *-mA* şeklinde verirken Sergejev *-mA* ve *-mAs* olarak göstermiştir (Pavlov 1965: 234; Sergejev 2005: 13; 2009: 86; 2010: 115; 2012: 357).

2.1.2. “-mA pîl-” veya “-A pîl-”

Mevcut örneklerde daha çok yeterlilik anlamı verdiği görülen bu yapılardan ilki mastar eki *-mA* ile *pîl-* “bilmek” fiilinden oluşmuşken diğeri *-A* zarf-fiil eki ile *pîl-* “bilmek” fiilinden meydana gelmiştir. Aslında *pîl-* fiili için Çuvaşça-Rusça sözlükte “Yapabilmek”¹ anlamı da verilmiştir (ÇRS: 287). Yukarıda da belirtildiği gibi *-A* zarf-fiil eki ile *pîl-* fiilinin birleşmesinden oluşan yapının, diğer bazı lehçelerde olduğu gibi cümleye yeterlilik anlamını kattığı söylenebilir.

Fedotov’a göre bu yapıda *pîl-* fiili, *pultar-*’ın eş anlamlısı olarak kullanılmaktadır. O, Çuvaş Türkçesindeki bu şekli Tatarcadaki *-A* zarf-fiil eki ile kurulan yapıya benzetmiş ve Tat. *yaza bilem* “yazabilirim” ile Çuv. *şırma pîletîp* “yazabilirim” örneklerini vermiştir (1963: 112). Ancak Fedotov’un Çuvaşçadan verdiği örnekte fiilin zarf-fiil eki taşımadığı görülmektedir.

Oğuzhan Durmuş “Gerçek Zarf-Fiiller ve Bunlardan Gelişen Şekiller” başlığı altında Çuvaş Türkçesinde *-A pîl-* yapısını incelemiş ve bunun Oğuz grubundaki

1 Bu anlam, kelime için verilen anlamlardan altıncısıdır.

yeterlilik fiili ile denk fonksiyonda kullanıldığına dikkat çekmiştir (2009: 419, 420).

Zarf-fiil ekli yapının Çuvaşçada bir çeşit “yeterlilik” ifadesi taşıdığına verdiği üç örnekle Güzel de işaret etmiştir (2012: 489, 550).

Yapıya ilişkin bazı örnekler şunlardır:

Olumlu yeterlilik:

*Hursem višem valli hÿsemeh apat **tupma pÿleşşi***: (Veniamin Pogil’dyakov), Tamik, Çıvaş literauri’nden; s. 148)

“Kazlar kendi kendilerine yiyecek **bulabiliyorlar**.”

Olumsuz yeterlilik:

*Çıtma şuk puş iratat’ Val’in. “A-ah, a-ah”, - ahlatat’ vîl. **Nim tuma pÿlmen amışi un tavra çupkalat’***. (KÇ; s. 113)

“Vala’nın başı çok fazla ağrıyor. Ah, ah, diye inliyor o. **Ne yapacağını bilemeyen** annesi onun etrafında koşuşturuyor.”

*Ep kayam-ha, - tese, alik patnelle utri. Tırukah nikam ta nim **kalama pÿlmeri***. (KÇ; s. 68)

“Ben gideyim diye kapıya doğru yürüdü. Birden bire hiç kimse bir şey **diyemedi**.”

*Vun tivattiri Petruş hÿyınçen aslırah şınsem **nim tuma pÿlmesir** tÿpirtetnine tÿsme pultaraymarı...* (Avır; s. 8)

“On dört yaşındaki Petruş, kendinden daha büyük insanların **ne yaptıklarını bilmeden** güürültü çıkarmalarına tahammül edemedi.”

*Kirek işta kaysan ta, puşimran **tuhma pÿlmestın esı***. (Andreyev 1992: 32)

“Her nereye gidersen git aklımdan **çıkmiyorsun** sen.”

*Vil **tuma pÿlmen** iş şuk tınçere. şavınpa ultin alilli teş ş i ina*. (KH, Yu.M; s. 195)

“Onun **yapamadığı** iş yok dünyada. Bu yüzden altın elli derler ona.”

*Nim **tıva pÿlmen** Hilimun hırarım kiletkine allipe hıpaşlasa tuhrı*. (Tapı; s. 167)

“Ne yapacağını **bilemeyen** Hilimun, kadın heykelini eliyle yokladı.”

2.1.3. “-mA İlkir-“ ve “-sA İlkir-”

İlkiir- fiilinin anlamı Çuvaşça-Rusça sözlükte: “1. Yetişmek, zamanında yapabilmek, 2. Yapabilmek, 3. Olgunlaşmak” şeklinde verilmiştir (ÇRS: 100). Görüldüğü gibi fiil, kelime anlamı olarak bünyesinde zaten yeterlilik ifadesini taşımaktadır.

Güzel, bu fiili “İşin Yapılabildiğini (Yeterlilik) Belirten Tasvir Fiilleri” başlığı altında göstermiş ve aşağıdaki örnekleri vermiştir (2012: 489). Örneklerden anlaşıldığı kadarıyla fiil, kendisinden önce gelen *-mA* mastar eki ya da *-sA* zarf-fiil ekiyle kullanılmaktadır.

Örnekler:

Olumlu yeterlilik:

Mikulay aran tutsa ilköret starik alline.

“Mikulay zorlukla **tutabiliyor** ihtiyarın elini.”

TepİR hut ta çİrkuşlense larasşİN pulat’vİL, epİ İna şİyİNçeh çarsa ilköretİp.

“O, tekrar diz çökmek istiyor, onu hemen **durduruyorum/durdurmayı başarıyorum**”

Telefonistsem pire divizionpa şİhİntarma ilkörnİ.

“Telefoncular bizi tabur ile **irtibata geçirmeyi başardılar.**”

Çİm-ha, şİtes kunsençe kİtseh tİR, temişe şİru pİR harİs yİtİnsa kilme tutİnsan, otvet parsa ilköreymİN

“Dur, gelecek günlerde bekle, birkaç mektup birden akın edip gelmeye başlayınca, **yanıt veremeyeceksin.**”

Olumsuz yeterlilik:

Aşağıda olumsuz iki örneği verilen *ilköir-* fiilinin birinci örnekte aslında kelimenin sözlükte geçen ve yukarıda bahsedilen gerçek anlamında kullanıldığı görülmektedir. Bu örnekte fiilden önce ne mastar eki ne de zarf-fiil eki kullanılmıştır. Burada yeterlilik anlamının yapıdan ziyade kelimenin anlamıyla verildiğini söylemek mümkündür. Örneklerden ikincisinde ise zarf-fiil eki *-sa* yardımıyla kurulmuş bir yapı söz konusudur.

Avtobusran ansa yultİM ta kaşçen kile şİtes tenİççİ te – ilköreymİm. (6-7/ 2000: 280)

“Otobüsten indim ve akşama kadar eve yetişeyim demiştim ama **yetişemedim.**”

İşsene pula epİ ku huşİra nikampah ta pallaşsa ilköreymİm. (İET; s. 175)

“İşler yüzünden bu ara hiç kimseyle tanışamadım.”

2.1.4. -mA pultar-

2.1.4.1. Bu yapı, görünüşe göre *-mA* mastar eki ile *pultar-* fiilinin birleşmesinden oluşmaktadır. *Pultar-* fiili ise *pul-* “olmak” ile *-tar* ekinden oluşmuştur. Yeterlilik ifadesinin *ol-* ile sağlanmasından dolayı önemli olan bu yapıdaki *pultar-* fiilinin ikinci anlamı Çuvaşça-Rusça sözlükte “1. Yapabilmek, yapabilme imkânının olması, 2. Yapabilmek, yapabilme gücüne sahip olma” şeklinde verilmiştir (ÇRS: 313).

Fedotov’un Tatarcadaki *buldıra aluw* “yapabilmek, yapabilmek gücünde olmak” biçimiyle benzerlik kurduğu bu yapı (1963: 111, 112) bizim tespitlerimize göre yeterlilik ifadesi için Çuvaş Türkçesinde en sık başvurulan yapıdır.

Bol- fiilinin Türkçede yeterlilik ifade etmesi ilk kez Çuvaşçada görülen bir durum

olmasa da *al-* ve *bil-* fiillerine göre bu fiilin tarihî ve çağdaş lehçelerde yeterlilik ifade etmekte kullanımının çok yaygın olduğunu söylemek de pek mümkün değildir. Bu fiilin Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçelerinde yeterlilik anlamında kullanımı bazı araştırmacılarca müstakil yazılarda ele alınmıştır.

Korkmaz, Türkiye Türkçesi ve Türkmençe hariç diğer güney-batı lehçelerinde *ol-* şeklinde bulunan bu yardımcı fiilin tarihî metinlerde ve öteki lehçelerde *bol-* şeklinde olduğunu söylemiştir. *Bol-*'un Uygur metinlerinde “*imkân*” ve “*imkânsızlık*” bildiren bir tasvir fiili olarak da kullanıldığını belirten Korkmaz, *u-* yardımcı fiilinde olduğu gibi, bu fiilin de *-a/-u* ve *-galı* ekleri ile yapılan zarf fiillerden sonra geldiğini ancak seyrek olduğunu ifade etmiş ve *kulu bol-* “yapabilmek” örneğini vermiştir (1959: 120). Korkmaz’a göre bu yardımcı fiil, gerek Uygur metinlerinde gerekse başka metin ve lehçelerde genellikle şahsı belirsiz olumsuz ifadelerle gelmektedir. Bu tarz kullanımlarda fiil, “*imkânsızlık*” fonksiyonu ile birlikte bir de “*meçhullük*” vasfını taşımaktadır (1959: 120).

Uygur devrinden sonraki eski metinlerde ve Tarançı lehçesi hariç, diğer bazı lehçelerde *bol-ma-* yardımcı fiilinin “*imkânsızlık*” gösterme fonksiyonunun genellikle *-p* ile yapılmış zarf-fiillerden sonra görüldüğünü belirten Korkmaz, bu tarz örneklerle Kısasü'l-Enbiya’da rastlandığını söylemiştir. Korkmaz, *bol-* yardımcı fiilinin Altay Türkçesinde *pol-* şeklinde olduğunu ifade etmiştir (1959: 121).

Kazan lehçesinde *-p*'li zarf-fiil ile birlikte kullanılan *bol-* yardımcı fiilinin, şahsı belli olan cümlelerde “*imkân*” bildirmediğini, bitmiş bir işi gösterdiğini belirten Korkmaz, Orta Asya Türkmençesinde de *bol-* yardımcı fiilinin, *-p*'li zarf-fiil şekillerinden sonra, tamamlanmış bir işi gösterdiğine fakat tek tük “*imkân*” fonksiyonu ile kullanıldığını da dikkat çekmiştir (1959: 121). Korkmaz, “*-mak bol-* birleşmiş fiilinin de olumlu ve olumsuz çekimleri ile bugün Orta Asya Türkmençesinde de “*imkân*” bildirdiğini söylemiştir (1959: 123).

Meseleyi Eski Uygur Türkçesi esasında ele alan Ağca, Eski Uygurcada *bol-* fiilinin çeşitli durumlarda yeterlilik ifadesi taşıdığına dikkat çekmiştir. Ağca, Maniheist ve Budist çevrelerde yazılmış Türkçe metinlerde, *-gAy* ekiyle kurulmuş olan *fiil + -mAk + İyEkl bolgay* yapısındaki örneklerin genellikle “*ihtimal/olabilirlik*”; *fiil + -mAk + İyEkl bolur/bolmaz* yapısındaki örneklerin “*ihtimal/iktidarîlik*”; *fiil + -mAk + İyEkl bolzun* yapısındaki örneklerin ait örneklerin ise “*niyet/temenni*” anlamlarını ifade eden analitik kip çekim kategorileri olduğunun söylenebileceğine dikkat çekmiştir (2007: 20).

Mustafa Tañç, “Çağdaş Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde *bol-* Yardımcı Fiilinin İktidar ve İmkan Bildirmesi Üzerine” başlıklı yazısında yeterlilik ifadesinde *bol-* fiilinin kullanımını işlemiştir. Tarihî lehçelerde ve Türkmencede *bol-* fiiline dair örnekler veren Tañç (2009: 85-88), Karaçay-Malkar, Kazak, Kumuk, Nogay ve Tatar Türkçesi gibi çeşitli Kıpçak lehçelerinde *bol-* ile ilgili kullanımları anlatmıştır. Bunlardan özellikle Kumukçada görülen *-mA bol- / -mA bol- / -mAgA bolma-* ve Nogay Türkçesinde görülen *-mAgA/-pAgA bol-* kullanımları (Tañç 2009: 95, 96) konumuzla bağlantılı olması açısından ilginçtir.

Ermeni harfli Kıpçakçada yeterlilik ifadesinin *al-* ve *bol-* fiilleri ile yapıldığını belirten Kasapoğlu Çengel, *bol-* fiilinin *-mA* fiilden isim yapma eki ve yönelme hâli

eki ile birlikte kullanıldığını söylemiş ve Ermeni harfli Kıpçakçadan şu örnekleri vermiştir: *körün-mâ-gâ bol-ur* “görünebilir”, *tölâ-mâ-gâ bol-ma-gay* “ödeyemezse” (2012: 59).

Konuyla ilgili bir yüksek lisans tezi hazırlayan Akman Acungil ise daha sonra kaleme aldığı bir yazıda “Tarihî Türk yazı dillerinde ilk defa Ermeni harfli Kıpçak metinlerinde rastlandığını belirttiği fiil+(-ma/-me)+bol / bol- + fiil+ (-ma/-me) yapısının “imkân-imkânsızlık”; “izin-yasaklama” gibi kiplik anlamları yansıttığını söylemiştir (2015: 132). Akman Acungil, diğeri tarihî yazı dillerinde benzer kurulumlar olsa da; *fiil+{-ma/-me}+bol- / bol-+fiil+{-ma/-me}* yapısının izine ilk kez Ermeni harfli Kıpçak metinlerinde rastlanıyor olmasını; hâlis Kıpçakçanın karakteristik bir özelliğini yansıtması açısından önemli görmektedir (2015: 132).

Zeynep Korkmaz, *ol-* fiilinin yeterlilik fonksiyonuna Türkiye Türkçesinden de örnek vermiş ve şu açıklamalarda bulunmuştur: “Türkiye Türkçesinde yalnız “imkânsızlık” bildiren bir yardımcı fiil daha vardır. O da *ol-*’tır. Bu yardımcı fiil daima kendinden önceki fiilin *-mak/-mek* eki ile yapılmış mastar şekli ile birleşir. Kendisi de geniş zaman kipinin 3. şahıs olumsuz çekimine girer; böylece *-mak* olmaz birleşik fiilini meydana getirir: Her zaman bu tarzda hareket etmek olmaz; Böyle zamanlarda herkese itimat etmek olmaz. Örneklerini verdiğimiz *-mak* olmaz birleşik fiili şahıs belirsiz ifadelerde kullanılmakta ve dolayısıyla, geldiği cümleye meçhullük anlamı vermektedir. Fakat bu birleşme içerisindeki *ol-* yardımcı fiilinin taşıdığı ‘imkânsızlık’ fonksiyonu oldukça zayıf durumdadır. Meselâ yukarıdaki cümlede itimat etmek olmaz birleşik fiili bir taraftan ‘itimat edilemez’ anlamını verirken, bir taraftan da daha kuvvetli olarak ‘itimat etmek doğru değildir’ anlamını vermektedir.” (1959: 108-109).

Buradan hareketle yeterlilik ifadelerinde Çuvaşçadaki kullanımı önem arz eden *-mA pultar-* yapısı üzerinde ayrıca durmakta fayda vardır. *-mA pultar-* yapısı gerek *-mA* gerekse *pul-* fiilinin kullanımı açısından diğeri zikredilen tarihî ve çağdaş lehçeler arasında ayrı bir önem arz etmektedir.

Kullanım özelliği olarak *-ma pultar-* yapısı, fiillerin çeşitli zamanlarında kullanılabilirdiği gibi kendinden sonra gelen sıfat-fiil ekleriyle birlikte de kullanılabilir:

Görülen Geçmiş Zamanda

pılme pultartın “bilebildin”

Öğrenilen Geçmiş Zamanda

çıtma pultarnı “katlanabilmiş”

şinterme pultarnı “yenebilmiş”

Şimdiki Zamanda

vilerme pultarat “öldürebilir”

pürt lartma pultaratıp “ev yapabilirim”

Gelecek Zamanda

pulışma pultarî “yardım edebilecek”

Sıfat-Fiil Eki ile

şuhışlama pultarakan hīrarīm “düşünebilen kadın”

2.1.4.2. Kullanım özelliğine yukarıda değinilen *-ma pultar-* yapısının tespit ettiğimiz örneklerinde cümleye şu kiplik anlamları kattığı görülmüştür:

2.1.4.2.1. Yeterlilik

Ulīp ūiçī huyha ta çitma pultarnī. (ÇAĦ, 74)

“Alp, yedi kaygıya da katlanabilmiş.”

Ulīp pīrre yarsa pussa temişe ūuhrīm kayma pultarnī. (ÇAĦ, 140)

“Alp, bir adımda birkaç kilometre gidebilirmiş.”

Yeple pīlme pultartīn vara esī kuna? (Olesya, Titişu; s. 23)

“Nasıl bilebildin sen bunu?”

Epī uyri işre pulişma pultaratīp, - tenī laşa. (ÇS-5 2000: 150)

“Ben kırdaki işlerde yardım edebilirim, demiş at.”

2.1.4.2.2. İhtimal/Olasılık

Urtem: Setner, epī sana īner magazinra kurniççī.

Setner: Pulma pultarat’. Epī īner unta pulniççī / Pulma pultaraymast’! Epī īner magazinra pulman!

Urtem: Setner, ben seni dün mağazada görmüştüm.

Setner: Olabilir. Dün oradaydım. / **Olamaz!** Ben dün mağazada bulunmadım! (ÇK: s. 272)

Av lere irteken pīlīt pek hura ūumīr pīliçī pulsan şak puş hire şivarma pultarat’. (ÇAĦ, 76)

“İşte, orada geçen bulut gibi kara yağmur bulutu olsa bu boş kırı sulayabilir.”

Kuntan ta naçar pulma pultarat’-şi? (ÇS-5 2000: 168)

“Bundan da kötü olabilir mi ki?”

Ançah şak sīmaha hal’ yaltisem te īnenmeşşī. Un pek pulma pultaraymast’ teşşī. (ÇAĦ, 166)

“Ancak bu söze şimdi köydekiler de inanmazlar. “Böyle bir şey olamaz!” derler.”

Çukmarīpe slona şapsa yaras tīk vīl īna ta vīlerme pultarat’. (ÇAĦ, 72)

“O, topuzuyla file vurursa, onu bile öldürebilir.”

2.1.4.2.3. İzin

Pülî klyuçne ilme pultaratîp-i?

“Odanın anahtarını **alabilir miyim?**” (ÇK: s. 90)

Şırma ta, şinkıravlama ta pultaratîn. (ÇVK, 121)

“**Yazabilirsin, telefon da açabilirsin.**”

Pürteh kîrse vırnaşma pultaratîr, hîvıra kilti pek tuyîr.

“Eve girip **yerleşebilirsiniz**, kendi evinizdeki gibi hissediniz.” (Güzel 2012: 413)

Pîr sıpıkne vulama pultarîn şakînta. Me, pîr-pîr puşî vîhîtra vulasa tuh.

“Bir kısmını **okuyabilirsin** burada. Al, bir boş zamanında okuyuver” (Güzel 2012: 598)

2.1.4.2.4. Rica

Mana pulîşma pultaratîr-i?

“Bana **yardım edebilir misiniz?**” (ÇK: s. 51)

2.2. Olumsuz Çekim

Çuvaş Türkçesinde yeterlilik fiilinin olumsuzu, *-AymA-* ekinin hem olumlu şekilde en çok karşımıza çıkan *-ma pultar-* yapısına hem de her türlü çekimli fiile getirilmesiyle oluşturulmaktadır. Tespitlerimize göre bu ek, Çuvaşçada yeterlilik fiilinin olumsuzu için en sık başvurulan yapı durumundadır.

İlk bakışta *-Ay* ve *-mA* eklerinden oluştuğu düşünülen bu birleşik şekil, bazı araştırmacıları yanıltmıştır. Yeterlilik fiilinin olumsuz çekiminde *-AymA-*‘yı gören araştırmacılar, bu fiilin olumlu çekiminin de *-Ay* ile yapılabileceğini düşünmüşlerdir.

Aslında, *-Ay* diye bir ekin olup olmadığı tartışmalıdır. Araştırmacılar tarafından verilen örnekler, bize göre olumsuz şeklin tesiriyle sonradan ortaya çıkan biçimlerdir.

Ekle ilgili bazı görüşler ileri sürülmüştür: Fedotov, *-Ay* ekine “Grammaticeskiye Sredstva Virajeniya Modal’nosti” başlığı altında yer vermiştir. Ekin cümleye yeterlilik anlamı kattığını belirten yazar, diğer lehçelerde yeterliliğin *al-* fiili ile yapıldığını belirttikten sonra ekle ilgili ileri sürülen görüşleri sıralamıştır (1963: 86).

Fedotov’un görüşlerine başvurduğu ilk isim Dobrolyubova’dır. Dobrolyubova’ya göre bu ek Tatarcadaki *al-* fiili ile *-mA* olumsuzluk ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Ona göre *almak* fiilinin Çuvaşcadaki karşılığı olan *il-* fiilinde önce *l* düşmüş sonra *i*, *iy* ve *iy* biçimleri ortaya çıkmıştır. Ör. *kîreymi*, *kîreymen*, *kîreymerî*, *kîreymest* (Fedotov 1963: 86).

Zolotnitskiy ise yukarıdaki olumsuz şeklin yanında bir de olumlu şeklin olması gerektiğine değinmiştir. Ona göre olumsuz şeklin olduğu yerde bir de olumlu şekil bulunmalıdır (Fedotov 1963: 87).

Aşmarin, *-Ay* ekinin çekimine yer vermiş ve olumsuz şekilden olumlu şeklin nasıl oluştuğuna değinmiştir. Bazı ağızlarda *-Ayr* ve *-ir* şeklinin varlığına değinen Aşmarin, *utayratna* “gidebilir misin” örneğini vermiştir. O, *-Ayr* ekindeki *r* sesinin *yar-* “göndermek”

filinden gelmiş olabileceğini düşünmüştür: *ota yaratna* > *otayratna*. Aşmarin'e göre olumsuz çekimde ise *r* düşmüştür: *otaymarim* "gidemedim" (Fedotov 1963: 87).

Benzing ise *-Ay* ekinin *-A* zarf-fiil eki ile *iles* "almak" yardımcı fiilinden oluştuğunu düşünür: *kile ilmet* > *kileymest*. Fakat Benzing, yeterlilik fiilinin nasıl *-Ay* şeklini aldığını açıklamamıştır (Fedotov 1963: 87).

Fedotov'a göre Çuvaşçadaki *il-* yardımcı fiili ile diğer Türk lehçelerindeki *al-*, birbirlerinden farklıdır. Çünkü birincisi; Çuvaşçada, Tatarcada olduğu gibi analitik konstruksiyon yoktur. Ör. Tat. *-A* zfe + *al-*: *seyli alam* "konuşabilirim". Çuvaşçada böyle bir yapı yoktur. İkincisi Çuvaşçada *il-*, *-A* zfe geldiğinde *-l* düşer. Kalan *i* de *-A* zfe gelince *y*'ye dönüşür (Fedotov 1963: 87).

Ramstedt, Çuvaşçanın bir ağzında ekin dar şekli *i*'den bahsetmiştir. Bunu da Uygur Türkçesindeki *u-* fiili ile ilişkilendirir. Saadet Çağatay da Ramstedt'in görüşünü savunmuştur. (Fedotov 1963: 88).

Fedotov bu açıklamalardan sonra Çağdaş Çuvaşçadaki yeterlilik fiilini **u* > **ü* > *i* > *Ay* şeklinde göstermiştir (Fedotov 1963: 89). Fedotov, hem yazı hem de konuşma dilinde en sık kullanılan şeklin olumsuz şekil olduğunu belirtmiştir. Fedotov ayrıca, Çuvaşçada yeterlilik ifadesinin *-As* ekiyle *şuk*'un birleşmesiyle de verilebildiğine dikkat çekmiştir (1963: 90).

Pavlov, ekin için yapılabirliğini gösterdiğini söyledikten sonra *kalayatip* örneğini vermiş ve bunun *kalama piletip* / *kalama pultaratip* anlamlarına yakın bir anlam taşıdığını belirtmiştir. Pavlov verdiği başka bir örnekte de *şiteyip*'in *şitme pultaratıp* anlamına yakın olduğunu belirtmiştir (1965: 234).

Ekin nasıl ortaya çıktığının belli olmadığını söyleyen Levitskaya, Dobrolyubova ve Benzing gibi bazı araştırmacıların ek için *-A* zarf-fiil eki ile *al-* fiilinden oluştuğu görüşüne yer vermiştir. Buna göre *-a il-* > *ayel* > *ay* gelişimi söz konusudur (1976: 54).

Buraya kadar anlatılanlardan, Çuvaşçada yeterlilik fiilinin olumsuzunu yapan *-AymA-* ekiyle ilgili görüşlerin üç grupta toplandığı söylenebilir.

1. Ek, *al-* fiili ile *-mA* olumsuzluk ekinde oluşmuştur.
2. Ek, *-A* zarf-fiil eki ile *al-* fiilinden oluşmuştur.
3. Ek, eski *u-* fiili ile ilişkilidir.

2.2.1. -mA pultar- Yapısının Olumsuzu

Çuvaşçada yeterlilik fiillerinin bütün olumsuz çekimlerinde olduğu gibi bu yapının olumsuz çekiminde de *-AymA-* eki kullanılır. Kip ve şahıs ekleri *-AymA-* ekinde sonra getirilir.

Örnekler:

Şıvarne te appalansa kirkeleni kusem, hılhi şitikne te tulni, ançah sımsi şitikne niyeple te kime pultarayman. (ÇAHA, 102)

"Ağızına zar zor girmişler. Kulak deliğine de dolmuşlar. Ancak burun deliğine hiçbir şekilde girememişler."

*Un uhne, man pek, kayıksene **tıtma pultaraymaşşı**. (AH; s. 48)*
“O zaman, benim gibi, kuşları **tutamayacaklar.**”

*Lapşu ştappanı pürte **kıme pultarayman** tet. Arımı vara ina apat tula tuhsa şiternı tet. (AH, 136)*
“Lapşu ştappanni eve **gırememiş**. Hanımı da ona yemeği, dışarı çıkıp yedirmiş.”

*Vun tıvattıri Petruş hıyınen aslırah şınsem nim tuma pılmesır tıptırtetnine **tüsme pultaraymarı**.. (Avır; s. 8)*
“On dört yaşındaki Petruş, kendinden daha büyük insanların ne yaptıklarını bilmeden gürültü çıkarmalarına **tahammül edemedi.**”

*Ham epı mınle tert kurni şınen şırupa **pılterme pultaraymastıp**. (Pş; s. 264)*
“Nasıl dert çektiğimi mektupla **bildiremiyorum.**”

*Pışık pulnı vıl vırman - şüllı, şıra, tıttım, şın pır ikşır metr şalalla upsa kırseneh, ina kunta nikam ta **tupma pultarayman**. (IV; s. 7)*
“Orman büyükmüş, yüksek, sık ve gür. İnsan yaklaşık iki yüz metre içeri doğru koşup girse, onu orada hiç kimse **bulamazmış.**”

*Pırın şkul şurısem unta-kunta sapalansa laratış, hal’hi kapmar ta hıtlı kermensem şınen **ımılenme te pultarayman** un uhne. (Kazbek, Sş; s. 7)*
“Bizim okulun binaları oraya buraya yayılmıştı. şimdiki büyük ve rahat saraylar hakkında **ümitlenemiyordum** o zaman.”

*Epı hama ham samay pek tıyatıp. Anah ta **utma pultaraymastıp**. (VşV; s. 91)*
“Ben kendi kendimi epeyi hissediyorum. Ancak **yürüyemiyorum.**”

*şuk, anne, esı mana **tırantarma pultaraymastın**. şavınpa epı tıne kurma tuhsa kayatıp. (AH, 46)*
“Yok, anne sen beni **doıuramazsın**. Bunun için ben, dünya görmeye gidiyorum, demiş.”

2.2.2. -AymA- eki yardımıyla diğer fiillerde olumsuzluk

Yukarıda değinilen *-mA pultar-* + *-AymA* + *şahıs eki* yapısı dışındaki başka bir olumsuz yeterlilik çekimi ise fiillere *-mA pultar-* olmaksızın *-AymA-* ekinin getirilmesi ile yapılan çekimdir.

Örnekler:

*Pıh-ha man şine, man şıne te annepı kukamay pillihı. Vişen pillihne nikam ta ku taranen **şıntereymerı**. (AH, 178)*

“Bak bana, benim üzerimde de annemle anneannemin hayır duası var. Onların duasını şu ana kadar hiç kimse **yenemedi.**”

*Maltanhi şipir vullisene esir pırerin-pırerin nim te mar huşsa pıertir. İkkimış şipıra vara **huşaymarir**.* (ÇAHA, 66)

“Önceki süpürge dallarını siz teker teker kolayca kırdınız. İkinci süpürgeyi ise **kıramadınız**.”

*Payan Lena amişne **pulişaymarı**.* (ÇS-5 2000: 165)

“Lena, bugün annesine **yardım edemedi**.”

*Epı ina hirış kalama simah **tupaymarım**.* (VŞV; s. 299)

“Ona karşı söyleyecek söz **bulamadım**.”

*Sansır şuti tınçere **purınaymastıp**.* (MS; s. 66)

“Sensiz, dünyada **yaşayamam**.”

*Hura kuşlıhliskerne temle tırışsan ta **astusa yulayman**.* (ŞH; s. 14)

“Kara gözlüklüyü ne kadar uğraşsam da **hatırlayamadım**.”

*Maşinasır halı malalla **kayayman**.* (ÇÇ 5-6, 1987: 52)

“Şimdi arabasız yola **gidemem**.”

*Epı te hiş çuhne vilni kukamaya asınsa vırtatıp, ançah pulas upışkana **kuraymastıp** tılikre...* (HU; s. 130)

“Ben de bazen ölmüş ninemi hatırlarım, ancak müstakbel kocamı **göremiyorum** rüyamda...”

*Makar kaşhine te lipkin **şivıraymarı**. Untan vil tılirni-tılirmen tırlı tıliksempe ataşma tapratrı.* (S.Aslan, Ahırat, Çıvaş literauri’nden; s. 39)

“Makar, akşam da rahat **uyuyamadı**. Sonra dalar dalmaz türlü rüyalarla yerinden fırladı.”

*Aşşı ina gimnazi tumıpe tınine kursan pit hipirteri, ançah nimin te **kalaymarı**.* (Petr Osipov, Elkey Tavraşı, Çıvaş literauri’nden; s. 73)

“Babası onun lise kıyafeti giydiğini görünce çok neşelendi ancak bir şey **söyleyemedi**.”

*Vısem hal’ intı pırne-pırı irin-kaşın kurmasır ta **çıtaymaşşı**, mınle te pulin şitmen vıhıta şiterse, tırlı işpe sıltav tupsa, ças-çasah pırlle pulsa kalaşaşşı.* (HŞ; s. 119-120)

“Onlar şimdi de birbirlerini sabah akşam görmeden **duramıyorlar**. Bir şekilde vakit ayırıp, türlü işlerle bahane bularak sık sık bir araya gelip konuşuyorlar.”

*Şımartisene kukuk ıttı kayıksem pek hıvırt **tvaymast**, uyih irtet şıçı şımarta tunı huşıra.* (ÇS-5 2000: 231)

“Guguk kuşu yumurtalarını diğer kuşlar gibi çabuk **yapamaz**. Yedi yumurta yaptığında bir ay geçer.”

Epī niyeple te inlanaymastīp. (PŞ; s. 68)
“Hiçbir şekilde **anlayamıyorum.**”

Açasem ina hirış nimeh te kalaymarış. (IV; s. 79)
“Çocuklar ona karşı hiçbir şey **söyleyemediler.**”

Kuşsem man yulaşki vîhîtra vîysîrlançîş. Kuşlîh tupsa ilme şuk. Şru yaras tesettîm Mihala patne, ham şraymastīp. (PŞ; s. 71)
“Gözlerim son zamanlarda güçsüzleşti. Gözlük alamadım. Mihala’ya mektup yazayım dedim, kendim **yazamadım.**”

Hal’ vîsem pire aşşîpe ikkîş kîna mar, pîîm şemyipeh nikakkuyta şhlanaymaşşî. (HŞ; s. 317)
“Şimdi onlar sadece babasıyla ikisi değil, bütün aile birlikte **dolaşamazlar.**”

Kinona pıraymastīp, iranhi uroksene hatîrlenmelle. (ÇS-5 2000: 209)
“Sinemaya **gidemiyorum,** yarınki derslere hazırlanmam lazım.”

Mana kürşî yala çîneş ş î, vutlî arman yusamalla tet. Annüne kala, kaşşîr tavrînaymastīp pulî. (A. Talvir, Pîva Şulî Şinçe, Çıvaş literauri’nden; s. 45)
“Beni komşu köye çağırıyorlar. Ateş değirmeninin onarılması gerekiymiş. Annene söyle, akşam olmadan **dönemem** galiba.”

Olegîn avlanma vîhît şîtnî, kaçça tuhma manîn vîhît şîtmen, vun sakkîr ta tultarayman-ha epî. (KÇ; s. 83)
“Oleg’in evlenme zamanı geldi. Benim kocaya gitme vaktim gelmedi. On sekizi **dolduramadım** daha ben.”

Aça şuralnîranpa samayah vîhît irtrî, şaplah kaysa şurtaraymastīp. Epî ina Stella yat hurasşîn-ha. (ÇS, Yu.M; s. 175)
“Çocuk doğduğundan beri epeyi zaman geçti, yine de gidip **yazdıramadım.** Ona Stella adını vermek istiyorum.”

Epî untan kayran ıytaşşînçî, ançah ina çasah, çîrlenîskerne, pul’ nitsîna vîrttarçîş, untan tavrînaymarî te vîl. (İA, Yu.M; s. 135)
“Ona daha sonra sormak istiyordum ancak hastalanınca onu çabucak hastaneye yatırdılar. Sonra **dönemedi** o.”

Çîn hıpara pîtermelleççî. şuk, kalaymarî. Kalaymast’. Mînşîn tesen Sarpi Platune payan kunçeneh Sarşatlanpa purînat’. (ŞH; s. 219)
“Doğru haberi bildirmeliydi. Hayır **söyleyemedi. Söyleyemez.** Çünkü Sarpi Platune bugün gün boyu Sarşatlan ile yaşar.”

Pîîm çıvaş şarî kuşşul’peh yiçî şavîn çuhne. Ançah nim tuma ta şuk. Leş tînçene kaynî şınna kayalla şuttînçene şavîrsa kileyestîn... (KŞ; s. 206)

“Bütün Çuvaş ordusu gözyaşı döktü o zaman. Ancak yapacak bir şey yok. Öteki dünyaya göçmüş insanı geriye, bu dünyaya, **döndüremezsin**.”

*Avtobusran ansa yultım ta kaşçen kile şites teniççi te – **ilkireymerim***. (6-7/ 2000: 280)

“Otobüsten indim ve akşama kadar eve yetişeyim demiştim ama **yetişemedim**.”

*Şırman ku yençe titınsa tıma hevte **şitereyemen** tışman leş yençe şiriplense larnı*. (Saltaksem; s. 21)

“Irmağın bu tarafında durmak için güc **yetiremeyen** düşman, diğer tarafta güçlenip konuşlandı.”

*Hışantanpa intı tıvanımırsene hınana **çineymerstır**, şıntan ta namıs!* (A. Talvir, Pıva Şulı Şinçe, Çıvaş literatüründen; s. 49)

“Ne zamandan beri akrabalarımızı davet **edemiyoruz**. Utanç verici.”

*Mınşın paşırhi **asa ileymerin**?* (Vutkayık, HH; s. 83)

“Niçin biraz önce **hatırlayamadın**?”

*Un çuh hamır ta nim **ınlansa ileymerimır***. (ŞKŞ, ÇVK; s. 143)

“O zaman kendimiz de hiçbir şey **anlayamadık**.”

*Niyep te **hupırlasa ileyemen** vısene tışman!* (Saltaksem; s. 215)

“Hiçbir şekilde **kuşatamadı** onları düşman.”

*Kunpa nimısker te **türleteymerstıp***. (Tıtışu; s. 251)

“Bununla hiçbir şeyi **düzeltemem**.”

*Hirış nim in te **çineymerim**, şıla şırtrım kına*. (ŞŞ; s. 61)

“Hiçbir karşılık **veremedim**. Sadece dişlerimi ısırdım.”

*Laşana **şiyeymeri** kaşkır, ançah şimıl şikır tutansa pıhrı*. (ÇS-5 2000: 131).

“Atı **yiymedi** kurt ancak ihtiyaçtan ekmeğin tadına baktı.”

*Sergey mınşın şavın pek şürenine Val’ısır puşne nikam ta **pıleymeri** un çuh*. (KÇ; s. 72)

“Sergey’in niçin böyle yürüdüğünü Valı’dan başka hiç kimse **bilemedi** o zaman.”

3. Sonuç

Türkçenin en eski döneminden beri dilde var olan yeterlilik kavramı için geçmişten günümüze *u-*, *bil-*, *al-* ve *bol-* fiilleri kullanılmıştır. Bu fiillerden *bil-* ve *ol-*’ın Çuvaş Türkçesindeki karşılıklarının yeterlilik çekiminde kullanıldığı ve *ol-*’ın daha çok tercih edildiği görülmüştür.

Çuvaşçada yeterlilik anlamı için *-A pıl-*, *-mA ilkır-/sA ilkır-*, *-Ay* ve *-mA pultar-* yapıları kullanılmaktadır.

Çuvaşçada yeterlilik ifade etmek için oldukça yaygın kullanılan *-ma pultar-* yapısının cümleye kiplik anlam olarak yeterlilik, ihtimal/olasılık, izin ve rica anlamları kattığı görülmektedir.

Yeterlilik fiilinin olumsuzu ise *-AymA-* ekiyle yapılır. Bu biçim, bazı araştırmacıların yazdığının aksine kanaatimizce Eski Türkçe *u-* fiili ile ilgilidir. Bizim tespitlerimize göre yeterlilik fiilinin olumsuzunda kullanılan *-AymA-* eki, araştırmacılara *-Ay* ve *-mA* gibi iki ayrı ekin olduğunu; olumlu çekimde de *-Ay* diye bir ekin varlığını düşündürmüştür. Bize göre Çuvaş Türkçesindeki ek, Eski Türkçedeki *u-* ile ilgilidir. *-a il- > aye > ay* gibi bir izahtan *-a uma- > -AymA-* gelişmesi daha anlaşılabilir görünmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde Çuvaş Türkçesinde olumsuz yeterlilik fiilinin oluşumu ilginç bir şekilde Türkiye Türkçesindeki *-AmA-* ekiyle benzerlik göstermektedir. Böyle bir benzerliğin Türkçenin diğer lehçeleriyle değil de Oğuz grubunun bir temsilcisi olan Türkiye Türkçesi ile olması, ayrı bir önem arz etmektedir.

Örneklerin Alındığı Eserler:

A. Talvir, Pıva Şulı Şinçe, Çıvaş literauri'nden

Andreyev 1992 : Uçebnik Çuvaşskogo Yazıka Dlya Russkih, Çeboksarı.

Avır : Avır, Şupaşkar 2007. (Sergey Pavlov)

ÇAH : Çuvaş Alp Hikâyeleri, Ankara 2009. (Feyzi Ersoy)

ÇÇ 5-6, 1987 : Çıvaş Çilhi 5-6, Şupaşkar 1987.

ÇK : Çuvaşça Konuşalım, Ankara 2015. (Feyzi Ersoy)

ÇS, Yu.M : Çire Sıltıma, Yuratnı Mişirsır, Şupaşkar 1983. (Valentina El'bi)

ÇS-5 2000 : Çıvaş Sımahı 5, Şupaşkar 2000.

ÇVK : Çi Vırım Kun, Şupaşkar 1985. (Denis Gordeyev)

HU : Hıvel Uri, Şupaşkar 1997. (Vissarion Siniçkin)

HŞ : Hura Şıkır, Şupaşkar 1996. (İlpek Mikulayı)

IV : İltın Viçıra, Şupaşkar 1985. (Leonid Agakov)

İET : İšta Es, Tinis?, Şupaşkar 2007. (Hvetir Uyar)

İA, Yu.M : İmır Asra, Yuratnı Mişirsır, Şupaşkar 1983. (Valentina El'bi)

Kazbek, SŞ : Kazbek, Sıvır Şırmi, Şupaşkar 1999. (Vasilij Ektel)

KÇ : Kivak Çarşav, Şupaşkar, 1987. (Vissariyon Siniçkin)

KH, Yu.M : Kaççillı Hır, Yuratnı Mişirsır, Şupaşkar 1983. (Valentina El'bi)

KŞ : Kivak Şımren, Şupaşkar 1998. (Yuhma Mişşi)

MS : Maltanhi Savni, Şupaşkar 1993. (Valentina El'bi)

Petr Osipov, Elkey Tavraşı, Çıvaş literauri'nden

PŞ : Piççişıpe Şilli, Şupaşkar 1977. (Petr Osimov)

S.Aslan, Ahrat, Çıvaş literauri'nden

Saltaksem : Saltaksem, Şupaşkar 1975. (Leonid Agakov)

- ŞKŞ, ÇVK** : Şuhışlasa Kılarnı Şınlıh, Çi Vırım Kun, Şupaşkar 1985. (Denis Gordeyev)
ŞH : Şılıhlı Hirarım, Şupaşkar 1999. (Yuliya Silem)
ŞŞ : Şiltır Şumırı, Şupaşkar 1995. (Aleksandr Artem'yev)
- Tamık, Çıvaş literauri'nden
- Tapı** : Tapı, Şupaşkar 1986. (Nikolay Maksimov)
Titişu : Titişu, Şupaşkar 1978. (Kuprin, A. İ.)
Vutkayık, HH : Vutkayık, Hirihri Hir, Şupaşkar 1993. (Yuliya Silem)
VŞV : Vutpa Şulım Vitir, Şupaşkar 1982. (Şemen Elker)
6-7/ 2000 : Çıvaş Çilhi, 6-7, Şupaşkar 2000. (V. İ. Dimitriyev, V. A. Yegorova)

Kaynakça

- AĞCA, Ferruh (2007). "Maniheist ve Budist Türkçe Metinlerde, fiil + -mak + iyek bol- Yapısı Üzerine", *Türkbilig*, S. 14, s. 3-21.
- AKMAN ACUNGİL, Fulya (2015). "Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi Metinlerinde fiil + -ma+ bol- / bol- +fiil + -ma Yapısı ve Kiplik Anlamları", *Gazi Türkiyat*, Güz /17, s. 121-134.
- ARGUNŞAH, Mustafa (2013). *Çağatay Türkçesi*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- ARIKOĞLU, Ekrem (2007). "Tuva Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
- ARIKOĞLU, Ekrem (2011). *Hakas Türkçesi Grameri*, Ankara: Bengü Yayınları.
- DİRENKOVA, N. P (1940). *Grammatika Oyrotskogo Yazıka*, Leningrad.
- DURMUŞ, Oğuzhan (2009). *Çuvaşçanın Şekil Bilgisi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Levent Doğan), Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- ECKMANN, J. (1998). "Çağatayca", *Tarihî Türk Şiveleri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara: TKAE Yayınları.
- ECKMANN, J. (2009). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul: Kesit Yayınları.
- EDİSKUN, Haydar (1999). *Türk Dilbilgisi*, (6. Baskı), İstanbul: Remzi Kitabevi.
- ERGÖNENÇ AKBABA, Dilek (2007). "Nogay Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERGÖNENÇ AKBABA, Dilek (2011). *Kazak ve Nogay Türkçesi Yazı Dillerinde Tasvir Fülleri*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- GABAIN, Annemarie von (2007). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), (5. Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜLSEVİN, Gürer (2010). "Oğuzca Olmayan Türk Lehçelerindeki Oğuzca Unsurlar ve Bunlara Teorik Bir Yaklaşım", *Turkish Studies*, S 5/1.
- GÜNER, Galip (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- GÜZEL, Sinan (2012). *İlpek Mikulayı'nın "Tivatı Kun" Adlı Eseri Üzerinde Çuvaşça Dil İncelemesi (Giriş-Metin-Dizinler)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Mustafa Öner), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1997). *Harezm Türkçesi Grameri*, Ankara.
- KARA, Mehmet (2007). "Türkmen Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.

- KARTALLIOĞLU, Yavuz-YILDIRIM, Hüseyin (2007). “Azerbaycan Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
- KASAPÖĞLU ÇENGEL, Hülya (2007). “Kırgız Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
- KASAPÖĞLU ÇENGEL, Hülya (2012). “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi”, *Dil Araştırmaları*, Bahar 2012, S. 10, s. 17-81.
- KERİMOĞLU, Caner (2011). *Kiplik İncelemeleri ve Türkçe*, İzmir: Dinozor Kitabevi.
- KORKMAZ, Zeynep (1988). “Türkiye Türkçesinde “iktidar” ve “imkân” Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeler”, *TDAY Belleten 1959*, s. 107-124.
- LEVİTSKAYA, L. S. (1976). *İstoričeskaya Morfolođiya Čuvařskogo Yazuka*, Moskova.
- ÖZKAN, Nevzat (2007). “Gagavuz Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (2007). “Özbek Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
- PAVLOV, İ. P. (1965). *Hal’hi Čıvař Literatura Čilhi*, Şupařkar.
- SERGEYEV, L. P. (2005). *Glagol*, Şupaşkar.
- SERGEYEV, L. P. (2009). *Čıvař Čilhi, Morfolođi*, Şupařkar.
- SERGEYEV, L. P. (2010). *Čıvař Čilhi, Morfolođi*, Şupařkar.
- SERGEYEV, L. P.- ANDREYEVA, E. A.- KOTLEYEV, V. İ. (2012). *Čıvař Čilhi*, Şupařkar.
- SERGEYEV, L. P.- KOTLEYEV, V. İ. (1993). *Čıvař Čilhi*, Şupařkar.
- ŞAHİN, Hatice (2009). *Eski Anadolu Türkçesi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- TAMİR, Ferhat (2007). “Kazak Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
- UYGUR, Ceyhun Vedat (2007). “Karakalpak Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
- YAZICI ERSOY, Habibe (2007). “Başkurt Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
- YAZICI ERSOY, Habibe (2007). “Yeni Uygur Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
- YÜKSEL, Zühal (2001). “Kırım Türkçesinde Ol- Yeterlik Fiili”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 12/1, s. 417-425.
- YÜKSEL, Zühal (2007). “Kırım Tatar Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.

OSMANLI TÜRKÇESİNDE ARA BİÇİM-I: ARAPÇA ve FARŞÇA KELİMELER

Intermediate Forms in Ottoman Turkish-I: Arabic and Persian Words

Yavuz KARTALLIOĞLU*

Dil Araştırmaları, Bahar 2016/18: 103-124

Öz: Arapça ve Farsça alıntılar Türkçede kullandıkları andan itibaren Türkçeleşme sürecine girerek Türkçenin ses bilgisi kurallarına göre değişmeye başlar. Türkçeleşme sürecinde alıntıların geçirdiği ara biçim(ler), Arapça ve Farsça kelimelerin orijinal yazılışları değiştirilmediği için bugüne kadar açıkça belirlenememiştir. Arapça ve Farsça alıntılarının ara biçimleri, Osmanlı döneminde yaşayıp hem imlayı bilen hem de konuşmayı duyan ve bu ikisi arasındaki farklılıkları açıkça tespit edebilmiş olan çeviri yazılı metin yazarlarının eserleri aracılığıyla belirlenebilir. Bu makalede bazı Arapça ve Farsça alıntılarının Türkçeleşme süreçleri sırasıyla orijinal, ara ve Türkçeleşmiş biçimler olmak üzere takip edilmiş ve ‘ara biçim’ teriminin bir gramer terimi olması gerektiği savunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Arapça ve Farsça alıntılar, Türkçeleşme süreci, ara biçim

Abstract: Arabic and Persian borrowings experiences a Turkishification process and begins changing according to phonetics of Turkish language right after they enter into Turkish. The intermediate forms which borrowed words get in the Turkishification process could not have been determined up to now as the spelling of the Arabic and Persian borrowings did not change. The intermediate forms of Arabic and Persian borrowings can be specified by the transcription texts written by authors who lived in Ottoman period and knew spelling and pronunciation, and accordingly determining the differences between them. In the present article, the Turkishification process of Arabic and Persian borrowings is followed by original, intermediate and Turkishified forms respectively and it was claimed that “intermediate forms” must be accepted as a grammatical term.

Keywords: Arabic and Persian borrowings, the process of Turkishification, intermediate forms

Giriş

Batı Türkçesindeki Türkçeleşmiş alıntı kelimelerle ilgili incelemelerin özünü, sadece kelimenin alındığı dildeki orijinal biçimi tespit etmeye çalışmak oluşturmuş; alıntı kelimenin Türkçeleşirken geçirdiği süreçteki ara biçimleri üzerinde neredeyse durulmamıştır. Bunun sebebi ara biçimleri açıkça gösteren gerek sözlü gerekse yazılı malzemenin bulunmadığı düşüncesi ile hareket edilmiş olmasıdır. Hâlbuki pek çok alıntı kelimenin önce orijinal, sonra da Türkçeleşmiş biçimini andıran bir veya birden

* Doç. Dr. Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE. yavuzkartallioğlu@gmail.com. Gönderim Tarihi: 23.04.2016 / Kabul Tarihi: 26.05.2016

fazla ara biçiminin bulunması olağandır. Arapça ve Farsçadan Türkçeye geçen alıntı kelimelerin bir kısmı bir ses olayına uğrayarak hemen Türkçenin ses yapısına göre değişip Türkçeleşirken (*Tü.* avrat < *Ar.* ‘avret) bir kısmı da orijinal veya Türkçeleşmiş biçim arasında birkaç farklı ses olayı sonucunda ortaya çıkmış farklı ara telaffuz(lar) / biçim(ler) ile Türkçede yer almıştır (*Tü.* kaymakam < kayimmakam < kaimmakam < *Ar.* kâ’im-i makâm). İşte Arapça ve Farsça alıntı kelimelerin bir kısmının Türkçeleşme süreçlerindeki ara biçimlerinin tespit edilip incelenememesinin, hatta bugüne kadar ‘ara biçim (şekil)’ gibi bir gramer teriminin bulunmamasının en büyük sebebi imlalarının değişmez olmasına rağmen telaffuzların, telaffuz farklılıklarının Arap harfli yazıda gösterilmemesidir.¹ Yazının kalıcılığı ve tutuculuğu yüzünden hangi seslerin hangi yönde değişmekte oldukları (Karaağaç 2015: 23) ve kelimelerin nasıl telaffuz edildikleri ancak Türkçenin seslerinin Arap harflerine göre daha iyi kaydedildiği çeviri yazılı metinlerin verilerinin karşılaştırmalı olarak incelemesi ile mümkündür.

Alıntı kelimeler ses ve anlamca alındıkları yeni ortamlara uygun hâle getirilirler. Bu uygunlaştırmanın derecesini ise alımla şartları belirler (Karaağaç 2015: 23, 24). Alıntı kelimenin Türkçede son biçimini almadan, Türkçeleşmeden önce bir veya birden fazla aşamadan geçtiğini düşünen bazı araştırmacılar ara biçimleri kendilerine göre adlandırmaya çalışmışlar fakat belki de sayının azlığı sebebi ile bu adlandırmalarda ortaklık sağlayamamışlardır. Efrasiyap Gemalmaz, hem Türkçe hem de alıntı kelimelerin ara süreçlerini belirlemeyi şöyle ifade eder: “Bir dildeki geçmişte olmuş olan fonetik gelişmeleri pek az yanılma ile belirleyebileceğimiz gibi (eldeki verilerle dil öğelerinin daha önceki yapılarını yeniden kurma)” (Gemalmaz 1999: 6). Gemalmaz, *dil öğelerinin daha önceki yapılarını yeniden kurma* işini bazen delile bazen de fonetik kurallar dâhilinde muhtemel gelişmelere göre gerçekleştirir; Türkçe kökenli kelimeleri Eski Türkçeden itibaren önceki yapılarını yeniden kurarak Türkiye Türkçesine kadar getirir: etç. bat-ır-aq > bad-Ør-aq > bay-Ør-aq = bayrak (12), ean. qarındaş > qardaş > qardeş (?) > = kardeş (24). Alıntı kelimelerde de aynı yolu takip eder: frs. kethüdâ > *keyhüya > kaØhØya = kahya (13), arp. muhammet > *dial.* mehemmet > mehmet > memet = Mehmet (13), ‘aØiše > Øayişe > ØayØşe ? Ayşe (15), arp. fa’ide > faØide > fayide > fayØda = fayda (16), arp.-frs. qâ’imi maqâm > qayØmimaqam > qayØØmaqam = kaymakam (21). Efrasiyap Gemalmaz alıntı kelimelerin önceki yapılarını kurarken ya muhtemel fonetik gelişmeleri göz önünde bulundurmuş veya lehçe ve ağızlardaki örneklerden faydalanmıştır. Çalışmada yeterli delil olmadığı için² “arp. tennûr > tandır (24), frs. nerdûban > merdiven (28)” gibi alıntı kelimelerin önceki yapıları, ara biçimleri kurulmamıştır.³

Hasan Eren, *şimşek* kelimesini açıklarken “Eski *süğşek* biçiminin *süğşek > *şiğşek > *şivşek gibi birtakım ara duraklardan geçtikten sonra *şimşek* biçimini alması da normaldir.”

1 Mertol Tulum (2014: 17) “... Arapça ve Farsçadan alınma kelimelerin Türkçeleşme süreçleri, değişimler zamanında büyük ölçüde yazılışa aktarılmadığı için izlenemez durumda kalmış, ... bu mesele Osmanlı Türkçesi’nin bir karma dil görüntüsü kazanmasına yol açmıştır.” diyerek Türkçeleşme sürecinin Arap harfli imladan büyük ölçüde gözlemlenemez olduğunu ifade eder.

2 Arap harfli yazıdan özellikle alıntı kelimeler için değişimleri takip edebilmek neredeyse imkânsızdır. Çünkü Osmanlı Türkçesi yazımının en önemli özelliği Arapça ve Farsça kelimelerin yazılışlarının değiştirilmeden, olduğu gibi aktarılmasıdır. Bu durum önemli bir kural olmak yanında belli bir anlayışı da yansıtır. Bu anlayış bir bakıma eski yazımın önceliğidir ve doğru yazmak her şeyden önce dile girmiş Arapça ve Farsça kelimeleri kendilerine özgü biçimleri ve harfleriyle yazmak demektir (Tulum 2014: 77).

3 Bu makalede iki kelimenin de ara biçimleri çeviri yazılı metinler aracılığı ile gösterilmiştir.

(Eren 1999: 387) der. Eren'in burada kullandığı ara durak ifadesi, bir kelimenin son biçimini alıncaya kadar geçirdiği aşamaların tamamını ifade eder. *Çarşı* kelimesini ise “Türkçede çârû > çârşû biçimi benzeşme sonunda çarşı'ya çevrilmiştir” (Eren 1999: 81) diye açıklar ve bir adlandırma yapmaksızın ara durak olarak *çârşû* biçimini gösterir.

Musa Duman, “Gerek Arap harfli Türkçe metinlerde gerekse çeviri yazılı eserlerde birtakım Türkçe veya alıntı kelimelerin tek şekilli olmadıkları, gelişmeli şekillerinin yanında kalıplaşmış imlâlarının da yer aldığı görülmektedir.” diyerek alıntı kelimelerin Türkçeleşme sürecini gelişmeli şekil olarak adlandırır (Duman 2008: 178).

Volkan Coşkun, ses olaylarını sebep-sonuç bakımından incelediği bir yazısında bazı alıntı kelimeleri ara biçimleri ile birlikte gösterir: Far. di:va:r > EAT divar > ST duvar (Coşkun 2011: 357), Far. çeha:r-şenbe >> çeha:rşanba >> ça:rşanba > çarşanba > çarşamba > ST Çarşamba (Coşkun 2011: 359). Coşkun alıntı kelimelerin özgün, ara ve Türkçeleşmiş biçimlerinin tamamını “gelişmelerinde” kelimesi ile ifade eder; makalenin sonuç bölümünde “Ses olaylarının gelişiminde ara tanıklar mutlaka belirtilmelidir.” diyerek ara biçimleri ara tanık olarak adlandırmış olur (Coşkun 2011: 365).

Nurettin Demir ve Emine Yılmaz, ses olaylarının sistemini anlatırken “Bir sesin, aralarında ortak özellik bulunmayan bir sese dönüşmesi, ancak ara biçimlerden geçmesi ile mümkündür” (2011: 80) diyerek tod- > toz- > doy- değişiminde toz- kelimesini ara biçim olarak kabul ederler ve bunu ara biçim başlığı ile bir tablo hâlinde gösterirler. Alıntı kelimelerle ilgili ara biçim terimini kullanmamış olsalar da şu örnekte ara biçimi göstermişlerdir: Far. çârÿek > çeryek > çeyrek (2011: 95). Demir ve Yılmaz, gramerlerinde enklitikler konusunu işlerken de ara biçim terimini kullanırlar: kızı ile > kızı-y-ıla > kızıyla (2011: 98).

Sadettin Özçelik ise orijinal biçim ile Türkçeleşmiş biçim arasındaki biçime bir ad vermemiş, Türkçeleşme sürecinde var olduğunu düşündüğü biçimleri göstermekle yetinmiştir. Molla < mevlâ değişimini anlatırken “Kelimedeki değişim sırası şöyle olmalıdır: molla < monla < mevlâ < mevlânâ” (Özçelik 2004: 552) diyerek kelimenin Türkçeleşme sürecini, *mevlanın molla* biçimini almadan bir ara kullanımı olabileceğini tahmini olarak belirtir. Özçelik (2002)'te bazı Farsça kelimelerin Türkçeleşme süreçlerinde tahmini ara biçimler parantez içinde gösterilmiştir: pirinç (< birinç) < birinc (1035), rençper (< rençber) < rencber (1036), çakal (< şakal) < şagal (1036), tezgâh (< dezgâh) < dest + gâh (1037); tılsım (< tılısım) < tılısım (Özçelik 2004: 557). Özçelik, ara biçimden kelime olarak bahsetmese de verdiği bazı örneklerde ara biçimleri görmek mümkündür.

İnceleme

Önceki araştırmalarda yapıları yeniden kurma, ara durak, gelişmeli şekil, ara tanık ve ara biçim olarak tespit edilen yapılar, çok biçimlilik içinde yer alan bir kullanım sürecidir. Hauser & Mc Clellan, gündelik dille ortaya konmuş yazılı metinlerin dili ve üslubu için genel dört özellikten bahseder, bunlardan birincisi bu metinlerin ‘poli-vocal’ yani çok sesli olmalarıdır (Turan 2013: 346). Osmanlı dönemindeki bu çok seslilik, biraz Seyahatname gibi konuşma dili özelliklerinin yazıya yansıtıldığı az sayıdaki Arap harfli metinde, daha çok çeviri yazılı metinlerde Latin harfleri ile çok biçimli olarak

kayda alınmıştır. Çok biçimlilik daha önce Hazai⁴, Stachowski⁵, Tulum⁶, Duman⁷, Develi⁸, Gümüşkılıç⁹, Kartallıoğlu¹⁰ ve Yağmur'un¹¹ özellikle çeviri yazılı metinlerde gözlemledikleri bir konudur. Bu makale, çok biçimli olarak kaydedilen örnekleri orijinal, ara ve Türkçeleşmiş biçim olmak üzere üç başlıkta tasnif etmek ve 'ara biçim' ifadesinin aslında bir gramer terimi olması gerektiğini ortaya koymak için yazılmıştır.

Arapça ve Farsçadan Türkçeye geçen alıntı kelimelerin Türkçeleşme süreçlerinde uzun ünlülerin durumu çok önemlidir fakat bunu çeviri yazılı metinler aracılığı ile de belirlemek ve bilimsel sonuçlara ulaşmak mümkün değildir. Mertol Tulum "Arapça ve Farsçadan alınmış kelimelerle birlikte dile girmiş olan uzun ünlülerin bu yüzyıldaki durumunu ne Evliya'nın emsalsiz uygulamasını ihtiva eden Seyahatname'nin S nüshasına dayanarak, ne de çeviri yazılı metinlerin yardımı ile tam olarak belirlemek mümkündür. Uzun ünlülerle ilgili asıl kaynaklar (gramerler de dâhil) çeviri yazılı metinlerdir; ama başta, Meninski'nin abidevi sözlüğü olmak üzere, çeviri yazılı metinlerin bu meseleyle ilgili malzemeleri konuyu 17. ve 18. yüzyıllar için dahi aydınlatmaya yetmez." (Tulum 2002: 925) diyerek Seyahatname ve Meninski'nin sözlüğünün de uzun ünlüler konusunda yetersiz kaldığını ifade eder. Bu sebeple makalede uzun ünlülerin kısalması ile oluşan ara biçimlere yer verilememiştir.

Mertol Tulum, özellikle alıntı kelimelerin sadece Türkiye Türkçesi içinde değil, genel Türkçe içinde durumlarını değerlendirmede 'her kelimenin kendi tarihi vardır' şeklindeki yeni gramer anlayışının öne çıkarılması gereklidir (Tulum 2002: 948) tespitinde bulunur. Burada bir makale sınırları dâhilinde, ara biçimlerinin açıkça görülebildiği bazı Arapça ve Farsça alıntılarının Türkçeleşme süreçleri sırasıyla orijinal, ara ve Türkçeleşmiş biçimler olmak üzere takip edilmiş ve Türkçeleşme süreçleri kelime kelime ortaya konmaya çalışılmıştır.¹²

I. Arapça Kelimeler

çifit < Ar. cehûd

Çifit kelimesinin Türkçeleşme sürecinde önce /e/ ünlüsü yuvarlaklaşarak /ü/ olur ve cühûd ara biçimi oluşur: cühûd (Meninski 1680: 486). Sonra /c/ ve /d/ ünsüzleri tonsuzlaşarak /ç/ ve /t/ olur, /h/ ünsüzü de /f/'ye dönüşür ve çüfut ara biçimi oluşur: çüfut (Meninski 1680: 486). Üçüncü ara biçim olan çufut /ü/ ünlüsünün art damaksıllaşması ile oluşur: çufut (Meninski 1680: 486, 537); çufut çufut (Clodius 1730: 310). Dördüncü ara biçimde ilk hece ünlüsü düzleşerek /ı/ olur ve çifut ara biçimi oluşur: çifut çyfüt

4 bk. Hazai 1973.

5 bk. Stachowski 1998.

6 bk. Tulum 2011.

7 bk. Duman 1995.

8 bk. Develi 1995.

9 bk. Gümüşkılıç 2005.

10 bk. Kartallıoğlu 2011.

11 bk. Yağmur 2013.

12 İncelemeye bir tür ileri şekil olarak adlandırılabilir "bezergen baeferghien (Argenti 1533: 142), kehlibar (Sami 1901: 619), şefteli sceffitelj (Argenti 1533: 240), şefteli şeftelu (Clodius 1730: 498), zerdelü (Meninski 1680: 1943)" gibi biçimler dâhil edilmemiştir.

(Zenker 1866: 359). Türkçeleşmiş biçim şu eserlerde vardır: *Yehud, cühud* günl. *çifit, çifut* (Yavuzarslan 2010: 184, 205); *çifit* *chifit* (Hagopian 1907: 477).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan dört ara biçimi vardır: c ü h û d, ç ü f u t, ç u f u t, ç ı f u t. Bu verilere göre kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü. çifit < çifut < çufut < çüfut < cühûd < Ar. cehûd.*

divit < Ar. devât

Divit kelimesinin Türkçeleşme sürecinde /a/ ünlüsü ön damaksıllaşarak /i/ olur ve *devit* ara biçimi oluşur: *devit* (Davids 1832: 146); *devit* (Bianchi 1843: I, 565). Türkçeleşmiş biçim ilk olarak Valentino'da geçer: *divit* (Yağmur 2015: 260), *divit* diuit (Adamović 2009: 159); *divit* diuit (Siemieniec-Golaś 2005: 121); *devât* günl.¹³ *divit* (Meninski 1680: 581); *divit* (Vaughan 1709: 88); *divit* (Viguiet 1790: 43).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan bir ara biçimi vardır: d e v i t. Buna göre kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü. divit < devit < Ar. devât.*

findık < Ar. funduk

Findık kelimesinin Türkçeleşme sürecinde ilk hecedeki /u/ ünlüsü düzleşerek /ı/ olur ve *funduk* ara biçimi oluşur: *funduk* *funduch* (Carradori 1650: 153); *funduk* *fendook* (Boyd 1842: 172). Türkçeleşmiş biçim şu eserlerde görülür: *findık* *fyndyq* (Sami 1883: 782); *findık* (Yavuzarslan 2010: 344, 354); *findık* *findık* (Hagopian 1907: 474).¹⁴

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan bir ara biçimi vardır: f ı n d u k. Buna göre Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü. findık < funduk < Ar. funduk.*

hamur < Ar. hamîr

Hamur kelimesinin Türkçeleşme sürecinde /i/ ünlüsü art damaksıllaşarak /ı/ olur ve *hamır* ara biçimi oluşur; bu şekil Meninski tarafından konuşmaya ait bir veri olarak kaydedilmiştir: *hamîr* *hâmîr* günl. *hamır* (Meninski 1680: 317); *hamır* *hamîr* (Hagopian 1907: 472). Türkçeleşmiş biçim ilk olarak Argenti'de görülür: *hamur* *chamúr* (Adamović 2009: 180); *hamur* *chamur* (Siemieniec-Golaś 2005: 74); *hamur* (Carradori 1650: 170); *hamúr* *hâmúr* (Meninski 1680: 317).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan bir ara biçimi vardır: h a m ı r. Buna göre kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü. hamur < hamır < Ar. hamîr.*

kalaba(lık) < Ar. galebe(lık)

Kalaba(lık) kelimesinin Türkçeleşme sürecinde /e/ ünlüleri art damaksıllaşarak /a/ olur ve *galaba* ara biçimi oluşur: *galaba* *ghalaba* (Clodius 1730: 432). Türkçeleşmiş

13 günl. kısaltması makale boyunca "halk arasında kullanılan dil, konuşma dili" anlamında kullanılacaktır.

14 Kelimenin Türkçeleşmiş biçimi, bazı daha erken tarihli Osmanlı Türkçesi metinlerinden tanıklanabilir. Mesela 1556 tarihli Kitâb-ı İlâc-nâme'de "findık" biçimi vardır (Yağmur 2014: 59).

biçim ilk olarak Argenti'de görülür: *kalabaluk* chalabalúch (Adamović 2009: 192), *kalabalık* chalabalich (Carradori 1650: 197), *galebelik*, *galebelik* gálebelik, gálebelik günl. *kalabalık* (Meninski 1680: 789, 1082).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan bir ara biçimi vardır: g a l a b a. Buna göre Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* kalaba(lık) < galaba(lık) < *Ar.* galebe.

kaymakam < Ar. kâ'im-i makâm

Kaymakam kelimesinin Türkçeleşme sürecinde tamlama i'si düşer ve *kaimmakam* (mekam) ara biçimi oluşur: *kâimmekâm* (Meninski 1680: 1081), *kaim mekam* (Clodius 1730: 356), *kaimmekam* (Sami 1883: 809). Sonra iki ünlü arasında çatışmayı gidermek için /y/ ünsüzü türer ve ikinci ara biçim olan *kayimmakam* oluşur: *kayimmakâm* qâim-maqâm (Bianchi 1843: II, 298), *kayimmakam qayim maqam* (Hagopian 1907: 126). Türkçeleşmiş biçim ilk olarak Montabarno'da geçer: *kaymekam* caimekam (Rocchi 2014: 125), *kaymakam* kaimakam (Siemieniec-Golaś 2005: 30), *kaymekam* kajmekam (Harsany 1672: 57), *kaymakam* (Meninski 1680: 1081).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan iki ara biçimi vardır: k a i m m a k a m, k a y i m m a k a m. Bu verilere göre Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* kaymakam < kayimmakam < kaimmakam < *Ar.* kâ'im-i makâm.

kına < Ar. hinnâ

Kına kelimesinin Türkçeleşme sürecinde önce /n/ ünsüzleri tekleşir ve *hina* ara biçimi oluşur: *hina* (Clodius 1730: 647). Sonra ikinci ara biçim olan *hına* /i/ ünlüsünün art damaksillaşarak /i/ya dönüşmesi ile oluşur: *hına* (Meninski 1680: 854), *hına* (Hindoğlu 1838: 212), *hına* (Zenker 1866: 395). Türkçeleşmiş biçim ilk olarak Argenti'de geçer: *kına* chná (Adamović 2009: 199), *hınâ*¹⁵ günl. *hına* günl. *kına* (Meninski 1680: 854), *kına* kynna (Clodius 1730: 647), *kına* kynna (Holderman 1730: 86).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan iki ara biçimi vardır: h i n a, h ı n a. Bu verilere göre kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* kına < hina < hina < *Ar.* hinnâ.

misafir < Ar. musâfir

Misafir kelimesinin Türkçeleşme sürecinde önce /u/ ünlüsü ön damaksillaşarak /ü/ olur ve *müsafir* ara biçimi oluşur: *müsafir* musafir (Adamović 2009: 215), *müsâfir* (Meninski 1680: 1322), *müsafir* (Yavuzarslan 2010: 804), *müsafir* mûsafir (Hagopian 1907: 59). Türkçeleşmiş biçim ilk önce Molino'da kaydedilmiştir: *misafir* (Siemieniec-Golaś 2005: 28), *misafir* (Hindoğlu 1838: 436).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan bir ara biçimi vardır: m ü s a f i r. Buna göre Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* misafir < müsâfir < *Ar.* musâfir.

15 Meninski uzun ünlülü hinâ şeklini kaydetmiş ve konuşma dilinde uzun ünlünün kısaltıldığını göstermiştir.

mutfak < Ar. matbah

Mutfak kelimesinin Türkçeleşme sürecinde önce ilk hecedeki /a/ ünlüsü yuvarlaklaşarak /u/ olur ve *mutbah* ara biçimi oluşur: *mutbah* mutbach (Clodius 1730: 157), *mutbah* moutbah (Priendl 1791: 55); *mutbah* (Mallouf 1863: 735). Sonra son sesteki /h/ süreksizleşerek /k/ olur ve ikinci ara biçim olan *mutbak* oluşur: *mutbak* (Siemieniec-Golaś 2005: 81). Üçüncü ara biçim /b/'nin süreklileşerek /v/ olması ile oluşan *mutvak* biçimidir: *mutvak* (Mallouf 1863: 735). Türkçeleşmiş biçim sadece Mallouf'ta konuşmadaki biçim kaydı ile geçer: *mutbah*, *mutvak* mouthbakh, mouthvaq günl. *mutfak* moutfaq (Mallouf 1863: 735, 1269).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan üç ara biçimi vardır: m u t b a h, m u t b a k, m u t v a k. Bu verilere göre kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* mutfak < mutvak < mutbak < mutbah < *Ar.* matbah.

müftü < Ar. muftî

Müftü kelimesinin Türkçeleşme sürecinde önce /u/ ünlüsü ön damaksillaşarak /ü/ olur ve *muftî* ara biçimi oluşur: *muftî* (Meninski 1680: 1302). İkinci ara biçim /î/ ünlüsünün kısalması ile oluşur: *mufti* mufti (Davids 1832: 10), *mufti* mufti (Jaubert 1833: 41), *mufti* mufti (Hindoğlu 1838: 452). Türkçeleşmiş biçim ilk olarak Viguier'de görülür: *müftü* muftu (Viguier 1790: 406), *müftü* muftu (Hindoğlu 1838: 452).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan iki ara biçimi vardır: m ü f t î, m ü f t i. Buna göre Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* müftü < müfti < müftî < *Ar.* muftî.

ömür < Ar. ‘umr

Ömür kelimesinin Türkçeleşme sürecinde /u/ ünlüsü ön damaksillaşarak /ü/ olur ve *ümr* ara biçimi oluşur: *ümr* (Harsany 1672: 10), *ümr* um'r (Vaughan 1709: 94), *ümr* (Clodius 1730: 18). Daha sonra /ü/ ünlüsü genişleyerek /ö/ olur ve ikinci ara biçim olan *ömr* oluşur: *ömr* *omr* (Carradori 1650: 266), *ömr* éumr (Hindoğlu 1838: 330), 'ömr' eumr (Boyd 1842: 9). Türkçeleşmiş biçim ilk olarak Argenti'de tespit edilmiştir: *ömür* omür (Adamović 2009: 222), *ömür* *omur* (Carradori 1650: 266).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan iki ara biçimi vardır: ü m r, ö m r. Buna göre Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* ömür < ömr < ümr < *Ar.* umr.

saat(ler olsun) < Ar. sıhhat(ler olsun)

Saat(ler olsun) yapısında ara biçim /ı/ ünlüsünün genişleyerek /a/ olması ile oluşur; Meninski ara biçimi konuşmaya ait olarak gösterir: *sıhhatler ola* sıhhatler günl. *sahhatler ola* sâhhâtler (Meninski 1680: 1531).¹⁶

16 *Sıhhat* kelimesinin *sahhat* şeklini almasında Osmanlı Türkçesinde *saat* kelimesinin *sahat* olarak telaffuz edilmiş olması etkilidir: saat, sahat *saât*, *sahât* (Argenti 1533: 227); sahat *ḡahat* (Harsany 1672: 5); saat, sahat *saet*, *fahat* (Clodius 1730: 279); sahat (Holderman 1730: 71); sahat (Priendl 1791: 7); saat, sahat (Hindoğlu 1838: 261). Boşnakçada da kelime Osmanlı konuşma dili üzerinden geçtiği için sahat şeklindedir: *sahat*, *sat*, *sahat-kula* (Škalić 1966: 524).

Bu yapının Osmanlı Türkçesinde telaffuz edilmiş olan bir ara biçimi vardır: s a h h a t (ler olsun); Türkçedeki son biçimini şu yolla almıştır: saat < sahhat < sıhhat(ler olsun).

simit < Ar. semîd

Simit kelimesinin Türkçeleşme sürecinde önce /i/ ünlüsü kısalarak /i/ olur ve *semid* ara biçimi oluşur: *semid* (Meninski 1680: 1596). Daha sonra ikinci biçim /e/ ünlüsünün daralarak /i/ olması ile oluşur: *simid* (Meninski 1680: 1596), *simid* (Hindoğlu 1838: 275), *simid* *symid* (Bianchi 1843: I, 556). Türkçeleşmiş biçim ilk olarak Seyahatname’de kaydedilmiştir: *simit* (Duman 2005: 311), *simit* (Carradori 1650: 295), *simit* *simit* (Clodius 1730: 710).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan iki ara biçimi vardır: s e m i d, s i m i d. Bu verilere göre Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* simit < simid < semid < Ar. semîd.

sofra < Ar. sufre

Sofra kelimesinin Türkçeleşme sürecinde önce /e/ ünlüsü art damaksillaşarak /a/ olur ve *sufra* ara biçimi oluşur: *sufra* (Carbognano 1794: 608). Türkçeleşmiş biçim ilk olarak Georgievic’te kaydedilmiştir: *sofra* *tsophra* (Yağmur 2013: 625), *süfret* günl. *sofra* (Meninski 1680: 1605), *sofra* *sofrá* (Vaughan 1709: 90), *sofra* (Clodius 1730: 382), *sofra* (Holderman 1730: 104).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan bir ara biçimi vardır: s u f r a. Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* sofr a < sufra < Ar. sufre.

sokak < Ar. zukâk

Sokak kelimesinin Türkçeleşme sürecinde önce /u/ ünlüsü genişleyerek /o/ olur ve *zokak* ara biçimi oluşur: *zokâk* *zoqâq* (Bianchi 1843: II, 960), *zokak* (Manissadjian 1893: 172). Türkçeleşmiş biçim ilk olarak Argenti’de geçer: *sokak* *socchâch* (Adamović 2009: 236), *sokak* *sochach* (Carradori 1650: 297), *zukâk* günl. *sokak* (Meninski 1680: 1604).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan bir ara biçimi vardır: z o k a k. Buna göre Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* sokak < zokak < Ar. zukâk.

tabak < Ar. debbâg

Tabak kelimesinin Türkçeleşme sürecinde /d/ ve /g/ ünsüzleri tonsuzlaşarak /t/ ve /k/, /e/ ünlüsü art damaksillaşarak /a/ olur ve *tabbâk* ara biçimi oluşur; bu ara biçim Meninski tarafından konuşmaya ait olarak gösterilmiştir: *debbâg* günl. *tabbâk* *tâbbâk* (Meninski 1680: 558). Türkçeleşmiş biçim şu eserlerde görülür: *tabak* (Hindoğlu 1838: 219), *debbağ* *debbâgh* günl. *tabak* *thabbâq* (Bianchi 1843: II, 1148), *debbağ* günl. *tabak* (Yavuzarslan 2010: 236), *debbag* *débbagh* günl. *tabak* *tabakh* (Hagopian 1907: 275).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan bir ara biçimi vardır: t a b b â k. Buna göre kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* tabak < tabbâk < *Ar.* debbâg.

tandır < Ar. tennûr

Tandır kelimesinin Türkçeleşme sürecinde önce /n/ ünsüzlerinden ikincisi aykırılarak /d/ olur ve *tendur* ara biçimi oluşur: *tendur* téndour (Hindoğlu 1838: 168), *tendûr* (Zenker 1866: 312). İkinci ara biçim olan *tandır* /e/ ünlüsünün art damaksillaşarak /a/'ya gelişmesi ile oluşur: *tennûr* günl. *tandır* (Meninski 1680: 1696), *tandır* tandour (Hindoğlu 1838: 168), *tandır* tandour (Pihan 1847: 269). Türkçeleşmiş biçim ilk olarak Seyahatname'de geçer: *tandır* (Duman 2005: 317), *tannûr*; *tendûr* günl. *tandır* tandyr (Zenker 1866: 312, 316).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan iki ara biçimi vardır: t e n d u r, t a n d u r. Buna göre kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* tandır < tandur < tendur < *Ar.* tennûr.

II.Farsça Kelimeler

abanoz < Far. âbnûs

Abanoz kelimesinin Türkçeleşme sürecinde önce orta hecede /a/ ünlüsü türer; böylece *abanus* ara biçimi oluşur ve bu ilk ara biçim Carradori (1650: 48)'de kaydedilmiştir: *abanus*. İkinci ara biçim /u/ ünlüsünün genişleyerek /o/ ünlüsüne dönüşmesiyle oluşan *abanos* biçimidir; bu ara biçim pek çok çeviri yazılı metinde kaydedilmiştir: *abanos* (Siemienieć-Golaś 2005: 110, Clodius 1730: 183, Mallouf 1863: 7, Zenker 1866: 5). Kelimenin Türkçeleşmiş biçimi 18. yüzyılın sonunda Viguier'de geçer: *abanoz* (Viguier 1790: 377).

Kelimenin Osmanlı döneminde telaffuz edilmiş olan iki ara biçimi vardır: a b a n u s, a b a n o s. Bu verilere göre Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* abanoz < abanos < abanus < *Far.* âbnûs.

ahır < Far. ahûr

Ahır kelimesinin Türkçeleşme sürecinde /u/ ünlüsü genişleyerek /o/ ünlüsüne dönüşür ve *ahor* ara biçimi oluşur. Bu ara biçim pek çok çeviri yazılı metinde kaydedilmiştir: *ahor* achor (Siemienieć-Golaś 2005: 125), *âhor*, *ahor* (Meninski 1680: 263), *ahor* achor (Clodius 1730: 116), *ahor* (Priendl 1791: 67), *ahor* akhor (Davids 1832: 145), *ahor* akhor (Jaubert 1833: 29), *ahor* akhor (Boyd 1842: 191), *ahor* akhor (Barker 1854: 3), *ahor* (Zenker 1866: 19), *ahor* (Manissadjian 1893: 254), *ahor* akhor (Hagopian 1907: 92). Türkçeleşmiş biçim ilk olarak Molino'da tespit edilmiştir: *ahır* achr (Siemienieć-Golaś 2005: 138), *ahır* acher (Carradori 1650: 53), *ahır* aqher (Viguier 1790: 377), *ahır* (Yavuzarslan 2010: 36). Ayrıca Manissadjian asli biçim ile ara biçimi, Hindoğlu da ara biçim ile Türkçeleşmiş biçimi yan yana kaydetmişlerdir: *ahır*, *ahor* (Manissadjian 1893: 105, 254), *ahor*; *ahır* aqhor, aqher آخر (Hindoğlu 1838: 16).

Kelimenin Osmanlı döneminde telaffuz edilmiş olan bir ara biçimi vardır: a h o r. Bu verilere göre Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* ahır < ahor < *Far.* ahûr.

armut < *Far.* emrûd¹⁷

Armut kelimesinin Türkçeleşme sürecinde /e/ ünlüsü art damaksıllaşarak /a/ ünlüsüne dönüşür ve /m/, /r/ ünsüzleri arasında yer değiştirme meydana gelir, böylece *armud* ara biçimi oluşur. Türkçeleşme süreci ile ilgili ilk önemli bilgi Meninski'de vardır; Meninski kelimenin günlük dilde, yani konuşma dilinde *armud* olarak telaffuz edildiğini kaydeder: *emrûd* günl. *armud* (Meninski 1680: 288). Şu metinlerde de asli ve ara biçim yan yana kaydedilmiştir: *emrûd*, *armud* (Duman 1995: 222), *emrud*, *armud* (Clodius 1730: 550), *emrud*, *armud* émroud, armoud (Hindoğlu 1838: 66), *armud*, *emrud* armood, emrood (Boyd 1842: 79, 172), *armud*, *emrûd*, *enburûd* (Zenker 1866: 31, 96). Üç metinde sadece ara biçim gösterilmiştir: *armud* (Siemieniec-Golaş 2005: 110), *armud* (Manissadjian 1893: 85), *armud* armoud (Hagopian 1907: 56). Türkçeleşmiş biçim olan *armut* Argenti'de geçer: *armut* armútt (Adamović 2009: 132).

Kelimenin Osmanlı döneminde telaffuz edilmiş olan bir ara biçimi¹⁸ vardır: a r m u d; Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* armut < armud < *Far.* emrûd.

ayna < *Far.* âyîne

Ayna kelimesinin Türkçeleşme sürecinde /i/ ünlüsü vurgusuzlaşarak düşer, böylece *ayne* ara biçimi oluşur: *ayne* (Megiser 1612: 85), *ayne* aine (Carradori 1650: 67), *ayne* (Priendl 1791: 106). Bianchi bu ara biçimin konuşma dilinde *ayna* biçiminde olduğunu kaydederek ara biçimi sağlamlaştırmış olur: *ayne* aîne günl. *ayna* aîna (Bianchi 1843: II, 31). Çeviri yazılı metinlerin çoğunda asli biçim ile Türkçeleşmiş biçim yan yanadır: *âyîne* günl. *ayna* (Meninski 1680: 307), *ayine*, *ayna* ajine, aina (Clodius 1730: 732), *ayine*, *ayna* ayiné (Viguiet 1790: 178), *ayna*, *ayine* ayiné (Hindoğlu 1838: 96), *ayine*, *ayna* ajiné, aina (Manissadjian 1893: 106, 257). Sadece Türkçeleşmiş biçim şu eserlerde geçer: *ayna* *ainá* (Adamović 2009: 135), *ayna* *aina* (Siemieniec-Golaş 2005: 84), *ayna* *ainah* (Boyd 1842: 191), *ayna* *ainah* (Edwin 1877: 68).

Kelimenin Osmanlı döneminde telaffuz edilmiş olan bir ara biçimi¹⁹ vardır: a y n e. Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* ayna < ayne < *Far.* âyîne.

beter < *Far.* bedter

Beter kelimesinin Türkçeleşme sürecinde /d/ ünsüzü tonsuzlaşarak /t/ ünsüzüyle benzeşir ve *better* ara biçimi oluşur. Bu ara biçim üç metinde kaydedilmiştir: *better* (Harsany 1672: 64); *better*, *beter* bétter, bétér (Hindoğlu 1838: 110); *bedter*, *better*, *beter*

17 Steingass (2005: 39, 100)'ta kelimenin "armûd, amrût, amrûd" olmak üzere üç farklı telaffuzu gösterilir. Kelimenin kökeninin "emrûd" olarak kabul edilmesinin sebebi Meninski'nin kelimeyle ilgili yazı dili kayıdır.

18 Mallouf 19. yüzyılın ortasında kelimeyi dört şekilli olarak kaydeder: *emrud*, *emrut*, *armud*, *armut* émrou, émroud, armoud, armout (Mallouf 1863: 39, 116). Bu kayıt, /d/ ünsüzünün tonsuzlaşarak /t/ ünsüzüne dönüşmüş *emrut* telaffuzunun da bulunduğunu gösterir ama bu yaygın bir telaffuz değildir.

19 Zenker'de asli şeklin kısaltarak ünlü düşmesi olmaksızın art damaksıllaştığı *ayına* şekli de kaydedilmiştir: *ayine*, *ayına* ajine, ajyna (Zenker 1866, 155).

bédter, béttér, bétér (Hagopian 1907: 290). Hagopian'ın üç biçimi yan yana kaydetmesi imlanın etkisiyledir. Meninski konuşma dilinde kelimenin Türkçeleşmiş biçiminin kullanıldığını göstermiştir: *bedter* günl. *beter* (Meninski 1680: 387). Zenker'de asli ve Türkçeleşmiş biçimler yan yanadır: *bedter*, *beter* (Zenker 1866: 181).

Kelimenin Osmanlı döneminde telaffuz edilmiş olan bir ara biçimi vardır: b e t t e r; Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* *beter* < *better* < *Far.* *bedter*

bezirgân < Far. bâzârgân

Bezirgân kelimesinin Türkçeleşme sürecinde orta hecedeki /a/ ünlüsü daralarak /ı/ ünlüsüne değişir ve *bazırgan* ara biçimi oluşur: *barzıgan* barzeghian (Carradori 1650: 75), *bazırgan* basyrgian (Clodius 1730: 400), *bazırgân*, *bazırgen*, *bâzârgân* bazyrgân, bazyrgen (Zenker 1866: 162). Bianchi, bu ara biçimin konuşma dilinde kullanıldığını belirtir: *bâzârgân bâzârguiân* günl. *bâzırgân bâzyrguiân* (Bianchi 1843: II, 478). Daha sonra /ı/ ünlüsü ön damaksillaşarak /i/ ünlüsüne dönüşür ve ikinci ara biçim olan *bazırgan* biçimi oluşur: *pazırgan pasırgan* (Megiser 1612: 92); *bazırgan* basirghian (Siemieniec-Golaś 2005: 33), *bazırgan* (Vaughan 1709: 81), *bazırgan* (Priendl 1791: 8); *bazırgan* (Davids 1832: 146); *bazırcan* bazirdzsan (Schroeder 1835: 122), *bazargan*, *bazırgan* bazarguian, bazirguian (Hindoğlu 1838: 101), *bazırgan* (Barker 1854: 10). /i/'li ara biçim diğer biçime göre daha yaygın olarak telaffuz edilmiştir. Meninski ve Bianchi, /i/'li ara biçimin konuşmada kullanıldığını söyleyerek ara biçimi ispatlamış olurlar: *bâzârgân* günl. *bâzırgân* (Meninski 1680: 379), *bâzârgân* bâzârguiân günl. *bâzırgân* bâzırguiân (Bianchi 1843: II, 357). Viguier ve Mallouf, iki ara biçimi de göstermişlerdir: *bazırgan*, *bazırgan* bazerguian, bazirguian günl. *bazıryan* (Viguier 1790: 176, 343), *bazırgan*, *bezirgen* bazerguian, bézirguén (Mallouf 1863: 178). Mallouf, aynı zamanda kelimenin ilk hecesindeki /a/ ünlüsünün de ön damaksillaşarak /e/'ye döndüğünü gösteren tek eserdir.

Kelimenin Osmanlı döneminde telaffuz edilen iki ara biçimi vardır: b a z ı r g a n, b a z ı r g a n. Bu verilere göre Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* *bezırgan* < *bazırgan* < *Far.* *bâzârgân*.

çarşamba < Far. çâr/çihâr+şembe

Çarşamba kelimesinin Türkçeleşme sürecinde asli biçimdeki /b/ ünsüzünden önceki /n/, çift-dudak ünsüzü olan /m/'ye dönüşür ve *çar/çihârşembe* ara biçimi oluşur: *çarşembe* ciarsc-embe (Siemieniec-Golaś 2005: 103), *çârşembe*, *çihârşembe* (Meninski 1680: 515), *çar şembe* *ciar sémbe* (Clodius 1730: 171), *çarşembe* tscharschembe (Priendl 1791: 17), *çârşembe çârşembe* (Zenker 1866: 340), *çeharşembe* tchehar shembah (Davids 1832: 119). Daha sonra *şembe* morfemindeki /e/ ünlüsü art damaksillaşarak /a/ ünlüsüne dönüşür ve ikinci ara biçim oluşur: *çarşamba* ciarsciambé (Adamović 2009: 150). Kelimenin Türkçeleşmiş biçimi şu eserlerde kaydedilmiştir: *çarşamba* tcharchamba (Viguier 1790: 403), *çarşamba* çiarşamba (Carbonano 1794: 559).

Kelimenin Osmanlı döneminde telaffuz edilen iki ara biçimi vardır: ç a r ş e m b e, ç a r ş a m b e. Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* *çarşamba* < *çarşambe* < *çarşembe* < *Far.* *çârşembe*

çarşı < Far. çâr/çehârsû

Çarşı kelimesinin Türkçeleşme sürecinde uzun ünlüler kısılır, /s/ ünsüzü de /ş/ ünsüzüne dönüşür ve *çarşu* ara biçimi oluşur: *çârsû*, *çehârsû* günl. *çarşu* (Meninski 1680: 514, 517), *çarşu* tchiarchu (Holderman 1730: 106), *çarşu* tcharshu (Davids 1832: 143), *çarsu*, *çarşu* tjarsou, tjarchou (Hindoğlu 1838: 175), *çarşu* tchiarshoo (Boyd 1842: 192), *çârsu* tchârsou günl. *çârşu* tchârçhou (Bianchi 1843: II, 359), *çarşu* tchiarshoo (Edwin 1877: 68). Meninski ve Bianchi ara biçimin konuşma dilinde kullanıldığını kaydederek ara biçimi sağlamlaştırmış olurlar. Zenker, konuşma dilinde hem ara biçimin hem de Türkçe biçimin kullanıldığı bilgisini kaydeder: *çârsu* çârsu günl. *çârşu*, *çârşu* çârşu, çârşy (Zenker 1866: 340). Kelimenin Türkçeleşmiş biçimi şu eserlerde geçer: *çarşı* ciarsci (Adamović 2009: 151); *çarşı* tcharche (Viguiet 1790: 402). Hagopian asli, ara ve Türkçeleşmiş biçimi bir arada kaydeder: *çarsu*, *çarşu*, *çarşı* *charsou*, *charshou*, *charshî* (Hagopian 1907: 150, 262).²⁰

Kelimenin Osmanlı Türkçesinde telaffuz edilmiş olan ara biçimi şudur: ç a r ş u. Buna göre Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü. çarşı < çarşu < Far. çârsû*.

çilingir < Far. cilânger

Çilingir kelimesinin Türkçeleşme sürecinde ön sesteki /c/ ünsüzü tonsuzlaşarak /ç/ ünsüzüne, /a/ ünlüsü de ön damaksillaşarak /i/’ye dönüşür ve *çilingir* ara biçimi oluşur: *cilânger*, *çilingir*, *çilingir* (Meninski 1680: 530), *çilingir*, *cilanger* çilingier, çilangier (Clodius 1730: 698), *çelingir*, *çilingir* tchelinguer, tchilinguir (Bianchi 1843: II, 1027), *çilingir*, *çilingir* çilingir, çilingir (Zenker 1866: 364). Meninski, kelimenin asli, ara ve Türkçeleşmiş biçimini kaydederek süreci gösterir. Kelimenin sadece Türkçeleşmiş biçimi şu eserlerde görülür: *çilingir* cilinghir (Siemieniec-Golaś 2005: 34), *çilingir* cilinghir (Carradori 1650: 108), *çilingir* tjilinguir (Hindoğlu 1838: 187), *çilingir* chilingir (Hagopian 1907: 478).

Kelimenin Osmanlı Türkçesinde telaffuz edilmiş olan ara biçimi şudur: ç i l i n g e r. Bu verilere göre Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü. çilingir < çilingir < Far. cilânger*.

hoca < Far. h’âce

Hoca kelimesinin Türkçeleşme sürecinde asli imlânın farklı yorumlanmasından veya asli biçimdeki vav harfinden kaynaklanan birkaç ara biçim görülür. İlk ara biçimin telaffuzunda, Farsçada vav harfi²¹ ve telaffuzun harf harf yapılmaya çalışılması belirleyici olmuştur. *خواجه* imlasında vav harfi öncesindeki hı’ya göre /o/, sonrasındaki elif’e göre /v/ değerinde olur; yani vav telaffuzda hem ünlü hem de ünsüz değeri taşır ve *hovace* ara biçimi oluşur: *hovace* chowağe (Clodius 1730: 370). *Hovaceye* çok benzeyen diğer ara biçimde elif harfi ilk heceyi de belirler, bu kez vav sadece ünsüz görevi görür ve *havace* biçimi oluşur: *havace* qhavadjé (Hindoğlu 1838: 212). Asli

20 Hagopian 1907 yılında kelime ile ilgili şöyle bir açıklama yapmıştır: Farsça orijinli *çarsu* *charsou* kelimesi, Osmanlı Türkçesinde genel olarak *çarşı*, *çarşu* *charshî*, *charsou* olarak telaffuz edilir (Hagopian 1907: 262).

21 Mertol Tulum bu harfin eski Farsçadaki bir tür hı’nın söyleyişteki yuvarlak niteliğini belirtmek için yazıda kullanıldığını (2014: 36) söyler.

biçime en yakın olan üçüncü ara biçim, خواهه imlasında hı' dan sonra gelen vav harfinin /o/ olarak okunması ve zaten var olan bir ünlüden sonra elif harfinin okunmaması -Eğer /a/ olarak okunursa /a/ ve /o/ arasında ünlü çatışması meydana gelir.- ile oluşur: *hoce* hoge (Megiser 1612: 87).²² Kelimenin Türkçeleşmiş biçimi pek çok eserde kaydedilmiştir: *hoca* chooggiá (Adamović 2009: 183), *hoca* hogia (Siemieniec-Golaś 2005: 37), *hoca* hogsa (Harsany 1672: 114), *hoca* (Meninski 1680: 903), *hoca* 'khogia (Vaughan 1709: 87), *hoca* hoğia (Clodius 1730: 370), *hoca* choğia (Carbognano 1794: 626), *hoca* qhodja (Hindoğlu 1838: 212).

Kelimenin Osmanlı Türkçesinde telaffuz edilmiş birisi çok yaygın olan üç ara biçimi vardır: h o c e, h o v a c e, h a v a c e. Buna göre Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* hoca < hoce < hovace / havace < *Far.* h'âce.

hoşaf < Far. hoş+âb

Hoşaf kelimesinin Türkçeleşme sürecinde /b/ ünsüzü sızıcılışarak /v/ ünsüzüne dönüşür ve *hoşav* ara biçimi oluşur: *hoşâv* (Meninski 1680: 907). Kelimenin Türkçeleşmiş biçimi şu eserlerde vardır: *hoşaf*/hosaf (Rocchi 2014: 105), *hoşaf* qhochaf (Hindoğlu 1838: 214), *hoşab* khoch-âb günl. *hoşaf* khochaf (Mallouf 1863: 487).

Kelimenin Osmanlı Türkçesinde telaffuz edilmiş olan bir ara biçimi vardır: h o ş a v. Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* hoşaf < hoşav < *Far.* hoşâb.

kehribar < Far. kehrubâ

Kehribar kelimesinin Türkçeleşme sürecinde sonda bir /r/ ünsüzü türer ve *kehrubar* ara biçimi oluşur; Meninski bunu konuşmadaki biçim olarak kaydetmiştir: *kehrübâ* günl. *kehrubâr* (Meninski 1680: 1025). Türkçeleşmiş biçim şu eserlerde kaydedilmiştir: *kehribar* chiehribar (Carradori 1650: 209); *kehribar* kéhribar (Viguiet 1790: 358); *kahrüba*, *kehribar* kiahruha, kéhribar (Hindoğlu 1838: 382). Bianchi hem yazıdaki hem de konuşmadaki biçimi gösterir: *kehrubâ*, *kâhrubâ* kehroubâ, kiâhroubâ günl. *kehrübâr* (Bianchi 1843: I, 54, 203, II, 1109).

Kelimenin Osmanlı Türkçesinde telaffuz edilmiş olan bir ara biçimi vardır: k e h r u b a r. Buna göre Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* kehribar < kehrubar < *Far.* kehrubâ.

kervan < Far. kârbân

Kervan kelimesinin Türkçeleşme sürecinde /b/ ünsüzü /v/ ünsüzüne dönüşür ve *karvan* ara biçimi oluşur: *karvan* caruan (Carradori 1650: 203), *kârbân*, *kârvân* günl. *kervân* (Meninski 1680: 1019), *karban*, *karvan*, *kervan* kiarban, kiarvan, kévrân (Hindoğlu 1838: 381); *kervân*, *kârbân*, *kârvân*, *gevrân* kerwân (Zenker 1866: 732, 746, 769); *karvan*, *kervan* kiarvan, kérvan (Hagopian 1907: 291). Kelime üç biçimi ile yukarıdaki eserlerde kaydedilmişken Viguiet sadece Türkçeleşmiş biçimi kaydetmiştir: *kervan* kérvan (Viguiet 1790: 365).

22 Telaffuz imlaya da yansımıştır ve خواهه yazılışı da ortaya çıkmıştır (Megiser 1612: 87).

Kelimenin Osmanlı Türkçesinde telaffuz edilmiş olan bir ara biçimi vardır: k a r v a n. Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* kervan < karvan < *Far.* kârbân.

kulübe < Far. külb

Kulübe kelimesinin Türkçeleşme sürecinde ilk hecedeki /ü/ ünlüsü art damaksillaşarak /u/ ünlüsüne dönüşür, orta hecede /u/ ünlüsü türer ve *kulube* ara biçimi oluşur; Bianchi bu ara biçimi konuşmadaki biçim olarak kaydeder: *külbe* kulbe günl. *kulube*, *kalıve* qouloube, qâlyve (Bianchi 1843: II, 114). /u/ ünlüsünün türemesinde Osmanlı Türkçesinde Farsça biçimin yanında var olan Rumca biçimin de etkisi vardır: *kalıba*, *kalıve*, *külbe*, *kalıva* (Meninski 1680: 1086), *kalıba*, *kalıva*, *kulube* qâliba, qâlivâ, qouloube (Bianchi 1843: II, 310); *kalıba*, *kolıba*, *kalıve* kalivé (Hindoğlu 1838: 352). Türkçeleşmiş biçim Viguier tarafından kaydedilmiştir: *kulübe* qoulubé (Viguier 1790: 364).

Kelimenin Osmanlı Türkçesinde telaffuz edilmiş olan bir ara biçimi vardır: k u l u b e. Buna göre Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* kulübe < kulube < *Far.* külb.

menekşe < Far. benefşe

Menekşe kelimesinin Türkçeleşme sürecinde ön sesteki /b/ ünsüzü /m/'ye dönüşür ve *menefşe* ara biçimi oluşur; Meninski ve Hindoğlu'nda kelimenin asli, ara ve Türkçeleşmiş biçimleri bir arada kaydedilmiştir: *benefşe*, *benefsec* günl. *menefşe* günl. *menekşe* (Meninski 1680: 1227), *benefşe*, *menefşe*, *menekşe* bénéfché, ménéfché, ménékché (Hindoğlu 1838: 127, 464).

Kelimenin Osmanlı Türkçesinde telaffuz edilmiş olan bir ara biçimi vardır: m e n e f ş e. Kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* menekşe < menefşe < *Far.* benefşe

merdiven < Far. nerdubân

Merdiven kelimesinin Türkçeleşme sürecinde /u/ ünlüsü ön damaksillaşarak /ü/'ye dönüşür ve *nerdüban* ara biçimi oluşur: *nerdüban* nérduban (Hindoğlu 1838: 433), *nerdübân* *nerdubân* (Bianchi 1843: I, 452), *nerdüban* nerduban (Dieterici 1854: 153), *nerdübân* (Zenker 1866: 836), *nerdüban* nérduban (Hagopian 1907: 477). Daha sonra ön sesteki /n/ ünsüzü dudaksillaşarak /m/'ye dönüşür ve ikinci ara biçim olan *merdüban* oluşur: *merdüban* mérduban (Hindoğlu 1838: 433). Üçüncü ara biçimde /ü/ ünlüsü /i/ ünlüsüne dönüşür ve *merdivan* ara biçimi oluşur; bu üçüncü ara biçim Bianchi tarafından konuşmadaki biçim olarak kaydedilmiştir: *merdivân* (Bianchi 1843: I, 644). Dördüncü ara biçim, ikinci ara biçim olan *merdüban* kelimesindeki /b/'nin /v/'ye, /a/ ünlüsünün de /e/'ye dönmesi ile oluşur; Sami bunu konuşma diline ait bir unsur olarak gösterir: *merdüven* merduven (Sami 1883: 1121). Dört farklı ara biçimi tespit edilebilen *merdiven* kelimesi çeviri yazılı metinlerin bazılarında çoğu zaman asli, ara ve Türkçeleşmiş biçimleri ile birlikte kaydedilmiştir: *nerdübân*, *nerdevân* günl. *merdiven* (Meninski 1680: 1232), *merdiven*, *nerdüban* mérdivén, nérduban (Viguier 1790: 377), *merdüban*, *merdiven*, *nerdüban* mérduban, mérdivén, nérduban

(Hindoğlu 1838: 433), *nerdübân,nerdevân* nerdubân günl. *merdivân* (Bianchi 1843: I, 452, 557, 644), *nerdübân, nerdüvân, merdübân* (Zenker 1866: 836, 909), *nerdüban* nerdubân günl. *merdiven* merduven (Sami 1883: 1121); *merdiven, nerdüban* mérdivén, nérdüban (Hagopian 1907: 221, 477). Türkçeleşmiş biçim ilk olarak Argenti'de vardır: merdiven *merdiuén* (Adamović 2009: 211).

Kelimenin Osmanlı Türkçesinde telaffuz edilmiş olan dört ara biçimi²³ vardır: n e r d ü b a n, m e r d ü b a n, m e r d i v a n, m e r d ü v e n. Bu verilere göre kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: merdiven *Tü.* < merdüven / merdivan < merdüban < nerdüban < *Far.* nerdubân.

orospu < *Far.* rûspî

Orospu kelimesinin Türkçeleşme sürecinde önce ön seste /o/ ünlüsü türer ve *oruspi* ara biçimi oluşur, Meninski bu ara biçimin konuşmada var olduğunu kaydeder: *oruspi* (Meninski 1680: 1512); *oruspi* (Clodius 1730: 402). Daha sonra ikinci hecedeki /u/ ünlüsü /o/ ünlüsüne dönüşür ve ikinci ara biçim olan *orospî* biçimi oluşur: *orospî* (Bianchi 1843: II, 764). Bu ara biçimlerin dışında ön seste ünlü olmaksızın telaffuz edilmiş olan ara biçimler de vardır. Bunların ilkinde /u/ ünlüsü genişleyerek /o/'ya döner ve *rospi* ara biçimi oluşur: *rospi* (Bianchi 1843: II, 752). Bunu /i/'nin art damaksillaşarak /ı/ olması ile oluşan *rospi* biçimi takip eder: *rospi* *rospy* (Bianchi 1843: I, 387); son biçim /ı/'nın yuvarlaklaşması ile oluşan *rospu* ara biçimidir; bu biçim ilk olarak Schroeder (1835: 136)'de görülür, Bianchi bunu konuşma dilinde kaydı ile gösterir: *rospi* *rospy* günl. *ropsu* *rospou* (Bianchi 1843: I, 387), *rospu*, *orospu* *rospou*, *orospou* (Mallouf 1863: 566). Türkçeleşmiş biçim ilk olarak Viguier'de geçer: *orospu* *orospou* (Viguier 1790: 421).

Kelimenin Osmanlı Türkçesinde telaffuz edilmiş, ikisi daha yaygın olan beş ara biçimi vardır: o r u s p i, o r o s p i, r o s p i, r o s p i, r o s p u. Bu verilere göre kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir:

I. *Tü.* orospu < orospî < oruspi < *Far.* rûspî²⁴.

II. *Tü.* orospu < rospu < rospi < rospi < *Far.* rûspî.

pabuç < *Far.* pâpûş

Pabuç kelimesinin Türkçeleşme sürecinde son sesteki /ş/ ünsüzü /c/'ye döner ve *papuc* ara biçimi oluşur, Meninski ara biçimin konuşma dilinde bulunduğunu kaydeder: pâpûş günl. papuc (Meninski 1680: 1441), pâpuc *pâpoudj* (Bianchi 1843: II, 1071), pâpûc *pâpûğ* (Zenker 1866: 157). Daha sonra /p/ ünsüzü /b/ ünsüzüne dönüşür ve ikinci ara biçim olan *pabuc* biçimi oluşur: *pabuc* (Siemieniec-Golaś 2005: 77), *pabuc* *paboudj* (Viguier 1790: 411). Üçüncü bir ara biçim olarak bazı metinlerde asli biçiminden gelişmiş olan *papuç* ara biçimi vardır: *papuç* *papuç* (Clodius 1730:

23 unların dışında Molino ve Carradori asli şekildeki /n/ ünsüzünün /m/'ye, /u/ ünsüzünün /e/'ye değişmesi ile oluşan *merdeban* ara şeklini kaydetmişlerdir: *merdeban* (Molino 1641: 80, Carradori 1650: 242).

24 Bu süreç ikinci maddede gösterilen sürece göre daha eskidir. Türkçede ön seste /r/ ünsüzü bulunmadığı için önce bir /o/ ünsüzü türemiştir. İkinci maddede gösterilen süreç kelimenin asli yazılışına bağlı kalma çabasından ortaya çıkmış olmalıdır.

100), *papuç* (Holderman 1730: 97), *papuç* papoutsch (Preindl 1791: 7), *papuç* paputs (Schroeder 1835: 136). Türkçeleşmiş biçim ilk olarak Hindoğlu'nda geçer: *pabuç* paboutj (Hindoğlu 1838: 98).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan üç ara biçimi vardır: p a p u c, p a b u c, p a p u ç. Bu verilere göre kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* pabuç < pabuc / papuç < papuc < *Far.* pâpûş.

pamuk < Far. panbuk

Pamuk kelimesinin Türkçeleşme sürecinde ilk olarak /b/'den önceki /n/ ünsüzü /m/ ünsüzüne dönüşür ve *pambuk* ara biçimi oluşur: *pambuk* (Meninski 1680: 1440), *pambuk* (Clodius 1730: 111), *pambuk* *pambouq* (Viguiet 1790: 370), *pambuk* (Schroeder 1835: 136); *pambuk* *pamouk* (Hindoğlu 1838: 106), *pambuk* (Zenker 1866: 172); *pambuk* *pambook* (Edwin 1877: 65). Türkçeleşmiş biçim ilk olarak Argenti'de geçer: *pamuk* pamúch (Adamović 2009: 223), *pamuk* pamuq (Carradori 1650: 270), *pamuk* *pamouk* (Hindoğlu 1838: 106), *pamuk* (Zenker 1866: 210), *pamuk* (Manissadjian 1893: 87).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan bir ara biçimi vardır: p a m b u k. Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* pamuk < pambuk < *Far.* panbuk.

perşembe < Far. penç+şembe

Perşembe kelimesinin Türkçeleşme sürecinde önce /b/'den önceki /n/ ünsüzü /m/ ünsüzüne dönüşür ve *pençşembe* ara biçimi oluşur: *pençşembe* (Meninski 1680: 1451), *penç şembe* pené sémbe (Clodius 1730: 171), *pençşembe* péndjchémbé (Hindoğlu 1838: 114), *pençşembe* pentchembe (Bianchi 1843: II, 239). Türkçeleşmiş biçim konuşma dilinde kaydı ile ilk olarak Meninski'de kaydedilmiştir: *perşembe* (Meninski 1680: 1451).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan bir ara biçimi vardır: p e n ç ş e m b e. Buna göre Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* perşembe < pençşembe < *Far.* pençşembe.

savran < Far. sârbân

Savran kelimesinin Türkçeleşme sürecinde /b/ ünsüzü /v/ ünsüzüne dönüşür ve *sarvan* ara biçimi oluşur: *sarvan* (Hindoğlu 1838: 261).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan bir ara biçimi vardır: s a r v a n. Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* savran < sarvan < *Far.* sârbân.

sayvan < Far. sâyebân

Sayvan kelimesinin Türkçeleşme sürecinde önce /e/ ünlüsü düşer ve *sayban* ara biçimi oluşur, Meninski bunu konuşma diline ait bir unsur olarak kaydeder: *sâyebân* günl. *saybân* (Meninski 1680: 1556), *sayban* *saiban* (Clodius 1730: 903), *sayban* *szajban* (Schroeder 1835: 137). Türkçeleşmiş biçim ilk olarak Meninski'de geçer, o

kelimeyi *sâyevân*'ın konuşmadaki biçimi olarak gösterir: *sâyevân* günl. *sayvân* *sâyvân* (Meninski 1680: 1556). Meninski bu örnekte /b/'nin /v/'ye dönüşmesi ile oluşan *sayevan* ara biçimini de göstermiştir.

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan iki ara biçimi vardır: s a y b a n, s â y e v â n.

Kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir:

I. *Tü.* sayvan < sayban < *Far.* sâyebân

II. *Tü.* sayvan < sâyevân < *Far.* sâyebân

zerzevat < Far. sebze + Ar. ât

Sebzevat kelimesinin Türkçeleşme sürecinde önce ön sesteki /s/ ünsüzü /z/'ye, /b/ ünsüzü de /v/ ünsüzüne döner ve *zevzevat* ara biçimi oluşur: *zevzevat* *zévzévât* (Viguiet 1790: 398). Hindoğlu, bu ara biçimi art ünlülü olarak kaydeder: *zavzavat* (Hindoğlu 1838: 263). /v/ ünsüzünün /r/ ünsüzüne dönüştüğü biçim şu üç eserde art ünlülü ve konuşma dili verisi olarak kaydedilmiştir: *sebzevat* *sébzévât* günl. *zarzavat* *zarzavat* (Manissadjian 1893: 288), *zarzavat* (Yavuzarslan 2010: 1044), *sebzevat* *sébzévât* günl. *zarzavat* (Hagopian 1907: 358).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan üç ara biçimi vardır: z e v z e v a t, z a v z a v a t, z a r z a v a t. Buna göre kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* zerzevat / zarzavat < zavzavat / zevzevat < *Far.* sebzevât.

selvi < Far. serv

Selvi kelimesinin Türkçeleşme sürecinde /r/ ünsüzü /l/ ünsüzüne dönüşür ve *selv* ara biçimi oluşur; bu biçim Meninski tarafından konuşmadaki biçim olarak kaydedilmiştir: *serv* günl. *selv* (Meninski 1680: 1568), *selv* (Bianchi 1843: I, 414). Türkçeleşmiş biçim ilk olarak Argenti'de geçer: *selvi* *sélui* (Adamović 2009: 232), *selvi* (Carradori 1650: 289), *selvi* *sélvi* (Viguiet 1790: 372). *Selvi* biçiminin yanında *servi* biçimi de vardır ve şu eserlerde kaydedilmiştir: *servi*, *selvi* (Duman 1995: 309), *servi* (Holderman 1730: 85), *serv*, *servi*, *selvi* *sérv*, *sérv*, *sélvi* (Hindoğlu 1838: 269), *servi* (Boyd 1842: 170).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan bir ara biçimi vardır: s e l v. Buna göre kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* selvi < selv < *Far.* serv.

softa < Far. sûhte

Softa kelimesinin Türkçeleşme sürecinde /u/ ünlüsü /o/'ya dönüşür ve *sohte* ara biçimi oluşur: *sohte* (Meninski 1680: 1604), *sohte* *sohté* (Hindoğlu 1838: 277). Daha sonra /e/ ünlüsü art damaksıllaşarak /a/ ünlüsüne dönüşür ve *sohta* ara biçimi oluşur: *sohta* *sohtá* (Meninski 1680: 1604), *sohta* *sochtæ* (Clodius 1730: 761). Türkçeleşmiş biçim ilk olarak Carradori'de geçer; Meninski Türkçeleşmiş biçimi konuşmaya ait bir unsur olarak kaydeder: *softa* (Carradori 1650: 296), *sûhte*, *sohta*, *sohte* *sohtá* günl.

softa (Meninski 1680: 1604, 1614), *sohte*, *softa* sohtë (Hindoğlu 1838: 277).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan iki ara biçimi vardır: s o h t e, s o h t a. Buna göre Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* *softa* < *sohta* < *sohte* < *Far.* *sûhte*.

şeftali < Far. şeft+âlû

Şeftali kelimesinin Türkçeleşme sürecinde /u/ ünlüsü ön damaksillaşarak /ü/ ünlüsüne döner ve *şeftalü* ara biçimi oluşur: *şeftâlû* (Meninski 1680: 1644), *şeftalü* cheftalu (Holderman 1730: 85), *şeftalü* sheftalu (Davids 1832: 136), *şeftalü* *chéftalu* (Hindoğlu 1838: 288). Türkçeleşmiş biçim ilk olarak Hindoğlu'nda geçer: *şeftali* *chéftali* (Hindoğlu 1838: 288), *şeftali* *cheftâli* (Bianchi 1843: II, 602), *şeftali* *shéftali* (Hagopian 1907: 480).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan bir ara biçimi vardır: ş e f t a l ü; Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* *şeftali* < *şeftalü* < *Far.* *şeftâlû*.

tarçın < Far. darçîn

Tarçın kelimesinin Türkçeleşme sürecinde /d/ ünsüzü /t/ ünsüzüne döner ve *tarçın* ara biçimi oluşur; Bianchi ara biçimi konuşmadaki biçim olarak gösterir: *tarçın* *tartjîn* (Hindoğlu 1838: 308), *dârçîn* *dârtchin* günl. *tarçın* *thârtchin* (Bianchi 1843: I, 196). Türkçeleşmiş biçim ilk olarak Viguier'de kaydedilmiştir: *tarçın* *tartchen* (Viguier 1790: 365).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan bir ara biçimi vardır: t a r ç i n. Buna göre Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* *tarçın* < *tarçin* < *Far.* *darçîn*.

testere < Far. dest+erre

Testere kelimesinin Türkçeleşme sürecinde önce /r/ ünsüzü tekleşir ve *destere* ara biçimi oluşur: *desdere* (Siemieniec-Golaś 2005: 86); *destere* (Carradori 1650: 121); *destere* (Meninski 1680: 579); *destere* *destere* (Clodius 1730: 701). Türkçeleşmiş biçim Hindoğlu'nda vardır: *testere* *tésteré* (Hindoğlu 1838: 224).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan bir ara biçimi vardır: d e s t e r e. Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* *testere* < *destere* < *Far.* *desterre*.

tezgâh < Far. destgâh

Tezgâh kelimesinin Türkçeleşme sürecinde önce hece sonundaki /t/ ünsüzü düşer ve *desgah* ara biçimi oluşur: *desgah*, *tesga* *desgiâch*, *tesghiâ* (Adamović 2009: 158, 247). Sonra /s/ ünsüzü tonlularak /z/ olur ve ikinci ara biçim olan *dezgah* oluşur; bu ara biçim Meninski, Bianchi ve Sami tarafından konuşmadaki biçim olarak kaydedilmiştir: *destgâh* günl. *dezgâh* (Meninski 1680: 579); *dezgah* *dézguiâh* (Hindoğlu 1838: 223); *destgâh* *destguiâh* günl. *dizgâh* *dizguiâh* (Bianchi 1843: II, 259, 327, 403); *destgah* günl. *tezgah* (Yavuzarslan 2010: 1226). Türkçeleşmiş biçim ilk

olarak Clodius'ta kaydedilmiştir: *tezgah* (Clodius 1730: 197); *tezgah* tézguiah (Viguiet 1790: 404); *tezgah* (Hindoğlu 1838: 223, 224).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan iki ara biçimi vardır: d e s g a h, d e z g a h. Bu verilere göre kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü. tezgah* < *dezgah* < *desgah* < *Far. destgâh*.

zerdali < Far. zerd+âlû

Zerdali kelimesinin Türkçeleşme sürecinde /û/ ünlüsü kısaltılarak /u/ olur ve *zerdâlu* ara biçimi oluşur: *zerdâlu* (Meninski 1680: 1943); *zerdalu* (Clodius 1730: 603). Daha sonra /u/ ünlüsü ön damaksillaşarak /ü/ olur ve ikinci ara biçim olan *zerdalü* oluşur: *zerdalü* zêrdalu (Hindoğlu 1838: 256). Son ses ünlüsünün /i/ ile kaydedildiği çeşitli telaffuzlar şunlardır: *zerdeli* xerdelj (Adamović 2009: 267); *zardali* (Carradori 1650: 206); *zerdeli* *zêrdeli* (Sami 1883: 553). Türkçeleşmiş biçim Hagopian'da kaydedilmiştir: *zerdali* zêrdali (Hagopian 1907: 467).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan iki ara biçimi vardır: z e r d â l u, z e r d a l ü. Kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü. zerdali* < *zerdalü* < *zerdâlu* < *Far. zerdâlû*.

III.Farsça-Arapça Kelimeler

bedava < Far. bâd(-i) + Ar. hevâ²⁵

Bedava kelimesinin Türkçeleşme sürecinde *bâd(-i) he/avâ* yapısındaki /h/ ünsüzü düşer ve *badava* ara biçimi oluşur; bu ara biçim Bianchi tarafından konuşmaya ait unsur olarak kaydedilmiştir: *bâdihavâ* günl. *bâdava* (Bianchi 1843: II, 51). Zenker, kelimenin ara ve Türkçeleşmiş biçimini konuşmaya ait unsur olarak kaydeder ve aslında Türkçeleşme sürecini ortaya koyar: *badheva* bâd-hewa günl. *badava*, *bedava* badawa, badawa (Zenker 1866: 158). Türkçeleşmiş biçim ilk olarak Mallouf'ta geçer: *badi heva* héva günl. *bedava* bé'dava (Mallouf 1863: 175). Bu yapının Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan bir ara biçimi vardır: b a d a v a. Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *bedava* < *badava* < *bâd(-i) he/avâ*.

hırdavat < Far. hurde + Ar. ât

Hırdavat kelimesinin Türkçeleşme sürecinde son sesteki /e/ ünlüsü art damaksillaşarak /a/ olur ve *hurdavat* ara biçimi oluşur: *hurdavat* qhourdavat (Hindoğlu 1838: 207), *hurdavat* khourdavat (Hagopian 1907: 358). Bu yapının Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan bir ara biçimi vardır: h u r d a v a t. Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *hırdavat* < *hurdavat* < *hu/ordevât*.

Sonuç ve Değerlendirme

İstatiksel bir inceleme olmasa da Türkçede kullanılmaya başladıkları andan itibaren Türkçeleşme sürecine giren Arapça ve Farsça alıntı kelimelerin bazıları birkaç ara

25 Kelimenin köktü, Türkçe Sözlük ve Hasan Eren'de bâd+hevâ olarak gösterilse de Osmanlı dönemine ait sözlük ve gramerlerde bâd-ı he(a)vâ olarak gösterilir.

biçimden sonra Türkçeleşmiştir. Daha önce bazı araştırmacılar tarafından *yeniden kurma*, *ara durak*, *gelişmeli şekil*, *ara tanık* ve *ara biçim* olarak adlandırılan ve Türkçeleşme sürecinde asli biçim ile Türkçeleşmiş biçim arasındaki biçim(ler) bir gramer terimi olarak 'ara biçim' şeklinde adlandırılmalıdır. Geleneksel olarak sadece Arap harfli metinlerin verilerinin imkân(sızlık)larına göre yapılan gramer incelemelerinde, imlanın Arapça ve Farsça kelimelerin asli yazılışlarını koruma ilkesi sebebi ile alıntı kelimelerin Türkçeleşme süreçleri, yani 'ara biçim(ler)' ispatlanıp bir gramer terimi olarak ortaya konmamıştır. Arapça ve Farsça kelimelerin 'ara biçim'leri hem yazının hem de konuşmanın kaydedilmiş olduğu çeviri yazılı metinlerin verilerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi ile tespit edilebilmiş; Seyahatname gibi konuşma dilinin zaman zaman imlaya da yansıtıldığı metinlerin verileri ile karşılaştırılıp sağlanması yapılmaya çalışılmıştır.

İncelenen kelimelerin yarısından fazlası bir ara biçimden sonra Türkçeleşirken bir kısmı iki, üç hatta dört ara biçimden sonra Türkçeleşme sürecini tamamlamıştır. Üç özellikle de dört ara biçimi olan alıntı kelimelerin asli biçimlerinden oldukça uzaklaştıkları, -eskiden beri dile getirilen- tanınmaz hâle geldikleri söylenebilir: *Tü. çifit* < *Ar. cehûd*, merdiven *Tü.* < *Far. nerdubân*, *Tü. zerzevat* < *Far. sebzevât*, *Tü. pabuç* < *Far. pâpûş*, *Tü. mutfak* < *Ar. matbah*, *Tü. kına* < *Ar. hinnâ*, *Tü. kaymakam* < *Ar. kâ'im-i makâm*.

Genel olarak Arapça ve Farsça alıntılarının ara biçimlerini, asli biçimlerin Türkçede dil uyumuna bağlanmasındaki süreç belirler. Ara biçimlerin oluşmasında dil uyumundan sonra dudak uyumu, tekleşme, yuvarlaklaşma, düzleşme ve ünsüz değişmesi gibi ses olayları da etkilidir. Burada incelenen 17 Arapça kelimenin sadece 1'i olan *misafir* kelimesi dil uyumuna bağlı olmaksızın Türkçeleşme sürecini tamamlarken 10 Arapça alıntı, art veya ön damaksızlaşmış dil uyumuna bağlı olarak; 7 Farsça alıntı ise dil uyumuna bağlanmaksızın Türkçeleşme sürecini tamamlamıştır.

Çeviri yazılı metinlerde şu alıntı kelimelerin ara biçimi Türkçeleşmiş biçimden daha önce kaydedilmiştir: *çifit*, *findık*, *kaymakam*, *misafir*, *mutfak*, *müftü*, *saatler olsun*, *simit*, *tabak*; *abanoz*, *ahır*, *beter*, *bezirgan*, *çarşamba*, *kervan*, *menekşe*, *orospu*, *pabuç*, *perşembe*, *savran*, *sayvan*, *zerzevat*, *selvi*, *şeftali*, *testere*, *tezgah*, *zerdali*, *bedava*, *hırdavat*. Bu kelimelerdeki Türkçeleşme süreci tedrici olarak takip edilebilmektedir. Alıntı kelimelerin bir kısmında ise Türkçeleşmiş biçim, ara biçimden daha önce kaydedilmiştir: *divit*, *hamur*, *kalabalık*, *kına*, *ömür*, *sofra*, *sokak*, *tandır*; *armut*, *ayna*, *çarşı*, *çilingir*, *hoca*, *hoşaf*, *kehribar*, *kulübe*, *merdiven*, *pamuk*, *softa*, *tarçın*. Türkçeleşmiş biçimin önce kaydedilmesi, ara biçim ve Türkçeleşmiş biçimin Osmanlı Türkçesi döneminde dilde yan yana kullanılmış olduğunu gösterir. Arapça ve Farsça alıntı, Türkçeleşse de dilin bazı katmanlarında ara biçim bir süre daha varlığını sürdürmüştür.

Arapça ve Farsça alıntı kelimelerin ara biçimlerinin bir kısmı -büyük bir çoğunluğu değil- Türkiye Türkçesi ağızlarında yaşamaktadır: *abanus*, *ahor*, *armud*, *ayne*, *hoşav*, *menefşe*.

Makalede incelenen alıntı kelimelerin büyük bir kısmı Osmanlı Türkçesi döneminde Türkçeleşme sürecini tamamlamıştır. Bu sebeple, sadece yazıdan hareketle "tezgah < dest-gâh" gibi pek çok Arapça ve Farsça alıntının Türkiye Türkçesi döneminde Türkçeleşmiş oldukları kabul edilerek Türkiye Türkçesi gramerlerinde anlatılması diakronizmdir.

Kaynakça

- ADAMOVIĆ, Milan (2009). *Floransalı Filippo Argenti'nin Notlarına Göre (1533) 16. Yüzyıl Türkçesi*, (Çev. A. Merhan), Ankara: TDK Yayınları.
- BARKER, W. Burckhardt (1854). *A Practical Grammar of the Turkish Language with Dialogues and Vocabulary*, London.
- BIANCHI, Xavier (1843). *Dictionnaire Francais-Turc*, Paris.
- BOYD, Charles (1842). *The Turkish Interpreter or a New Grammar of the Turkish Language*, Paris, London.
- CLODIUS, Johannes Christianus (1730). *Compendiosum lexicon latino-turcico-germanicum*, Leipzig.
- COŞKUN, Volkan (2011). "Standart Türkçede Ses Olaylarının Sebep-Sonuç İlişkisi Çerçevesinde Yeni Bir Sınıflandırılması", 38. *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, 10-15.09.2007, Ankara, Bildiriler, Dil Bilimi, Dil Bilgisi ve Dil Eğitimi*, I. cilt, Ankara, s. 347-368.
- DAVIDS, Arthur Lumley (1832). *A Grammar of the Turkish Language*, London.
- DEMİR, Nurettin-YILMAZ, Emine (2011). *Türkçe Ses Bilgisi*, (Ed. Hülya Pilancı), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını, No: 1359.
- DEVELİ, Hayati (1995). *Evlîya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar*, Ankara: TDK Yayınları.
- DIETERICI, Friedrich Heinrich (1854), *Chrestomathie Ottomane Précédér de Tableaux Grammaticaux et suivie d'un Glossaire Turc-Français*, Berlin.
- DUMAN, Musa (1995). *Evlîya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Ses Değişmeleri*, Ankara: TDK.
- DUMAN, Musa (2008). "Bazı Çeviri Yazılı Metinlerdeki Çok Şekilli Kelimelerin Değerlendirilmesi", *Eski Türkiye Türkçesinden Osmanlı Türkçesine Makaleler*, İstanbul: Kesit Yayınları, s. 175-188.
- EREN, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara.
- GEMALMAZ, Efrasiyap, (1999). "Türkiyeli Türkçesinde Ses Olayları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.13, Erzurum, s. 1-30.
- GÜMÜŞKİLİÇ, Mehmet (2005). *Phonological Features of 18th Century Ottoman Turkish IV (18. yüzyıl Osmanlı Türkçesi Ses Hadiseleri)*, The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University.
- HAGOPIAN, V. Hovhannes (1907). *Ottoman-Turkish Conversation-Grammer*, London.
- HARSANY, Jakap Nagy de (1672). *Colloquia Familiaria Turcico Latina*, Köln.
- HAZAI, George (1973). *Das Osmanisch-Türkische im XVII. Jahrhundert Untersuchungen an den Transkriptionstexten von Jakab Nagy de Harsany*, Akademiai Kiado, Budapest.
- HİNDÖĞLU, Artin (1838). *Hazine-i Lugat ou Dictionnaire Turc-Français*, Vienne.
- HOLDERMAN, Jean Baptiste Daniel (1730). *Grammaire Turque*, Constantinople.
- JAUBERT, Amedee (1833). *Elements de la Grammaire Turke*, Paris.
- KARAAĞAÇ, Günay (2015). *Türkçenin Alıntılar Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- MALLOUF, Nassif (1862). *Grammaire élémentaire de la langue turque*, Paris.
- MANISSADJIAN, John Jacob (1893). *Lehrbuch der Modernen Osmanischen Sprache (Mürşid-i Lisan-ı Osmani)*, Stuttgart&Berlin.
- MEGISERO, Hieronymo (1612). *Institutionum Lingva Tyrcica*, Leipzig.
- MENINSKI, François Mesgnien (2000). *Thesaurus Linguarum Orientalium, Turciace, Arabiace, Persiace Lexicon*, c. I, Stanislaw Stachowski-Mehmet Ölmez, İstanbul: Simurg.
- ÖZÇELİK, Sadettin (2002). "Türkçedeki Kullanılan Farsça Kelimelerde Görülen Ses Olayları", *Türk Dili*, S. 612, Ankara, s. 1033-1041.

- ÖZÇELİK, Sadettin (2004). “Türkçede Kullanılan Arapça Kelimelerde Görülen Ses Olayları Üzerine Bazı Tespitler”, *Türk Dili*, S. 634, Ankara, s. 550-563.
- PIHAN, Antoine Paulin (1867). *Glossaire des mots Français tires de l'arabe, du Persan et Turc*, Paris.
- PRIENDL, Joseph von (1791). *Grammaire Turque d'une Toute Nouvelle Methode d'apprendre*, Berlin.
- ROCCHI, Luciano (2014). *I Repertori Lessicali Turco - Ottomani di Giovan Battista Montalbano (1630 ca.)*, Trieste: Edizioni Università di Trieste.
- SAMİ, Şemseddin (1883). *Kamus-ı Fransevi Türkçeden Fransızcaya Lugat (Dictionnaire Turc-Français)*, İstanbul.
- SCHROEDER, Guillaume (1835). *Grammaire Turque a l'usage des Français et Anglais Contenant en outre une collection d'idiotismes, de discours Familiers et un Vocabulaire eb Français, Turc et Anglais*, Leipsic.
- SIEMIENIEC-GOLAŚ, Ewa (2005). *Turkish Lexical Content in "Dittionario Della lingua Italiana, Turchesca" by Giovanni Molino (1641)*, Kraków.
- ŠKALIČ, Abdulah (1966). *Turcizmi u Srpskohrvatskom Jeziku*, Sarajevo.
- STACHOWSKI, Stanislaw (1998). *Osmanlı Türkçesindeki Yeni Farsça Alıntılar Sözlüğü*, İstanbul: Simurg Yayınları.
- STEINGASS, Francis Joseph (2005). *A Comprehensive Persian-English Dictionary, Including the Arabic Words and Phrases to be met with in Persian Literature*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- TULUM, Mertol (2002). “XVII ve XVIII. Yüzyıllarda İstanbul Türkçesi: Sesler ve Uyumlar Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türkler*, 11. cilt, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 921-966.
- TULUM, Mertol (2011). *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, Ankara: TDK Yayınları.
- TULUM, Mertol (2014). *Osmanlı Türkçesine Giriş-I*, (Ed. Mustafa Koç, Mehmet Mahur Tulum), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını, No: 2032.
- TURAN, Fikret (2013). “Elyazması Mecmualarda Gündelik Hayat, Güncel Sorunlar ve Günlük Dil: 18. Yüzyıl Osmanlı Edebiyatında Mahallileşmenin Kapsamı”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, İstanbul, S. 2, s. 343-365.
- VAUGHAN, Thomas (1709). *A Grammar of the Turkish Language*, London.
- VIGUIER, Pierre François (1790). *Éléments De La Langue Turque*, Constantinople.
- YAĞMUR, Ömer (2013). “De Turcarum Ritu et Cereamoniis İçerisinde Bulunan Çeviri Yazılı Sözlük Üzerine”, *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiri Kitabı*, İstanbul, s. 619-633.
- YAĞMUR, Ömer (2013). “Latin Harfli Çeviri Yazılı Metinlerde Türkçe Söz Dizimi (16-19. Yüzyıllar)”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- YAĞMUR, Ömer (2014). “Kitâb-ı ‘İlâc-nâme (1556) Adlı Bir Kemaliye Nüshası ve Eserin Dili Üzerine”, *Türkbilgi*, Ankara, S. 28, s. 35-75.
- YAĞMUR, Ömer (2015). “Pietro Lupis Valentiano'nun İtalyanca-Türkçe Çeviri Yazılı Sözlüğünde Ses Olayları (1520-1527)”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 6, İstanbul, s. 243-278.
- YAVUZARSLAN, Paşa (2010). *Şemseddin Sami Kamus-ı Türki*, Ankara: TDK Yayınları.
- ZENKER, Julius Theodor (1866). *Türkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch*, C. I, Leipzig.

DEDE KORKUT ALP EREN MİDİR? KORKUT ADI ÜZERİNE YENİ BİR ETİMOLOJİ DENEMESİ*

Is Dede Korkut the Alp Eren? A New Etymological Trial On The Name Of Dede Korkut

Mehmet Vefa NALBANT**

Dil Araştırmaları, Bahar 2016/18: 125-133

Öz: Dede Korkut Hikâyeleri'yle Türk kültür hayatında önemli bir yer işgal etmiş olan Korkut Ata'nın kimliği konusu maalesef günümüze kadar çok açık biçimde ortaya konmuş değildir. Hayatı hakkında bazı tarihi eserlerde bilgi sahibi olduğumuz Korkut Ata'nın adının kökeni etrafındaki tartışmalar da bitmiş değildir. Bu çalışma çerçevesinde eser, kişi, tarih, dil, gelenek ekseninde Korkut adına köken bilgisi bakımından bir açıklama getirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dede Korkut, Etimoloji, Unvan Grubu.

Abstract: Korkut Ata has occupies an important place in Turkish culture with stories of Dede Korkut. However, identity problem of Korkut Ata is not have demonstrated very clearly to this day. We get information about Korkut Ata's life from some historical works. But, the origin of Korkut Ata's name is still not illuminated. Debate on this issue continues even today. This study aim to bring an explanotion to etymology of Korkut Ata's name by taking works on him, his personalits and era as well as language and tradition in consideration.

Keywords: Dede Korkut, Etymology, Title groups.

Giriş

Dede Korkut kitabı bulunup bilim âlemine tanıtıldığı günden bu yana üzerinde en çok durulmuş olan tarihî metinlerimizden biri olmuştur. İlmî ve millî değerine paha biçilmeyen bu eser üzerine bir bibliyografya kitabı oluşturacak kadar bilimsel araştırma ve inceleme yapılmıştır (Bekki 2013). Bununla birlikte kitaba adını veren, hikâyelerin anlatıcısı ve Oğuzların bilicisi olan *Dede Korkut* adı üzerinde birkaç çalışmayı bir kenara bırakacak olursak, özellikle Türkiye'de çok fazla bir şey söylenmemiştir. Bu durumun ortaya çıkmasında yapılan etimolojik izahları kabul etmenin yanında, Korkut adının kökenini aydınlatmanın ve ad ile kişi arasındaki anlam ilişkisini ortaya koymanın da zorluğu etken olmuştur. Hikâyelerin en temel aktörlerinden olan Dede Korkut'un kişiliği konusu da çok aydınlık değildir. Kaynaklarda aktarılan bilgiler ise son derece sınırlıdır. Bu anlamda Korkut adının kökenini eserin içinde geçen ve Korkut portresini ortaya koyan anlatılanlardan hareketle bulmak gerekir. Eser boyunca

* Bu makale Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu, Ankara, 2015'te aynı adla sunulan bildiren düzeltilip genişletilerek oluşturulmuştur.

** Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili A.B.D., Denizli/TÜRKİYE. vnalbant@gmail.com. Gönderim Tarihi: 13.02.2016 / Kabul Tarihi:12.04.2016

çizilen ve bütün kahramanların ortak özelliği olan alp erenlik ile Dede Korkut adının bağlantısının ortaya konması, tarihî metinlerde alp erenlik kavramının ve alp eren sözcüğünün ilk olarak ve hangi metinde kullanıldığının tespiti sorunun çözümüne bir katkı sunabilir.

1. Dede Korkut Kimdir?

Dede Korkut adı bu adla anılan hikâyelerle yayılmış ve şöhret bulmuştur. Kitab-ı Dedem Korkut ‘alâ Lisân-ı Tâife-i Oğuzân ve Hikâyet-i Oğuznâme-i Kazan Beg ve Gayrı adını taşıyan iki nüsha halindeki hikâyelerde bilge kişiliği ile öne çıkmış olan şahıs, Dede Korkut, Dedem Korkut, Korkut Ata, Dedem Sultan ve sadece Dede veya Korkut adlarıyla anılmaktadır. Bu adlarla ön plana çıkarılan şahsın kimliği ise son derece sislidir. Her iki nüshanın giriş bölümünde “*Resul aleyhisselam zamanına yakın ve Bayat boyundan Korkut Ata dirler bir er koptı*” ifadesiyle zamanına ve etnisitesine işaret edilmiş, “*Oğuzun ol kişi tamam bilcisiydi, ne dirse o olur idi, gayıbdan dürlü haber söyler idi*” (Ergin 1994: I, 73)” cümleleriyle de insanüstü özelliklerine ve Oğuz boyları arasındaki ayrıcalıklı yerine dikkat çekilmiştir. Bizce bir unvandan oluşan ve çalışmamızın ilerleyen kısımlarında açıklamaya çalışacağımız Korkut adının önünde bulunan Dede(m), Ata ve Sultan unvanları onun insanüstü güçleri dolayısıyla İslamî dönemde evliya katına çıkarılmasıyla ilgili olarak sonradan konulmuştur. Bu nitelikleriyle ve yine hikâyelerin verdiği bilgiler ışığında Dede Korkut’un, “*Oğuz kavminin müşkilini hal eden*”, “*ne iş olursa danışılan*” ve “*ne buyursa kabul edilen*” bir kişi olduğu anlaşılmaktadır.

Yaşadığı zaman ve kişiliği hakkında çeşitli yorumlar yapılan Dede Korkut’la ilgili olarak hikâyelerde geçenler dışında, tarihi kaynaklarda da nakledilen bazı bilgi ve rivayetlere rastlamak mümkündür.

Dede Korkut’un kimliği üzerine ilk ve önemli sayılabilecek bilgiyi bize İlhanlı veziri Reşidüddin vermektedir. Reşidüddin’in naklettiğine göre Korkut, dört Oğuz hükümdarının çağdaşı olup, Oğuz sülalesinin dokuzuncu hükümdarı Inal Sir Yavku zamanında sahneye çıkar ve ona danışmanlık eder. Onun danışmanlığı on dördüncü hükümdara kadar sürer. Yine bu eserdeki bilgilere göre Korkut, Bayat boyundan olup Kara Hoca’nın oğludur (Ergin 1994: I, 34-35; Gökyay 2004: CXXVI-CXXVII). Bu Oğuzname’ye göre Dede Korkut ve diğer Oğuz beylerinin yaşadığı coğrafya Isıg Göl’ün batısı ve Sır Derya’nın kuzeyindedir ve Korkut, Peygamber zamanında hayat sürmüştür.

Meşhur Memluklu tarihçi Ebu Bekr b. Abdullah ed-Devâdârî’nin *Dürerü’l-Tican* adlı eserinde ise, Dede Korkut hikâyelerinden Tepegöz hikâyesine yer verilmiş, bu hikâyenin Türkler arasında şöhreti bulunan Ulu Han Ata Bitikçi adlı bir kitaptan alındığı belirtilmiş, fakat Dede Korkut’un kişiliği hakkında bir bilgi verilmemiştir.

Dede Korkut adından ve bu adla anılan hikâyelerden söz eden bir başka tarihçi de Yazıcıoğlu’dur. Yazıcıoğlu, *Selçukname* adlı eserinde bir Oğuzname’ye yer vermiştir. Bu Oğuzname’de Oğuz’un övgüsünden sonra Oğuz’a mensup Bayındır Han, Salur Kazan adları yanında Dede Korkut’un da adı geçmektedir (Ergin 1994:I, 38).

Atalar Sözi kısa adıyla anılan bir atasözü mecmuasında da Dede Korkut kitabında

yer alan ve atasözü değeri taşıyan sözlerin aynen aktarıldığı görülmektedir. Bu kitapta söz konusu atasözlerinden başka Dede Korkut hikâyelerinde yer alan bazı adlar da geçmektedir (Ergin 1994: I, 38; Gökyay 2004:CXXIX).

Dede Korkut hakkında bilgi nakledenlerden biri de Nevâî'dir. *Nesayimü'l-Mahabbe Min Şemayimi'l-Fütüvve* adlı eserinde Dede Korkut'un Türkler arasındaki şöhretine ve gaipten haber vericiliği ile ilgili rivayetlere yer verir:

“*Korkut Ata ‘ aleyhi ’r-rahmetü; Türk ulusu şöhreti andın artugrakdur ki şöhretka ihtiyacı bolgay. Meşhur mundaktur ki niçe yıl özidin burungını ve niçe yıl özidin soñı kilürni dipdür. Köp mev‘ ize-amız magzlık sözleri aradadır.*” (Eraslan 1996: 385/619).

Dede Korkut'un kişiliği ile ilgili en ayrıntılı bilgiyi ise Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terakime*'sinde bulabilmekteyiz. Oğuz Kağan'ı Keyumers zamanına götüren yazar, Dede Korkut'u Kayı boyundan ve İnel Yavı Han'ın vezir vekili olarak gösterir.

“*...Oguz han Keyumers zammında irdi, İnel Yavı Hannıñ vezir vekili Kayı halkındın Korkut Ata irdi.*” (Ölmez 1996: 166/84b).

Eserin ilerleyen bölümlerinde Korkut Ata ile ilgili verilen bilgiler detaylandırılır. Korkut Ata'nın İnel Yavı'nın veziri olduğu belirtildikten sonra, hanın Korkut Ata'nın sözünden çıkmadığına ve keramet sahibi olduğuna işaret edilir. İki yüz doksan beş yıl ömür sürmesi dikkat çekilen başka bir noktadır:

“*Kayı Korkut Hacenin oğlu Korkut Ata Salur Enkeş Hace ve Ava Şıban Hace başlık barça oguz ili yığılıp Kayı halkındın İnel Yavını padişah köterdiler; veziri Korkut Ata irdi. Korkut Ata her nemerse tise İnel Yavı anıñ sözindin çıkmas irdi. Korkut Atanın kerametleri köp irdi. İki yüz tohsan beş yıl ‘ ömr tapdı. Üç padişahğa vezir boldı ... Aşın aşap ve yaşın yaşap uzak ‘ ömr tapıp vefat tapdı*” (Ölmez 1996:170-171/86a).

Dede Korkut hakkında bilgi veren diğer iki kaynak, *Tarih-i Dost Sultan ile Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'dir. Ergin'in eserinde naklettiğine göre ilk eserde Dede Korkut, “mecusiler hâkimi ve rahipleri olan bakışların peygamberi” olarak gösterilir (Ergin 1994: 44). Evliya Çelebi'deki bilgiler ise, Korkut'un kişiliği ile değil rivayetlere dayanan mezarıyla ilgilidir (Ergin 1994: 44).

Gerek Dede Korkut hikâyelerinde gerekse de Dede Korkut'tan söz eden eserlerde Dede Korkut'un bilgi sahibi, ileri görüşlü ve Türk ulusunun ileri gelenlerinden olduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır. Yaşadığı zaman çok belli olmasa da, kaynaklarda düzenli olmayan bilgiler ve destanlarda yer bulan olaylardan hareketle Dede Korkut'un I. Köktürk devleti zamanında yaşadığı, onun efsanevi kişiliğinin çağları aşarak ve başka kimliklerle karıştırılarak halkın zihninde tekrar tekrar yaşatıldığı görülmektedir.

Onun adındaki Dede unvanı Müslüman Türkler arasında hikâyelerin tekrar inşasına ait zamanların izlerini taşımaktadır. O, bilgisi ve öngörüsüyle Müslüman olmayan Türkler için bir bakış, Müslüman Türkler için bir veli ve dededir. Onun özelliklerinden biri de üzerinde çok durulmayan fakat hikâyelerde yer yer hissettirilen kahramanlığıdır. Tepegöz gibi bir yaratıkla görüşmeye gitmesi ve anlaşma yapabilmesi, Banı Çiçek için kardeşi Deli Karçar'ın her türlü sıkıntısını ve belasını kabul ederek dönürlüğe gitmesi ve onunla baş ederek anlaşmaya mecbur bırakması Dede Korkut'un kahramanlığının işaretleridir.

Dede Korkut hikâyelerinin kahramanları aynı zamanda gerektiği yerde ellerine kopuzu geçirip çalıp söylemekte de hünerlidirler. Bu yönleriyle alp ozanlardır (Gökyay 2004:CXXXIV). Deli Dumrul hikâyesinin sonunda geçen “*Dedem Korkut gelüben boy boyladı soy soyladı. Bu boy Delü Dumrulun olsun menden sonra alp ozanlar söylesün*” (Ergin 1994: 184)”, cümlesinde geçen *alp ozan* ibaresi alplerin ozanlıklarına da işaret eder. Dede Korkut da hem ozan hem bir alptır. Onun diğer alp ozanlardan ayrılan yönü, tecrübe, bilgi ve bunların da üstünde bulunan veliliği veya bakılılığıdır. Dede Korkut adının etimolojisi onun alp erenliği ve yaşadığı varsayılan Köktürkler devrinin unvan verme geleneği çerçevesinde değerlendirilmelidir.

2. Korkut Adı Üzerine Yapılan Etimolojik Çalışmaları

Oğuzların bilgisi olan Dede Korkut’un adı iki parçadan oluşmaktadır. Adın ilk kısmını oluşturan Dede sözcüğü üzerinde bir tartışma yoktur. Bu parça aslında unvanlaşmış olan Korkut adına sonradan eklenmiştir. Tarihî kaynaklarda ve çeşitli Oğuz rivayetlerinde Korkut adının bazen “Dede”siz olarak Korkut bazen de Korkut Ata olarak verilmesi bunu açıkça göstermektedir.

Adın ikinci kısmını oluşturan Korkut’un kökeni konusunda ise tartışmalar bugün bile sürüp gitmektedir.

Korkut adının kökeninin izahı söz konusu olduğunda, Dede Korkut hikâyelerine, eski Türk inançlarına ve bu inançlardan beslenen mitolojiye sıklıkla başvurulmakta, nadiren köken bilgisinin kurallarından yararlanılarak bazı açıklamalarda bulunulmaktadır.

Korkut adı üzerine ilk köken bilgisi çalışmalarından biri Rásonyi’ye aittir. Rásonyi emir kipindeki fiil kök ve gövdelerinden oluşan Türkçe adlara ayırdığı yazısında, Korkut adını da bu tipteki Türkçe adlar arasına almakta ve sözcüğü *kork-* fiilinin ettirgen biçimi olan *korkut-* fiiline dayandırmaktadır (Rásonyi 1962: 240).

Meseleye metin odaklı yaklaşan Kazak âlimleri ise Dede Korkut’un Kazak varyantında yer alan “ölümden kaçma” motifinden hareketle, Korkut adını *korkmak* fiiline bağlamaktadır. Borovkov ise Kuran’ı-Kerim’in ilk Türkçe tercümelerine dayanarak, Korkut sözcüğü’nün bu metinlerde geçen *korkganlar*, *korkutguçı*, *korkutgan* (mümin, elçi, peygamber) leksik birimleri ile ilgili olması gerektiği görüşündedir. Borovkov’un bu görüşünün ortaya çıkmasında söz konusu kelimelerin “peygamber, elçi” anlamlarına gelmesinin yanında Dede Korkut’un manevi kişiliğinin etkisi de bulunmaktadır (Amanov 1999: 53-54).

Korkut adı üzerine etimolojik bir çalışma yapan Bazin, Rásonyi’nin yukarıda yer verdiğimiz görüşlerini tamamen reddetmemekle birlikte, Korkut adını Korkut’un özelliklerinden hareketle açıklamaya çalışmaktadır. Dede Korkut, akı, bilgisi ve doğauştüstü özellikleriyle ortaya çıkar. Bazin’e göre Dede Korkut’un gerçek doğayla ilişkisi olmayan *kork-* fiilinden gelişen *Korkut* adını alması anlaşılamaz. Dede Korkut metni ad verme geleneği bakımından Türk Oğuz geleneğini hatırlatan bir metindir. Bu nedenle adla, ad sahibinin özellikleri birbirine uygun olmalıdır. Örneğin, kaba ve beyinsiz Karçar’a Delü Karçar adının verilmesi gibi: Karçar; karça-: “katılaşmak” fiilinden katı, kaba anlamına gelir (Bazin 2015:2367). Yani Korkut adı ile kişi arasında

kişinin özellikleri bakımından bir ilişki olmalıdır. Bazin, Özbek Türkçesinde tespit ettiği ve “mal, hazine, zenginlik” anlamına gelen *qor qut* ikilemesiyle Korkut adı arasında bir ilişki kurmaya çalışır. Bazin, *qor qut*’u Türkçe *ev bark* gibi bir ikileme olarak değerlendirir. Bu ikilemenin ilk parçası olan *qor* Bazin tarafından *qor* “ateş, kor” sözcüğüne bağlanırken, ikinci sözcük ise eski Türkçe unvanların da yapısında bulunan ve kesin dinî ve sosyal yapıya işaret eden *qut* “kut, baht, şans, talih” sözcüğüyle ilgili görülür. Bazin *qut*’un bilinen anlamları yanında Kırgızcadaki “koyu kırmızı jelatinimsi küçük kütle” anlamına dikkat çeker ve temel güç ve ilahi başarı teminatına sahip kişiye işaret eden kan pıhtısına gönderme yapar. Kutun aktarımında ocağın rolünü ise Türklerin inancı ile ilgili tutar ve iyi ruhların tündükten girip çıkışına ve ocağa düşmesine işaret eder. Sonuç olarak, Bazin, ilahi temel kuvvet olan *kut* ile ateşin temel gücü olan *kor* arasında hem dini düşünceler hem de renk bakımından bir benzerlik görür. Bu iki sözcük arasında fonetik benzeşimle de *kor kut* ikilemesinin oluştuğuna inanır (Bazin 2015: 2367-2371).

Korkut Ata’yı Türk kavimlerinin müşterek/mitolojik bir tefekkürle yaşadıkları çağın bir tipi olarak gören Mirali Seyidov da Korkut adının iki parçadan oluştuğu düşüncesindedir. Bu adın ikinci parçasını oluşturan *kut* sözcüğünün lehçelerdeki kullanımlarını da dikkate alarak “hoşluk veren şeylerin kaynağı, temeli, canlıları koruyan varlık, ruh, Tanrı” olarak anlamlandıran Seyidov, *kor* sözcüğünü ise “ateş, üzeri külle örtülmüş ateş, maya” olarak açıklar. Bu iki sözcüğün ilişkisini ise mitolojik izahlarla ortaya koymaya çalışır (Seyidov 1983: 46-50).

Korkut adında *kut* parçasını gören başka bilim adamları da vardır. Bunlardan biri olan Celilov, Korkut adını *Kor* ve *kut* olarak incelemekte ve “mutluluk ateşi olarak” anlamlandırmaktadır (Tanrıverdi 2006:88).

Korkut adını açıklamak üzere köken bilgisi denemesi yapan Kaçalın ise, ölümsüzlük kavramıyla ad arasında bir ilişki kurmaya çalışır. Sözcüğün ikinci parçasının *kut* olduğundan emin olan araştırmacı ilk kısımda yer alan *kor* için “belki bir gün ‘ölümsüz’ anlamıyla açıklamasına kavuşacaktır” sözlerini kullanarak bu parçanın şüpheli bir şekilde “ölümsüz” anlamına geldiğini düşündüğünü göstermektedir (Kaçalın 2006:10).

Açıklamalara bakıldığında, bir iki farklı görüşe rağmen, Korkut adının iki parçadan oluştuğunun kabul edildiği görülmektedir. Adın ilk parçası olan *kor* farklı köklere götürülmekte ve birbirinden farklı şekillerde anlamlandırılmaktadır. İkinci parçanın *kut* sözcüğü olduğu yönünde ise bir uzlaşma olduğu görülmektedir.

Sözcük üzerine yapacağımız köken bilgisinin temelini iki parça oluşturmaktadır. Bu parçalardan ilki *kor* ve ikincisi de *kut*’tur. Bu noktada, söz konusu iki sözcüğün Eski Türk unvan verme geleneği çerçevesinde durumu değerlendirilip, anlamları da doğru şekilde ortaya konularak, Korkut adının tarih, gelenek, dil ilişkileri içinde belirginleştirilmesine çalışılacaktır.

3. Kür Kut = Alp eren?

Korkut adının köken bilgisi bakımından izahına kalkışmadan önce, sözcüğü bir unvan olarak değerlendirdiğimizi ve *kür+kut* sözcüklerinden oluştuğunu

düşündüğümüzü belirtmek isteriz. Bu iki sözcüğün oluşturduğu unvan yapısı *alp eren* sözcüğüyle yapıca eş, anlamca da bire bir eş değer olarak değerlendirilmiştir. Sözcüğün ilk kısmını oluşturan *kür* ilk Türkçe yazılı metinlerden başlamak üzere eserlerde yer almıştır. Sözcük bugün kullandığımız *gür* “gür, sık” sözcüğünün eski biçimidir. Tarihî kaynaklarımızda sözcüğün,

Siz taşıkuş çigig taşıgırırım timiş men taşıkayın timiş kür budıkluda kabışalım timiş (Şirin User 2009:151) cümlesinde olduğu gibi birincil anlamıyla kullanıldığı tespit edildiği gibi, metaforlaşmış anlamlarıyla da çeşitli kullanımlarına rastlamak mümkün olmaktadır:

kür er: Cesur adam (Ercilasun, Akkoyunlu 2014:163/142).

kür alp er kötürse yaşın tığ temür / azıgılg erenlerde teşlür tamur “Cesur adam yıldırım gibi kılıç sallarsa, azılı/cesur askerlerin damarı/ödü patlar.” (Arat 1991:3041).

sü başlar eren kür yürekliğ gerek “Kumandanın kahraman ve cesur olması gerek” (Arat 1991:2044).

Karahanlı Türkçesine ait eserlerde saptanabilen bu kullanımlarında *kür* sözcüğü “cesur, yiğit, gözü pek” anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır. Köktürk ve Eski Uygur Türkçesi dönemi eserlerinin hiçbirinde sözcüğün Karahanlı Türkçesi metinlerinde tespit edilen anlamlarında kullanıldığına ilişkin bir bilgiye tarafımızdan ulaşılamadığı gibi Türkçenin tarihsel sözlüklerinde de bu kullanıma işaret edecek bir veri bulunmamaktadır. Bununla birlikte *Kül Tigin* sözcüğünün izahıyla ilgili olarak *kül* sözcüğünün *kür* sözcüğüyle ilişkilendirilmesi -bu görüşün aleyhinde başka fikirler bulunmasına rağmen- bu sözcüğün unvan yapısı içinde *l-r* alternansıya yaşayabildiğini göstermektedir.

Eski Türkçede yer alan *Kül Tigin*, *Bilge Kagan* gibi unvan gruplarına bakıldığında Türkçede genelde kabul edilen unvan+kişi veya akrabalık adı yapısından farklı bir durum sergiledikleri görülür. Bu tip unvan gruplarında unvan gruplarını oluşturan ikinci parça asıl unvanken, birinci parça ise bu unvanı niteleyen bir sıfat gibi kullanılmakta ve unvana sahip kişinin cesaretine, aklına, bağımsızlığa olan düşkünlüğüne vb. (*kül*, *bilge*, *ozmuş* vb.) işaret etmektedir. Bu tip unvan gruplarında kişi veya akrabalık adı bulunmamakta niteleyicili unvan grubu unvanı taşıyan kişinin özel adının yerini tutmaktadır. Örneğin *Kül Tigin* adında *Kül* niteleyici ve *Tigin* onun hiyerarşi içindeki durumunu gösteren unvanıdır. Fakat *Kül Tigin* unvanı kişinin özel adı yerine geçmiştir. *Kül Tigin* adlı kişinin asıl adının ne olduğu konusunda bir bilgiye maalesef sahip değiliz.

Kür sözcüğünün bazı kullanımları da onun unvan yapısı içinde bir niteleyici olarak görev aldığı göstermektedir. Bu sözcüğün bu yapıda en çok Kutadgu Bilig’de kullanıldığına tanık olmaktadır. *Alp* sözcüğü *kür* sözcüğüyle en çok unvan yapısı kuran sözcüktür. Bu unvan yapısına zaman zaman *er* sözcüğü de gelerek *kür alp er* yapısını ortaya çıkarmaktadır. Bu yapıdaki *alp* unvan *kür* ise onun niteleyicisi durumundadır.

Kür sözcüğü bir de hayalet sözcük olarak (ghost word) *Kür Şad* adında unvan niteleyicisi olarak kullanılmaktadır. Her ne kadar böyle bir sözcüğün var olmadığı ve Hüseyin Nihal Atsız’ın Çince transkripsiyonlanmış *Chieh shê = Chie shih = Cie şı* adına bir okuma teklifi olduğu Sertkaya (2014/14: 1-10) tarafından ortaya konmuşsa

da, bu ad, *kür* sözcüğünün bir unvan grubu yapısında kullanılabileceğini göstermesi ve unvan gruplarının yapısına uygun olması bakımından değer taşımaktadır. Kür sözcüğünün bu unvan yapısındaki anlamı da “cesur, yiğit, alp, korkusuz” olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu bilgiler ışığında, hayalet bir sözcüğün yapısında bulunmakla birlikte Türkçenin yapısına aykırı olmayan ve anlamca uygun düşen *Kür Şad*, diğeri ise *kür alp*, *kür alp er* gibi örneklerde olmak üzere “yiğit, cesur, kahraman, alp” anlamına gelen ve unvan niteleyici bir *kür* sözcüğümüzün olduğunu söyleyebiliriz. **Korkut** sözcüğünün ilk parçasının metinde **k** (kaf) ile yazılması bu sözcüğün *kür* olarak okunmasını zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte seslik olarak açıklanması hiç de zor değildir. Bu sözcüğün ikinci parçasının yine **q**(kaf) ile başlaması ve kalın ünlülü olması sözcüğün ilk parçası üzerinde etki yaratmış ve ilk parçanın da benzeşmeyle kalın sıraya geçmesine neden olmuştur. Böylece hem ünlü hem de ünsüz uyumu sağlanmıştır. Bu gibi bir kalınlaşma örneği *Teñri* sözcüğünde görülmüş olup *Teñri* sözcüğünden *Tañrı* sözcüğüne geçişte *Teñri* sözcüğünden sonra gelen *Teälä* sözcüğünün etkisi genellikle kabul edilmiştir. Bir tamlama halinde olan bir başka Türkçe unvan da benzer bir kalınlaşma örneği bulunmaktadır. *Sü başı* sözcüğünün ilk parçası ikinci parçanın kalın sıradan ünlü bulundurmasının etkisiyle kalınlaşmış daha sonra da *sü* sözcüğünün unutulmasıyla halkın zihninde *su* sözcüğüyle karıştırılmıştır. *Teñri* sözcüğünün kalınlaşmasında art damak **ŋ**'sinin etkisinden söz edilebilir, fakat *sü başı* sözcüğünde böyle seslik etki gösterecek ünsüz yoktur. *Sü başı* sözcüğü bir unvan olması bakımından da *kür+kut* sözcüğüyle benzerlik göstermektedir. Biz *sü başı* ve *Teñri* sözcüklerinde görülen ikinci sözcüklerin ünlülerinin kalın olmasının birinci sözcüğün ilk ünlüsüne etki ederek kalınlaştırmasına benzer bir olayın *kut* sözcüğünün etkisiyle *kür* sözcüğünde de meydana geldiğini düşünmekteyiz.

İkinci olarak, destan ve hikâyelerin varyantlaşması ve bazı motiflerin değişmesi destan kahramanlarının adının değişmesine neden olabilmektedir. Örneğin Köroğlu destanında asıl kahraman olan kişinin adı varyantlara ve varyantlardaki motiflere göre değişebilmektedir. Türkiye’de derlenmiş olan Köroğlu destanında babasının gözüne mil çekildiği için Köroğlu olarak karşımıza çıkan kahraman, Türkmen varyantında mezarda doğma motifi çerçevesinde Goroğlu olarak anılmaktadır. Fakat bizim Köroğlu’yla Türkmenlerin Goroğlu dedikleri kahramanın bir adı olmalıdır. Bu incelemenin konusu olmamakla birlikte Kör veya Gor oğlu diye bildiğimiz kişinin asıl adının da Küroğlu olduğunu varsaydığımızı ifade etmek istiyoruz. Kür unvanı, bu unvan grubunda da değişmiş kür adı unutulduğu ve varyantlaşmada da farklılıklar meydana geldiği için Türkmen Türkçesinde Gor’a “mezar”, Türkiye Türkçesinde ise ince şeklini koruyarak fakat yine unutulma ve anlatının etkisiyle kör “kör” biçimine değişmiştir. Yani unvan niteleyicisinin farklı ve bizce yanlış köklere bağlanan biri kalın biri ince şekli oluşmuştur. Kürkut unvanında da varyantlaşmadan kaynaklanan bazı farklar nedeniyle kor şeklinin ortaya çıkışını düşünmekteyiz.

Korkut adını oluşturan ikinci parçanın *kut* olduğu yönünde ise büyük bir ittifak bulunmaktadır. Sözcük “can, hayat gücü, ruh; mistik varlık; kut, saadet, mutluluk, bereket, bolluk, iyilik; başarı, muvaffakiyet, ilerleme; mutlu talih” (Drevnetyurkskiy, 1969:471-472) anlamlarında tarihi Türkçe metinlerde kendine yer bulmuştur. Bununla

birlikte *qut t yri xatun *  .a. (Uig1 28,) (Drevnetyurkskiy 1969:471-472) ve *idukkut* (Şirin User 2009:259) unvanları bir tarafa bırakılacak olursa *kut* sözcüğünün unvan yapısı içinde kullanımına çok da rastlanılmamaktadır. Bu iki kullanımda ise *kut* sözcüğünün “kut, talih, kutlu, kut sahibi, seçkin kimse” anlamlarında kullanıldığı açıkça görülmektedir.

Her iki sözcüğün kullanımları ve anlamları göz önünde bulundurulduğunda *Korkut* adının *k r* ve *kut* olmak üzere iki parçadan oluştuğu söylenebilir. Bu unvan yapısında *k r* unvan niteleyicisi olup “alp, yiğit, kahraman” anlamlarına gelmektedir. *Kut* parçası ise “kutlu, kut sahibi, mistik varlık, seçkin kişi” anlamlarını taşımaktadır. Böylece *k r kut* unvan grubu “alp eren” Şeklindeki bir anlama karşımıza çıkmaktadır.

Tarihi metinlerimizde *alp er* unvan grubu sıklıkla karşımıza çıkmasına rağmen, bu unvan grubu *alp eren* unvan grubunun anlamını taŐımamakta “kahraman, cesur kişi” anlamına gelmektedir. Bu yapılarda *eren* adı er isminin  okluk biçimi olarak kullanılmaktadır. Eren sözcüğünün “seçkin kişi, ermiŐ kimse” anlamında kullanılması İslam  döneme ait eserlerimizin ortaya çıkmasıyla beraberdir.

Biz ind rdimiz tevri ni anığ içinde k ni yol yaru luk adrar seçer anığ birle yalava lar anlar a kim boyun berdiler anlar a kim c hud boldılar ta rılı  erenler bilgeler anığ k dez  tiley rler (Kök 2004: 80; 85v/5,6).

Alp eren unvan grubu “cesur ermiŐ kişi” anlamında ve Türk-İslam kültüründe özel anlamlar yüklenerek günümüze kadar gelmiştir. *K r kut* unvan grubu ise Türklerin İslamiyet’ten önceki çağlarına ait bir unvan grubu olup mistik g clere sahip alp bakŐılara, alp ozanlara ait bir unvan olmalıdır.

Sonuc

1. Dede Korkut’un yaşadığı döneme ilişkin verilen bilgiler bu unvanın I. Köktürkler  ağına ait olduğunu düşündürmektedir. *Korkut* bir devlet adamı olarak *k r* ve insanüstü özellikleriyle *kut*ludur. Yani *k r kut*’tur. Bu unvan da İslami dönemin “alp eren”i ile hem yapı hem de anlam bakımından bire bir eşdeğerdir.
2. Dede ve Ata sözcüklerinin bu unvan grubunu nitelemesi *k r kut* biçiminden korkut biçimine kalıplaŐmanın gerçekleştiği ve bu unvan grubunun bu haliyle kullanıldığı zamanlarda olmuştur. Eğer kalıplaŐmadan önce *Dede* ve *Ata* sözcükleri kullanılmış olsaydı Türkçenin unvan yapısına uygun olarak *k r* ya da *kut* sözcüklerini tek başına niteler ve *Dede K r /K r Ata veya Dede Kut/ Kut Ata* gibi yapılar ortaya çıkarırdı.
3. *K r* unvanından *kor* unvanına d n rmeyi seslik olaylarla açıklamak zor olsa da imk nsuz değildir ve Türkçede *Tevri* > *Tanrı*, *s  başı* > *su başı*  rneklerinde benzer deđiŐmelere rastlanılmaktadır. *Tevri* sözcüğündeki değişme kendinden sonra gelen Te l  sözcüğünün kalın ünlülerinin ve art damak ı’sinin etkisiyle açıklanmaktadır. *S  başı* > *su başı*  rneğindeki değişme de ise unvan grubunu oluşturan ikinci sözcüğün ünlüsünün kalın olmasının etkisi vardır. *K r* unvanındaki kalınlaŐmada da kendinden sonra gelen *kut* sözcüğünün sert  ns z ve kalın ünlülerden oluŐmasının etkisi vardır.

4. Destanların kahramanlarının başından geçenlerin anlatılarda değişmesi yani varyantlaşma, kahramana o coğrafyada ad verilmesinde etkili olmakta, gerçekte tek bir ada sahip olan kişinin adı söyleyişte birbirine yakın fakat farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. *Köroğlu*'nun *Goroğlu* olması bunun neticesindedir (*Küroğlu* > *Köroğlu*~*Goroğlu*). *Kür kut* unvanının da böyle bir varyantlaşma ve bazı sözcüklerin unutulması neticesinde *Korkut* biçimine dönüşmüş olması olasıdır. Bu durum seslik değişmeler üzerinde varyantlaşmanın etkisini göstermektedir.
5. Şüphesiz ki, Korkut adı üzerinde yapılacak tartışmalar bu incelemeyle de son bulmayacaktır. Bununla birlikte bu yazıyla bu ada Türkçenin unvan yapısı, hikâyelerdeki Korkut tipinin özellikleri ve yaşadığı dönem çerçevesinde bir yaklaşım sergilenmiştir.

Kaynakça

- AMANOV, Ebulfez (1999). “Kişi Adlarında Eski İnançların İzleri (Dede Korkut)”, *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.11, s. 53-59.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1991). *Kutadgu Bilig I, Metin*, Ankara: TDK.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Clarendon Press: Oxford.
- Drevnetyurkskiy Slovar*, (1969). (Red. B. M. Nadelyeva, D. M. Nasilov, E. P. Tenişev, A. M. Şerbak), Leningrad.
- ERASLAN, Kemal (1996). *Nesayimü'l-Mahabbe Min Şemayimi'l-Fütüvve*, Ankara: TDK.
- ERCİLASUN, Ahmet B., AKKOYUNLU, Ziyat (2014). *Divānu Lugati'l-Türk*, Ankara: TDK.
- ERGİN, Muharrem (1994). *Dede Korkut Kitabı*, Ankara: TDK.
- GÖKYAY, Orhan Şaik (2004). *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul: MEB.
- KAÇALIN, Mustafa S. (2006). *Dedem Korkut'un Kazan Bey Oğuznamesi*, İstanbul: Kitabevi.
- KARGI ÖLMEZ, Zuhul (1996). *Şeceri-i Terakime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, Ankara: Simurg.
- KÖK, Abdullah (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi*, (TİEM 73 1v 235v/2), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- SERTKAYA, O. Fikri (2014). “Kür Şad Adının Etimolojisi Veya Türk Tarihinde Kür Şad Adlı Bir Kişi Var mıdır?”, *Gazi Türkiyat*, Bahar, 2014: 1-10.
- SEYİDOV, Mirali (1983). “Korkut sözcüğünün Etimolojik Tahlili ve Korkut Tipinin Kökeni Hakkında Kayıtlar”, *Milli Kültür*, Sayı: 38, Şubat, s. 46-50)
- ŞİRİN USER, Hatice (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Konya: Kömen.
- TANRIVERDİ, Əzizxan (2006). *Kitabi-Dədə Qorqud'un Söz Dünyası*, Bakı.

ÇUVAŞÇADA TATARCA BİR KOPYA: {-KAÇ} BİÇİM BİRİMİ

A Tatar Copy in Chuvash: {-KAÇ} Morpheme

Sinan GÜZEL*

Dil Araştırmaları, Bahar 2016/18: 135-149

Öz: Orta-İdil bölgesinde Tatarlar ile Çuvaşlar arasında uzun asırlardan bu yana süregelen temasların dilsel sonuçları, araştırmacılarına oldukça önemli bir malzeme sunmaktadır. İlgili dil malzemesi içinde yer alan {-KAÇ} zarf-fiili, Tatarca'nın Çuvaşçaya etkisini tanımlayan biçim birimi düzeyindeki bir yapıdır. Çuvaşçada müstakil kullanımları bulunmayan {-KAÇ} zarf-fiil eki Başkurdistan Çuvaşlarında [-atırkaş] / [-etirkeş], Çuvaşistan ve Tataristan Çuvaşlarında da [-a-tırkaç], [-e-tırkaç] şeklindeki diyalektolojik yapılarda tanıklanmaktadır. İlgili yapılara yönelik incelemede, bunların Tatarca [-a torgaç] yapısının örnek alınarak çeşitli kopyalama süreçleri neticesinde oluştuğu belirlenmiştir. Yazıda ayrıca anılan biçimlerin yapıları ve Çuvaşçadaki kullanımları gibi konulara da yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çuvaşça, Tatarca, diyalektoloji, {-KAÇ} zarf-fiil eki, kod kopyalama

Abstract: Lingual results of interactions lasting for long centuries between Tatar and Chuvash people in Volga region, provides highly important material to their researches. {-KAÇ} gerund that takes place in this linguistic material, is a form in the morpheme level which gives proof about the influence of Tatar over Chuvash. {-KAÇ} gerund which doesn't have independent uses in Chuvash, is seen in dialectological structures such as [-atırkaş] / [-etirkeş] in Bashkortostan Chuvash, [-a-tırkaç], [-e-tırkaç] in Chuvashia and Tatarstan Chuvash. It was determined in a research about these structures that they occurred as a result of various copying processes that took [-a torgaç] form in Tatar language as an example. In this article, subjects such as the structures of mentioned forms and uses in Chuvash are also mentioned.

Keywords: Chuvash, Tatar, dialectology {-KAÇ} gerund, code-copying

1. Giriş

Orta-İdil bölgesi Tatar, Başkurt, Çuvaş, Mari, Mordva, Rus vb. birçok halka ev sahipliği yapan, dolayısıyla da pek çok dilin karşılıklı etkileşim içinde olduğu dikkat çekici bir coğrafyadır. Günümüzde her ne kadar, başat kültürü temsil eden Rusça yönünde gelişen bir tek dillilik durumu söz konusu olsa da, diğer bölge halklarının kendi aralarındaki temaslarla açıklanabilen söz varlığı, söz dizimi ve biçim birimi düzeyinde pek çok dil verisine de tanık olunmaktadır. Orta-İdil'de, Tatar ve Çuvaşlar arasında uzun asırlardan bu yana süregelen temasların dilsel sonuçları da, araştırmacılarına oldukça önemli bir malzeme sunmaktadır. Çalışmamızda ilgili malzemeden Tatarca'nın

* Yrd. Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
İzmir/TÜRKİYE. sinanserdarguzel@hotmail.com. Gönderim Tarihi: 12.04. 2016 / Kabul Tarihi: 15.05.2016

Çuvaşçaya etkisini tanıkladığını düşündüğümüz biçim birimi düzeyindeki bir yapı ele alınacaktır.

Makalemizin konusunu oluşturan {-KAç} biçim birimine yönelik açıklama ve belirlemelerimize geçmeden önce, yazıda kullanılacak olan yöntem ile Tatar-Çuvaş temaslarının gerçekleştiği diyalekt alanlarının tanıtılmasının konunun berraklaştırılmasına katkı sağlayacağı düşüncesindeyiz.

2. Kuramsal Çerçeve-Yöntem

İki dil ya da değişke arasındaki temasın açıklanmasında, literatürde genellikle *ödünçleme* (İng. Borrowing) ve *kopyalama* (İng. Copying) biçiminde iki ayrı terimden yararlanıldığı görülmektedir. İkincisine göre daha eski bir terim olan ödünçleme kavramı uzunca bir süre araştırmacılarına dil ilişkilerinin yorumlanması konusunda yardımcı olmuştur. Einar Haugen (1950: 210-231) gibi dilbilimcilerin çalışmalarında çokça yer verilen bu kavramın Thomason ve Kaufman gibi isimlerce ayrıntılandırıldığı görülmektedir. Bilhassa, söz konusu yazarların ödünçlemenin düzeylerini gösterdikleri *ödünçleme ölçeği* (borrowing scale), konuya ışık tutan önemli bir şablondur (bk. Thomason vd. 1988: 74-76; Thomason 2001: 79). L. Johanson'un buluşu olan kod kopyalama modelinde ise, ödünçleme teriminin içerdiği kafa karıştırıcı mecaz kullanımın yanlış anlamalara neden olduğu ifade edilmekte, dil ilişkilerinde hiçbir şeyin gerçekten ödünç alınmış olmayacağını, bu terim yerine kopyalama teriminin kullanılmasının daha uygun olacağını belirtilmektedir (Johanson 2007: 28-29). Johanson'un modeline göre A işareti temel kod görevindeki sosyal açıdan zayıf dili, B ise kodu kopya edilen sosyal açıdan baskın dili göstermektedir. Johanson'un kopyalama modelinde her ne kadar bir dilin değişkeleri arasındaki ilişkileri yansıtan örneklere yer verilmemiş olsa da, bir değişke diğer bir değişke ile etkileşime girerek kendisi için tipik olmayan ses, anlam, biçim birimi vb. düzeyinde bir ögeyi kopyalayabilmektedir. İ. Sarı, söz konusu durumu dikkate alarak etkileşim taraflarını ve yönlerini üç ana grupta toplamıştır (2013: 3):

- a) Farklı diller arasındaki etkileşimler
- b) Bir dilin değişkeleri arasındaki etkileşimler
- c) Karışık ve çok yönlü etkileşimler

Bu bilgiler ışığında, Johanson'un kod kopyalama modelinden yola çıkarak A'yı temel kod görevindeki sosyal açıdan zayıf dili ya da değişkeyi, B'yi ise kodu kopya edilen sosyal açıdan baskın dili ya da değişkeyi göstermek için kullanabiliriz.

Bir dilin değişkeleri arasındaki temasları açıklamak kimi zaman, iki ayrı dil arasında gerçekleşen dil etkileşimini açıklamaktan daha zor olabilmektedir. Bir dilbilim bölgesini paylaşan yapısal benzerlik göstermeyen iki farklı dil arasında gerçekleşen temasa ait malzemenin çözümlenebilmesini, ilgili dillere ilişkin ayırt edici özellikler kolaylaştırabilmektedir. Keza, bir dilin ses ve biçim yapısı bakımından birbirlerinden daha uzak olan değişkelerinin temasından doğan bulguları yorumlamak ve açıklamak da daha az güç olacaktır. İlk Türkçe döneminin ardından gelişen Ana Türkçe ve Ana Çuvaşça biçimindeki dönemler Çuvaşçanın Türkçenin diğer değişkelerinden daha erken bir dönemde kendi ses ve şekil yapısını biçimlendirmeye başladığını göstermektedir.

Bu nedenle Çuvaşçada görülen kimi ses, biçim ve söz varlığı öğeleri diğer Türk yazı dillerinde görülmezler. Aynı şekilde Çuvaşçada da diğer değişmelerde bulunan birçok öge tanıklanamamaktadır. Çalışmamıza konu olan {-KAÇ} zarf-fili, Tatar, Başkurt, Özbek, Yeni Uygur Türkçeleri için tipik olan, ancak Çuvaşçaya özgü dil malzemesi içinde yer almayan dil verilerinden biri olarak ilgili durumu tanıklamaktadır.

3. Tatarca ve Çuvaşçanın Temas Alanları

Tatar ve Çuvaş Türklerinin Rusya coğrafyası içinde sayısal olarak küçük oranlarla temsil edildikleri yerleşimler dışarıda tutulduğunda, en önemli temas alanlarının Orta-İdil bölgesi olduğu görülmektedir. Bu iki halk, Çuvaşistan, Tataristan ve Başkurdistan gibi özerk idari birimlerde, değişen nüfus oranları ile birlikte yaşamaktadırlar. Tatarca ve Çuvaşçanın birbirleri ile olduğu kadar diğer bölge halkları ile temasları ise söz konusu toprakları içine alan Orta-İdil'i bir *dilbilim bölgesi*¹ hâline getirmektedir.

Orta-İdil bölgesinde Tatar ve Çuvaş nüfusunun bir arada yaşadığı coğrafi alanları şöyle belirtebiliriz:

a) Çuvaşistan: 2010 tarihli son nüfus sayımına² göre Çuvaşistan'da, Tataristan sınırındaki yerleşimlerde yoğun olmak üzere yaklaşık 35.000 Tatar yaşamaktadır. Söz konusu Tatar nüfusu, çok azı Mişer olmak üzere Tatar yazı dilinin de temellendirildiği Tatarcanın Orta diyalektini konuşmaktadır (Ehetov 1984: 29).

b) Tataristan: Tataristan'daki 43 rayonun 23'ünde yaşadıkları bilinen Çuvaşların, buradaki nüfusları 117.000 civarındadır. Ülkenin farklı bölgelerine dağılmış durumda olan Çuvaşlar için, buldukları yerleşimlerin coğrafi konumuna göre üç ana bölge belirlenmiştir (Sergeyev 2009: 187-188):

-Kama ve İdil Nehirlerinin Güneyi İle Doğusu: Buinskiy (Tat. Aksu, Çuv. Pıva), Alekseyevskiy (Tat. Alekseyevsk), Almetyevsk (Tat. ~ Çuv. Elmet), Bavlı (Tat. Bavlı; Çuv. Pavlı), Bugulma (Tat. Bögölme; Çuv. Pıkilme), Zainsk (Tat. Zey, Çuv. Zainsk), Leninógor'sk (Tat. Leningorsk), Menzelimsk (Tat. Minzele), Nijnekamsk (Tat. Tüben Kama; Çuv. Anat Kama), Novoşes'minsk (Tat. Yaña Çişme), Oktyabr'ski, Çeremşanskiy (Tat. Çirmişen; Çuv. Şarımsan), Çistopol (Tat. ~ Çuv. Çistay) rayonları.

-İdil'in Batısı: Apastovo (Tat. Apas; Çuv. Apas), Verhneuslonskiy (Tat. Yugarı Oslan), Kaybitskiy (Tat. Kaybıç; Çuv. Kaypış), Buinskiy (Tat. Aksu; Çuv. Pıva), Drojjanovski (Tat. Çüprele; Çuv. Şiprel), Tetyuşkiy (Tat. Tetüş; Çuv. Teççi) rayonları.

-Kazan Civarı: Vısokogorsk (Tat. Taşlı Kovalı, Çuv. Koval'), Zelenodolsk (Tat. Yeşel Üzen, Çuv. Yeşil Aylım) köyleri.

c) Başkurdistan: Son nüfus sayımına göre Başkurdistan'da 1.009.295 Tatar,

1 *Dilbilim bölgesi* terimi, ilk kez 1928 yılında dilbilimci Nikolai S. Trubetskoy tarafından tanımlanan *Sprachbund* [Türkçe: Dil Birliği] şeklindeki kelimenin İngilizce çevirisi olan *linguistic area*'nın Türkçeye uyarlanmış biçimidir. Dilbilim bölgesi kavramı literatürde "ortak genetik kökenden veya mirastan çok, temas sonucu ortaya çıkan yapısal benzerlikleri paylaşan en az üç dilden oluşan coğrafi bölge" şeklinde tanımlanmaktadır (bk. Thomason 2001: 99).

2 2010 yılına ait söz konusu verilere http://www.gks.ru/free_doc/new_site/population/demo/per-itog/tab7.xls adresinden ulaşılmıştır.

107.450 de Çuvaş yaşamaktadır. Nikoleyevka (Bşk. ~ Tat. Avırgazi; Çuv. Avırkas), Bijbulyak (Bşk. ~ Tat. Bişbülek; Çuv. Pişpülek), Belebey (Bşk. ~ Tat. Belebey; Çuv. Pelebey), Sterlitamak (Bşk. ~ Tat. Sterletamak; Çuv. Şterli) başta olmak üzere, buradaki 26 rayonun 300 kadar köyünde Çuvaşlar tespit edilmiştir (Sergeyev 2009: 273). Söz konusu yerleşimlerinin büyük bir bölümünde Tatarlar ile Çuvaşlar çeşitlenen nüfus oranları ile birlikte yaşamaktadırlar.

4. {-KAÇ} Biçim Birimi ve Diyalekt Alanı

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde bulunmayan {-KAÇ} zarf-filinin ilk tanıkları Harezmi Türkçesi metinlerinde görülmektedir. Tarihî Kıpçak Türkçesi ve Çağatay Türkçesine ait metinlerde de tanıklanan {-KAÇ} biçim biriminin işlevce {-DXKXndA} ve {-(y)XnCA} zarf-fiilleri ile koşut kullanımları bulunup yalnızca Kodeks Kumanikus'ta {-DXKX hâlde} şeklindeki gramatikal kurulumla örtüşen bir başka işlevi daha söz konusudur (Savran 2007: 60). Çuvaşça ile dilsel etkileşim hâlinde olan Tatarcada {-KAÇ} (Hisamova 2006: 262), Başkurtçada ise {-KAs} (Dmitriev 1950: 200) biçimleri ile temsil edilen ilgili biçim birimi Çuvaşçada bulunmazken yalnızca, yapısına bir sonraki bölümde değineceğimiz ağız malzemesine ait [-atırkaş] / [-etırkeş], [-a tırkaç] / [-e tırkaç] ve [-sa tırkaç] / [-se tırkaç]³ şeklindeki yapılarda tanıklanabilmektedir.

Ölçünlü dille ilgili çalışmalarda yer almayan bu yapılar Çuvaşçada ilk kez N. İ. Aşmarin tarafından tespit edilmiştir. Araştırmacı, {-A} zarf-filine ilişkin belirlemeleri arasında değindiği bu yapıları, Çuvaşçanın kuzey ağızlarına ait dil öğeleri olarak değerlendirmiş, {-kAş} ve [-kaç] eklerinin kaynağı konusunda ise bir yorumda bulunmamıştır (1923: 15). N. P. Petrov (1969: 165-166) ile V. V. Maksimov (1969: 185) ise Başkurdistan'ın Belebey (Bşk. ~ Tat. Belebey; Çuv. Pelebey), rayonunda yaşayan Çuvaşların dillerinden kayıt altına aldıkları [-atırkaş] / [-etırkeş] şeklindeki art ünlülü ve ön ünlülü biçimlerdeki [-kaş] / [-keş] eklerini, Tatarca {-KAÇ} ve Başkurtça {-KAs} ile karşılaştırmakla yetinmişlerdir. Son olarak L. S. Levitskaya, anılan araştırmacıların tespitlerini eserine taşımış, {-kAş} ve [-kaç] eklerini Kıpçak tipindeki Türk yazı dillerindeki koşutları ile bir arada sunmuştur. Ayrıca yazar ÇSK'deki [-a tırkaç] biçimini barındıran örneklerden yola çıkarak *tārkaś* < *tārkač* şeklinde bir gelişim kurgulamış, ilgili biçimlerin Çuvaşça ile yakın temas içinde olan Tatarca ve Başkurtçada bulunduğunu belirterek kaynak dil tespiti yapmaktan kaçınmıştır (1976: 111-112). Levitskaya'nın kurguladığı gelişim fonetik bir izah taşısa da, temelde biçim birimleri arasında gerçekleşen bir varyantlaşmaya vurgu yapmaktadır. Bu da [-atırkaş] / [-etırkeş] biçim biriminin [-a tırkaç] / [-e tırkaç]'ın kaynaklığında geliştiği yönünde bir düşüneyi ortaya çıkarmaktadır.

Görüldüğü üzere söz konusu yapıları konu edinen çalışmalarda, [-atırkaş] / [-etırkeş] biçim birimlerinin diyalekt alanı tam olarak belirlenmiş olmasına rağmen, {-kAş} ekinin Tatarcadan mı yoksa Başkurtçadan mı kopyalandığı yönünde tatmin edici bir açıklamada bulunulmamıştır. [-kaç] ekinin ise diyalekt alanı ve kaynağına ilişkin tartışmalara girilmemiş, büyük ölçüde {-kAş} ekinin tanıtımı sırasında örnekler

3 [-kaç] ekinin {-sA tır-} yapısı ile kullanılabildiği bilgisine yalnızca ÇRS'te tanık oluyoruz.

düzeyinde ele alınmıştır. [-atırkaş] / [-etirkeş] biçim birimlerinin Çuvaşların Tatarlar ve Başkurtlar ile birlikte yaşadığı Belebey rayonundan kayıt altına alınmış olmaları, ekin kaynağının Tatarca mı Başkurtça mı olduğu konusunda yapılacak kesin bir yorumun önüne geçse de, iki ayrı bulgu temelinde [-atırkaş] / [-etirkeş] biçim birimlerinde Tatarca /ç/ > Çuvaşça /ş/ gelişiminin yaşanmış olmasını daha olası buluyoruz:

1) Söz başında, söz içinde ve söz sonunda İlk Türkçe */ç/ foneminin Çuvaşçadaki yaygın gösteriminin /ş/ olmasının yanı sıra Çuvaşçanın Tatarcadan ödünlediği sözlerde de /-ç/ > /-ş/ değişimi tanıklanabilmektedir. Ar. *kumaş* > Tat. *kōmaş* > Çuv. *hīmaş* “bir tür kumaş” vb. (bk. Ceylan 1997: 91).

2) 2010 nüfus sayımına göre, [-atırkaş] / [-etirkeş] biçim birimlerinin kayıt altına alındığı Belebey rayonunun % 46’sı Tatar, % 22,9’u Çuvaş, % 13,5’i Başkurt’tur. Tatarların anılan yerleşimdeki nüfus ve nüfuzları göz önüne alındığında [-atırkaş] / [-etirkeş] biçim birimlerindeki {-KAŞ}’ın Tatarcadan kopyalanmış olması daha olasıdır.

[-atırkaş] / [-etirkeş] biçim birimlerinde tanıklanan güçlü artlık-önlük uyumu ise bir başka düşünceyi akla getirmektedir. Bilindiği üzere Çuvaşlar 18. ve 19. yüzyıllarda gerek Çarlık yönetiminin zorlaması ile gerek de kendi iradeleri ile yeni yerleşim alanlarına göç etmişlerdir. Çuvaşların bugünkü Başkurdistan topraklarını mesken edilmeleri de söz konusu zaman dilimi içinde olmuştur (Sergeyev 2009: 189; 273). Kusursuz bir ekleşmenin tanığı olan böylesi bir dil ögesinin varlık kazanabilmesi için gerekli dilbilimsel süreç göz önünde bulundurulduğunda, {-KAÇ} ekinin Çuvaşların Başkurdistan’a gelmelerinden önce Çuvaşçaya yerleştiği çıkarımında da bulunulabilir.

[-kaç] ekinin diyalekt alanı ve kaynağı konusu ise daha açık bir şekilde delillendirilebilmektedir. {-A tırkaç} biçim birimindeki [-kaç] ekinin Tatarca {-KAÇ} ile olan sesçil koşutluğu ve {-A tırkaç} biçim birimini eserlerine taşıyan yazarların Başkurtçanın etki alanına girmeyen Çuvaşistan’ın Tataristan sınırındaki yerleşimlerde, Tataristan’da ya da Samarskaya Oblastı gibi nüfus bakımından Tatarlar ile Çuvaşların yoğun olduğu yerleşimlerde doğup büyümüş olmaları⁴, ekin Tatarca ve Çuvaşçanın temas alanına ait olduğunu ortaya koymaktadır.

Aşağıdaki örnekler, Şemurşa (Çuv. Şimırşı), Yantikovski (Çuv. Tıvay), Kozlovskiy (Çuv. Kuslavkka), Komsomolski (Çuv. Kışin Kaşal), Urmari (Çuv. Vırmar), Kanaşskiy (Çuv. Kanaş) gibi Tataristan sınırında konumlanan rayonlarda ve Samarskaya (Çuv. Samar) Oblastı’nda yetişen yazar ve şairlerin eserlerinden alıntılanmışlardır:

(1) Шăтăк маррине пĕле тăркахач вăл ăна тепĕр хут пăхса тухрĕ. Пĕр улăм пĕрçине сиктермесĕр хăвармарĕ. (İlpek Mikulayi, HŞ)

Şitk marrine pĕle tırkaçah vĭl ăna tepĕr hut pĭhsa tuhrĕ. Pĕr ulĭm pĕrçine siktermesĕr hĭvarmarĕ.

“Delik olduğunu bildiği hâlde ona tekrar baktı. Bir saman çöpünü bile atlamadı.”

(2) Чапла пăха тăркахач ула лаша тўрленмерĕ. (İlle Tihti, PL).

4 Eserlerinde [-atırkaç] biçim birimini tanımlandığımız yazarlardan İlpek Mikulayi, İlle Tihti, Trubina Marhvi, Denis Viktoroviç Gordyev, Gennadiy Kabakov, Aleksey Attil sırasıyla Çuvaşistan’ın Tataristan sınırında yer alan Şemurşa (Çuv. Şimırşı), Yantikovski (Çuv. Tıvay), Kozlovskiy (Çuv. Kuslavkka), Komsomolski (Çuv. Kışin Kaşal), Urmari (Çuv. Vırmar), Kanaşskiy (Çuv. Kanaş) Rayonlarında, Hvetir Uyar ise Samarskaya (Çuv. Samar) Oblastı’nda doğup büyümüşlerdir.

Şapla *pīha tırkaçah ula laşa türlenmeri*.

“Böyle **bakmasına rağmen** alaca at düzelmedi.”

(3) Веркка кукамăш патне кайнине **пѐле тăркач** пулин те каяллах çаврăнам мар-ши тесе шутлатăп. (Denis Gordeyev, KA).

Verkka kukamış patne pile tırkaç pulin te kayallah şavrınam mar-şi tese şutlatıp.

“Verkka’nın büyükannesinin yanına gittiğini **bildiğim hâlde** geriye dönmese mi diye düşünüyorum.”

(4) Чирчѐр таврашѐнчен хăтăлма тухтăр пулăшасса **кура тăркачах** тѐшмѐш çын унтан ютшăнни, мѐскѐннѐн турра пуççапса ларни вăл хăйне хăй кўрекен ултав-инкекех пулать (Trubina Marhvi, ULT).

Çirçır tavraşınçen hitalma tuhtır pulışassa kura tırkaçah tışmış şın untan yutşınıni, mişkinnin turra puşşapsa larni vil hıyne küreken ultav-inkeke pulat’.

“Hastalık durumundan kurtulmasına doktorun yardım edeceğini **gördüğü hâlde** batıl inançlı adamın ondan çekinmesi, zavallı bir şekilde tanrıya başını eğmesi, kendi kendine yarattığı bir aldatma ve kötülüktür.”

(5) Кафе çѐрле ѐçлеменнине **пѐле тăркачах** кѐме шутларăн-и? (Gennadiy Kabakov, PH)

Kafe şirle işlemennine pile tırkaçah kime şutların-i?

“Kafenin geceleyin çalışmadığını **bildiğin hâlde** girmeyi mi düşündün?”

(6) Хум çапăнатъ те ѐмѐрхи чулпа / **пѐле тăркач** тататъ хăй ѐмѐрне.

Hum şapınat’ te imırhi çulpa / pile tırkaç tatat’ hıy imırne.

Dalga çarpıyor da sonsuz taşla / **Bile bile** kıyıyor kendi ömrüne. (Aleksey Attil, BAL).

(7) Ун пирки ѐмѐт тытмалла маррине **пѐле тăркачах** хѐр çинçен тѐмсѐлсе шухăшлатъ. (Hvetır Uyar, TAN)

Un pirki imit tutmalla marrine pile tırkaçah hır şinçen tımsılse şuhışlat’.

“Onun hakkında ümitlenmemesi gerektiğini **bilmesine rağmen** kızı arzuyla düşünüyor.”

Ayrıca, N. İ. Aşmarin’in sözlük çalışması ÇSK’de {-A tırkaç} biçim birimini tanımlayan örneklerin Tataristan sınırındaki Vırmay rayonundan derlenmiş olmasının da konuya ilişkin tespitimizi desteklediğini düşünüyoruz:

(8) Çыннин **чупа-тăркачă** чисти мăчѐ пѐтнѐ-ха. (ÇSK, VIII: 324)

Şının çupa-tırkaçı çisti mçıı pıtın-ha.

“Adamın **koşmaktan dolayı** gücü tamamen bitti.”

Son olarak da, {-A tırkaç} biçim biriminin Tataristan’da yaşayan Çuvaşların yayımladıkları Suvar Gazetesi’nde ve Tataristanlı kimi⁵ Çuvaş yazarların eserlerinde de tanıklanıyor oluşu, ilgili ekin diyalekt alanı ile kullanıma girdiği sahanın genişliği konularına ışık tutmaktadır.

5 İlgili yapı Tataristan’ın Drojjanovskiy (Tat. Çüprele; Çuv. Şiprel) rayonunda büyümüş olan Çuvaş yazar Valentina Taravat’ın bir şiirinde de tanıklanmıştır.

(9) Сирĕн Анук аппа, юратнă качçăр пулнă-и? – Илюш җинчен пĕле тăркач ыйтрĕ Ира аслăрах юлташĕнчен. (SUVAR, 39-873)

Sir'in Anuk appa, yuratnı kaççır pulnı-i? – İlyuş җинчен pile tırkaç ıytrı İra aslrah yultaşınçen.

“Anuk abla, sizin sevdiğiniz bir erkek oldu mu? – İlyuş’u bildiği hâlde sordu İra daha büyük olan arkadaşından.”

(10) Мĕн тума парса ятăм-ха ăна юлашки укşана мухмăрпа нушаланнине кура тăркачах? (Valentina Taravat, İLT-A).

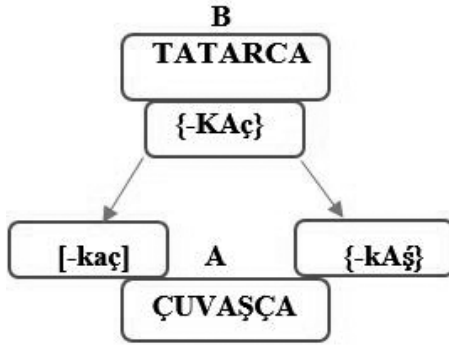
Mın tuma parsa yatım-ha ına yulaşki ukşana muhmırpa nuşalannine kura tırkaçah?

“Ne yapmaya verdim ona son parayı sarhoş hâlde sıkıntı çektiğini gördüğüm hâlde.”

Harita 1. {-A tırkaç} biçim biriminin Çuvaşistan ve Tataristan’da tanıklandığı yerleşimler.

Tüm bu bilgiler ışığında Çuvaş Türkçesindeki [-kaç] ve {-KAŞ} biçim birimlerinin kaynağı konusundaki belirlemelerimizi, alıcı dil-verici dil ya da A-B dilleri/değişkeleri açısından şöyle görselleştirebiliriz:

5. [-a tırkaç] Yapısı ve Dilbilgiselleşme

[-gaç] zarf-fiili Tatarca, Başkurtça vb. yazı dillerinden farklı olarak Çuvaşçada, fiil tabanlarına doğrudan eklenmemektedir. İlgili biçim biriminin, sıklıkla {-A}, nadiren de {-sA} zarf-fiillerinin önünde konumlanan *tır-* fiili ile kullanılabildiğini görüyoruz. Çuvaş Türkçesinde “kalkmak, dikilmek, bir yerde durmak” gibi çok sayıda temel anlamı bulunan *tır-* fiilinin [-a] / [-e] ve [-sa] / [-se] zarf-fiil ekleri ile dilbilgiselleşerek “süreklilik gösteren ve alışkanlık hâlini alan davranışları, hareketleri, kesin şimdiki zaman ve bunların yanı sıra belirli bir zaman içinde olup bitmiş hareketleri, işleri, kılışları geçmiş zamanda işaretleyebildiğini” biliyoruz (bk. Arıkan 2011: 50). Ancak Çuvaş Türkçesinde, [-gaç] biçim biriminin [-A tır-] yapısı ile oluşturduğu {-A tırkaç} biçiminde, *tır-* fiilinin yukarıda belirttiğimiz işlev ve kullanımları yoktur. Yalnızca *tır-* fiilinin dilbilgisel kullanımlarından “eylemde süreklilik gösterme”, gramerleşme sürecindeki art-zamanlılığa bağlı olarak ilgili yapıya ait kimi örneklerde örtük biçimde izlenebilmektedir. [-A tır-] yapısının kılış anlamlarının açık bir biçimde görülebilmesi nedeniyle Çuvaş dilbilimcilerden kimileri, [-tırkaç] biçiminde müstakil bir zarf-fiilin var olduğu varsayımında bulunmuşlardır (bk. Petrov 1969: 165-166; Skvortsov 1985: 460). Ancak, {-A} ve [-tırkaç] zarf-fiillerinin birleşik bir yapı oluşturmadıkları sürece, fiil işletimini gerçekleştirmeleri mümkün olmadığından söz konusu yaklaşım isabetli görünmemektedir. Bu durumda {-A tırkaç} biçiminde yeni bir zarf-fiil biçim biriminden söz etmenin akla daha yatkın olacağı aşikârdır.

Dilbilgiselleşmiş bir yapı olan {-A tırkaç} zarf-fiilinin Tatarcadan kopyalanma süreci ise tartışmalıdır. [-gaç] biçim biriminin modern yazı dilinde işlek bir kullanımı bulunmayan, daha ziyade ilk yazılı metinler ile dilbilgisi çalışmalarında tanımlanan [-a tır-] yapısı ile kalıplaşması şu iki düşüncüyü ortaya çıkarmaktadır:

1) Tatarcadan yalnızca [-gaç] eki kopyalanmıştır. *tır-* fiilinin dilbilgiselleşmesi neticesinde ortaya çıkan Çuvaşça [-a tır-] yapısı ile kullanıma girmiş, daha sonra ilgili gramer birliklerindeki işlev kaybı neticesinde {-A tırkaç} biçimi oluşmuştur.

2) Tatarca [-gaç] eki blok olarak kopyalanmış, [-a torgaç] (msl. *tırışa torgaç* “çalıştığı için”) in ise yapı özelliği örnek alınarak A dilinin/değişkesinin dil özelliklerine göre biçimlendirilmiştir. Bu durum neticesinde Tatarca *tor-* Çuvaşça koşutu *tır-* ile temsil edilmiş, [-a torgaç] yapısı [-a tırkaç] şeklini almıştır.

Her iki görüşün de irdelenmesi gereken yönleri bulunmaktadır. Çuvaş Türkçesinde {-A tırkaç} zarf-fiili dışında [-kaç] ekinin müstakil kullanıldığı herhangi bir dil verisine tanık olunamayışı, [-kaç] ekinin yalnızca *tır-* fiiliyle gramatikal bir kurulum oluşturması ve ön ünlülü biçiminin bulunmayışı birinci düşüncenin açmazları olarak göze çarpmaktadır. Zira yalnızca [-kaç] biçim birimi kopyalanmış olsaydı, {-A tırkaç} görece olarak daha yeni bir biçim olacağından [-kaç]'a ait bağımsız kullanımların da tanıklanması gerekirdi. İkinci düşünceye yönelik en önemli soru işaretini ise {-sA tırkaç} yapısıdır. Tataristan Çuvaşlarının nadiren de olsa kullandıkları bu yapıyı Suvar Gazetesi'nde tek bir örnek ile tanıklayabildik:

(11) Клубра уяв каşĕ пулассине пĕлсе тăркахач тем тĕрлĕ тум йăтнă Светлана Ембулдинăна курсан тĕлĕнме пăрахмастăп. (SUVAR, 37-871).

Klubra uyav kaşĕ pulassine pĕlse tırkaçah tem tĕrlĕ yĕtnĕ Svetlana Yembullinına kursan tĕlĕnme pĕrahmastĕp.

“Kulüpte bayram gecesi olacağını **bildiğim için** çok çeşitli kıyafetler giyinmiş olan Svetlana Yembullina'yı görünce şaşırıyorum.”

Elimizdeki dil malzemesi ve daha önce andığımız konuya ilişkin kaynaklardaki bilgiler dikkate alındığında, Çuvaşça için daha eskicil olan biçimin {-sA tırkaç} değil {-A tırkaç} olduğunu söyleyebiliriz. Başkurdistan Çuvaşlarının dillerinde tanıklanarak bir zarf-fiil eki olarak kayıt altına alınan [-atırkaş] / [-etırkeş] biçim birimlerinin de varlığı göz önünde bulundurulduğunda, {-sA tırkaç}'ın {-A tırkaç} yapısının analojisi ile daha sonra yazı dilinde kendisine yer bulan bir kurulum olabileceği yönünde bir değerlendirme yapılabilir. Zira ilgili yapıya yönelik en eski örnekleri veren N. Aşmarin'in *Çıvaş Sımahısen Kineki ve Opıt issledovaniya çuvaşskogo sintaksisa II* (1923) adlı çalışmalarında da {-sA tırkaç} yapısına yönelik tek bir örnek bile yer almamaktadır.

{-A tırkaç} biçim biriminin yazımı konusunda tam bir tutarlılık bulunmamaktadır. *чунтара мăркахă / çuptara tırkaçĕ* “koştuğu için” gibi örneklerde {-A} zarf-fiili [-tırkaç] biçiminden ayrı yazılırken, ekin *năxa-mărкахach / piha-tırkaçah* “bakmasına rağmen” şeklindeki tanıklarında ise, kısa çizgi (-) işaretinin iki yapı arasında konumlandığı bitişik bir yazım söz konusudur. Başkurdistan Çuvaşlarının dillerinden kayıt altına alınan *kayatırkaş (kaĭamărkaç)* “gittiği için”, *şüretırkeş (çĕpemărkeç)* “yediği hâlde” gibi örneklerde beliren ileri derecedeki artlık-önlük uyumu, {-A-tırkaç} biçim biriminde tanıklanamasa da, {-A} zarf-fiili ile [-tırkaç] biçimini bitiştiren kısa çizgi (-) işaretinin işlevsel ve anlamsal verilerin yanı sıra yaşanan ekleşmeye bir delil sunduğunu düşünüyoruz.

6. [-A tırkaç] Biçim Biriminin Kullanımları

{-A tırkaç} biçim biriminin Çuvaş Türkçesindeki kullanımları ile kaynak dil olarak belirlediğimiz Tatarcanın {-KAç} biçim biriminin kullanımlarına yönelik tam bir koşutluktan söz edemiyoruz. Tatarcada {-KAç} zarf-fiili, eylemin gerçekleştiği anı gösterme, eylemin nedenini veya şartını bildirme gibi kullanımlara sahipken (bk. Hisamova 2006: 262) Çuvaşça {-A tırkaç} biçim birimi ise iki temel işlevle fiilleri yükleme bağlayabilmektedir. Elimizdeki malzemedeki hareketle belirlediğimiz söz konusu kullanımlar ve bunların tanıkları şöyledir:

a) Eklendiği fiili yüklemeye bir sebep-sonuç ilgisi içinde bağlayabilir:

(12) Çәнә ҫынни йәре тәркачә күҗәсем тәртанса кайнә пулин те, татах ҫапах пиччәшәпе инкәш умне пырса тәнә та куҫа уҫайми йәнә. (MLH).

Şini şinni yäre tırkaçı kuşisem tirtansa kaynı pulin te, tatah şapah piççişpe inkış umne pırsa tını ta kuşa uşaymi yinı.

“Yeni adam ağladığı için gözleri şişmiş olmasına rağmen, bir de ağabeyi ile yengesinin önüne vardı ve gözlerini açamayacak derece ağladı.”

(13) Ман пайан ҫывра-тәркачә куҫ-пуҫ шыҫса кайнә. (ÇSK XIV: 321).

Man payan şvra-tırkaçı kuş-puş şışsa kaynı.

“Bugün uyuduğum için yüzüm gözüm şişti.”

(14) Куylана-тәркачә чысти типсе хәрса кайнә. (ÇSK XIV: 321).

Kuylana-tırkaçı çisti tipse hırsa kaynı.

“Üzül­düğüm için iyice sararıp soldum.”

(15) Ёҫле-тәркачә, вилес патне ҫитрәмәр ёнтә пайан. (ÇSK, IV, 142)

İşle-tırkaçı viles patne şitrımır intı payan.

“Çalışmaktan dolayı, ölecek duruma geldik artık bugün.”

(16) ҫыннин ҫупа-тәркачә чысти мәчә пётнә-ха. (ÇSK, VIII: 324)

Şynnin çupa-tırkaçı çisti mçı pıtnı-ha.

“Adamın koşmaktan dolayı gücü tamamen bitti.”

(17) Пайан ёҫле-тәркачә чысти сүслентәм (ÇSK, XI: 229)

Payan işle-tırkaçı çisti süslentım.

“Bugün çalıştığım için tamamen halsiz düştüm.”

(18) ҫохра-тәркачә ман пайан сас тытәнчә (ÇSK, XII: 290)

Şohra-tırkaçı man payan sas tutınçı.

“Ağladığım için benim bugün sesim kısıldı.”

(19) Чуптара тәркачә, лаша лачкам шывва үкрә. (ÇSK, VIII, 62)

Çuptara tırkaçı, laşa laçkam şıvva ükrı.

“Koştuğu için at, sırsıklam terledi.”

(20) Грек тәнне пәле-тәркачә урәх тәне йышәнас шухәш тытмастпәр, тенә. (ÇSK XIV: 321).

Grek tınne pile-tırkaçı urıh tıne yışınas şuhış tutmastpır, tenı.

“Biz de böyle Grek dinini bildiğimiz için başka dini kabul etmeyi düşünmüyoruz, demiş.”

(21) Ота-тәркачә, пәҫ шәммисәм ыратакан полчәҫ. (ÇSK III, 321).

Ota-tırkaçı pış şımmisım ıratakan polçış.

“Yürüdüğü için, uyluk kemikleri ağır oldular.”

b) Eklendiği fiili yüklemle “-DIKI hâlde” ve “-A rağmen” anlamları bir zıtlık ilgisi içinde bağlayabilir:

(22) Пуйан сын пула-тăркахач кĕлмĕç йатне илсе тăчĕ. (ÇSK IX:268).

Puyan şın pula-tırkaçah kilmış yatne ilse tiçî.

“Zengin bir adam **olduğu hâlde** dilenci adını aldı.”

(23) Anne vara çăkăr татăкĕсене çисе ямастчĕ, тихана тухса çитеретчĕ. Çапла аван пăха-тăркахач пирĕн тиха хĕлле начарлана пуçларĕ. (İlle Tihti, VİT).

Anne vara şikîr tatikisene şise yamastçı, tihana tuhsa şiteretçı. Şapla avan pîha-tırkaçah pirîn tiha hille naçarлана puşlarî.

“Anne ise ekmek parçalarını yemiyordu, çıkıp taya yediriyordu. Böyle iyi **bakmasına rağmen** bizim tay kışın kötüleşmeye başladı.”

(24) Салтаксем çав тĕрлĕ асап кура-тăркахă, крепоç пуçлăхĕ парăнман. (ÇSK, XIV: 321)

Saltaksem şav tîrlî asap kura-tırkaçî, крепоş puşlihî parınman.

“Askerler böylesi bir **azap görmelerine rağmen**, kale komutanı teslim olmadı.”

(25) Кора-тăркахач вăрлаттарса йатăн-а? (ÇSK XIV:321)

Kora-tırkaçah vîrlattarsa yatın-a?

“**Gördüğün hâlde** çaldırdın mı?”

(26) Юмăç мелке пек туснă çўç витĕр хăй умĕнчи çынсене пăхат’ те пĕле тăркахач: «çак кам япали?» - тесе ыйтат. (HŞ)

Yumış melke pek tusnî şüş vitîr hÿ umînçi şinsene pîhat’ te pĕle tırkaçah: «şak kam yapali?» - tese ıytat.

“Büyücü fırça gibi dağılmış saçlarının arasından önündeki kişilere bakıyor ve **bildiği hâlde** ‘bu kimin eşyası’ diye soruyor.”

(27) Суйнине кура тăркахач âна та ёненнĕ пек пулчĕ. (TAN)

Suynine kura tırkaçah îna ta înenñî pek pulçî.

“Yalan söylediğini **bilmesine karşın** inanır gibi davrandı.”

7. /i/ Türeme mi Pekiştirme mi?

Derlemimizde yer alan pek çok örnekte {-A-tırkaç} biçim biriminin *işle-tırkaçî*, *pîha-tırkaçî* vb. tanıklarda olduğu gibi /i/ ünlüsüyle genişlediği görülmektedir. İlgili /i/ ünlüsünün bir türeme ses mi yoksa müstakil bir biçim birimi mi olduğu konusu ise açık değildir. Bilindiği üzere Çuvaş Türkçesinde *purî* “var”, *küli* “göl”, *sıvî* “sağ” gibi kelimelerde tespiti yapılan ve Ana Türkçedeki aslı ünlü uzunlukları ile açıklanan ünlü türemesi örnekleri bulunmaktadır. (bk. Tekin 1995: 156). Ancak [-kaç] biçim biriminin Tatarcadan kopyalanmış olması söz konusu varsayımı seçenek dışı bırakmaktadır. Düzensiz bir ünlü türemesi düşüncesi ise ihtimaller içinde yer alsada, tamamen rastlantısal olduğu için delillendirilememektedir.

Bizce söz konusu /i/ ünlüsü ile [-kaç] biçim birimiyle kullanılabilen bir diğer dil ögesi olan {+-Ah} (GT ok / ök) enklitiği arasında işlevsel bir koşutluk bulunmaktadır.

Bilindiği üzere {+-Ah} Çuvaş Türkçesinde son derece geniş bir kullanımı bulunan, kuvvetlendirme işlevi taşıyan işlek bir dil ögesidir. {+-Ah} enklitiği Çuvaş Türkçesinde pek çok zarf-fiil ekini olduğu gibi {-A-tırkaç} biçim birimini de *pîha-tırkaçah*, *pîle-tırkaçah* örneklerinde tanıklandığı üzere pekiştirebilmektedir. {+-Ah} gibi bir pekiştirme ögesi olduğunu düşündüğümüz [-i]'nin ise Tarihî Türk yazı dillerinde ve kimi Türk yazı dillerinde tespit edilen {+-A} pekiştirme eki (bk. Üstüner 2000: 191-206) ile koşutluğu dikkat çekicidir⁶. GT /a/ ~ Çuv. /i/ (bk. Ceylan 1997: 154) ses denkliği temelinde ilgili dil ögeleri arasında bir birleştirme yapmak mümkün görünse de, [-i]'nin ön ünlülü şeklinin olmayışı ve biçim birimleri ile kullanımını tanımlayan farklı örneklerin bulunmayışı, söz konusu birleştirme için bir güçlük teşkil etmektedir. Bu bilgiler ışığında, {-A-tırkaç} yapısındaki kaynağı tartışmalı [-i]'nin ihtiyat kaydıyla bir pekiştirme eki olduğu söylenebilir.

8. Sonuç ve Değerlendirme

{-KAç} biçim birimi Tatar, Başkurt, Özbek, Yeni Uygur Türkçeleri için tipik olan, ancak Çuvaşçaya özgü dil malzemesi içinde yer almayan dil verilerinden biridir. {-KAç} biçim biriminin Çuvaş Türkçesinde tanıklanıyor oluşu ise Türkçenin Orta-İdil bölgesinde konuşulan Kıpçak tipindeki değişkelerinden Tatarca ile ilgilidir. Mevcut dil malzemesi, Çuvaşların Tatarlar ve Başkurtlarla birlikte yaşadıkları yerleşim alanları, bu halkların ilgili yerleşimlerdeki nüfus ve nüfuzları vb. dikkate alındığında {-KAç} biçim birimine yönelik şu belirlemelerde bulunulabilir:

8.1. [-atırkaş] / [-etirkeş] ve [-a-tırkaç] / [-e-tırkaç] biçim birimleri Tatarca [-a torgaç] yapısının Çuvaşçadaki iki ayrı görünümüdür. İlgili yapılardan ilkinde Tatarca {-KAç} eki Çuvaşçanın Tatarcadan kopyaladığı sözlerde tanıklanan /-ç/ > /-ş/ değişimi ile [-kaş] biçimini almıştır. Tatarca [-a torgaç] yapısındaki *tor-* tasvir fiili, Çuvaşça koşutu *tîr-* ile temsil edilmiş, zamanla art ünlülü [-atırkaş] biçiminin ön ünlülü [-etirkeş] şekli de ortaya çıkmıştır. İkinci yapıda ise {-KAç} ekinin son ünsüzü korunurken, *tor-* tasvir fiili ilk örnekte olduğu gibi yerini Çuvaşça koşutu *tîr-*'a bırakmıştır. [-a-tırkaç] / [-e-tırkaç] biçim birimlerinde [-atırkaş] / [-etirkeş]'teki gibi güçlü bir artlık-önlük uyumu bulunmamaktadır. Söz konusu biçimlerdeki kopyalama sürecinde Tatarca {-KAç} eki genel bir kopya, Tatarca [-a torgaç]'ın yapı özelliğinin örnek alınarak Tatarca *tor-* filine karşılık Çuvaşça *tîr-* fiilinin kullanılması ise seçimlik bir kopyalamadır. Bu durumda genel bir kopyanın seçilmiş bir kopyayı beraberinde getirdiği bir karışık kopyadan söz edebiliriz.

8.2. {-A-tırkaç} yapısına ait dil ögelerinde tanıklanan işlev kayıpları, [-kaç]'ın yalnızca *tîr-* fiili ile gramatikal bir kurulum oluşturup müstakil kullanımlarının bulunmayışı, yapının söz diziminde beliren kullanımları ve Başkurdistan Çuvaşlarından kayıt altına alınan [-atırkaş] / [-etirkeş] zarf-fiillerinin varlığı {-A-tırkaç} şeklinde bir zarf-fiilin varlığına işaret etmektedir.

6 A. Üstüner'in, +-A pekiştirme ekine ilişkin Tarihî Türk yazı dilleri ve çağdaş Türk lehçelerinden verdiği örneklerden bazıları şöyledir: *anda sakındıma* "o zaman düşündüm" (Tonyukuk, 22); *ay ere* "Ey kişi!" (Altın Yarak, 8/6); Az. -gına / -gine; Kırg. -gıla / -gile vb. (2000: 204). Ayrıca ek Türkiye Türkçesi ağızlarında şart kip eki, teklik 2. kişi emir eki, [-kAn], [-AndA] gibi çeşitli zarf-fiil ekleri ve *ki* bağlacını pekiştirebilmektedir (bk. Üstüner 2000:204).

8.3. N. İ. Aşmarin'in {-A-tırkaç} zarf-fiilinin diyalekt alanını Çuvaşçanın kuzey ağızları ile sınırlandıran tespiti, yapının kayıt altına alındığı yerleşimler dikkate alındığında tam olarak isabetli değildir. Zira söz konusu biçim birimi Çuvaşçanın güney ağızlarının konuşulduğu Komsomolskiy, Şemurşa gibi yerleşimlerde de tanıklanmıştır.

8.4. {-A-tırkaç} biçim biriminin yazımındaki tutarsızlıklar, diyalektolojik bir dil verisinin yazı dilinde temsil edilmesi noktasında yaşanan kararsızlığı yansıtmaktadır.

8.5. {-A-tırkaç} biçim birimi {+-Ah} enklitiğinin yanı sıra, kaynağı kesinlik taşımayan [i] şeklindeki bir parçacık ile de pekiştirilmektedir.

8.6. [-atırkaş] / [-etirkeş] biçim birimleri, [-a-tırkaç] / [-e-tırkaç] biçim birimlerinde bulunmayan güçlü bir artlık-önlük uyumuna sahiptir. Bu durum Levitskaya'nın sunduğu varyantlaşma doğrusunun aksine, [-atırkaş] / [-etirkeş]'in diğer biçime kıyasla, daha erken bir zamanda gerçekleşen bir kopyalama ve gramerleşmenin örneği olduğu yönünde bir çıkarımın yapılabilmesine olanak tanımaktadır.

Kısaltmalar ve İşaretler

Az. Azerbaycan Türkçesi

Bşk. Başkurt Türkçesi

Çuv. Çuvaş Türkçesi

GT Genel Türkçe

İT İlk Türkçe

Kırg. Kırgız Türkçesi

Tat. Tatar Türkçesi

bk. bakınız

hh. harfi harfine aktarma

vb. ve benzerleri.

{ } Üst biçim birimlerin gösterilmesinde kullanılır.

[] Biçim birimlerin gösterilmesinde kullanılır.

> Bir dilden başka bir dile geçişi gösterir.

~ Denklik gösterir.

// Seslerin gösterilmesinde kullanılır.

- Fiillere gelen eklerin önünde kullanılır.

/ Bir biçim biriminin farklı sesçil biçimlerini ayırır

Kaynakça

- ARIKAN, İ. (2011). “Çuvaş Türkçesinde Dilbilgiselleşen Bir Fiil: tär-“, *MTAD*, 8(2): 36-62.
- AŞMARİN, N. İ. (1923). *Opt issledovaniya çuvaşskogo sintaksisa II*, Simbirsk.
- BAL:** ATTİL, A. (1985). “Baletran”, *İlem – sîvîsem*, Şupaşkar: Çıvaş kineke izdatel’stvi, s. 48. (25.02.2016, <http://ru.chuvash.org/lib/haylav/3715.html>).
- CEYLAN, E. (1997). *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*, Ankara: TDK Yayınları.
- ÇEPUNOV, R. (2010). “Kuşşul’pe şivînnî purniş”, *Suvar* 39-873. (20.02.2016, <http://suvar.su/3212.html>).
- ÇSK:** AŞMARİN N. İ. (1994-2000). *Slovar Çuvaşskogo yazıka - Çıvaş simahîsen kîneki*, 17 Cilt, Çeboksarı: Russika.
- DMİTRİEV, N. K. (1950). *Başkort têlênêñ grammatikahtı*, Öfö: “Başgosizdat”
- EHETOV, G. H. (1984). *Tatar dialektologiyesë*, Kazan: Tatarstan kitap neşriyatı.
- HAUGEN, E. (1950). “The Analysis of Linguistic Barrowing”, *Language*, Vol. 26, no: 2 (Apr. - Jun.), ss. 210-223
- HİSAMOVA, F. M. (2006). *Tatar têlê morfologiyesë*, Kazan: Kazan Megarîf neşriyatı.
- HŞ:** MİKULAYİ İ. (1989). *Hura Şikîr. Roman*, Şupaşkar: Çıvaş kineke izdatel’stvi.
- İLT-A:** TARAVAT V. (2012). “İtlemem Annene”, *Kanaş (Haşat): 35/1179* (15.02.2016, <http://kanash.su/890.html>).
- JOHANSON, L. (2007). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler* (Çev. Prof. Dr. Nurettin Demir), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KA:** GORDEYEV, D. V. (2002). “Kaşma”, *Şiç şunatlî kurak. Poveşsem*, Şupaşkar: Çıvaş kineke izdatel’stvi, (27.02.2016, <http://chuvash.org/lib/haylav/3332.html>).
- KUBAYKİNA, R. (2010). “Şem’yeri tînişliha, ırlıha niminle mul ta şitmes”, *Suvar* 37-871 (15.02.2016, <http://suvar.su/3169.html>)
- LEVİTSKAYA, L. S. (1978). *İstoriçeskaya morfologiya çuvaşskogo yazıka*, Moskva: Akademiya Nauk SSSR İstitut Yazıkoznaniya,
- MAKSİMOV, V. V. (1969). “Nekotorie Osobennosti Govora Sela Koş-Yelga Belebeyevskogo Rayona Başkirskey ASRR”, *Materialı po Çuvaşskoy Dialektologii*, Vıpusk Tretiy, Çeboksarı: Çuvaşskoye knijnœ izdatel’stvo.
- MLH:** SİDOROVA Y. (Derleyen-Hazırlayan) (2004). *Çıvaş halih pultarulihî-mişsem legendisem, halapsem*, Şupaşkar: Çıvaş kineke izdatel’stvi.
- PETROV, N. P. (1969), “Otmeçeni Glavnım Obrazom v Govorah Çuvaşey Başkırıi”, *Materialı Po Çuvaşskoy Dialektologii* vıpusk III, Çeboksarı: ss. 119-172.
- PH:** KABAKOV, G. (2012). “Purniş hakî” *Tıvan Atıl*, No: 6, ss. 37-50 (25.02.2016, <http://chuvash.org/lib/haylav/6498.2.html>).
- PL:** TİHTİ, İ. (2009a). “Pit-Layih”, *Sıylasa ilnisem: sîvîsem, poemisem, kalavsem, stat’yasem, şırusem*, Şupaşkar: Çıvaş patşalıh gumanitari işlîlihîsen instituçı. (15.02.2016, <http://chuvash.org/lib/haylav/2893.html>).
- SARI, İ. (2013). “Dil Etkileşimi Bağlamında Ses-Anlam Eşleşmesi ve Türkçedeki Örnekleri”, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi* 6.1: 1-27.
- SAVRAN, H. (2007). “Kırım Tatar Türkçesinde Kullanılan ‘-keç’ Zarf Fiil Eki ve Bu Ekin Tarihi Seyri Üzerine”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 23, 2007/1, Ankara, s. 59-64.
- SERGEYEV, L. P. (2009). *Çıvaş dialektologiyi*, Şupaşkar: Çuvaşskiy gosudarstvenniy pedagogičeskiy universitet im. İ. Y. Yakovleva.
- SKVORTSOV, M. İ. (1985). *Çıvaşla-Vırışla Slovar’/Çuvaşsko-Russkiy Slovar’*, Moskva: Russkiy Yazık.

- TAN: UYAR F. E. (1994). *Tanata*, Şupaşkar: Çıvaş kineke izdatel'stvi.
- TEKİN, T. (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler* (Yay. Mehmet Ölmez), *Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi-13*, TC Kültür Bakanlığı, Ankara: Simurg,
- THOMASON, S. G. - KAUFMAN, T. (1988). *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*, Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press.
- THOMASON, S. G. (2001). *Language Contact*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- ULT: MARHVİ, T. (1933). "Ultalanmipir" [Ne obmanemsysa], *İşhırarımı*, No:2-3. ss. 19-21.
- ÜSTÜNER, A. (2000). "Türkçedeki +-A Pekiştirme Ekinin Türkiye Türkçesi Ağzılarında Kullanılışı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.10 S.1, Sayfa: 189-206, Elazığ-2000.
- VİT: TİHTİ, İ. (2009b). "Vitaminsem", *Suylasa ilnisem: sivişem, poemişem, kalavsem, stat'yasem, şirusem*, Şupaşkar: Çıvaş patşalih gumanitari İslilhişen instituçi. (15.02.2016, <http://chuvash.org/lib/haylav/print2773.html>)

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE *dürt-* FİİLİYLE “(yağ, merhem ...) sürmek” ANLAMINDA EŞ DEĞER KULLANILABİLEN FİİLLER

*Verbs In Old Anatolian Turkish That Could Be Used Synonymously
With The Verb dürt- In The Sense of “applying (oil, ointment ...)”*

Erkan SALAN*

Dil Araştırmaları, Bahar 2016/18: 151-166

Öz: Eski Anadolu Türkçesi dönemi için çeşitli konuların incelenmeye muhtaç olduğu ifade edilebilir. Fiillerin anlam özellikleri, dikkat çekici konulardan biridir. Eski Anadolu Türkçesi döneminde bir anlamın pek çok fiille karşılanabildiği kullanımlara rastlanmaktadır. Bu fiillerin bazıları sık kullanılırken bazılarının da ya bir eserde ya da birkaç eserde seyrek kullanıldığı görülür. Bu durum, herhangi bir anlam için farklı dönemlerde farklı fiillerin yaygın veya seyrek kullanılabilmesini gösterir. Bu kullanımlara ait fiil zenginliğinin tespiti, hem çalışmamıza konu alan Eski Anadolu Türkçesi hem de Türkçenin diğer dönemleri için gereklidir. Çalışmada; Eski Anadolu Türkçesi döneminde *sür-* / *sürt-*, *tut-* / *dur-*, *yağ-*, *ur-* / *vur-*, *ko-* / *koy-*, *şığa-* / *şıva-*, *vir-*, *çek-*, *dart-* ve *brak-* fiillerinin *dürt-* fiiliyle “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamında eş değer kullanılabilen fiiller olduğu örneklerle ifade edilmiş ve fiillerin bu anlamı nasıl kazandığı konusunda çeşitli görüşler öne sürülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Eski Anadolu Türkçesi, fiiller, *dürt-* fiili, (yağ, merhem ...) sürmek, anlam.

Abstract: It can be said that several issues need to be investigated with regard to the Old Anatolian Turkish period. The semantic features of verbs constitute one of the interesting topics in this regard. One can encounter uses where one meaning could be expressed through various verbs in the Old Anatolian Turkish period. It is observed that while some of these verbs were used frequently, others were used less frequently either in one book or only a few books. This indicates that different verbs could be used commonly or rarely in different periods for a given sense. Identification of wealth of verbs concerning these uses is necessary for both the Old Anatolian Turkish, which is the subject matter of our study, and the other periods of Turkish. In this study; that in the Old Anatolian Turkish period, the verbs *sür-* / *sürt-*, *tut-* / *dur-*, *yağ-*, *ur-* / *vur-*, *ko-* / *koy-*, *şığa-* / *şıva-*, *vir-*, *çek-*, *dart-* and *brak-* could be used synonymously with the verb *dürt-* in the sense of “applying (oil, ointment...)” were demonstrated with examples and several views were proposed with respect to how these verbs assumed this meaning.

Keywords: Old Anatolian Turkish, verbs, the verb *dürt-*, applying (oil, ointment ...), meaning.

* Yrd. Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, Aksaray/TÜRKİYE. salanerkana@yahoo.com. Gönderim Tarihi: 17.03.2016 / Kabul Tarihi:12.04.2016

1. Giriş

Bir kelime, bir söz, bir hareket ve olgudan anlaşılan şey; bunların işaret ettiği, hatırlattığı kavram veya nesne. (Topaloğlu 1989: 24); *Kelimenin tek başına veya söz içindeki öteki ögeler ile bağlantılı olarak zihinde yarattığı kavramlardan her biri* (Korkmaz 2003: 18) veya *Dildeki bir birimin aktardığı ya da uyandırdığı kavram, tasarım, düşünce; içerik.* (Vardar 2002: 18) olmak üzere farklı şekillerde tanımlanan anlam, dilin önemli alanlarından birini oluşturur. Bu alanda yapılacak olan incelemelerin dilin çeşitli alanları ile ilgili çalışmalara farklı bakış açıları kazandıracığı açıktır.

Türkçe, ilk yazılı kaynaklarından itibaren işlenmiş ve zengin ifade imkânlarına sahip bir dil olarak kullanımdadır. Bu durum dilin bilinen yazılı kaynaklarından çok daha eski dönemlere uzanan köklü bir tarihî geçmişe sahip olduğunu gösterir. Bu zengin tarihî süreç içerisinde toplumda meydana gelen coğrafi, sosyal, kültürel vb. değişimlerin (Aksan, 2004: 70) ve dilin canlı bir yapıya sahip olmasının bir sonucu olarak bir kısım sözcükler işlek hâle gelerek yeni anlamlar kazanmış¹; bir kısım sözcükler de işlekliliğini kaybederek anlam daralmasına² uğramış veya kullanımdan düşmüştür. Bu bakımdan çeşitli tarihî dönemlerde kullanılmış olan sözcüklere ait anlam özelliklerinin tespiti, Türkçenin söz varlığının ve anlatım imkânlarının ortaya konması ve dil alanının incelenmesine yönelik çeşitli konuların ele alınması açısından hayati öneme sahiptir.

Gerek Eski Anadolu Türkçesi döneminde gerekse Türkçenin farklı dönemlerinde özellikle fiillerin çeşitli anlam özellikleriyle zengin kullanım imkânlarına sahip olduğu görülür. Âdeta kimlik vazifesi gören bu sözcükler, Türkçenin her döneminde ifadenin vazgeçilmezi olmuştur. Bu bakımdan fiillerin sahip olduğu anlam özelliklerinin ayrıntılı incelemelere tabi tutulması; bu sözcüklerin tarihî süreç içerisinde geçirdikleri anlam değişimlerinin çeşitli yönlerden değerlendirilmesi, Türkçenin söz varlığının gelişim aşamaları ve dilin sahip olduğu ifade kuvvetine ve zenginliğine yönelik tespitlerin ortaya konması açısından önemlidir.

Eski Anadolu Türkçesi dönemi için çeşitli konuların incelenmeye muhtaç olduğu ifade edilebilir. Fiillerin anlam özellikleri, dikkat çekici konulardan biridir. Türkçenin genelinde ve Eski Anadolu Türkçesi döneminde aynı anlamın pek çok fiille karşılanabildiği örneklerle rastlanmaktadır. Bu fiillerin bazıları sık kullanılırken bazılarının ya bir eserde ya da birkaç eserde seyrek kullanıldığı görülür. Bu durum, herhangi bir anlam için farklı dönemlerde farklı fiillerin yaygın veya seyrek kullanılabildiğini gösterir. Bu kullanımlara ait fiil zenginliğinin tespiti, hem çalışmamıza konu alan Eski Anadolu Türkçesi hem de Türkçenin diğer dönemleri için gereklidir.

dürt-, Eski Anadolu Türkçesi döneminde “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamıyla en sık ve en yaygın kullanılan fiildir. “batmak, sokmak, batırmak, vurmak, saplamak” (Önler 1990: 143; Uzel 1992: 331; Okutan vd. 2003: 193; İlhan 2009: 159), “fitlemek, tahrik etmek, harekete geçirmek” (Topaloğlu 1976-II: 185) gibi anlamlarla da çok

1 Anlam genişlemesi hakkında bk.: (Topaloğlu 1989: 26; Aksan 2000: 214; Vardar 2002: 21; İmer vd. 2011: 27; Karaağaç 2013: 140)

2 Anlam daralması hakkında bk.: (Topaloğlu 1989: 25-26; Aksan 2000: 213-214; Vardar 2002: 20; İmer vd. 2011: 26-27; Karaağaç 2013: 123)

nadir kullanılmıştır. Hazırlanan çalışma; fiilin “batmak, sokmak, batırmak, vurmak, saplamak” ve “fitlemek, tahrik etmek, harekete geçirmek” anlamlarından çok “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamına ve *dürt-* fiili ile bu anlamda eş değer kullanılabilen fiillerin tespitine yöneliktir. Bu yazıda, *dürt-* fiiliyle “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamında eş değer kullanılabilen fiiller örneklerle ortaya konacaktır. Özellikle bu fiillerden bir kısmının sahip olduğu “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamının tespiti muhtaç olması, çalışma açısından dikkate değerdir.

2. İnceleme

Eski Anadolu Türkçesi döneminde birbirinden farklı fiillerin “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamında kullanılabildiği görülmektedir. *sür-* / *sürt-*, *tut-* / *dut-*, *yağ-*, *ur-* / *vur-*, *ko-* / *koy-*, *şığa-* / *şıva-*, *vir-*, *çek-*, *dart-* ve *bırak-* fiilleri; bu döneme ait eserlerde *dürt-* fiiliyle “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamında eş değer kullanılabilen başlıca fiillerdir.

2.1. dürt-: Bu fiil, “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamında en sık ve en yaygın kullanılan fiildir. Eski Anadolu Türkçesi döneminin bu anlamı karşılayan standart sözcüğüdür:

... *şakaluñuza yağ dürtüñ* ... (Yavuzarslan 2002: 530) “... sakalınıza yağ sürün ...”; *Kimi başına dürtter zeyt yağın* (Yüksel 1965: 153) “Kimi başına zeytinyağı sürer.”; *Kan dürtterem kim beñzüm size kızıl görine*. (Yavuz 2006: 560) “Kan süreyim ki benzim size kızıl görünsün.”; ... *anuñ başına dürtti* ... (Yılmaz vd. 2013: 336) “... onun başına sürdü ...”; ... *bir päre bize dürtesin* ... (Uzel 1992: 379) “... bir parça beze sür ...”; ... *ol kağıda bal dürtesin* ... (Uzel ve Süveren 1999: 170) “... o kâğıda bal sür ...”; ... *benefşe yağı dürteler* ... (Yavuz 2013: 125) “... menekşe yağı sürsünler ...”; ... *hoş kokular birle hunût ve kâfûr başına ve şakalına dürteler* ... (Akkuş 1995: 303) “... başına güzel kokularla hunût ve kâfûr sürsünler ...”; ... *gelincik çiçeğiniñ yaprağın yağıyan ezeler kirpükler dibine dāyimi dürteler*. (Bayat ve Okumuş 2004: 172) “... gelincik çiçeğinin yaprağını yağıyla ezip her zaman kirpiklerin dibine sürsünler ...”; ... *gevdeye dürticek fāyide eder*. (Canpolat ve Önler 2007: 39) “... gövdeye sürünce fayda sağlar.”; ... *ıssıdan ağrımış başa dürtseleler ağrısın giderür* ... (Önler 1990: 35) “... sıcağın ağrımış başa sürseler ağrısını giderir ...”; ... *hōş yıyı dürtmek* ... (Bilgin 1996: 159) “... güzel koku sürmek ...”; ... *diş dibine dürteler* ... (Özçelik 2001: 50) “... dişin dibine sürsünler ...”; ... *bu merhemi dürteler* ... (Özçelik 2001: 82) “... bu merhemi sürsünler ...”; ... *ol sudan ikügisı ayaklarına dürtidiler* ... (Yılmaz vd. 2013: 432) “... ikisi o sudan ayaklarına sürdüler ...”.

dürt- fiili, Uygur Türkçesi döneminden itibaren genel olarak “sürmek, sıvamak, çalmak, yakmak, tahrik etmek, bulaştırmak, sıkıştırmak, dürtmek, sokmak” anlamlarıyla XVII. yüzyıla kadar kullanılmıştır (Arslan Erol 2014: 548-549) Sonraki dönemlerde anlam daralmasına uğramış ve bugün sadece “1. Ucu sivri bir şeyle veya elle hafifçe itmek 2. Değmek, dokunmak. 3. *meç*. İstenilen şeyi yaptırmak için birine kışkırtıcı söz söylemek, tahrik etmek. 4. *meç*. Uyarmak, ikaz etmek” (Türkçe Sözlük 2011: 738) anlamlarında kullanılmaktadır. Türkçenin en eski sözcüklerinden biri olan *dürt-*, çalışmaya konu olan “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamını günümüz Türkiye

Türkçesinde *sür-* fiiline bırakmıştır. Fiilin anlam daralmasına uğramasında, *sür-* fiilinin “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamını karşılamak üzere özellikle Eski Anadolu Türkçesi döneminden itibaren yaygınlaşması başlıca etken olarak düşünülebilir.

2.2. *sür-* / *sürt-*: Eski Anadolu Türkçesinde “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamıyla seyrek kullanılmıştır. Türkçenin en eski yazılı kaynaklarından itibaren “kovmak, sürgün etmek” (Ergin 2001: 111; Akkoyunlu ve Ercilasun 2014: 840-841), “gütmek, otlatmak, sarf etmek” (Caferoğlu 1993: 141) vb. anlamlarla kullanılagelen (Arslan Erol 2014: 478) sözcüğün bu anlamına ilk defa Eski Anadolu Türkçesi döneminde rastlanmaktadır. Kullanım yaygınlığının artmasıyla birlikte *sür-* fiili, bu dönemde anlam genişlemesine uğramıştır. *yağ, merhem, ilaç* gibi araçlar hastalığı vücuttan atmak, güzelleşmek yani çirkinliği vücuttan uzaklaştırmak amacıyla kullanılmıştır. Bu unsurların kullanım amaçları, *sür-* fiilinin *kovmak, sürgün etmek* gibi önceki anlamlarına paralel olarak anlam genişlemesinde etkilidir. Temel anlamlar ile kullanıma bağlı olarak sonradan ortaya çıkan yan anlamlar arasında belirli bir ilginin bulunması (Aksan 2000: 183, 189-190), bu yaklaşımı destekler niteliktedir:

Okıdı gözlerine sürdi anı (Yüksel 1965: 136) “Onu okudu ve sonra gözlerine sürdü.”; *Kimi efsün okur kimi sürer yağ* (Kültürel ve Beyreli 1999-I: 47) “Kimi büyü yapar kimi yağ sürer.”; ... *tavuk yağıyla dile süreler* ... (Özçelik 2001: 52) “... tavuk yağıyla dile sürsünler ...”; *Gönlegiñi alır yüzine gözine sürer, ağlar.* (Cemiloğlu 1994: 182) “Gönleğini alır yüzüne ve gözüne sürer, ağlar.”; ... *ol yarılmış yerlere süreler* ... (Okutan vd. 2004: 371) “... o yarılmış yerlere sürsünler ...”

sür- fiilinin Eski Anadolu Türkçesi döneminde *dürt-* fiili ile “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamında eş değer kullanıldığı çeşitli örneklerle karşılaşılmaktadır. Bu örnekler; Klasik Osmanlı Türkçesindeki kullanım yaygınlıkları dikkate alındığında, çalışmaya konu olan anlam açısından *dürt-* fiilinin yerini Eski Anadolu Türkçesinin sonlarından itibaren *sür-* fiiline bırakmaya başladığını göstermektedir:

Anuñ unın yüze süricek rengini gökçek eder ... (Canpolat ve Önler 2007: 24) “Onun ununu yüze sürünce rengini güzelleştirir.” ~ *Ve anuñ yağın yüze dürtseleler rengini gökçek eder* ... (Canpolat ve Önler 2007: 26) “Ve onun yağını yüze sürseler rengini güzelleştirir ...”

... *dükelin yumşak döğüp eleyeler ve balıla yoğuralar ve dişlere dürteler ve katı katı süreler fâyide ede* ... (Önler 1990: 65); “... hepsini hafifçe dövüp bal ile yoğurduktan sonra dişlere iyice sürünce faydalı olur ...”

Sirke dürtmek, gül yağın sürmek, gicişen yerleri hacamat idüp şişe çekmek gerek. (Yelten 1993: 136) “Sirke ve gül yağı sürmek, kaşınan yerleri hacamat ederek şişe çekmek gerek.”

Gice gice dişlerine mirsin yağın dürtmek gerek ya ıtrıfal-i şağir sürmek gerek. (İlhan 2009: 170) “Geceleri dişlere mersin yağı veya ıtrıfal-i şağir sürmek gerek.”

Eski Anadolu Türkçesinde *sür-* fiilinin nadiren *sürt-* biçiminde de kullanıldığı görülür. Bu kullanımlar, genellikle *sür-* fiilinin kullanıldığı eserlerde geçer:

Bādām-ıla ve döğülmüş güli ve kâfûrı gül şuyına ezeler ve göğüze sürteler. (Bayat

2005: 118) “Badem ile dövülmüş gülü ve kâfuru gül suyuyla ezip göğse sürsünler.”; ... *yumuşak döğüp göze çekseler ve başa sürtseler göz ağrısını gidere* ... (Önler 1990: 56) “... yumuşak dövüp göze ve başa sürseler ağrısını giderir ...”; ... *diş diplerine sürteler* ... (Okutan vd. 2004: 257) “... diş diplerine sürsünler ...”

2.3. tut- / dut-: En eski yazılı kaynaklardan itibaren “tutmak, kavramak, yakalamak” gibi anlamlarda kullanılagelen sözcük, tarihî süreç içerisinde anlam alanını gittikçe genişletmiş (Arslan Erol 2014: 534) ve çok çeşitli anlamlar kazanmıştır³. Kazandığı anlamlardan biri de “(yağ, merhem ...) sürmek”tir. Sözcüğün bu anlamdaki kullanımı, ilk defa Eski Anadolu Türkçesinde ortaya çıkmış ve seyrektiler:

... yağ **tutunmek** bedeni yumuşak kılar ... (Çağırın 1992: 454) “... yağ sürünmek bedeni yumuşatır ...”; ... *her kim zeyt yağın tutunsa kırk güne degin şeytân yöresine gelmeye* ... (Çağırın 1992: 454) “... her kim zeytinyağını sürünse kırk gün şeytan yanına yaklaşmaz ...”; ... *kaçan başuñuza yağ tutunsañuz evvel kaşuñuza tutuñ* ... (Çağırın 1992: 492) “... ne zaman başınıza yağ sürünseniz önce kaşınıza sürün ...”; ... *ol sâ’at mübârek dükrüğün ol yılan şokduğı yire dutdı* ... (Çağırın 1992: 582) “... o an mübarek tükürüğünü yılanın soktuğı yere sürdü ...”

Yukarıdaki örneklerin alındığı eserde *dürt-*, *sür-* ve *dut-* fiillerinin “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamında birbirinin eş değeri olarak kullanıldığı örnekler de rastlanır. Bu örnekler, *tut-* / *dut-* fiilinin “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamında kullanılabildiğinin açık göstergeleridir. *tut-* / *dut-*, ifade edilen anlamla *dürt-* ve *sür-* fiillerine göre eserde daha sık kullanılmıştır. Bu durum, eserde geçen *tut-* / *dut-* fiiline ait örneklerin standart dışı bir ağza ait özellik olabileceğini düşünmemize imkân vermektedir:

... ‘*arabuñ tayyiblerinden birisi versdür kim dürtünürler ve anuñla kaştanların boyarlar vers didükleri bir şaru otdur za ferâna beñzer ve anı ‘arab avratları yüzlerine dutarlar* ... (Çağırın 1992: 483) “... Arapların güzel kokularından biri verdir ki onu sürünürler ve onunla kaftanlarını boyarlar. Vers, safrana benzer sarı ottur. Arap kadınları onu yüzlerine sürerler ...” ~ ... ‘*arab ‘avratları anı yüzlerine sürerler* ... (Çağırın 1992: 506) “... Arap kadınları onu yüzlerine sürerler ...”

dut- fiili, 15. yüzyıl başlarında yazılmış bir *Kur’an Tercümesi*’nde de kullanılmıştır. Aşağıdaki örnek, eserdeki tek örnektir. Eski Anadolu Türkçesinde bu kullanımın eş değeri olarak genellikle *dürt-* fiili tercih edilmiştir:

... *hoş koku dutun*. (Topaloğlu 1976: 114) “... güzel koku sürün ...” ~ ... *hōş yıyı dürtinse* ... (Bilgin 1996: 158) “... güzel koku sürünse ...” ~ ... *hōş yıyı dürtmek* ... (Bilgin 1996: 159) “... güzel koku sürmek ...”

tut- / *dut-* fiilinin “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamı, *Tarama Sözlüğü*’nde tanıklanmamıştır (2009-II: 1280-1286). Bu bakımdan çalışmada, örneklerle ortaya konulan anlam *Tarama Sözlüğü*’ne katkı niteliğindedir. Fiilin “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamını kazanmasında, sözcüğün en eski yazılı kaynaklardan itibaren sahip olduğu “tutmak, yakalamak” biçimindeki anlamın “elle tutmak, kavramak, yapmak, uygulamak, yerine getirmek” (Arslan Erol 2014: 536-537) gibi anlamlarla genişlemesi başlıca etken olarak düşünülebilir. Çünkü sözcükteki anlam genişlemesinin dokunmayı,

3 Sözcüğün kazandığı anlamlar için bk.: (Arslan Erol 2014: 534-537)

uygulamayı, yapmayı gerekli kılan yönde ilerlemesinin “(yağ, merhem ...) sürmek” biçimindeki anlama ulaşması doğal görünmektedir.

Günümüz Türkiye Türkçesinde *tut-* fiilinin “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamında kullanılmıyor olması (Çağbayır 2007-5: 4922-4924), bu anlam özelliğinin Eski Anadolu Türkçesi döneminden sonra daralmaya uğrayıp kaybolduğunu düşündürmektedir.

2.4. yağ-: Eski Uygur Türkçesi döneminden itibaren “hoşa gitmek, yakışmak, yaklaşmak, (yağ, merhem ...) sürmek” (Caferoğlu 1993: 183) anlamlarına sahip olarak kullanılagelen bir fiildir. En eski yazılı metinlerde çok anlamlı olması, sözcüğün yazılı devirden önceki dönemlerde anlam genişlemesine uğradığını gösterir (Arslan Erol 2014: 706). *yağ-* fiilinin “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamını, “hoşa gitmek, yakışmak, yaklaşmak” anlamlarındaki kullanımlarına bağlı olarak sonradan kazanmış olması muhtemeldir.

Tarama Sözlüğü’nde “yaklaşmak, yaklaştırmak” anlamlarıyla verilen *yağ-* fiilinin “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamı tanıklanmamıştır (2009-VI: 4221). Oysa fiilin Eski Anadolu Türkçesi döneminde “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamıyla da seyrek kullanıldığı görülmektedir:

... *peygamber göz ağrısına şabrı merhem idüp yağmak buyurdu* ... (Çağırın 1992: 492-493) “... peygamber, göz ağrısı için sabır otunu merhem edip sürmeyi buyurdu ...”; ... *mükl-i ezrâkı yumurda şarusına ve gül yağına katmak gerek ve ılıcağ eyleyib mak'adaye yağmak gerek*. (Bayat 2005: 127) “... mükl-i ezrâkı (gürün zamk ağacı) yumurta sarısı ve gül yağı ile karıştırıp, ılıtıp makada sürmek gerek.”; *kına yakuban 'arüş eylediler* (Karahana 1994: 312) “Kına yakarak gelin ettiler.”; *N'ola bu zahma bir merhem yakasın* (Akkuş 2007: 75) “Ne olur bu yaraya bir merhem sür.”; ... *gözine şabrıla merhem düziüp yağa* ... (Çağırın 1992: 547) “... gözüne sabır otuyla merhem yapılıp sürülsün ...”

dürt- ve *yağ-* fiilleri, Uygur Türkçesi dönemine ait yazılı kaynaklarda “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamıyla eş değer kullanımlara sahiptir. Bu tarz örnekler, dilin eskiliğine ışık tutan örnekler olarak değerlendirilebilir (Aksan 2000: 191; Aksan 2004: 157-168). Eski Anadolu Türkçesinde *yağ-* fiili, *dürt-* ve *dut-* fiilleri ile “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamında eş değer kullanılmıştır:

... *kına yakınmak ve saç sakal boyamak* ... (Çağırın 1992: 411, 485) “... kına sürünmek ve saç, sakal boyamak ...” ~ ... *eline ayağına ve başına kına dürtinmemiş ola* ... (Doğuer 2013: 67) “... eline, ayağına ve başına kına sürünmemiş ola ...”

... *it ısırduğı yere yağalar hoş ola*. (Canpolat ve Önler 2007: 20) “... köpeğin ısırduğı yere sürünce iyi olur.” ~ ... *ol sâ'at mübarek dükrüğün ol yılan şokduğı yire dutdı* ... (Çağırın 1992: 582) “... o an mübarek tükürüğünü yılanın soktuğı yere sürdü ...”

Günümüz Türkiye Türkçesinde *yağ-* fiilinin “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamını *-kına yak-* ifadesinde olduğu gibi- nadir birkaç örnekte koruduğu görülmektedir (Çağbayır 2007-5: 5168).

2.5. ur- / vur-: Eski Türkçeden itibaren yaygın kullanılan fiillerden biridir (Arslan Erol 2014: 566). Kullanım yaygınlığına bağlı olarak ilk dönemlerde sahip olduğu “atmak, kurmak, (kanun) çıkarmak, vurmak, düzenlemek, koymak, saldırmak” (Arslan Erol 2014: 566) gibi anlam özelliklerini gittikçe genişletmiştir. Eski Anadolu Türkçesi döneminde kazandığı anlamlardan biri de “(yağ, merhem ...) sürmek”tir (Tarama Sözlüğü 2009-VI: 3975-3976; Atmaca 2011: 1072). Özellikle tıp eserlerinde *ur-/vur-* fiilinin diğer eserlere oranla daha sık tercih edildiği görülür:

... *kaçan vahy gelse mübârek başı (ağrısı) tutar idi ve başına kına ururdu* ... (Çağırın 1992: 549) “... ne zaman vahiy gelse mübarek başı ağrırdı ve başına kına sürerdi ...”; ... *eger şışı varısa et bitürücü merâhimden bir merhem urasın* ... (Uzel 1992: 381) “... eğer şışı varsa et bitirici merhemlerden bir merhem sürsün ...”; ... *zeyt yağıyla karışdurup ısıcağkla uralar* ... (Önler 1990: 86) “... zeytinyağıyla karıştırıp sıcakken süsünler ...”; *Şıgıruñ iç yağın şekerle döğse, başa ursa eyü ola.* (Yelten 1990: 120) “... Sığırın iç yağını şekerle dövüp başa sürse iyi olur.”; ... *sirkeye katup kasağa vursalar sidiği tırmaza fâyide eder* ... (Önler 1990: 115) “... sirke ile karıştırıp kasığa süseler sidiği durmayana iyi gelir ...”; *Girü merhem sen ur çün yara senden* (Akkuş 2007: 272) “Yara senden olduğu için yine merhemi sen sür.”

ur- / vur- fiilinin *dürt-*, *sür-* ve *yağ-* fiilleriyle eş değer kullanıldığı örnekler rastlanmaktadır. Bu eş değer kullanımların aynı eserlerde olması, “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamını karşılayabilen fiillerin çeşitliliğine ve zenginliğine işaret eder:

Bu zahma ol ura merhem kim andandur kamu yaram (Akkuş 2007: 211) “Yaralarımın sebebi olan o, bu yaraya merhem süsün.” ~ *N’ola bu zahma bir merhem yağasın* (Akkuş 2007: 75) “Ne olur bu yaraya bir merhem sür.”

Ya zahma vurmayasın zerre merhem (Yüksel 1965: 135) “... veya yaraya zerre kadar merhem sürme.” ~ *Yaralı yürege dürt merhemin sen* (Yüksel 1965: 136) “Yaralı yüreğe ilacını sen sür.” ~ *Otacı geldi urdu aña merhem* (Yüksel 1965: 155) “Hekim gelip ona merhem sürdü.”

... *anı renclü endâmuñ üstine süreler* ... (Doğuer 2013: 122) “... onu ağrılı/yaralı yere süsünler ...” ~ ... *issi issi renclü endâmuñ üstine uralar assı kıla* ... (Doğuer 2013: 123) “... sıcakken ağrılı/yaralı yere sürünce fayda sağlar ...”

ur- / vur- fiilinin Eski Anadolu Türkçesi döneminde “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamını kazanması, önceki dönemlerden itibaren sahip olduğu “koymak, vurmak, yerleştirmek” gibi anlamların etkisiyle ortaya çıkan bir anlam genişlemesi olarak değerlendirilebilir. Fiile ait bu anlamın günümüz Türkiye Türkçesinde de korunduğu görülmektedir (Türkçe Sözlük 2011: 2491; Atmaca 2011: 1074).

2.6. ço- / koy-: Eski Türkçeden itibaren yaygın olarak kullanılmış ve anlamı da buna bağlı olarak genişlemiştir (Arslan Erol 2014: 363). Eski Türkçe döneminde çok anlamlı olması, sözcüğün tarihî geçişini yazılı belgelerden önceki döneme götürmekte ve bu dönemde anlam genişlemesine uğradığını göstermektedir (Arslan Erol 2014: 363). Kullanım yaygınlığına ve sıklığına bağlı olarak Eski Anadolu Türkçesi döneminde de anlam alanındaki genişlemeyi sürdürmüştür. Bu dönemde kazanmış olduğu anlamlardan biri de “(yağ, merhem ...) sürmek”tir ve kullanımı seyrekdir:

... *andan şöıra bir kuvvetlü merhem **ƙodum** ...* (Uzel 1992: 308) “... andan sonra kuvvetli bir merhem sürdüm ...”; ... *tatlu bādām yağını ısıdup fercine **ƙoyalar** ...* (Önler 1990: 17) “... tatlı badem yağını ısıtıp fercine sürsünler ...”; ... *otları ƙaynadalar anuñ suyun baş üstine **ƙoyarlar** ...* (Doğuer 2013: 123) “... otları kaynatıp onun suyunu başa sürerler ...”

ƙo- / *ƙoy-* fiilinin bazen *dürt-*, *sür-* ve *ur-* fiilleriyle eş değer kullanıldığı görülmektedir. Bu tarz örneklerin bir kısmının aynı cümlelerde geçmesi, sözcük tekrarına yer vermeme kaygısının bir sonucu olarak değerlendirilebilir:

... *acı badam yağın burnuna ve ƙulağına **ƙoyalar** ve misk yıylaya ağū ƙundūs burnına **dürteler** aħsura ve lādeni zeyt yağıyla burnuna **dürteler** ...* (Özçelik 2001: 36) “... acı badem yağını burnuna ve kulağına sürsünler, misk koklasın, aksırık otunu burnuna sürsünler ve aksırsın. Pamuk otunu zeytinyağıyla burnuna sürsünler ...”

... *et bitinceye degin işfdāc merhemini **uralar** ve andan şöıra şabrđan ve anzarūtđan ve günlük ufağından ve dem-i aħaveynden ve za ferāndan düzilen merhem **ƙoyalar**.* (Bayat ve Okumuş 2004: 165) “... et bitinceye kadar üstübec merhemini sürsünler ve ondan sonra sabır, anzarut (boz geven), günlük, ejder ağacı ve safranla yapılan merhemi sürsünler.”

*Andan ağzı yarından anuñ gözine **ƙoydı**, girü gözleri birez görür oldı ...* (Akalin 1990: 1-2) “Daha sonra tükürüğünden onun gözüne sürdü ve yine gözleri biraz görmeye başladı ...” ~ ... *ağzı yarından alup gözine **sürmiş**, ol dem bayağulayın gözleri açılmış ...* (Akalin 1990: 4) “... tükürüğünden alıp gözüne sürmüş, o an gözleri eskisi gibi açılmış ...”

ƙo- / *ƙoy-* fiilinin “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamı, *Tarama Sözlüğü*’nde tanıklanmamıştır (2009-IV: 2619-2626). Bu bakımdan *Tarama Sözlüğü*’ne katkı niteliğindedir. *ƙo-* / *ƙoy-* fiilinin çalışmaya konu olan ve günümüz Türkiye Türkçesinde rastlanmayan bu kullanımları, Eski Anadolu Türkçesi döneminde yazılmış tıp eserlerine özgüdür ve seyrekir. Sözcüğe ait bu anlamın “koymak, bırakmak, yerleştirmek” (Arslan Erol 2014: 363) gibi temel anlamların etkisi ve genişlemesiyle ortaya çıktığını belirtebiliriz.

2.7. şığa-/şıva-: İlk defa Karahanlı Türkçesi döneminde “el ile sıvamak, okşamak” anlamında kullanılmış olan bu fiil (Arslan Erol 2014: 467), Eski Anadolu Türkçesinde anlam alanını genişletmiştir. Genişleme sonucu ortaya çıkan anlamlardan biri “(yağ, merhem ...) sürmek”tir ve kullanımı oldukça seyrekir:

... *Şeddādi şabır ve ƙāfūrıla **sıvadular** ...* (Yılmaz vd. 2013: 127) “Şeddād’a sabır otu ve kâfur sürdüler.”; ... *yüñini yolam tenine ƙağrān **sıvayam** ...* (Yılmaz vd. 2013: 385) “... tüylerini yolup tenine katran süreyim ...”

şığa-/şıva- fiilinin bazen *dürt-* ve *sür-* fiilleriyle eş değer kullanıldığı örneklere de rastlanmaktadır. Bu eş değer örnekler, fiilin “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamında da kullanılabildiğini somut olarak ortaya koyar:

... *bu süreyi üç gez oğur idi ve eline ürür idi dağı elini başına ve yüzine ve dükeli a zāsına **sürer** idi ...* (Çağırın 1992: 590) “... bu sureyi üç kez okurdu, eline üflerdi ve

elini başına, yüzüne ve bütün azalarına sürerdi ...” ~ ... *bu üç süreyi okur idi ve eline ürür idi dahı dükeli a'zāsına şığar idi* ... (Çağırın 1992: 591) “... bu sureyi okurdu, eline üflerdi ve elini bütün azalarına sürerdi ...”

Ba'zular hāliš pād-zehri ezerler; uvağ taşlara veyā ağaçlara kat kat şıvarlar ve kurudurlar. Yine dürtterler, kurudurlar. (Argunşah 1999: 153-154) “Bazıları halis panzehiri ezerler, küçük taşlara veya ağaçlara kat kat sürerler ve kuruturlar. Yine sürerler ve kuruturlar.”

... *bir miqdār çig bal sürüp* ... (Kültürel ve Koç 2012: 41) “... bir miktar çığ bal sürüp ...” ~ ... *başına çig bal şuvayup* ... (Kültürel ve Koç 2012: 42) “... başına çığ bal sürüp ...”

şığa- / *şıva-* fiilinin “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamı, *Tarama Sözlüğü*'nde tanıklanmamıştır (2009-V: 3404). Ayrıca örneklerin alındığı eserlere ait dizinlerde de sözcüğün bu anlamı belirtilmemiştir. Bu bakımdan çalışmada, örneklerle ortaya konulan anlam *Tarama Sözlüğü*'ne katkı niteliğindedir. Sözcüğün adı geçen anlamına ait genişleme, “okşamak, el ile sıvamak” şeklindeki temel anlamının etkisi ve kullanım yaygınlığı ile ilgilidir. *şığa-* / *şıva-* fiili, günümüz Türkiye Türkçesinde bu anlamla kullanılmamaktadır (Türkçe Sözlük 2011: 2104; Çağbayır 2007-4: 4220). Dolayısıyla Eski Anadolu Türkçesi dönemindeki seyrek kullanımlarından hareketle sonraki dönemlerde kullanılmadığı (Atmaca 2011: 1019-1020) ifade edilebilir.

2.8. çek-: Karahanlı Türkçesi döneminden itibaren kullanılmakta olan bu fiil, anlam genişlemesi tespit edilen fiillerden biridir (Arslan Erol 2014: 243). Eski Anadolu Türkçesi dönemindeki sık ve yaygın kullanımlarına bağlı olarak çeşitli anlamlarda kullanılmıştır (Arslan Erol 2014: 243-244). Kullanıldığı anlamlardan biri de -özellikle göz için- “(yağ, merhem ...) sürmek”tir:

Ve bu otı dāimā göze çekmek gerek ... (Bayat 2005: 113) “Ve bu ilacı daima göze sürmek gerek ...”; ... *göze sürme çekeler.* (Bayat ve Okumuş 2004: 195) “... göze sürme çeksinler.”; ... *eger eski zeyt yağını göze çekseler* ... (Bayat ve Okumuş 2004: 210) “... eğer eski zeytinyağını göze sürerlerse ...”; *Ve eger ayınuñ kanın göze çekseler, kapağda kıl bitürmeye.* (Yelten 1993: 123) “Ve eğer ayının kanını göze sürseler, göz kapağında kıl bitirmez.”

çek- fiilinin bazen *dürt-*, *ur-*, *sür-/sürt-*, *yağ-* ve *koy-* fiilleriyle “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamında eş değer kullanıldığı örneklere de rastlanmaktadır. Bu eş değer örnekler, fiilin “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamında kullanılabilirliğini somut olarak ortaya koyar:

Her gece sürme çekerdî gözüne (Çelebioğlu 1996: 126) “Her gece gözüne sürme çekerdi.” ~ *Pes ol gün sürme dürtünmek Yezîd'e benzemeklidir* (Çelebioğlu 1996: 307) “O gün sürme sürünmek Yezit'e benzemektir.” ~ *Gözüne dahı yirden sürme sürme* (Gültaş 1996: 492) “Gözüne başka yerden sürme çekme.”

Çün dögeler, eleyeler, yağa katarlar meflûc endâmlara dürteler iflâcı giderür. Ve eger göze çekseler cilā vürür ... (Canpolat ve Önler 2007: 41) “Ne zaman dövüp, eleyip, yağ ile karıştırıp felçli uzuvlara sürseler felci ortadan kaldırır. Ve eğer göze sürseler parlaklık verir ...”

Anı döğüp göze **çeksel** göze şu inmegi men' eder. Ve ger sirkeyile talak şişine **yaksalar** giderür. (Canpolat ve Önler 2007: 28) "Onu dövüp göze sürseler göze su inmesini engeller. Ve eğer sirke ile dalak şişine sürseler şişi giderir."

... *datlu zeyt yağın dāyimī göze çekeler* ... (Bayat ve Okumuş 2004: 250) "... tatlı zeytinyağını her zaman göze sürsünler ..." ~ *bu ağarmış zeyt yağın bir yıldan sonra göze koyalar* ... (Bayat ve Okumuş 2004: 250) "... bu ağarmış zeytinyağını bir yıldan sonra göze sürsünler ..."

... *yumurda şarusın gül yağıyla ve az süci-y-ilen karışdururlar, gözlerine ururlar ve şiş ve ağrı tamām gittüğünden sonra göze rüşināi veyā bāselikūni çekeler*. (Bayat ve Okumuş 2004: 237) "... yumurta sarısını gül yağıyla ve biraz şarapla karıştırıp gözlerine sürerler; şiş ve ağrı tamamen gittikten sonra göze rüşināi veya baslikon merhemi sürerler."

... *didüğümüz hastalık için gözlerine çekeler*. *Ve eger didüğümüz gibi nār çiçeği bulunmasa, enārda anlaruñ üzerindeki perdelerin anuñ yirine ise süreler*. (Bayat ve Okumuş 2004: 231) "... dediğimiz hastalık için gözlerine sürsünler. Ve eğer dediğimiz gibi narçiçeği bulunmazsanardaki perdeleri onun gibiyse sürsünler."

... *yumşak döğüp göze çeksel ve başa sürtseler göz ağrısın gidere* ... (Önler 1990: 56) "... yumuşak dövüp göze ve başa sürseler ağrısını giderir ..."

çek- fiilinin "(yağ, merhem ...) sürmek" anlamı, *Tarama Sözlüğü*'nde tanıklanmamıştır (2009-II: 851-852). Bu bakımdan çalışmada, örneklerle ortaya konulan anlam *Tarama Sözlüğü*'ne katkı niteliğindedir. "(yağ, merhem ...) sürmek" işinin, özellikle göze (göz kapağına), sağdan sola veya soldan sağa çekilerek yapılmasından yani yapılan işin biçiminden dolayı *çek-* fiilinin böyle bir anlam kazanmış olması muhtemeldir. Çünkü göze ovarak ve yayarak sürmekten ziyade belirli bir hat üzerinde çekerek sürmek söz konusudur. *çek-* fiilinin özellikle göz için kullanılan bir fiil olması da bu görüşü desteklemektedir. Fiile ait bu anlam, günümüz Türkiye Türkçesinde *sürme çek-* gibi ifadelerde, -seyrek de olsa- korunmaktadır (Türkçe Sözlük 2011: 514).

2.9. dart-: Eski Türkçeden itibaren "çekmek veya sürüklemek, tartmak" gibi anlamlarla kullanılagelen bu fiilin özellikle Eski Anadolu Türkçesinde anlam alanının genişlediği görülür (Arslan Erol 2014: 492-493). Anlam genişlemesiyle sahip olduğu anlamlardan biri de "(yağ, merhem ...) sürmek"tir. Fiilin bu anlamdaki kullanımına Kul Mesud'un *Kelile ve Dimne* adlı eserinde rastlanmıştır ve tek örnektir:

... *hasüdlük eli Dimnenüñ gözine düşmenlik sürmesin dardtı* ... (Toska 1989: 57) "... kıskançlık eli Dimne'nin gözüne düşmanlık sürmesini çekti/sürdü ..."

Verilen örnekte geçen *dart-* fiili, anlam ve kullanıldığı yer itibarıyla aşağıdaki örneklerde geçen *dürt-*, *çek-* ve *ur-* fiilleriyle eş değerdir:

... *yā başına yağ dürtse ya gözine sürme dürtse* ... (Üstünova 2003: 242) "... ya başına yağ sürse ya gözüne sürme çekse ..." ~ *Sürme uram kekligüñ gözlerine* (Yavuz 2007: 530) "Kekliğin gözlerine sürme çekerim." ~ ... *göze sürme çekeler*. (Bayat ve Okumuş 2004: 195) "... göze sürme çeksinler."

dart- fiilinin “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamı, *Tarama Sözlüğü*’nde tanıklanmamıştır (2009-II: 1016-1018). Bu bakımdan *Tarama Sözlüğü*’ne katkı niteliğindedir. Fiilin böyle bir anlam kazanmasında *çek-* fiilinin etkisi söz konusudur. *dart-* fiilinin “çekmek” anlamına sahip olması ve *sürme* için Eski Anadolu Türkçesinde çoğunlukla *çek-* fiilinin tercih edilmesi, fiilin adı geçen anlamla kullanılmasında başlıca etken olmuştur. Başka bir ifadeyle *çek-* fiilinin “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamındaki kullanımları, sahip olduğu “çekmek” anlamından dolayı *dart-* fiilinin “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamındaki kullanımının ortaya çıkışında belirleyici olmuştur. Günümüz Türkiye Türkçesinde fiilin böyle bir anlamı yoktur (Türkçe Sözlük 2011: 2273; Çağbayır 2007-5: 4617-4618; Atmaca 2011: 748-749). Dolayısıyla günümüzde anlam daralmasına uğramıştır.

2.10. vir-: Eski Türkçeden itibaren “vermek, yapmak, gelmek” anlamlarıyla kullanılagelen bu fiilin özellikle Eski Anadolu Türkçesinde pek çok yan anlam kazandığı görülür (Arslan Erol 2014: 194-195). “(yağ, merhem ...) sürmek” bu anlamlardan biridir. Fiilin bu anlamdaki kullanımına Gülşehri’nin *Mantıku’l-Tayr* adlı eserinde rastlanmıştır. Bu eserde aynı sayfada ardı ardına kullanılmış olan aşağıdaki beyitlerin ilkinde *merhem* sözcüğü *vir-* fiiliyle kullanılırken ikincisinde *ur-* fiiliyle kullanılmıştır. Her iki fiil de “(merhem) sürmek” anlamına sahiptir:

Zahm ola kim aña merhem vîresin

Zahm ola kim üstine dâg urasın (Yavuz 2007: 370)

“Yara vardır ona merhem sürersin; yine yara vardır onu da dağlarsın.”

Dâg urasñ zahma merhem urmagıl

Merhem urasuña hem dâg urmagıl (Yavuz 2007: 370)

“Dağlayacağın yaraya merhem sürme, merhem süreceğin yarayı da dağlama.”

Önceki bölümlerde verilen örneklere bakıldığında *vir-* fiilinin *ur-* fiiline ek olarak *yağ-*, *dürt-* ve *ko-* / *koy-* fiilleriyle de “(merhem) sürmek” anlamında eş değer kullanıldığı görülür.

vir- fiilinin “(merhem) sürmek” anlamı, *Tarama Sözlüğü*’nde tanıklanmamıştır (2009-VI: 4173). Bu bakımdan çalışmada örnekle ortaya konulan anlam, *Tarama Sözlüğü*’ne katkı niteliğindedir. Bir unsuru, birine veya başka bir unsura vermeyi, aktarmayı, sunmayı ifade eden *vir-* fiilinin “(bir unsuru başka bir unsur için) kullanmak” yani “(merhem) sürmek” anlamıyla genişlemesi muhtemel süreç olarak değerlendirilebilir. Fiilin yaygınlığının olmaması ve fiile tek bir örnekte rastlanmış olması ise çalışmaya konu olan anlama ait genişlemenin dönem Türkçesi için yeni olmasına bağlanabilir. Günümüz Türkiye Türkçesinde fiil, böyle bir anlama sahip değildir (Türkçe Sözlük 2011: 2481; Çağbayır 2007-5: 5112). Bu yönüyle anlam daralmasına uğramıştır.

2.11. bırak-: Eski Türkçe dönemine ait eserlerde rastlanmayan bu fiil, Eski Anadolu Türkçesinde “bırakmak” temel anlamı dışında “damlatmak, katmak, müsaade etmek, vazgeçmek, örtmek, terk etmek” gibi anlamlara sahiptir (Arslan Erol 2014: 199).

Bunlara ek olarak “(merhem ...) sürmek” anlamını kazandığı ifade edilebilir. Sözcüğün bu kullanımı, Abdülvasi Çelebi’nin *Hâlılname* adlı eserinden alınan aşağıdaki beyitte geçmektedir:

Cihāna merħamet gözile baķuñ

Zemāne zaħmına merhem bıraķuñ (Güldaş 1996: 402)

“Cihana merhamet gözüyle bakın, zamanın yarasına merhem sürün.”

Önceki bölümlerde verilen örneklere bakıldığında *bıraķ-* fiiline ait bu kullanımın *ur-*, *yaķ-*, *dürt-*, *vir-* ve *ķo-* / *ķoy-* fiilleriyle “(merhem) sürmek” anlamında eş değer olduğu görölür.

bıraķ- fiilinin “(merhem) sürmek” anlamı, *Tarama Sözlüğü*’nde tanıklanmamıştır (2009-I: 542). Bu bakımdan *Tarama Sözlüğü*’ne katkı niteliğindedir. “bırakmak, vermek, koymak” (Arslan Erol 2014: 199) gibi anlamlara sahip olan sözcüğün “(merhem) sürmek” anlamıyla genişlemesi muhtemel bir süreçtir. Nitekim dönem Türkçesinde *vir-* ve *ķo-* / *ķoy-* fiilleri de bu anlama sahiptir. Yaygınlığının olmaması ve fiile tek bir örnekte rastlanmış olması ise çalışmaya konu olan anlama ait genişlemenin dönem Türkçesi için yeni olmasına bağlanabilir. Ayrıca verilen beyitte sözcüğün uyaktan dolayı tercih edilmiş olabileceği de ihtimal dâhilindedir. Fiil, günümüz Türkiye Türkçesinde böyle bir anlama sahip değildir (Türkçe Sözlük 2011: 329; Çağbayır 2007-1: 588-589). Yani anlam daralmasına uğramıştır.

3. Sonuç

Eski Anadolu Türkçesinde *dürt-* fiiliyle “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamında eş değer kullanılabilen fiilleri ele alan bu çalışmayla ortaya çıkan başlıca tespit ve yorumlar şunlardır:

3.1. Eski Anadolu Türkçesi döneminde *sür-* / *sürt-*, *tut-* / *dut-*, *yaķ-*, *ur-* / *vur-*, *ķo-* / *ķoy-*, *şığa-* / *şıva-*, *vir-*, *çek-*, *dart-* ve *bıraķ-* fiilleri; *dürt-* fiiliyle “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamında eş değer kullanılabilen fiillerdir. Bu fiillerde, çalışmaya konu olan anlamın yan anlam olarak sonradan ortaya çıktığı söylenebilir.

3.2. *dürt-* fiiliyle eş değer kullanılabilen fiillerin sadece “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamıyla eş değer kullanılabildeği görölmüştür. Çalışmada ifade edilen fiillerin tamamının zikredilen anlam dışında eş değer kullanımları söz konusu değildir. Bu bakımdan fiillerin sadece bir anlamda eş değer kullanıma sahip olmaları, onların bütünüyle eş anlamlı olduğunu göstermez. Nitekim sözcüklerin farklı kullanım özellikleri, genellikle dilde tam anlamıyla bir eş değerliğin veya eş anlamlılığın söz konusu olamayacağını ortaya koymaktadır (Hatiboğlu 1970: 9-10; Aksan 1999: 78, 80; Sarı 2011: 534-538). Dolayısıyla sözcüklerin bütün anlamlarının değil; genellikle anlamlarından birinin veya daha fazlasının eş anlamlılık özelliği sergilediği ifade edilebilir (Doğan 2011: 87).

3.3. Kullanım sıklığının ve kullanım yerlerinin artması, sözcüklere ait “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamının ortaya çıkışında belirli bir etkiye sahip olmuştur.

Zira bu anlamdaki kullanımlar, daha çok tıp eserlerinde yaygınlaşmıştır. Bu eserlerde fiillerin ifade edilen anlamda birbiri ile eş değer kullanılabilirdiği örneklere sıkça rastlanmaktadır. Bu fiiller içerisinde en sık ve yaygın kullanılanı *dürt-* fiilidir.

3.4. *sür-* / *sürt-*, *tut-* / *dut-*, *yağ-*, *ur-* / *vur-*, *ko-* / *ko-*, *şığa-* / *şıva-* fiilleri “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamıyla seyrek kullanılırken *dart-*, *vir-* ve *bırak-* fiillerine sadece birer örnekte rastlanmıştır. Eski Anadolu Türkçesi döneminde yazılmış farklı eserlerin taranmasıyla sözcüklere ait “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamlı yeni örneklerin ortaya çıkması muhtemeldir. Ancak -yeni örnekler ortaya çıkana kadar- tek örneği bulunan fiillere temkinli yaklaşılması gerektiği ifade edilebilir. Özellikle *tut-* / *dut-*, *dart-*, *vir-* ve *bırak-* fiillerine ait “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamlı kullanımların standart dışı ağız özelliği olması da ihtimal dâhilindedir.

3.5. *sür-* / *sürt-*, *tut-* / *dut-*, *ur-* / *vur-*, *ko-* / *ko-*, *şığa-* / *şıva-*, *vir-*, *çek-*, *dart-* ve *bırak-* fiillerinin “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamını Eski Anadolu Türkçesi döneminde kazandıkları görülmektedir. Sözcüklerin aynı anlamı karşılayacak biçimde çeşitlenmesinin dilin anlatım gücüne katkı sağladığını ifade etmek mümkündür. Bir dilde birbirine yakın anlamda birçok sözcüğün bulunması o dilin zenginliğini ve işlenmişliğini gösteren özelliklerdendir (Aksan 1999: 78). Sadece bu anlamı karşılayan fiillere bakılması bile dönem Türkçesinin ne derece işlenmiş ve zengin olduğu konusunda fikir verebilir.

3.6. *tut-* / *dut-*, *yağ-*, *ko-* / *ko-*, *şığa-* / *şıva-*, *çek-*, *dart-*, *vir-* ve *bırak-* fiilleri “(yağ, merhem ...) sürmek” anlamıyla *Tarama Sözlüğü*'nde tanıklanmamıştır. Dolayısıyla bu fiiller, çalışmada ifade edilen anlam özellikleri bakımından *Sözlük*'e katkı niteliğindedir. *ko-* / *ko-*, *şığa-* / *şıva-*, *dart-*, *vir-* ve *bırak-* fiillerine ait bu anlama; *Tarama Sözlüğü*'nde yer verilmediği gibi herhangi bir sözlük veya dizinde de yer verilmemiştir.

3.7. Çalışmada yer verilen fiillerin ilk ve genel anlamları, yeni yan anlamların ortaya çıkışında ve dolayısıyla anlam genişlemesinde etkilidir. Yani yeni yan anlamlar, ilk ve temel anlamlardan bağımsız değildir.

3.8. *dürt-* fiilinin anlam daralmasına uğramasında, *sür-* fiilinin anlam alanını genişletmesi başlıca etkenlerden biri olarak düşünülebilir. Nitekim *dürt-* fiili, Eski Anadolu Türkçesindeki konumunu günümüz Türkiye Türkçesinde *sür-* fiiline bırakmıştır.

Kaynakça

- AKALIN, Şükrü Halûk (1990). *Ebü'l-Hayr-ı Rûmî Saltuk-nâme III*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- AKKUŞ, Muzaffer (1995). *Kitab-ı Gunya*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKKUŞ, Muzaffer (2007). *Kemal Ümmî Divânı (İnceleme – Metin – İndeks –Tıpkıbasım)*, Niğde: Niğde Belediyesi Yayını.
- AKSAN, Doğan (1999). *Anlambilim: Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Ankara: Engin Yayınevi.
- AKSAN, Doğan (2000). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKSAN, Doğan (2004). “Türk Anlam Bilimine Giriş: Anlam Değişmeleri I”, *Dilbilim ve Türkçe Yazıları*, İstanbul: Multilingual, s. 65-79.
- AKSAN, Doğan (2004). “Eşanlamlılık Sorunu ve Türk Yazı Dilinin Eskiliğinin Saptanmasında Eşanlamlılardan Yararlanma”, *Dilbilim ve Türkçe Yazıları*, İstanbul: Multilingual, s. 157-168.
- ARGUNŞAH, Mustafa (1999). *Muhammed b. Mahmûd-ı Şîrvânî Tuhfe-i Murâdî İnceleme-Metin-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARSLAN EROL, Hülya (2014). *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ATMACA, Emine (2011). *Eski Oğuz Türkçesinden Türkiye Türkçesine Söz Varlığındaki Değişmeler ve Anlam Olayları*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya.
- BAYAT, Ali Haydar (2005). *Abdülvehhâb bin Yûsuf ibn-i Ahmed el-Mârdânî Kitâbu'l-Müntehab fi'l-Tib (823 / 1420) İnceleme - Metin - Dizin - Sadeleştirme - Tıpkıbasım*, İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayınları.
- BAYAT, Ali Haydar ve OKUMUŞ, Necdet (2004). *Muhammed bin Mahmûd Şîrvânî Mürşid [Göz Hastalıkları]*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- BİLGİN, Azmi (1996). *Nazmü'l-Hilâfîyyat Tercümesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1993). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- CANPOLAT, Mustafa ve ÖNLER, Zafer (2007). *İshâk bin Murâd Edviye-i Müfredde*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CEMİLOĞLU, İsmet (1994). *14. Yüzyıla Ait Bir Kısas-ı Enbiyâ Nüshası Üzerine Sentaks İncelemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÇAĞBAYIR, Yaşar (2007). *Ötügen Türkçe Sözlük 1, 4, 5*, İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- ÇAĞIRAN, Önder (1992). *Ahmed-i Dâ'î Tıbb-ı Nebevî İmlâ-Fonetik-Morfoloji-Karşılaştırmalı Metin-İndeks ve Sözlük II. Cilt*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Malatya.
- ÇELEBİOĞLU, Âmil (1996). *Muhammediye II*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- DOĞAN, Nuh (2011). “Türkiye Türkçesi Fiillerinde Eş Anlamlılık”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4/19, s. 78-88.
- DOĞUER, Binnur Erdağı (2013). *Hekim Bereket Tuhfe-i Mübâriẓ Metin-Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican ve AKKOYUNLU, Ziyat (2014). *Kâşgarlı Mahmud Divânı Lugâti't-Türk Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERGİN, Muharrem (2001). *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- GÜLDAŞ, Ayhan (1996). *Hâilname*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

- HATİBOĞLU, Vecihe (1970). “Eşanlamlı Sözcük Var mıdır?”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C XXIII, S 229 Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 9-10.
- İLHAN, Nadir (2009). *Eşref b. Muhammed Hazā'înu's-Sa'ādāt (İnceleme – Metin – Dizin – Sözlük)*, Malatya: Öz Serhat Yayıncılık.
- İMER, Kâmile, KOCAMAN, Ahmet ve ÖZSOY, A. Sumru (2011). *Dilbilim Sözlüğü*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- KARAAĞAÇ, Günay (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARAHAN, Leylâ (1994). *Erzurumlu Darîr Kıssa-i Yûsuf*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KÜLTÜRAL, Zuhâl ve BEYRELİ, Latif (1999). *Şerîfî Şehnâme Çevirisi I*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KÜLTÜRAL, Zuhâl ve KOÇ, Aylin (2012). *Dürri'l-Meknûn (Saklı İnciler) Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Konya: Palet Yayınları.
- OKUTAN, M. Yahya, KOÇER, Doğan ve YILDIZ, Mecit (2003). *15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı Yâdigâr-ı İbn-i Şerîf*, I. Cilt, İstanbul: Yerküre Kitaplığı.
- OKUTAN, M. Yahya, KOÇER, Doğan ve YILDIZ, Mecit (2004). *15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı Yâdigâr-ı İbn-i Şerîf*, II. Cilt, İstanbul: Yerküre Kitaplığı.
- ÖNLER, Zafer (1990). *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntehab-ı Şifâ I Giriş - Metin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZÇELİK, Sadettin (2001). *Kitâbü'l-Mühimmât*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- SARI Mustafa (2011). “Türkiye Türkçesinde Eş Anlamlılık İle İlgili Bazı Sorunlar”, *Turkish Studies*, 6/1, s. 533-538.
- Tarama Sözlüğü I, II, IV, V, VI* (2009). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TOPALOĞLU, Ahmet (1976). *Muhammed bin Hamza XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış «Satır-arası» Kur'an Tercümesi I (Giriş ve Metin)*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- TOPALOĞLU, Ahmet (1978). *Muhammed bin Hamza XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış «Satır-arası» Kur'an Tercümesi II (Sözlük)*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- TOPALOĞLU, Ahmet (1989). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- TOSKA, Zehra (1989). *Türk Edebiyatında Kelile ve Dimne Çevirileri ve Kul Mesûd Çevirisi II (Edisyon Kritik)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- Türkçe Sözlük* (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- UZEL, İlter (1992). *Şerefeddin Sabuncuoğlu Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- UZEL, İlter ve SÜVEREN, Kenan (1999). *Şerefeddin Sabuncuoğlu Mücerreb-nâme (İlk Türkçe DeneySEL Tıp Eseri – 1468)*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- ÜSTÜNOVA, Kerime (2003). *Kutbe'd-dîn İznîkî Mukaddime Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları.
- VARDAR, Berke (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual.
- YAVUZ, Kemal (2007). *Gülşehri'nin Mantku't-Tayr'ı (Gülşen-nâme) -Metin ve Günümüz Türkçesine Aktarma- II*, Ankara: Kırşehir Valiliği Yayını.
- YAVUZ, Orhan (2006). *Anadolu Türkçesiyle Yapılan En Eski Tezkiretü'l-Evliyâ Tercümesi ve Dil Özellikleri [İnceleme-Gramer-Metin]*, Konya: Tablet Kitabevi.
- YAVUZ, Serdar (2013). *Cerrâh-nâme İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, İstanbul: Kesit Yayınları.

- YAVUZARSLAN, Pařa (2002). *Mūsā bin Hācı Hüseyn el-İznikī Münebbihü'r-Rākādin (Uyurları Uyandırucu) Giriř – İnceleme – Tenkitli Metin I*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YELTEN, Muhammet (1993). *şirvanlı Mahmud Kemāliyye (Giriş-İnceleme-Cümle Bilgisi-Metin-Sözlük)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- YILMAZ, Emine, DEMİR, Nurettin ve KÜÇÜK, Murat (2013). *Kısas-ı Enbiya*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YÜKSEL, Sedit (1965). *Mehmed Işk-nāme (İnceleme - Metin)*, Ankara: Ankara Üniversitesi DTCE Yayınları.

SALAR TÜRKÇESİNDE BİRİNCİL UZUN ÜNLÜLER

Primary Long Vowels In Salar Turkish

Mehmet ÖZEREN*

Dil Araştırmaları, Bahar 2016/18: 167-185

Öz: Çin’de yaşayan Türk lehçelerinden biri olan Salar Türkçesi, Oğuz grubu içerisinde değerlendirilmekte olup Türkmen Türkçesi ile ilişkilendirilmektedir. Dolayısıyla Salar Türkçesi, içerisinde Karluk ve Kıpçak Türkçesi özelliklerini barındırır da Türkmen Türkçesi özelliklerini de korumaktadır. Bu makalede Türkmen Türkçesinin en önemli özelliklerinden biri olan birincil uzun ünlülerin Salar Türkçesinde de devam ettiği örneklerle tespit edilmiş ve tarihî ile çağdaş Türk lehçelerinde korunan birincil uzun ünlülerle karşılaştırma yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Salar Türkçesi, Ağız, Türkmen Türkçesi, Oğuz Grubu, Birincil Uzun Ünlüler

Abstract: Salar Turkish, one of the Turkish dialects existent in China is regarded under Oghuz group and is associated with Turkoman Turkish. Hence, Salar Turkish, besides Karluk and Kypchak group, has Turkoman Turkish features. In this study, primary long vowels in Salar Turkish, one of the most characteristic features of Turkoman Turkish are ascertained and compared with those of in historical and modern Turkish dialects.

Keywords: Salar Turkish, Dialect, Turkoman Turkish, Oghuz Group, Primary Long Vowels

1. Giriş

1.1. Birincil Uzun Ünlüler

İlk olarak Otto Böhtlingk tarafından “*Über die sprache der Jakuten, The Hague 1851*” adlı çalışmayla Yakutçada ve dolayısıyla Türkçede varlığı ileri sürülmüş olan birincil uzun ünlüler, günümüzde Yakut, Türkmen ve Halaç Türkçelerinde sistemli olarak korunmaktadır. Diğer lehçe ve ağızlarında ise kısmen korunmakla birlikte, yerini daha çok seslik izlere bırakmış durumdadır. Ancak yapılan çalışmalarda tarihî ve çağdaş Türk lehçeleri ile onların ağızlarında birincil uzun ünlülerin bulunduğu örnekler de tespit edilmiş durumdadır. Birincil uzun ünlülerin tespit edildiği bu çalışmaları şu şekilde sınıflandırmak mümkündür:

1.1.1. Tarihî Türk Lehçelerinde Birincil Uzun Ünlülerin Tespit Edildiği Çalışmalar:

Bernt Brendemoen, *Osmanlı ve Çağatay Şiirinde İmâle ve Aslı Uzun Ünlüler*, Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992, TDK Yay., Ankara 1996.

* Yrd. Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Elazığ/TÜRKİYE. mehmetozeren@hotmail.com. Gönderim Tarihi: 06.11.2015 / Kabul Tarihi: 14.04.2016

Gürer Gülsevin, *Eski Anadolu Türkçesi Ağzlarında Uzun Ünlüler Üzerine*, Dil Araştırmaları, Sayı 5, Güz 2009, s. 39-56.

Mehmet Dursun Erdem, *Birincil Ünlü Uzunlukları ve İmâle*, Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 3/6 Fall 2008, s. 251-276.

Osman Nedim Tuna, *Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller* Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten-1960). TDK Yay. Ankara 1998, s. 213-282

Zeynep Korkmaz, *Eski Anadolu Türkçesinde Aslı Ünlü (Vocal) Uzunlukları*, Türk Dili Üzerine Araştırmalar (Birinci Cilt), TDK Yay., Ankara 2005, s. 443-458.

1.1.2. Çağdaş Türk Lehçelerinde Birincil Uzun Ünlülerin Tespit Edildiği Çalışmalar:

Otto Böhtlingk, “*Über die sprache der Jakuten*”, The Hague 1851.

A. A. Pal'mbah, *Dolgie i poludolgie glasniye Tuvinskogo yazıka*, İssledovaniya po Sravnitel'noy Grammatike Tyurkskix Yazıkov-fonetika, Moskva 1955, 175-181.

Cıldız Alimova, *Kırgız Türkçesinde Asli Ünlü Uzunlukları*, Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Osman Nedim Tuna Armağanı, (Ed. Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN-Dr. Mehmet Dursun ERDEM), Volume 2/2, Spring 2007, s. 28-40.

Çetin Pekacar, *Pamir Kırgız Türkleri Ağzında Aslı Uzun Ünlüler*, Bilig-14 / Yaz 2000, s. 75-85.

Gerhard Doerfer, *Khalaj Materials*, Indiana University Publications Uralic and Altaic Series, 1971.

Elza Samedli, *Aslı Uzunlukların Azerbaycan Türkçesindeki Fonetik ve Semantik İzleri*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C.5, S. 20, Kış 2012, s. 127-132

F. G. İshakov, *Dolgie glasnie v Tyurkskix yazıkah*, İssledovaniya po sravnitel'noy grammatike Tyurkskix yazıkov-fonetika, Moskva 1955, 160-174.

Fatih Özek, *Arapkir / Malatya Ağzında Birincil Uzun Ünlüler*, Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/8 Fall 2009, s. 1954-1963.

Fatih Özek, *Kemaliye ve Yöresi Ağzlarında Birincil Uzun Ünlüler*, Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks, Vol. 6, No. 2 (2014), 117-130.

Gülsüm Killi, *Hakas Türkçesindeki Ünlü Uzunlukları ve Oluşma Şartları Üzerine*, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C. I, S. 1 (Kasım 2004), s. 42-54.

Hatice Şahin, *Bursa Yerli Ağzında Uzun Ünlüler Üzerine*, Dialektolog, Kış 2012, S. 5, s. 1-7.

K. K. Yudahin, *Nekotorie Osobennosti Karabulakskogo Govoro*, Uzbek Dialektologiyasidan Materiallar I, Uzbekistan SSR Fanlar Akademiyasining Naşriyoti, Toşkent 1957, s. 31-57.

Mehmet Dursun Erdem, *Anadolu Ağzlarında Görülen Birincil Ünlü Uzunlukları Üzerine*, Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and

History of Turkish or Turkic Volume 3/3 Spring 2008, s. 502-562.

N. Dmitriyev, *Dolgiye Glasniye v Turkmenskoy Yazıke*, İssledovaniya po Sravnitelnoy Grammatike Tyurkskih Yazıkov, I. Fonetika, Moskva 1955, NAUKA, s. 182-191.

O. M. Saaya, *Dolgiye Glasniye Tuvinskogo Yazıka v Sravnenii Tyurkskimi Yazıkami Yujnoy Sibiri i Mongolskimi*, Dis. Kan. Filol. NAUK, Novosibirsk 2005.

O. M. Saaya, *K voprosu o dolgih glasnih v tuvinskom yazıke*, Uçenie Zapiski XX, Kızıl 2004, 330-338.

O. M. Saaya, *K voprosu o naliçii pervičnih dolgih glasnih v Tuvinskom yazıke*, Ejevodnik-İsat, Abakan 2005, 90-92.

Osman Uyanık, *Kumuk Ağızlarında Uzun Kelimeler ve Ana Türkçedeki Bazı Uzun Ünlülerin Kumuk Ağızlarında Farklı Ünlüye Geçişi*, Türkiyat Araştırmaları Dergisi / Journal Of Studies In Turkology, Sayı 11 (2002) s. 115-127.

Rysbek Alimov, *Kırgızcanın İçkilik Ağızlar Grubunda Birincil Uzun Ünlüler ve İzleri*, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt 7, Sayı 1 (Mart 2010), s. 251-268.

S. Kurenov, *Türkmencede Aslı ve Dolaylı Uzun Ünlüler*, *Journal of Turkish Studies (Türklük Bilgisi Araştırmaları)*, Volume 14, Center for Middle East Studies of Harvard University, 1990, s. 75-94.

Vildan Koçoğlu-Gündoğdu, *Tuva Türkçesindeki Ünlü Uzunluklarına Dair*, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies, Cilt X, Sayı 1, İzmir 2010, s. 73-80.

Zeynep Korkmaz, *Batı Anadolu Ağızlarında Aslı Ünlü Uzunlukları Hakkında*, Türk Dili Üzerine Araştırmalar (İkinci Cilt), TDK Yay., Ankara 2005, s. 123-127.

1.1.3. Hem Tarihî Hem de Çağdaş Türk Lehçelerinde Birincil Uzun Ünlülerin Tespit Edildiği Çalışmalar:

L. LİGETİ, *Türkçede Uzun Vokaller* (Çev. T Gökbilgin), Türkiyat Mecmuası, 1942, VII-VIII: 82-94.

Rysbek Alimov, *Türkçe İlk Hece Dışındaki Birincil Uzun Ünlüler Üzerine*, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt 9, Sayı 3 (Eylül 2012), s. 103-121.

Talat Tekin, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Simurg Yay., Ankara 1995.

Bu çalışmalar içerisinde Talat Tekin'in "*Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*" adlı çalışması, Türkçedeki birincil uzun ünlüler üzerine yazılmış en genel ve kapsamlı çalışmadır.

2. Salar Türkçesinde Uzun Ünlüler ve Birincil Uzun Ünlüler

Salar Türkçesinde birincil ve ikincil uzun ünlü olmak üzere iki tür uzun ünlü bulunmaktadır. E. R. Tenişev, "*Sroy Salarского Yazıka*" (SSY) adlı eserinde birincil uzun ünlülerden söz etmez. Uzun ünlülerin ses düşmeleri ve hece kaynaşmaları sonucunda (SSY: 1976, s. 40-42) veya duyguları ifade ederken vurgudan dolayı oluştuğunu (SSY: 1976, s. 42-44) belirterek ikincil uzun ünlülerden söz etmiş olur.

Makalenin konusu olan Salar Türkçesindeki birincil uzun ünlüler ise Ana Türkçeden beri uzunluğunu korumakta olan uzun ünlülerdir.

Türkçedeki birincil uzun ünlüler ile ilgili çalışmalarda Salar Türkçesine hiç değinilmemiştir. Oysaki Salar Türkçesi bir Oğuz grubu lehçesi olarak kabul edilmekte (Teres: 2013, s. 333; Teres: 2011, s. 143; Ölmez: 2012, s. 38; Durduyev: 1998, s. 335-336) ve genetik olarak Türkmen Türkçesi ile ilişkilendirilmektedir (Sarıtaş: 2012, s. 113; Durduyev: 1998, s. 336). Dolayısıyla Salar Türkçesi tarihî süreç içerisinde Uygur Türkçesinin etkisinde kalmış olsa da Oğuz Türkçesi özelliklerini de korumuştur (Nugteren: 2009, s. 171-172; SSY: 1976, s. 56). Bunlardan biri de birincil uzun ünlülerdir.

Çalışmada Talat Tekin'in "*Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Simurg Yay., Ankara 1995" adlı eserinde Ana Türkçede birincil uzun ünlülü olarak tasarlanan sözcükler Salar Türkçesi ile karşılaştırılmıştır. Salar Türkçesi ile ilgili tespitler yapılırken E. R. Tenişev'in "*Stroy Salarskogo Yazıka*" (SSY) adlı eseri başta olmak üzere S. Kakuk'un "*Un Vocabulaire Salar*" (Kakuk: 1962) adlı makalesinden yararlanılmıştır. Tespit edilen sözcüklerin kullanıldığı yerler parantez içerisinde kısaltma yapılarak verilmiştir. Sonuç kısmında ise tespit edilen sözcükler ile kullanıldıkları yerler değerlendirilmiştir. Türkçedeki sadece birincil uzunluğu koruyan sözcükleri karşılaştırmak için köşeli parantez [] içerisinde tarihî, çağdaş Türk lehçe ile ağızlarındaki birincil uzunluğu koruyan sözcüklere yer verilmiştir.

Salar Türkçesinde birincil uzun ünlüleri koruyan sözcükler şunlardır:

$$\bar{a} = \bar{a}$$

AT. *aç "aç" (Tekin: 1995, s. 171), AT. *aç- "acık-" (Tekin: 1995, s. 171)

āçih- (Uc.) "acık-" (SSY-280) ~ **āçih-** (Ul.) "acık-" (SSY-280) ~ **ādcih-** (Ul., Uc.) "acık-" (SSY-280) ~ **āçēh-** "acık-" (Kakuk: 1962, s. 175) [krş. Türkm. *āç*, (TTS: 1995, s. 21), Türkm. *ācık-* (TTS: 1995, s. 20), Orh. *āç*, DLT *āç*, Yak. *ās* (Tekin: 1995, s. 171), Orh. *āç-*, DLT *āç-*, Yak. *ās-* (Tekin: 1995, s. 171, Sevortyan: 1974, s. 208), DTS *āç-* (s. 208), DLT *āçlık* (Ercilasun: 2014, s. 539), Hlç. *āç*, *ās* (Doerfer: 1971, s. 290), Kırg. İçkilik *āç* (Alimov: 2010, s. 254), Özb. Ağız. Karabulak *āç* (Yudahin: 1957, s. 33), EAT, And. Ağız. *āç*, *āçlık* (Korkmaz: 2005b, s. 448, Erdem: 2008a, s. 512), Arpgr. *āj* (Özek: 2009, s. 1959)]

AT. *āgıl "ağıl" (Tekin: 1995, s. 171)

āgıl (Kom., Mın.) "ağıl" (SSY-282) ~ **āgıl** (Ul.) "ağıl" (SSY-283) ~ **āgıluř** (Ey.) "ağıl, köy" (SSY-283) ~ **āgēl** "ağıl" (Kakuk: 1962, s. 175) [krş. Türkm. *āgıl* (TTS: 1995, s. 23), Türkm. Ağız. *āgıl*, Özb. Ağız. *āgıl* (Sevortyan: 1974, s. 83), Nij. *āwıl* (Tekin: 1995, s. 171), Kırg. İçkilik *āgıl* (Alimov: 2010, s. 254), Arpgr. *āgıl* (Özek: 2009, s. 1959)]

AT. *āgır "ağır" (Tekin: 1995, s. 171)

āgır (Ul.) "ağır" (SSY-282), **āgırdz'uh** (Al.) "ağır" (SSY-282), **āgēr**, **āgır** "ağır" (Kakuk: 1962, s. 175) [krş. Esk. Uyg. Br. *āgār*, Az. Kaş. *āgūr*, Çuv. *yıvır* (Tekin: 1995,

s. 171), Türkm. Ağız. *āğır* (Sevortyan: 1974, s. 85), Şor., Leb., Sag., Koyb., Kaçın, Soy. *ār* (Radloff I, s. 244), Osm. *ā'r* (Radloff I, s. 245), Alt., Alt. Ağız. Teleüt *ūr* (Radloff I, s. 1647)]

AT. *āğız “ağız” (Tekin: 1995, s. 171)

āğız (Mn.) “ağız” (SSY-282) ~ *āhıs* (Uc.) “ağız” (SSY-283) ~ *āhıs* (Ey.) “ağız” (SSY-299), *āğısdz'uh* (Lov.) “ağız” (SSY-282), *āğēz*, *āğzē* “ağız” (Kakuk: 1962, s. 175) [krş. Esk. Uyg. Br. *āgiz*, Çuv. *šivar* (Tekin: 1995, s. 171), EAT *āgız* (Korkmaz: 2005b, s. 448), Alt. Ağız. Tuba, Sag., Şor. *ās* (Radloff I, s. 536), Alt. Ağız. Teleüt, Alt. *ūs* (Radloff I, s. 1741), K.Kırg. *ōs* (Radloff I, s. 1138), Arpgr. *āgız* (Özek: 2009, s. 1959)]

AT. *ārı- “temiz ol-, temizlen-” (Tekin: 1995, s. 171), AT. *ārığ “temiz” (Tekin: 1995, s. 172)

ārı (Al.) “temiz” (SSY-293) ~ *ārı* (Uc.) “temiz” (SSY-294), *ārıt-* (Uc.) “temizle-” (SSY-294) ~ *ārı'-* (Uc.) “temizle-” (SSY-294), *ārıdz'uh* (Uc.) “temiz” (SSY-294) [krş. Esk. Uyg. Br. *ārı-*, *ārri-*, Kırg. *ārçı-* (Tekin: 1995, s. 171), Koyb. *ārah*, *ārıh* (Tekin: 1995, s. 172, Sevortyan: 1974, s. 184), DLT *arığ* ~ *arığ* (Ercilasun: 2014, s. 554), EAT *ārın-*, *āru*, *ārıt-* (Korkmaz: 2005b, s. 449), Kırg. İçkilik *ārı-* (Alimov: 2010, s. 255)]

AT. *ārık “ark, arık” (Tekin: 1995, s. 172)

ārık (Han.) “arık” (SSY-293) [krş. Türkm. *ārık* (TTS: 1995, s. 33), Koyb. *ārah* (Sevortyan: 1974, s. 188)]

DLT ās- “as-” (Tekin: 1995, s. 100)

ās- (Ey.) “as-” (SSY-294) [krş. EAT *ās-*, *āsmalık* (Korkmaz: 2005b, s. 449), Şor., Sag. *ās-* (Radloff I, s. 535, Sevortyan: 1974, s. 192), DTS *ās-* (s. 59)]

AT. *āş “aş, çorba” (Tekin: 1995, s. 172)

āş (Han.) “aş, yemek, çorba; hamur” (SSY-295) [krş. DLT *āş*, Özb. Ağız. Har. *āş*, Y.Uyg. *āş* (Tekin: 1995, s. 172), Gag. *āş* (Sevortyan: 1974, s. 210), DTS *āş* (s. 62), DLT *āşlık* ~ *aşlık* (Ercilasun: 2014, s. 560), EAT *āş* (Korkmaz: 2005b, s. 449), Hıç. *āş* (Doerfer: 1971, s. 291), And. Ağız. *āş* (Erdem: 2008a, s. 513), Kmlly. *āşlar*, *āşluh*, *āşlıh* (Özek: 2014a, s. 122), Arpgr. *āş* (Özek: 2009, s. 1960)]

AT. *āt “ad, unvan” (Tekin: 1995, s. 172)

āt (Uc., Han., Ey.) “ad” (SSY-296) [krş. Türkm. *āt* (TTS: 1995, s. 36), Orh. *āt*, DLT *āt*, Yak. *āt*, Az. Kaş. *ād* (Tekin: 1995, s. 172, Sevortyan: 1974, s. 198), Kız. *āt*, Özb. Ağız. *ād* (Sevortyan: 1974, s. 198), Özb. Ağız. Karabulak *āt* (Yudahin: 1957, s. 32), EAT *ād* (Korkmaz: 2005b, s. 448), And. Ağız. *ād* (Erdem: 2008a, s. 512), Kmlly. *ād* (Özek: 2014a, s. 122), Arpgr. *ād* (Özek: 2009, s. 1959)]

AT. *bār “var” (Tekin: 1995, s. 172)

bār (Mn.) “var” (SSY-300) ~ *pā* (Mn.) “var” (SSY-433) ~ *vār* (Hoc., Uc., Han.,

Ey.) “var” (SSY-540) ~ **vāř** (Hoc., Uc., Ey.) “var” (SSY-541), **vāra** (Al., Mın., Uc.) “var” (SSY-540) ~ **vāral** (Uc.) “var” (SSY-541) ~ **vārar** (Uc., Han.) “var” (SSY-541) ~ **vārara** (Hoc.) “var” (SSY-541) ~ **vārař** (Ey.) “var” (SSY-541) ~ **vārař** (Ey.) “var” (SSY-541) ~ **Bār, Bēr** “var” (Kakuk: 1962, s. 176) [krş. Türkm. *bār* (TTS: 1995, s. 46), Yak. *bār*, Hlç. *ba^ar*, Az. Eyn. *vār* (Tekin: 1995, s. 172, Sevortyan: 1978, s. 61), Y.Uyg. Ağız., Türkm. Ağız. Geoklen, Özb. Ağız. Karabulak, Özb. Ağız. Har., Y.Uyg. Ağız. Hot., Y.Uyg. Ağız. *bā*, Y.Uyg. Ağız. *vār*, Esk. Uyg. Br. *pār* (Sevortyan: 1978, s. 61), DLT *bār* (Ercilasun: 2014, s. 573), Kırg. *bār* (Alimova: 2007, s. 31), Kırg. İçkilik *bērlık* (Alimov: 2010, s. 255), EAT *bār*; *vār* (Korkmaz: 2005b, s. 450, 451), Osm. *vār* (Ligeti: 1942, s. 87), And. Ağız. *vār* (Erdem: 2008a, s. 520), Kmlly. *vār* (Özek: 2014a, s. 122), Arpgr. *vār* (Özek: 2009, s. 1960)]

Esk. Uyg. bārs “kaplan, pars” (Tekin: 1995, s. 92)

pās (Uc., Ul.) “pars; kaplan; aslan” (SSY-437), **pāsar** (Ul.) “aslan” (SSY-438) ~ **pāsır** (Ul.) “aslan” (SSY-438) [krş. TT *baars*, Alt. Gr., TT *bārs*, Koyb. *bārès*, Salb. *bārès*, Y.Uyg. Ağız. *bās* (Sevortyan: 1978, s. 68), DTS *bārs* (s. 85)]

AT. *hācı- “acılaş-” (Tekin: 1995, s. 172), AT. *hācığ “acı” (Tekin: 1995, s. 172)

ācış- (Ey.) “karşılıklı acı-” (SSY-280), **ācı** (Hoc., Ul.) “acı” (SSY-285) ~ **ādzi** (Ul.) “acı” (SSY-300), **ācığ** (Uc.) “sinir” (SSY-285) ~ **ācığ** (Mın., Uc.) “sinir” (SSY-285), **ācı** “acı” (Kakuk: 1962, s. 175) [krş. Türkm. *āca-*, *ācı* (TTS: 1995, s. 20), Hlç. *hā^açu-t-* (Tekin: 1995, s. 172, Sevortyan: 1974, s. 91), Hlç. *hā^açug* (Tekin: 1995, s. 172, Sevortyan: 1974, s. 89), Özb. Ağız *ācı*, Az. Ağız. *ācı* (Sevortyan: 1974, s. 89); Tat. Ağız. Baraba *ācı-* (Radloff I, s. 868)]

AT. *hāgrı- “ağrı-” (Tekin: 1995, s. 172), AT. *hāgrıg “ağrı” (Tekin: 1995, s. 172)

āğır- (Mın.) “ağrı-” (SSY-282), **āğır** (Mın.) “hasta” (SSY-282), **āğırılı** (Mın.) “hastalık” (SSY-282) [krş. Türkm. *āgrı-*, *āgrı* (TTS: 1995, s. 24), Esk. Uyg. Br. *āgrı-*, Hlç. *hāgru-* (Tekin: 1995, s. 172, Sevortyan: 1974, s. 86), Hlç. *hāgrıg* (Tekin: 1995, s. 172), Kmlly. *āğrıy*, *āğrı* (Özek: 2014a, s. 122)]

AT. *hārt “ard, arka; dağ beli” (Tekin: 1995, s. 173)

ārtı (Kom.; Hoc.; Kom., Uc.) (< art-ı) “sonra; arka; ard” (SSY-293) ~ **ārtı** (Kom.) “ard” (SSY-294) ~ **ārtı** (Uc., Ey.) (< art-ı) “sonra; arka” (SSY-296) ~ **ādzi** (Uc.) “sonra” (SSY-300), **ārdzugune** (Mın.) “diğer gün, başka gün” (SSY-294) ~ **ārtıgun** (Uc.) “diğer gün” (SSY-296) ~ **ārtıgune** (Ey.) “diğer gün” (SSY-296) ~ **ārtıkune** (Uc., Ey.) “diğer gün, yarın” (SSY-296), **ārtıncı** (Uc.) “diğer, başka” (SSY-293) [krş. Türkm. *ārt* (TTS: 1995, s. 33), Hlç. *hā^art*, Gag. *ārt* (Tekin: 1995, s. 173, Sevortyan: 1974, s. 179), Yak. *ārtuk* (Tekin: 1995, s. 173)]

AT. *kān “kan” (Tekin: 1995, s. 173)

kān (Uc.) “kan” (SSY-460) [krş. Türkm. *gān*, *gāna-* (TTS: 1995, s. 222, 223), Esk. Uyg. Br. *kām*, DLT *kān*, Özb. Ağız. Har. *kān*, Yak. *hān* (Tekin: 1995, s. 173), Soy., Koyb. *kān* (Ligeti: 1942, s. 88), DLT *kāna-* ~ *kāni-* (Ercilasun: 2014, s. 682), EAT *kān* (Korkmaz: 2005b, s. 450), And. Ağız. *gān* (Erdem: 2008a, s. 516)]

AT. *kār- “kat-, karıştır-” (Tekin: 1995, s. 173)

kāri- (Ey.) “karış-” (SSY-462) [krş. Türkm. *gār-* (TTS: 1995, s. 227), And. Ağız. *kār-* (Erdem: 2008a, s. 518)]

AT. *kāri “kocal-, yaşlan-”(Tekin: 1995, s. 173), AT. *kāri “yaşlı, koca, ihtiyar” (Tekin: 1995, s. 173)

hāri- (Min.) “yaşlan-, ihtiyarla-” (SSY-547) [krş. Esk. Uyg. Br. *hāri-*, Esk. Uyg. Br. *hkāri*, Az. Nuça *gāri*, Türkm. *gārri* (Tekin: 1995, s. 173), Hlç. *kāri*, *karī* (Doerfer: 1971, s. 301), Kırg. İçkilik *kāri*, *kāri-* (Alimov: 2010, s. 256)]

AT. *kāzgan “kazan” (Tekin: 1995, s. 173)

kāzembāş (Al.) “kazanın desteği” (SSY-463) [krş. Türkm. *gāzan* (TTS: 1995, s. 243), Özb. Ağız. Har. *kāzan* (Tekin: 1995, s. 173)]

AT. *sāriğ “sarı” (Tekin: 1995, s. 174)

sāre (Han.) “sarı” (SSY-474) ~ **sāri** (Al., Lov., Hoc.) “sarı” (SSY-475) ~ **sāri** (Hoc.) “sarı” (SSY-475) [krş. Türkm. *sāri*, *sāral-* (TTS: 1995, s. 562), DLT *sāriğ* (Tekin: 1995, s. 174, Sevortyan: 2003, s. 206), Özb. Ağız. Har., Kumandı *sāri*, Kız. *şāriğ^h*, Y.Uyg. Ağız. *sāriğ* (Sevortyan: 2003, s. 206), Koyb. *sārēh*, *sāriğ*, *sārah* (Ligeti: 1942, s. 88), Tat. Ağız. Tobol *sēri* (Radloff IV, s. 460), EAT *sārar-* (Korkmaz: 2005b, s. 450), Hlç. *sāri*, *sā^arog*, *sāro^g*, *sā^aruğ* (Doerfer: 1971, s. 302), And. Ağız. *sāri* (Erdem: 2008a, s. 518)]

AT. *tādun “bir yaşındaki buzağı” (Tekin: 1995, s. 102)

tādze (Ul.) “dana, buzağı” (SSY-506)¹ [krş. DLT *tādun* (Tekin: 1995, s. 102)]

AT. *tāgi- “dağıl-” (Tekin: 1995, s. 174)

tāgi- (Min., Uc.) “dağıl-, ayrıl-” (SSY-499) ~ **tāhēn-** ~ **Dāhēn-** ~ **tāhēl-** “aşın-, koy-” (Kakuk: 1962, s. 191) [krş. Türkm. *dāga-*, *dāgat-*, (TTS: 1995, s. 130), Tefs. *tāgi-l-*, Hlç. *tā^aku-l-* (Tekin: 1995, s. 174), G. Antp., Çağ. *dāl-*, Türkiye T. *dān-* (*dānik*) (Sevortyan: 1980, s. 119), Osm. *dā^a’il-* (Radloff III, s. 1633), And. Ağız. *dāgi-* (Erdem: 2008a, s. 536)]

AT. *tāl “sögüt, dal” (Tekin: 1995, s. 174)

tāl (Ey., Uc.) “ağaç” (SSY-499), **tāluř** (Ey.) “ağaç” (SSY-500) [krş. DLT *tāl*, Türkm. *tāl*, Özb. Ağız. Har. *dāl* (Tekin: 1995, s. 174), Y.Uyg. Ağız. *tāl* (Sevortyan: 1980, s. 131)]

AT. *tām “duvar, çatı” (Tekin: 1995, s. 174)

tām (Ey.) “duvar” (SSY-500) [krş. Türkm. *tām* “ev” (TTS: 1995, s. 614), DLT *tām* (Ercilasun: 2014, s. 850), Orh. *tām*, Türkm. *dām*, Az. Kaş. *dām*, Hlç. *dā^am* (Tekin: 1995, s. 174)]

¹ SSY’de bu sözcük Çince olarak verilmiştir.

AT. *tāmar “damar” (Tekin: 1995, s. 174)

tāmuř (Al.) “damar” (SSY-500) [krş. Esk. Uyg. Br. *tāmar*, Koyb. *tāmer* (Tekin: 1995, s. 174, Sevortyan: 1980, s. 143), TT *tāmar*, Y.Uyg. Ağız. *tāmur*, Kız. *tāmer*; *tāmir*, Y.Uyg. Ağız. *tōmur* (Sevortyan: 1980, s. 143)]

AT. *yāl “yele” (Tekin: 1995, s. 175), AT. *yēl “yele” (Tekin: 1995, s. 182)

yāloŋg (Hoc.) “yele” (SSY-344) [krş. Türkm. *yāl* (TTS: 1995, s. 671), DLT *yāl*, Yak. *sāl* (Tekin: 1995, s. 175), Yak. *siel* (Tekin: 1995, s. 182), Tar. *yāl* (Radloff III, s. 153), Kırg. İçkilik *cāl* (Alimov: 2010, s. 255)]

AT. *yālga- “yala-” (Tekin: 1995, s. 175)

yāla- (Kom.) “yala-” (SSY-344) [krş. Türkm. *yāla-* (Tekin: 1995, s. 175)]

AT. *yān “yan” (Tekin: 1995, s. 175), AT. *yānaş- “yanaş-” (Tekin: 1995, s. 114)

yān (Uc., Ey.) “-e kadar, -e doğru” (SSY-345) ~ **yāni** (Mın; Al.) “taraf, yan; -e kadar” (SSY-345) ~ **yāni** (Uc., Han.) “-e doğru” (SSY-346) [krş. Türkm. *yān*, *yāna-* (TTS: 1995, s. 674, 675), DLT *yān*, Hlç. *yān* (Tekin: 1995, s. 175), Tefs. *yānaş-* (Tekin: 1995, s. 114), And. Ağız. *yān* (Erdem: 2008a, s. 519)]

AT. *yār- “yar-” (Tekin: 1995, s. 175)

çār- (Uc.) “yar-, kes-” (SSY-308) ~ **cār-** (Uc., Ul.) “yar-” (SSY-371) ~ **dzār-** (Al.) “yar-, kes-” (SSY-564) [krş. Türkm. *yār-* (TTS: 1995, s. 678), DLT *yār-*, Özb. Ağız. Har. *yār-* (Tekin: 1995, s. 175), And. Ağız. *yār-* (Erdem: 2008a, s. 519), Kırg. İçkilik *cārı-* (Alimov: 2010, s. 256)]

AT. *yārim “yarım” (Tekin: 1995, s. 96)

yārem (Al.) “yarım” (SSY-347) ~ **yārim** (Uc., Han., Ey.) “yarım” (SSY-348) ~ **yārēm** “yarım” (Kakuk: 1962, s. 194) [krş. Türkm. *yārim* (TTS: 1995, s. 680), Esk. Uyg. Br. *yārim* (Tekin: 1995, s. 96), And. Ağız. *yārim* (Erdem: 2008a, s. 519)]

$$\bar{i} < \bar{e} = \bar{e}$$

AT. *ētük “kısa konçlu çizme” (Tekin: 1995, s. 180)

itügu (Han.) “çizme” (SSY-341) ~ **itüh** (Han.) “çizme” (SSY-342) ~ **itiö** “çizme” (Kakuk: 1962, s. 182) [krş. Türkm. *ādik*, *ādikçi* (TTS: 1995, s. 189), Soy. *edik*, Kırg. *öytük*, Tat. Ağız. Tura *itik* (Tekin: 1995, s. 180, Sevortyan: 1974, s. 319), Kazan Tat. *itik* (Ligeti: 1942, s. 88)]

AT. *çerig “çeri, ordu, asker” (Tekin: 1995, s. 180)

çireh (Ul.) “çeri” (SSY-311) ~ **çirih** (Uc.) “çeri” (SSY-311) [krş. Terc. *şeri* (Tekin: 1995, s. 180)]

AT. *nē “ne” (Tekin: 1995, s. 181)

nēgē (Min., Ul.) “niçin” (SSY-416) ~ **nīge** (Al.) “niçin” (SSY-419), **nēçuh** (Ey.) “nasıl” (SSY-416) ~ **nīçuh** (Uc.) “nasıl” (SSY-418) ~ **nīçün** (Uc.) “niçin” (SSY-418), **nēgesar** (Al.) “niçin, neden” (SSY-417), **nīçihli** (Ul.) “nasıl, ne şekil?” (SSY-418) [krş. Türkm. *nāçe, nāme* (TTS: 1995, s. 473), DLT *nē*, Türkm. *nē* (Tekin: 1995, s. 181, Sevortyan: 2003, s. 96-97), Türkm. Ağız. *nē*, Hak., Şor. *nō* (Sevortyan: 2003, s. 96-97), Tar. *nērdin* (Radloff III, s. 680), And. Ağız. *nē* (Erdem: 2008a, s. 523), Kmly. *nē* (Özek: 2014a, s. 125)]

ī, ē < ē

AT. *ēr “er, erken” (Tekin: 1995, s. 181)

ērdz’ü (Uc.) “erken” (SSY-326), **ētā** (Ul.) “yarın, sabah” (SSY-328) ~ **ēte** (Min., Ul.) “yarın, sabah” (SSY-328), **ētısı** (Al., Min., Uc.) “yarın” (SSY-328) ~ **ētısı** (Min.) “yarın” (SSY-328), **ētısına** (Ul.) “sabah” (SSY-328), **ētisīnggi** (Hoc.) “sabahki” (SSY-328), **ē’tedz’üh** (Hoc.) “erken” (SSY-328) [krş. Türkm. *īr* (TTS: 1995, s. 381), Özb. Ağız. Har. *ēr* (Sevortyan: 1974, s. 369)]

AT. *bēr- “ver-” (Tekin: 1995, s. 182)

bē- (Al., Min.) “ver-” (SSY-301) ~ **pē-** (Min.) “kocaya ver-” (SSY-441) ~ **pī-** (Min.) “ver-” (SSY-445) ~ **vē-** (Uc.) “ver-” (SSY-542) ~ **vēy-** (Ey.) “ver-” (SSY-542) ~ **vī-** (Ey.) “ver-” (SSY-543) [krş. DLT *bīr-*, Türkm. *bēr-*, Az. Eyn. *bēr-*, *vēr-* (Tekin: 1995, s. 182), Karag. *bēr-* (*bērmen, bērmen*), Y.Uyg. Ağız. *bēr-* (*bēriş*), Horasan *bēr-* (*bērmāk*), TTA *vēr-* (Sevortyan: 1978, s. 114), DLT *bīrgü, bīrim, bīrimçi, bīrimlig* (Ercilasun: 2014, s. 589), EAT *vīr-* (Korkmaz: 2005b, s. 453), And. Ağız. *vēr-* (Korkmaz: 2005a, s. 127, Erdem: 2008a, s. 524)]

AT. *tē- “de-” (Tekin: 1995, s. 182)

dī- (Al.) “de-” (SSY-320) [krş. DLT *tī-* (Tekin: 1995, s. 182, Sevortyan: 1980, s. 221), Koyb., Karag. *dīrben* (Sevortyan: 1980, s. 221), Tat. Ağız. Baraba *tī-* (Radloff III, s. 1345), EAT *dī-* (Korkmaz: 2005b, s. 452), And. Ağız. *dē-* (Erdem: 2008a, s. 521, Korkmaz: 2005a, s. 125)]

AT. *tēr- “der-, topla-” (Tekin: 1995, s. 182)

tēre- (Min.) “topla-” (SSY-508) [krş. Türkm. *tīr-, tīrim* (TTS: 1995, s. 629), DLT *tīr-*, Koyb., Hak. *tēr-* (Tekin: 1995, s. 182, Sevortyan: 1980, s. 204), Y.Uyg. Ağız. *tērmāk*, Castrén *tērīrben*, Y.Uyg. Ağız. *tīrmāk* (Sevortyan: 1980, s. 204), DLT *tīrgüçi, tīrig* (Ercilasun: 2014, s. 883)]

AT. *yē- “ye-” (Tekin: 1995, s. 182)

yī- “ye-” (SSY-357) [krş. Özb. Buh. *yē-* (Tekin: 1995, s. 182), DLT *yī-, yīgü* (Ercilasun: 2014, s. 973, 974), EAT *yī-* (Korkmaz: 2005b, s. 453), And. Ağız. *yē-, yī-* (Erdem: 2008a, s. 523, 526; Korkmaz: 2005a, s. 127), Kırg. İçkilik *cēl-* (Alimov: 2010, s. 258)]

İ = ĩ

Esk. Uyg. Br. İçgēr- “iç” (Tekin: 1995, s. 94)

İşi (Hoc.; Ul.) “evin iç kısmı; iç” (SSY-335, 340) [krş. Özb. Ağız. Har. *ič* (Sevortyan: 1974, s. 389), EAT *ič* (Korkmaz: 2005b, s. 451)]

AT. *İş “iş” (Tekin: 1995, s. 182)

İş (Uc.) “iş” (SSY-340) [krş. Türkm. *ış* (TTS: 1995, s. 384), DLT *ış*, Yak. *is* (Tekin: 1995, s. 182), Türkm. Ağız. Stavropol, Özb. Ağız. Karabulak, Özb. Ağız. Har. *ış*, Yak. *is* (Sevortyan: 1974, s. 395), EAT *ış* (Korkmaz: 2005b, s. 452), And. Ağız. *ış* (Erdem: 2008a, s. 526), Kmlly. *ış* (Özek: 2014a, s. 126)]

AT. *bīr “bir” (Tekin: 1995, s. 183)

pīrdz‘uh (Uc.) “birlik, tek” (SSY-448), **pīr** “bir” (Kakuk: 1962, s. 177) [krş. Türkm. *bīr-bīr* (TTS: 1995, s. 71), Türkm. *bīr*, Yak. *bīr* (Tekin: 1995, s. 183, Sevortyan: 1978, s. 147), Türkm. (*onbīr* yapısında) *bīr* (Sevortyan: 1978, s. 147), DLT *bīr* (Ercilasun: 2014, s. 588), EAT *bīr*, *bīrine* (Korkmaz: 2005b, s. 452), Hlç. *bīr*, *on-bīr* (Doerfer: 1971, s. 295), And. Ağız. *bīr* (Erdem: 2008a, s. 525), Kmlly. *bīr* (Özek: 2014a, s. 126), Kırg. İçkilik *bīr* (Alimov: 2010, s. 260)]

ū < ō = ȫ

AT. *bōl- “ol-” (Tekin: 1995, s. 177)

bō- (Mın.) “ol-” (SSY-303) ~ **pō-** (Mın.) “ol-” (SSY-450) ~ **pū-** (Mın.) “ol-” (SSY-455) ~ **vō-** (Al., Mın., Uc., Han., Ey.) “ol-” (SSY-543) ~ **vū-** (Uc., Han.) “ol-” (SSY-544) [krş. DLT *bōl-*, Türkm. *bōl-*, Az. Kerk. *ōl-*, Az. Kaş. *yl-*, Yak. *buol-* (Tekin: 1995, s. 177, Sevortyan: 1978, s. 185), Kız. *pō*, TTA *ōl-* (Sevortyan: 1978, s. 185), EAT *ōl-* (Korkmaz: 2005b, s. 453), Kırg. İçkilik *bōl-* (Alimov: 2010, s. 261), STT *bool-* / *pool-* (Alkaya: 2008, s. 22), And. Ağız. *ōl-* (Korkmaz: 2005a, s. 126, Erdem: 2008a, s. 528)]

AT. *hōtuŋg “odun” (Tekin: 1995, s. 178)

ōtin (Ul.) “odun” (SSY-428) [krş. Türkm. *ōdun* (TTS: 1995, s. 482), DLT *ōtuŋg*, İM *ōdun*, Özb. Ağız. Har. *ōdin* (Tekin: 1995, s. 178, Sevortyan: 1974, s. 421), Türkm. Ağız. Stavropol, Özb. Ağız. Har. *ōdun*, Kız. *ōDun*, Horasan *ōdin* (Sevortyan: 1974, s. 421), Hlç. *hū‘tun* (Doerfer: 1971, s. 299), Özb. Ağız. Karabulak *ōdun* (Yudahin: 1957, s. 33), And. Ağız. *ōdun* (Erdem: 2008a, s. 527)]

AT. *kōn “koyun, koltuk altı, sine” (Tekin: 1995, s. 178)

kōn (Han.) “kucak, koyun” (SSY-388) [krş. DLT *kōy*, Yak. *hōy*, *hōyn* (Tekin: 1995, s. 178), DLT *kōn* (Ercilasun: 2014, s. 727), Hlç. *kōn* (Doerfer: 1971, s. 301), And. Ağız. *gōyun* (Erdem: 2008a, s. 527)]

AT. *kōş “çift, çift” (Tekin: 1995, s. 178), AT. *kōş “koş-, kat-, çiftle-” (Tekin: 1995, s. 178)

kōş (Han.) “çift” (SSY-390) ~ **kūş** (Uc.) “çift” (SSY-466), **kōçil-** (Haz.) (koçil ko-) “birlikte büyü- (çocuklarla ilgili olarak)” (SSY-385) [krş. Esk. Uyg. *koos*, DLT *kōş*, Özb. Ağız. Har. *kōş* (Tekin: 1995, s. 178), Esk. Uyg. *koos-* (Tekin: 1995, s. 178)]

AT. *kōzi “kuzu” (Tekin: 1995, s. 108)

kōzi (Min.) “kuzu” (SSY-391) ~ **kūzi** (Ul.) “kuzu” (SSY-398) ~ **kūzi** (Ul.) “kuzu” (SSY-466) [krş. DLT *kōzi* (Tekin: 1995, s. 108), Kırg. İçkilik *kōzu* (Alimov: 2010, s. 261)]

AT. *sōr(a)- “sor-, sual et-” (Tekin: 1995, s. 178)

sōriḡ (Ul.) “soru” (SSY-486) [krş. Türkm. *sōra-*, *sōrag* (TTS: 1995, s. 583), DLT *sōr-*, (Tekin: 1995, s. 178, Sevortyan: 2003, s. 309), Y.Uyg. Ağız. *sō-*, Türkm. Ağız., Y.Uyg. Ağız. *sōra-*, Kumandı *sūra-*, Yak., *surā-* (Sevortyan: 2003, s. 309), EAT *sōr-* (Korkmaz: 2005b, s. 453), And. Ağız. *sōr-* (Korkmaz: 2005a, s. 126, Erdem: 2008a, s. 528)]

AT. *tōl- “dol-” (Tekin: 1995, s. 178)

tōl- (Kom.) “dol-” (SSY-513) [krş. Türkm. *dōl-* (TTS: 1995, s. 168), Az. Kaş. *dūl-* (Tekin: 1995, s. 178), DLT *tōlun āy* (Ercilasun: 2014, s. 891), EAT *tōlū* (Korkmaz: 2005b, s. 453)]

AT. *tōtak “dudak; vulva” (Tekin: 1995, s. 178)

tōtiḡ (Ey.) “dudak” (SSY-516) [krş. Türkm. *dōdak* (TTS: 1995, s. 165), CC *tōdak*, Özb. Ağız. Har. *dūdak*, Y.Uyg. *tōtak* (Tekin: 1995, s. 178), Türkm. Ağız. Dörtgöl *dōdok*, Y.Uyg. Ağız. *tōtak*, KW *tōdak*, Horasan *dūdak* (Sevortyan: 1980, s. 251), EAT *tūt-* (Korkmaz: 2005b, s. 455)]

AT. *tōy “ilaç yapılan bir ot” (Tekin: 1995, s. 109)

tōye (Ey.) “zehir” (SSY-513)² [krş. DLT *tōy* (Tekin: 1995, s. 109)]

AT. *yōl “yol” (Tekin: 1995, s. 178)

yōl (Han.) “yol” (SSY-362) [krş. Türkm. *yōl*, *yōlagçı* (TTS: 1995, s. 705), DLT *yōl*, Hlç. *yū'l* (Tekin: 1995, s. 178), EAT *yōl* (Korkmaz: 2005b, s. 454, Erdem: 2008a, s. 529), Hlç. *yōl* (Doerfer: 1971, s. 310), Kmlly. *yōl* (Özek: 2014a, s. 124)]

ō, ū, < ö

AT. *ōr- “(ot) çık-, belir-, yüksel-” (Tekin: 1995, s. 183)

ōraḡ (Min.) “yukarı; güney” (SSY-426) ~ **ōraḡar** (Min.) “yukarı; güney” (SSY-426), **ōre** (Min.) “yukarı; güney” (SSY-426) ~ **ōrı** (Min.) “yukarı, güney” (SSY-

2 SSY’de bu sözcük Çince olarak verilmiştir.

427) [krş. Türkm. *ōr-* (TTS: 1995, s. 506), DLT *ōr-*, Hak. *ōre* (Tekin: 1995, s. 183, Sevortyan: 1974, s. 542), Türkm. Ağız. Stavropol, Karag. *ōr*, Sarı Uyg. *yür*, Y.Uyg. Ağız. *ōr-e*, Sag. *ōr-e*, Az. Ağız. Nahçıvan *ōr-üş*, Tuv. Ağız. Tocu *ōr-ü* (Sevortyan: 1974, s. 542), Kırg. *ōr* “yüksek sesle konuşan” (Radloff I, s. 1217)]

AT. *bōri “kurt” (Tekin: 1995, s. 184)

püre (Al.) “kurt” (SSY-456) ~ **Bür** ~ **pür** “kurt” (Kakuk: 1962, s. 186) [krş. Türkm. *bōri* (TTS: 1995, s. 83), Alt. *bōri*, *mōri*, Tuv. *pürü*, Hak. *pür* (Tekin: 1995, s. 184, Sevortyan: 1978, s. 219-220), Türkm. Ağız. *bōri*, Y.Uyg. Ağız. *bōri*, *bōriü*, Alt. ve Aladağ *pōri*, *pōriü*, Kumandı *mōrō*, Koyb. *bür*, Soy. *pür*, Kız. *pör* (Sevortyan: 1978, s. 219-220), Hlç. *bōrē*, *bōri*, *bōri* (Doerfer: 1971, s. 295), Kırg. İçkilik *bōriü* (Alimov: 2010, s. 262)]

AT. *sōz “söz” (Tekin: 1995, s. 110)

söz (Uc.) “söz, ifade” (SSY-490) [krş. DLT *sōz* (Tekin: 1995, s. 110), Hlç. *sōz* (Sevortyan: 2003, s. 315), EAT *sōz* (Korkmaz: 2005b, s. 455)]

ū = ū

AT. *hūç “uç” (Tekin: 1995, s. 179)

ūc (Ey.) “uç” (SSY-532) [krş. Türkm. *ūç* (TTS: 1995, s. 642), DLT *ūç*, Hlç. *hūç* (Tekin: 1995, s. 179, Sevortyan: 1974, s. 611), Özb. Ağız. Har. *ūç*, İM *ūc* (Sevortyan: 1974, s. 611), EAT *ūç* (Korkmaz: 2005b, s. 454)]

AT. *hūr- “vur-; koy-, bırak-” (Tekin: 1995, s. 179)

vüriş- (Ul.) “vuruş-” (SSY-545) [krş. DLT *ūr-*, İM *vūr-*, Yak. *ūr-* (Tekin: 1995, s. 179), EAT *ūr-* (Korkmaz: 2005b, s. 454), And. Ağız. *vūr-* (Korkmaz: 2005a, s. 127, Erdem: 2008a, s. 532), Kmly. *vūr-* (Özek: 2014a, s. 124)]

AT. *pūlit / būlit “bulut” (Tekin: 1995, s. 95)

pület (Kom.) “bulut” (SSY-455) [krş. Esk. Uyg. Br. *pulit* (*bulit*) (Tekin: 1995, s. 95), Y.Uyg. Ağız. *bulūt* (Sevortyan: 1978, s. 263), Hlç. *bulit* (Doerfer: 1971, s. 295)]

3. Sonuç

Genel olarak Oğuz grubu Türk lehçeleri ile özel olarak da Oğuz grubu içerisinde uzun ünlüleri koruyan Türkmen Türkçesi ile ilişkilendirilen Salar Türkçesinde, birincil uzun ünlülerin bir kısmının korunduğu görülmüştür.

Salar Türkçesi ile ilgili olarak oldukça geniş bir söz varlığına yer vermiş olan E. R. Tenişev’in “*Stroy Salarского Yazıka*” (SSY) adlı eseri taranmış ve Ana Türkçede birincil uzun ünlüye sahip olduğu düşünülen 56 sözcüğün Salar Türkçesinde de birincil uzun ünlülerini korudukları görülmüştür. Salar Türkçesindeki birincil uzun ünlüleri koruyan sözcükler Salar Türkçesinin konuşulduğu Altıyuli, Eysel Ahvar,

Hanbah, Hazağaç, Komba, Loven, Mınta, Ucirem ve Ullagıl köylerine farklı oranlarda dağılmış durumdadır. SSY’de 56 sözcüğün bazen aynı bazen de farklı biçimlerde kullanılmasıyla birincil uzun ünlüye sahip toplam 171 sözcük tespit edilmiştir. Bu sözcüklerin Salar Türkçesi ağızlarındaki dağılımı ve oranı şu şekildedir:

Ucirem Köyü	: 42	(% 24,56)
Altıyuli Köyü	: 16	(% 9,35)
Komba Köyü	: 7	(% 4,09)
Hazağaç Köyü	: 1	(% 0,58)
Loven Köyü	: 2	(% 1,16)
Eyşe Ahvar Köyü	: 25	(% 14,61)
Ullagıl Köyü	: 23	(% 13,45)
Hoca Köyü	: 11	(% 6,43)
Mınta Köyü	: 29	(% 16,95)
Hanbah Köyü	: 15	(% 8,77)

Yukarıda da görüldüğü üzere Ucirem, Altıyuli, Eyşe Ahvar, Ullagıl ve Mınta ağızlarında birincil uzun ünlü örnekleri daha yoğundur. Bu, daha yaygın bilinen ağızlardan elde edilen derlemelerin daha çok olmasından kaynaklanmış olabilir. Salar Türkçesi Gaizi ve Mınta olmak üzere iki ağız grubuna ayrılır. Gaizi batı ağızları grubunu, Mınta doğu ağızları grubunu temsil eder. Salar Türklerinin çoğu Gaizi batı grubu ağızlarını konuşmaktadırlar (SSY: 1976, s. 30). Dolayısıyla bu grup içerisinde Ucirem ve Altıyuli ağızları daha çok bilindiği için tespitlerimiz bu ağızlarda yoğun olmuştur. Doğru ağızları içerisinde de Mınta ağızı yaygın olarak kullanıldığı için bu grupta da bu ağızdan tespitler öne çıkmış durumdadır.

Tarama yapılırken ikinci olarak da S. Kakuk’un “*Un Vocabulaire Salar*” (Kakuk: 1962) adlı makalesindeki söz varlığından da yararlanılmış ve 11 farklı sözcükte 17 sözcüğün birincil uzun ünlüyü koruduğu görülmüştür. Bu sözcükler, E. R. Tenişev’in “*Stroy Salarского Yazıka*” (SSY) adlı eserinden tespit edilen örnekler ile örtüşmektedir.

Salar Türkçesinde tespit edilmiş olan birincil uzun ünlüye sahip sözcükler, tarihî ve çağdaş Türk lehçe ve ağızlarındaki birincil uzunluğu koruyan sözcükler ile karşılaştırıldığında aynı sözcüklerdeki birincil uzunlukların Salar Türkçesinde de korunduğu görülmüştür.

Çevriyazı İşaretleri

- ā : Uzun “a” ünlüsünü karşılar.
- ä : “a, e” arası açık “e” ünlüsünü karşılar.
- ã : Uzun “a, e” arası açık “e” ünlüsünü karşılar.
- ē : Uzun “e” ünlüsünü karşılar.
- è : Kapalı “e” ünlüsünü karşılar.
- ĕ : Uzun kapalı “e” ünlüsünü karşılar.
- ī : Uzun “i” ünlüsünü karşılar.

ĩ : Normalden daha kısa olan “ı” ünlüsünü karşılar.

ĩ : Uzun “i” ünlüsünü karşılar.

õ : Uzun “o” ünlüsünü karşılar.

õ : Uzun “ö” ünlüsünü karşılar.

ũ : Uzun “u” ünlüsünü karşılar.

ũ : Uzun “ü” ünlüsünü karşılar.

ũ : Ön sıradan olan ve palatallaşmış ünsüzlerle birlikte kullanılan uzun “ü” ünlüsünü karşılar.

B : “b-p” arası ses için kullanılmıştır.

D : “d-t” arası ses için kullanılmıştır.

dc : Yumuşak tonsuz (slabaya gluhaya), üflemesiz (nepridihatel’nyı), ön dil (peredneyazıçnyı (dorsal’naya)), ıslıklı (svistyyaşiy), yarı kapantılı (affrikat). Çinceye ait bir sestir. SSY’de “c” ile gösterilmektedir.

dz : Yumuşak tonsuz (slabaya gluhaya), üflemesiz (nepridihatel’nyı), ön dil (peredneyazıçnyı (dorsal’naya)), hışırtılı (şipyaşaya), yarı kapantılı (affrikat). Çinceye ait bir sestir. SSY’de “ž” ile gösterilmektedir. Kakuk: 1962’de “Dž” ile gösterilmektedir.

dz’ : Sert tonsuz (sil’naya gluhaya), üflemeli (pridihatel’nyı), ön dil (peredneyazıçnyı (dorsal’naya)), hışırtılı (şipyaşaya), yarı kapantılı (affrikat). Çinceye ait bir sestir. SSY’de “ž’ ” ile gösterilmektedir.

g : İnce ünlülerde ön damak “g” için, kalın ünlülerde “g” için kullanılmıştır.

ğ : Yumuşak tonsuz (slabaya gluhaya), küçük dil ünsüzü, gırtlak (uvulyarnıy), sızıcı (şeleveya). SSY’de “x” ile gösterilmektedir.

k : İnce ünlülerde ön damak “k” için, kalın ünlülerde “q, k” için kullanılmıştır.

ng : Sürekli ve damak sesi olan “n” ünsüzüdür.

ř : Ön dil (peredneyazıçnyı (dorsal’naya)), akıcı (sonant), titrek ya da çarpmalı (drojaşiy). SSY’de aynı işaretle gösterilmektedir.

ś : Sızıcı palatal “ş” sesi için kullanılır.

w : Çift dudak “v” için kullanılmıştır.

•• : Seslerin önce ya da sonra nefesle telaffuz edildiğini gösteren işaretler. SSY’de aynı işaretle gösterilmektedir.

Kısaltmalar

Alt. Ağız. Teleüt : Altay Türkçesi Teleüt Ağzı

Alt. Ağız. Tuba : Altay Türkçesi Tuba Ağzı

Alt. Gr. : Altürkische Grammatic

Alt. ve Aladağ : Altay ve Aladağ Türkçesi Ağızları (V. Verbitskiy, Slovar’ Altayskogo i Aladagskogo Nareçiy Tyurskogo Yazıka, Kazan 1884)

Alt. : Altay Türkçesi

And. Ağız.	: Anadolu Ağızları
Arpgr.	: Arapgir Ağzı
AT	: Ana Türkçe
Az. Ağız. Nahçıvan	: Azerbaycan Türkçesi Nahçıvan Ağzı
Az. Ağız.	: Azerbaycan Türkçesi Ağızları
Az. Eyn.	: Azerbaycan Türkçesi Eynallu Ağzı
Az. Kaş.	: Azerbaycan Türkçesi Kaşkay Ağzı (Türkçesi)
Az. Kerk.	: Azerbaycan Türkçesi Kerkük Ağzı
Az. Nuça	: Azerbaycan Türkçesi Nuça (Uharıbaş) Ağzı
Bşk.	: Başkurt Türkçesi
Castrén	: M. A. Castrén, Versuch Einer Koibalischen und Karagassischen Sprachlehre, SPb., 1857.
CC	: Codex Cumanicus
Çağ.	: Çağatay Türkçesi
Çuv.	: Çuvaş Türkçesi
DLT	: Dîvânu Lugâti't-Türk
DTS	: Drevnetyurkskiy Slovar', Leningrad, 1969.
EAT	: Eski Anadolu Türkçesi
Esk. Uyg. Br.	: Eski Uygur Türkçesi Brahmi Yazılı Uygur Metinleri (Türkische Turfan-Texte VIII, Gabain)
Esk. Uyg.	: Eski Uygur Türkçesi
G. Antp.	: Gaziantep Ağzı
Gag.	: Gagavuz Türkçesi
Hak.	: Hakas Türkçesi
Hlç.	: Halaç Türkçesi
Horasan	: Horasan Türkçesi
İM	: İbn-ü Mühenna, P. M. Melioranskiy, Arab Filolog o Turetskom Yazıke, St.Petersburg 1900, 1903.
K.Kırg.	: Kara Kırgız Türkçesi
Kaçın	: Kaçın Ağzı
Karag.	: Karagas Türkçesi
Kazan Tat.	: Kazan Tatar Türkçesi
Kırg.	: Kırgız Türkçesi
Kırg. İçkilik	: Kırgız Türkçesi İçkilik Ağızları
Kız.	: Hakas Türkçesinin Kızıl Ağzı
Kmly.	: Kemaliye Ağzı
Koyb.	: Koybal Türkçesi

krş.	: karşılaştırınız
Kumandı	: Altay Türkçesinin Kumandı Ağzı
KW	: K. Grønbech, <i>Komanisches Wörterbuch</i> , København, 1942.
Leb.	: Lebed Ağzı
Nij.	: Nijniy Novgorod (Gorkiy, Mişer) Tatar Ağzı
Orh.	: Orhun Türkçesi
Osm.	: Osmanlı Türkçesi
Özb. Ağız. Har.	: Özbek Türkçesi Harezmi Ağzı
Özb. Ağız. Karabulak	: Özbek Türkçesi Karabulak Ağzı
Özb. Ağız.	: Özbek Türkçesi Ağızları
Özb. Buh.	: Özbek Türkçesi Buhara Ağzı
Sag.	: Hakas Türkçesinin Ağzı
Kakuk	: S. Kakuk, <i>Un Vocabulaire Salar</i> , Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Vol. 14, No. 2 (1962), pp. 173-196.
Salb.	: Salbin Türkçesi
Sarı Uyg.	: Sarı Uygur Türkçesi
Soy.	: Soyot Türkçesi
SSY	: Stroy Salarskogo Yazıka – Salar Dilinin Yapısı
STT	: Sibiryaya Tatar Türkçesi
Şor.	: Şor Türkçesi
Tar.	: Tarançi Ağzı
Tat. Ağız. Baraba	: Tatar Türkçesi Baraba Ağzı
Tat. Ağız. Tobol	: Tatar Türkçesi Tobol Ağzı
Tat. Ağız. Tura	: Tatar Türkçesi Tura Ağzı
Tefs.	: A.K. Borovkov, <i>Leksika Sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII v.</i> , Moskva 1963.
Terc.	: Tercüman-i Türki va Arabi
TT	: Türkische Turfan-Texte
TTA	: Türkiye Türkçesi Ağızları
TTS	: T. Tekin – M. Ölmez – E. Ceylan – Z. Ölmez – S. Eker, <i>Türkmençe - Türkçe Sözlük</i> . Simurg Yay., Ankara 1995.
Tuv. Ağız. Tocu	: Tuva Türkçesi Tocu (Kuzeydoğu) Ağzı
Tuv.	: Tuva Türkçesi
Türkiye T.	: Türkiye Türkçesi
Türkm. Ağız. Dörtgül	: Karakalpak Özerk Cumhuriyetine bağlı Dörtgül bölgesindeki Türkmen Ağzı

- Türkm. Ağız. Geoklen** : Türkmen Türkçesi Geoklen Ağzı (G. Kulmanov, Geoglenskiy Dialekt Turkmenskogo Yazıka, Aşhabad 1960.)
- Türkm. Ağız. Stavropol** : Türkmen Türkçesi Stavropol (Kuzey Kafkas) Ağzı
- Türkm. Ağız.** : Türkmen Türkçesi Ağızları
- Türkm.** : Türkmen Türkçesi
- Y.Uyg. Ağız. Hot.** : Yeni Uygur Türkçesi Hoten Ağzı
- Y.Uyg. Ağız.** : Yeni Uygur Türkçesi Ağızları
- Y.Uyg.** : Yeni Uygur Türkçesi
- Yak.** : Yakut Türkçesi

Salar Türkçesi Ağızlarının Kısaltmaları

- Al.** : Altıyuli Köyü
- Ey.** : Eyşe Ahvar Köyü
- Han.** : Hanbah Köyü
- Haz.** : Hazağaç Köyü
- Hoc.** : Hoca Köyü
- Kom.** : Komba Köyü
- Lov.** : Loven Köyü
- Mın.** : Mınta Köyü
- Uc.** : Ucirem Köyü
- Ul.** : Ullagıl Köyü

Kaynakça

- ALİMOV, Rysbek (2012). “Türkçe İlk Hece Dışındaki Birincil Uzun Ünlüler Üzerine”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 9, S.3 (Eylül 2012), s. 103-121.
- ALİMOV, Rysbek (2010). “Kırgızcanın İçkilik Ağızlar Grubunda Birincil Uzun Ünlüler ve İzleri”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S.1 (Mart 2010), s. 251-268.
- ALİMOVA, Cıldız (2007). “Kırgız Türkçesinde Asli Ünlü Uzunlukları”, *Turkish Studies / International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, S. 2 / 2 Spring 2007, s. 28-40.
- ALKAYA, Ercan (2008). “Sibiryta Tatar Türkçesindeki Uzun Ünlüler Üzerine Bir Değerlendirme”, *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, S. 3/4 Summer 2008, s. 19-42.
- BAŞDAŞ, Cahit (2007). “Türkiye Türkçesinde Aslı Uzunluk Belirtileri”, *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, S. 2/2 Spring: 89-101.

- BURAN, Ahmet (2006). “Çağdaş Türk Yazı Dillerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında İkincil Uzun Ünlüler”, *II. Kayseri Ve Yöresi Kültür, Sanat Ve Edebiyat Bilgi Şöleni, Erciyes Üniversitesi, (10-12 Nisan 2006-Kayseri)*.
- DOERFER, Gerhard (1971). *Khalaj Materials*, Indiana University Publications Uralic and Altaic Series.
- DURDUYEV, M. (1998). “Çin Türkmenleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, (Çev. Saadetin Gömeç), C. 19, S. 30, Ankara, s. 319-364.
- EKER, Süer (2013). “Ana Türkçe Uzun Ünlülerin Kıpçak Dillerindeki Kimi İzlerine Dair”, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Semih Tezcan’a Armağan*, C. 13, Yıl 13, s. 145-167.
- ERCİLASUN, Ahmet B. – AKKOYUNLU, Ziyat (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâtî’î-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERDEM, Mehmet Dursun (2008a). “Anadolu Ağızlarında Görülen Birincil Ünlü Uzunlukları Üzerine”, *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, S. 3/3 Spring 2008, s. 502-562.
- ERDEM, Mehmet Dursun (2008b). “Birincil Ünlü Uzunlukları ve İmâle”, *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, S. 3/6 Fall 2008, s. 251-276.
- GÜLSEVİN, Gürer (2009). “Eski Anadolu Türkçesi Ağızlarında Uzun Ünlüler Üzerine”, *Dil Araştırmaları*, S. 5, Güz 2009, s. 39-56.
- KAKUK S. (1962). “Un Vocabulaire Salar”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, S. 14, No. 2 (1962), s. 173-196.
- KORKMAZ, Zeynep (2005a). “Batı Anadolu Ağızlarında Aslı Ünlü Uzunlukları Hakkında”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* (İkinci Cilt), s. 123-127, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (2005b). “Eski Anadolu Türkçesinde Aslı Ünlü (Vocal) Uzunlukları”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* (Birinci Cilt), s. 443-458, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- LİGETİ, L. (1942). “Türkçede Uzun Vokaller” (Çev. T. Gökbilgin), *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII: 82-94.
- NADELYAYEV, V.M. - NASİLOV, D – TENİŞEV, E. R. – ŞÇERBAK, A.M. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar*, Leningrad: İzdatel’stvo NAUKA.
- NUGTEREN, Hans (2009). *Oghuz and non-Oghuz lexemes in Salar*, (Ed. Hendrik Boeschoten, H. Stein), Einheit und Vielfalt in der türkischen Welt. Materialien der 5. Deutschen Turkologenkonferenz Universität Mainz, 4.-7. Oktober 2002, *Turcologica 69*, Wiesbaden 2009, s. 171-181.
- ÖLMEZ, M. (2012). “Oğuzların En Doğudaki Kolu: Sahlrlar ve Dilleri”, *Türk Dili*, C. CII, S. 732, Aralık, s. 38-43.
- ÖZEK, Fatih (2009). “Arapkir / Malatya Ağzında Birincil Uzun Ünlüler”, *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, S. 4/8 Fall 2009, s. 1954-1963.
- ÖZEK, Fatih (2014a). “Kemaliye ve Yöresi Ağızlarında Birincil Uzun Ünlüler”, *Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks*, S. 6, No. 2 (2014), s.117-130.
- ÖZEK, Fatih (2014b). *Tarihi Türk Lehçelerinde Ünlüler*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ÖZEREN, M. (2014). “Salar Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasındaki Yalancı Eşdeğer Sözcükler”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi / International Journal of Turkish Literature Culture Education*, Turkey, June S. 3/2, s. 111-127.
- RADLOFF, W. (1893). *Opt’ Slovarya Tyurkskih’ Nareçiy*, Tom Perviy Glasne, Sanktpeterburg’: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.

- RADLOFF, W. (1899). *Oput' Slovarya Tyurkskih' Nareçiy*, Tom Vtoroy, Sanktpeterburg': Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.
- RADLOFF, W. (1905). *Oput' Slovarya Tyurkskih' Nareçiy*, Tom Tretiy, Sanktpeterburg': Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.
- RADLOFF, W. (1911). *Oput' Slovarya Tyurkskih' Nareçiy*, Tom Çetvertiy, Sanktpeterburg': Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.
- SARITAŞ, Eyüp (2012). "Salar Türklerinin Menşei Tarihi Kaynakları ve Göçleri Hakkında Kısa Bir İnceleme", *Doğu Araştırmaları Dergisi*, S. 10, İstanbul, s. 107-116.
- SEVORTYAN, E.V. (1974). *Etymologičeskiy Slovar' Tyurkskix Yazıkov*, Obşçetyurkskie i Mejtyurkskie Osnovi na Glasnie, Moskva: NAUKA.
- SEVORTYAN, E.V. (1978). *Etymologičeskiy Slovar' Tyurkskix Yazıkov*, Obşçetyurkskie i Mejtyurkskie Osnovi na Bukvu "B", Moskva: NAUKA.
- SEVORTYAN, E.V. (1980). *Etymologičeskiy Slovar' Tyurkskix Yazıkov*, Obşçetyurkskie i Mejtyurkskie Osnovi na Bukvu "V", "G" i "D", Moskva: NAUKA.
- SEVORTYAN, E.V. (2003). *Etymologičeskiy Slovar' Tyurkskix Yazıkov*, Obşçetyurkskie i Mejtyurkskie Leksişeskie Osnovi na Bukvu "L", "M", "N", "P", "S", Moskva: Vostoçnaya Literatura RAN.
- ŞAHİN, Hatice (2012). *Bursa Yerli Ağzında Uzun Ünlüler Üzerine*, Diyalog, Kış 2012, S. 5, s. 1-7.
- TEKİN, Talat (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. Ankara: Simurg Yayınları.
- TEKİN, Talat – ÖLMEZ, Mehmet – CEYLAN, Emine – ÖLMEZ, Zuhal – EKER, Süer (1995). *Türkmençe - Türkçe Sözlük*. Ankara: Simurg Yayınları.
- TENİŞEV, E. R. (1976). *Stroy Salarского Yazıka*, Moskva: İzdatel'stvo NAUKA Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturi.
- TERES, E. (2011). "İli Salır Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde İsim Çekimi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 4, S. 18, Yaz 2011, s. 142-150.
- TERES, E. (2012). "Salır Türklerinin Kaynakları ve Salır Türkçesi Üzerine Araştırmalar", *Türkiyat Mecmuası*, C. 22 / Güz 2012, s. 103-126.
- TERES, E. (2013). "İli Salır Türkçesinde Yapım Ekleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, Issn:1307-9581, S. 6, C. 24, Winter 2013, s. 332-347.
- YALÇIN, S. K. (2013). *Çağdaş Türk Lehçelerinde Ünlüler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YALÇIN, S. K. (2009). "Türkçede Artdamaksillaşma Olayının Birincil Uzun Ünlülerle İlgisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Turkish Studies -International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, (Prof. Dr. Ahmet BURAN Armağanı), S. 4/8 Fall 2009, s. 2340-2357.
- YALÇIN, S. K. (2010). "Birincil Uzun Ünlülerin Oğuz Grubu Türk Lehçelerindeki Ses Bilgisi Görünümleri ve Bu Ünlülerle İlgili Ses Olayları", *Turkish Studies -International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, (Prof. Dr. Zeynep Korkmaz Anısına Eski Oğuz Türkçesi), S. 5/1 Winter 2010, s. 640-686.
- YALÇIN, S. K. (2015). "Birincil Uzun Ünlülerin Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerindeki Ses Bilgisi Görünümleri ve Bu Ünlülerle İlgili Ses Olayları", *Mustafa Öztürk'e Armağan*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- YUDAHİN, K. K. (1957). "Nekotorie Osobennosti Karabulakskogo Govoro", *Uzbek Dialektologiyasidan Materiallar I*, Toşkent: Uzbekistan SSR Fanlar Akademiyasining Naşriyoti, s. 31-57.

TUVACADA BİR GRAMERLEŞME ÖRNEĞİ: DEERZİ

A Grammaticalization Case in Tuvan: Deerzi

Vildan KOÇOĞLU GÜNDOĞDU*

Dil Araştırmaları, Bahar 2016/18: 187-198

Öz: Bu çalışmanın konusunu Tuvacada *de-* fiilinden gelişen *deerzi* [de- (F) -er (SF) +zi (İYE)]'nin anlam ve işlevini değiştirmesiyle gramerleşmesi, yardımcı fiil olarak kullanılması oluşturmaktadır. Türkçenin tarihi devirlerinden bu yana metin sıklığı çok fazla olan bir fiil,*de-* fiilinin Tuvacada bağımsız bir sözlüksel birimken bazı morfemlerle (burada SF ve İYE) *anlamsızlaşma* (desemantification), *kategorisizleşme* (decategorialization), *ses indirgemesi* (erosion) gibi gramerleşme süreçlerini geçirerek gramatikal bir işaretçi durumuna gelmiştir. Bu makalede gramerleşme ile ilgili kısa bir bilgidan sonra *deerzi*'nin yapısı, anlamı, işlevleri ve bu yapının alternatif kullanımları örneklerle gösterilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Gramerleşme, *de-* fiili, *deerzi*, Tuvaca.

Abstract: The basis of this study consists of the grammaticalisation process of *deerzi* [de- (V) -er (PART) +zi (POSS)] derived from Tuvan verb say, its evolution in terms of meaning and function and its final usage as an auxiliary verb. Have always been a high textual density since the early period of Turkish language, the verb say has derived from an independent lexical unit to a grammatical marker after gone through the grammatical processes such as desemantification, decategorialization, erosion by some morphemes (Part. and Poss. here). In this study structure, meaning, functions and alternative usages of *deerzi* is tried to be shown with the examples attached after a brief information about grammaticalisation is given.

Keywords: Grammaticalization, the verb say, *deerzi*, Tuvan.

Giriş

Diller, ortaya çıktığı andan beri sürekli bir değişim ve gelişim süreci içindedirler. Dilin “canlı bir varlık” olarak algılanması ve tanımlanmasının temelinde, onun belli bir zaman ve mekânda doğması, büyümesi, gelişmesi, evrilmesi ve sonunda ölmesi yatmaktadır. Dilin gelişmesi ve değişmesiyle, dildeki unsurların farklı işlevler kazanması, bu sürecin bir parçası olmuştur. Bu olgudan hareketle burada *gramerleşme* (İng. Grammaticalization, Alm. Grammatikalisierung) terimi üzerinde durmak gerekir.

Gramatikal biçimlerin ortaya çıkışıyla ilgili yapılan çalışmalarda, araştırmacıların (Humbolt 1825, Gabalentz 1891, Meillet 1912; Krş. Gökçe 2013: 21-23) üzerinde durdukları konu gramerleşmedir. Gramerleşme terimi dilbilimi alanına ilk kez Saussure'ün öğrencisi Antoine Meillet tarafından dahil edilmiştir (Lehmann 2002: 1, Gökçe 2013: 21, Demirci 2008: 131). Meillet'e göre gramatikal biçimler iki süreçte

* Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Ana Bilim Dalı, İzmir/ TÜRKİYE.
Gönderim Tarihi: 01.02.2016 / Kabul Tarihi: 12.04.2016

ortaya çıkar. Birinci süreçte örnekseme (analogy), ikinci süreçte ise “bağımsız bir sözcüğün gramatikal unsur rolüne geçişi” (Gökçe 2013: 23) yani gramerleşe me söz konusudur. Konuyla ilgili bir başka araştırmacı Kurylowicz “The evolution of grammatical categories” adlı makalesinde, gramerleşeşmenin sadece bağımsız bir sözcüğün bir morfeme dönüşmesini değil, daha düşük bir gramatikal statüden daha yoğun bir gramatikal statüye değişmeyi de içerdiğini ifade etmiştir (1965: 69, Krş. Lehmann 2002: 6, Gökçe 2013: 25).

Lehmann *Thoughts on grammaticalization* adlı çalışmasında, gramerleşeşmenin bağımsız sözcüklerin gramatikal işaretilere gelişmesinin yanında tüm yapıların ve morfemlerin gramerleşeşmesinde birtakım semantik, sentaktik ve fonetik süreçlerin de etkileşim içinde olduğunu belirtir (2002: vii).

Gramerleşeşmeyle ilgili bir başka alışma Hopper ve Traugott tarafından kaleme alınan *Grammaticalization* adlı çalışmadır. Bu eserde araştırmacılar gramerleşeşmeyi iki farklı anlamda ele almaktadır. Onlara göre gramerleşeşme, gramatikal biçimlerin ne şekilde ortaya çıktığının ele almasının yanında gramerleşeşmiş yapıların zamanla daha yoğun bir gramerleşeşme sürecine geçmesini inceler (2003: 2; krş. Gökçe 2013: 27).

Heine ve Kuteva’nın konuyla ilgili önemli alışmaları *World Lexicon of Grammaticalization*’da gramerleşeşme teorisinin, gramatikal şekillerin ortaya çıkışı ve gelişmesiyle ilgilendiğini, teorisinin asıl amacının bu gramatikal yapıların nasıl ortaya çıktıklarını ve nasıl geliştiklerini açıklamak olduğunu belirterek gramerleşeşme süreçleri üzerinde dururlar. Yazarlara göre gramerleşeşme, birbiriyle ilişkili dört ana mekanizmayı içerir:

- a) anlamsızlaşma (desemanticization)
- b) genelleştirme (extension)
- c) kategorisizleşeşme (decategorialization)
- d) ses indirgemesi (erosion) (2002: 2).

Tüm bu bilgilerden hareketle, bu makalede Tuvacada bağımsız bir sztlksel birim olan *de-* fiilinden gelişen *deerzi*’nin hangi süreçlerden geçerek hangi anlam ve işlevlerde bir gramatikal işaretleyici hline dönüştüğü ele alınacaktır.

1. Deerzi’nin Yapısı

deerzi de- fiil kökü, *-er* sıfat-fiil eki, *+zi* 3. teklik kişi iyelik ekinden oluşmuştur. Kelimenin yapısıyla ilgili dikkat çeken husus, Tuvacada 3. kişi iyelik ekinin ünlüyle biten isimlerde *+zI⁴* (*+zı, +zi, +zu, +z*); nszle biten isimlerde *+I⁴* (*+ı, +i, +u, +*) olmasına rağmen burada aykırı bir kullanımın varlığıdır. Sat, bu durumun *de-* fiili üzerindeki *-er* sıfat-fiil ekinin son ünsüzünün zayıflığıyla ilgili olabileceğini belirtmiştir (1961: 63). Kullanım sıklığının çok fazla olduğu bir sztlk birimin, zamanla fonetik yıpranmalara maruz kalması doğal bir durumdur. *Deerzi*’de meydana gelen durum, gramerleşeşme süreçleri içinde yer alan ses indirgemesi (erosion)’nin farklı bir boyutunu göstermektedir. Burada imlaya yansımayan bir ses indirgemesinden bahsedilebilir. *de-* fiili üzerindeki *-er* sıfat-fiil ekinin */r/* nsznde gerçekleşen bu zayıflama (phonological weakening) kendinden sonraki ekin alomorfunun seçiminde rol oynamıştır: *de-er+i* yerine *de-er+zi*.

2. Anlamı ve İşlevi

Tatarintsev, etimolojik sözlüğünde (2002: 333) *deerzi*'yi *mest. nekto, kakoy-to* 'biri, herhangi biri' olarak anlamlandırmış ve kelimenin başka lehçelerde görülmediğini belirtmiştir. Şçerbak'ın çalışmasında (1987: 114) Tuvaca *deerzi*'nin *çto* 'ki' bağlacı görevinde kullanıldığı belirtilmiştir. Tatarintsev de Şçerbak'ın bu açıklamasının kabul edilebilir olduğunu söyler. Sat, adı geçen makalede *deerzi* ile ilgili kısa bir bilgi verir. Burada *deerzi*'nin, Rusça *to, çto* 'ki' ile karşılanan bir işaretleyici olduğunu ve gramatikal anlamlar kazandığını belirtir (1961: 63).

Fişlenen malzemeden tespit edilen tüm örnekler *deerzi*'nin farklı anlam ve işlevlere bürünerek gramerleştiğini göstermektedir. Bağımsız bir sözlüksel birim olan *de-* fiilinden gelişen bu yapı, gramerleşme süreçlerinden anlamsızlaşmaya maruz kalarak 'demek, söylemek' anlamını kaybetmiştir. *Deerzi* 'dendiği, denen şey' anlamından uzaklaşmıştır. "... bağımsız bir sözlüksel fiilin yardımcı fiilleşmesi sürecinde, fiilimsi özelliklerinden verdiği her türlü kayıp kategorisizleşme başlığı altında değerlendirilebilir" (Gökçe 2013: 34) açıklamasından yola çıkarak *de-* fiilinin kategorisizleşerek TTü'de *ol-(<bol-)* ~ *i- (<er-)* yardımcı fiili gibi bir işleve büründüğünü belirtmeliyiz².

2.1 İsimler Üzerindeki Anlam ve İşlevi

Bir isim ve bir yardımcı fiilden oluşan yapılar, Türk dilbilgisi kitaplarında *birleşik fiiller* terimi altında incelenmiştir (bk. Korkmaz 2003:791-800, Ergin 1998: 386-387, Karahan 2004: 73-76).Tuvacadada bir birleşik fiil kalıbıyla gördüğümüz isim + *deerzi* kuruluşunda yer alan, *de-* fiili, *ol- (<bol-)* ~ *i- (<er-)* cevher fiili görevinde ve *deerzi* cümlede Türkiye Türkçesine 'olacağı, olduğu' şeklinde aktarabileceğimiz bir anlamda kullanılmaktadır.

- (1) *Bo büğü çaa egele:şkinnerni natsional kulturanın, gumanitarlıy ertemnerniñ ça:rtıkçı dile:şkinneri çokka amıdılga bottandırarı berge de:rzi bildingir.* (TÇK, 76)

'Ulusal kültürün, bütün bu yeni girişimleri, sosyal bilimlerin yenilikçi arayışları olmadan hayata geçirmesinin zor olduğu anlaşılırdır'.

berge(İ) 'zor' + **de:rzi**

- (2) *V.L. Erençinñ parlattınñan 3 çı:ndızından ayyıda, parlattınma:n ajıldarı am-da: hõy de:rzin çoğa:lçınıñ arttırıp ka:n arhivi hereçilep turar.* (TÇK, 122)

'V.L. Erençin'in yayımlanan 3 antolojisinden başka hâlâ yayımlanmamış çalışmalarının çok olduğu yazarın geride bıraktığı arşivi kanıtlamaktadır.'

hõy: (İ) 'çok' + **de:rzin**

1 Rusça-Türkçe Sözlükte *çto*'ne' soru zamirinin 'ki' bağlacı anlamına da yer verilir. Ancak örnekte –DİK sıfat-fiil ekiyle bağlanmış bir cümle verilmiştir: *увесоме о том, чтоонпучал ...* 'onun geldiği haberi...' (Şçerbinin 1998: 661). Bu kullanım, Rusça *çto*'ki' yan cümle bağlacının Tuvaca *deerzi* yapısıyla işlevce örtüşüğünü doğrulamaktadır.

2 Türkçenin tarihi devirlerinde *de-* fiilindeki benzer bir gramerleşme sonucunda *tetir* '-dir' koşacı (copula) oluşmuştur. Konuyla ilgili olarak Erdal 2004: 325, Doğan, Özalan 2013'e bakılabilir.

- (3) *Inçalza-da: Nazınma: nın budu bayay de:rzin ol saktıp kelgen.* (KB, 124)
‘Fakat, Nazınmaa’nın ayağının kötü olduğunu hatırladı’
bayay: (İ) ‘kötü’ + **de:rzin**

2.2 Sıfat-Fiilli Kuruluşlardaki Anlam ve İşlevi

Birleşik fiillerin bir başka kalıbı sıfat-fiil ekiyle isimleşmiş olan fiillerle birlikte yardımcı fiillerin kullanıldığı kalıptır. Korkmaz’ın (2003: 801), bazı gramerlerimizde (Deny 1941: 465, Banguoğlu 1990: 482) “ karmaşık fiiller” (mudil fiiller, Verbe complexe) adı altında verildiğini söylediği bu tipteki kuruluşun isim unsuru bir sıfat-fiildir. Tuvacada da *de-* fiilinin gramerleşerek kullanıldığı kuruluşun ikinci tipi, sıfat-fiil ekli unsur üzerindeki yapıdır. *F-SF deerzi-* kuruluşunda *de-* fiili *i-* (<er-), *ol-* (<bol-) cevheri fiili işlevindedir.³ *Deerzi*’den önce kullanılan sıfat-fiil ekleri ise *-Vr* ve olumsuz *-BAS;* *-GAN* ve olumsuz *-MAAN* ekleridir. Bu yapının diğer sıfat fiil ekleriyle kullanımına ise rastlanmamıştır.

2.2.1 *-Vr deerzi* / *-BAS deerzi*

- (4) *Boydu-Ham çüvenin çügle şının çuga:la:r de:rzin bilip turza-da:, kara:-bile körbe:n çüvezinge kançap büzüre:r.* (KB, 191)

‘Boydu-Ham, bir şeyin sadece gerçeğinin söylendiğini (söylenir olduğunu) bilse de, gözüyle görmediği şeye nasıl inansın.’

çuga:la- (F) ‘konuşmak, söylemek’ –**ar** (SF) + **de:rzin**

- (5) *Uk bijikti oñ talazından solayay talazınçe nomçu:r de:rzi bildinip kelgen.* (TÇK, 51)

‘Bu yazının sağ taraftan sol tarafa doğru okunacağı (okunacak olduğu) anlaşıldı.’

nomçu- (F) ‘okumak’ –**ur** (SF) + **de:rzi**

- (6) *Çazın çajıp tarı:r ürezin örege bürüzünge turbas de:rzin Ina:jık bilir.* (KB, 71)

‘Inaajık, baharda ekilecek tohumun her evde bulunmadığını (bulunmaz olduğunu) bilir.’

tur- (F) ‘bulunmak’ –**bas** (SF) + **de:rzin**

3 Türk Dilinde *ol-* (<bol-) ve *i-* (<er-) yardımcı fiillerinin kullanımı sentaktik özellikleri ve işlevleri bakımından koşutluk gösterir. Zaman ve kip çekimlerinde birleşik yapıların ele alındığı bazı çalışmalarda bu koşutluk net olarak görülebilir. Gülsevin (1997: 219-220) “Birleşik yapılarda kullandığımız *i-* (<er-) fiili, Eski Türkçede “olmak” anlamındadır. Hatta günümüzde bile “ne *i-* düğü belirsiz adam” tabirinde, ‘olmak’ anlamını sürdürmektedir. ... *i-* (<er-) fiili ile aynı anlamda olan *ol-* (<bol-) fiili de, yardımcı fiil olarak fonksiyonlu (gramatikal) bir morphem özelliği gösterir” bilgisini verir. Ayrıca bazı çalışmalarda *ol-* yardımcı fiiliyle kurulmuş yapıların görünüş ve zaman özelliği üzerinde durulmuş bu yapılar detaylı olarak incelenmiştir. Aslan’ın ilgili makalesinde (2012: 11-30) “*ol-* yardımcı fiilli yapıların, *i-* fiili ile elde edilemeyen görünüş-zaman ilişkilerini ifade etme ve konuşma anına paralel, gerçek dışı zamanları anlatabilme yetileri” üzerinde durulur. Konuyla ilgili olarak ayrıca bk. Özmen 2000: 1417-1426, Ergöneç 2006: 148-156, Ay 2011: 659-671.

2.2.2 –GAn deerzi / –MAAn deerzi

- (7) *Avgust 9-ta sport komitetiñ darıazı Mõngün-Taygaje bisti çedirer ujurlug samolet Kızıldıñ aeroportunda xonupkan de:rzin dıñnattı.* (ADT, 51)

‘9 Ağustos’ta spor komitesinin başkanı, Mõngün-Tayga’ya bizi götürecek uçağın Kızıl havaalanına indiğini (inmiş olduğunu) bildirdi.’

xon- (F) ‘inmek (uçak için)’ –**up** (<-uvut-) (FFYE) –**kan** (SF) + **de:rzin**

- (8) *Ol turaska:ldar am-da:çedir ajıttınma:n, handır şınçilettınme:n de:rzin üstünde dopçulal badıtka:n boor.* (TÇK, 73)

‘O anıtların hâlâ yeterince açılmadığı ve iyice araştırılmadığını yukarıdaki özet doğrulamış olmalıdır.’

ajıttın- (F) ‘açılmak’ –**ma:n** (<-ma-gan) (SF), **şınçilettın-** (F) ‘araştırılmak’ –**me:n** (<-me-gen) (SF) **de-er+zın+Ø** (F-SF+İYE3+AKK)

- (9) *Inçalza-daa şaajilatkannarnıñ kayızı-daa amı-tınım ooçulañar dep dileve:n de:rzin dıñnadım.* (KB, 149)

‘Fakat, idam edilenlerin hiçbirinin, ‘benim canımı bağışlayın’ diye dilemediklerini duydum.’

dile- ‘dilemek, istemek’ –**ve:n** (SF) + **de:rzin**

2.3 Yancümle Bağlayıcısı (Subjunctive) Olarak Kullanımı

Türkçenin söz dizimiyle ilgili olarak Johanson (2007: 103), *sola dallanan cümle sentaksı, yani yönetilen-yöneten normu Türkçenin temel tipolojik özelliği olduğunu ve bu kalıpta sentaks açıdan bağımlı olan öge (yönetilen) baş ögenin önünde bulunduğunu* ifade eder. Tuvacada deerzi ile kurulan yapı, yönetilen-yöneten normuyla Johanson’ un belirttiği Türkçenin sözdizimi kalıbına uymakta, bağımlı yancümle oluşturma işleviyle baş ögenin önünde görev yapmaktadır.

- (10) *Bir-le duya:rında [turaska:ldarnı kamıyala:rın küşteldireri çuıyula de:rzi] çuıya:jok.* (TÇK, 73)

‘İlk olarak, [anıtları korumayı güçlendirmenin önemli olduğu] şüphesizdir.’

Deerzi, cümlede belirtme hâli (akkusatif)⁴ veya yönelme hâli (datif) eklerini alarak

4 Sat ve Salzınmaa’nın hazırladığı Tuvaca gramerde belirtme hâli (akkusatif) eki olarak sadece +nı eki ve varyantları (+nı, +nı, +nu, +nü; +dı, +dı, +du, +dü; +tı, +tı, +tu, +tü) verilir. Ayrıca bir +n ekinden veya iyelikli kelimelerdeki durumdan bahsedilmez (Sat, Salzınmaa 1980: 114). İshakov ve Pal’mbah’ın Rusça kaleme aldıkları Tuva gramerinde ise belirtme hâli ekinin +nı (ve varyantları) olduğunu 1. ve 2. kişi iyelik eklerinden sonra da aynı şekilde olduğu ancak 3. kişi iyelik ekinden sonra +n şeklinde görüldüğünü yazarlar. Bununla ilgili verilen dipnotta ise bu +n’in, 3. kişi iyelik ekinin eski bir formunun son ünsüzü olarak ortaya çıkmış olabileceğini belirtirler (İshakov, Pal’mbah 1961: 130). Türk dilinde, 3. kişi iyelik ekli ismin belirtme hâliyle çekimiyle ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Eski Türkçede yalın isimlerle +(l) g, zamirlerden sonra +nl ve iyelikli isimlerle +n olmak üzere üç türlü belirtme hâli eki kullanılıyordu (Gabain 2000: 71, Ergin 1993: 220). Bazı araştırmacılara göre ise buradaki “n” sesi bir hâli ifade eden ek değildir. Burada hâl ekini (belirtme hâli eki) ifade eden morfem Ø’dür. “n” sesi ise kendinden sonra bir hâl ekini alması durumunda ortaya çıkan, 3. kişi iyelik ekinin bünyesinde olan bir sestir (bk. Tekin 1983: 10-17, Tuna 1986: 21-23, Gülsevin 1990: 187-190). Biz de bu çalışmada “n” ünsüzünü, 3. kişi iyelik eki ile birlikte +(z)l(n) şeklinde göstereceğiz.

da kullanılabilir. *İsim deerzi(n/nge)* ve *Fiil+(-Xr/-GAn/-BAs/-MAAn) deerzi(n/nge)* yapısının Türkiye Türkçesindeki anlam ve işlev karşılığını ise “isim +olduğu(nu)(na) / olacağı(nı)/(na)” ve “fiil+DIĞI(nI)/(nA) / -(y)AcAĞI(nI)/(nA)” oluşturmaktadır. Bu yapı, Johanson’un (1998: 60) “non-finiteclause”, “actionclauses” olarak tanımladığı **aksiyon cümleleri** yapısını oluşturur. *Örn. Orhan’ın bildiği.* Johanson bu cümleleri işlev bakımından şöyle betimler: “Türkçe ad soylu aksiyon cümleleri isim ve sıfat-fiil şekillerine (fiil isimleri, soyut eylem adları) dayanır ve tümleş cümleleri, yani yöneten bir yüklem çekirdeğinin aktantları olarak işlev görebilirler, mesela TT. gel-ecceğ-in-e (gel+gelecek zaman SF+3. t.ş. iyelik+yönelme) emin-im (emin+1.t.ş. bildirme)”(2007: 110). Tuvacada *deerzi(n/nge)* ile oluşturulan yapı da *bitimsiz cümleler* oluşturur⁵ ve burada *deerzi* bir bağlayıcı (subjunctor) görevini yapmaktadır.

(11) *Da:rtaıı bayırlal xünü biske eve:ş eves solun çü:lderni körgüzer de:rzinge dadaıalzalvayn turıyan bis.* (ADT, 77)

‘Yarınki kutlamanın bize pek çok ilginç şey göstereceğine şüphemiz yoktu.’

körgüz- (F) “göstemek” –**er** (SF) **de:erzin+ge** (de:erzin+DAT) **dadaıalza-** (F) “şüphelenmek” –**vayn** (ZF) **tur-** (YRDF) –**gan** (Geçmiş ZE) **bis** (ŞZ)

Johanson, Türkçe bitimsiz cümlelerde bağlayıcıların seçimi ile ilgili yazısında Türkçede bağımlı yan cümlelerde bağlayıcı olarak görev yapan iki tip bağlı öge olduğunu belirtir. Bunlar sıfat-fiilli (participial) ve isim-fiilli (infinitival) yan cümlelerdir (2013: 76). Sıfat-fiil bağlayıcılarıyla kurulmuş cümleler doğrudan bir olaya değil, olay hakkındaki bazı bilgilere işaret eder (2013: 87). Johanson’un belirttiğine göre, dilbilimciler, muhtemel bağlayıcı tipleriyle oluşumuna göre ana yüklemeleri sınıflandırma girişiminde bulunmuşlardır. Buna göre sadece {-DIG} ve {-(y)AcAK} ile oluşan yüklemelerin *emin ol-*, *fark et-*, *iddia et-*, *inan-*, *itiraf et-*, *öğren-*, *pişman ol-*, *reddet-*, *san-* gibi bilişsel yüklemeler (cognitive predicates) olduğu söylenmektedir (2013: 79). Bizim çalışmamızın konusunu oluşturan Tuvaca *de-* fiili üzerinde gördüğümüz tek sıfat-fiil şekli –*er* (bu ek Türkiye Türkçesinde –DİK, ve -(y) AcAK⁶ ekine karşılık gelir) eki ve üzerinde 3. kişi iyelik eki +(belirtme)+(yönelme) ile kurulan cümlelerin yüklemelerinin de bilişsel yüklemeler olduğu görülmüştür. Bunlar, fişlediğimiz malzemedeki kullanım sıklığına göre şöyledir:

bil- “bilmek; anlamak”, **büzüre-** “inanmak”, **duynat-** “duyurmak”, **duyna-** “duymak”, **esker-** “fark etmek”, **sayındır-** “hatırlatmak”, **sayın-** “hatırlamak”, **çuyı:la-** “söylemek; anlatmak”, **boda-** “düşünmek”, **medere-** “bilincine varmak, kavramak”, **uyı:t-** “anlatmak”, **idege-** “ümit etmek”, **küze-** “istemek, dilemek”, **bildingir** “anlaşılır; bilinen”, **çuyı:jok** “şüphesiz(dir)”, **ildey** “açık, sarılı”, **bildin-** “bilinmek”, **xereçile-** “tanıklık etmek”, **dadaıalza-** “şüphe duymak”, **çigzin-** “şüphe duymak”, **közül-** “gözükmek”, **ut-** “unutmak”, **kör-** “görmek”, **badıtka-** “kanıtlamak, doğrulamak”, **çayı-** “buyurmak; yaptırmak”, **sayıyar-** “çözümlemek”, **ayıt-** “belirtmek”, **demdegle-** “belirtmek”.

5 Türkiye Türkçesindeki kullanımlar için bk. Taylan 1993.

6 Bizim makalemizin konusunu doğrudan ilgilendirmedeği, farklı bir inceleme konusu olduğunu düşündüğümüz için burada gramerleşende- fiili üzerinde kullanılan –er (TT. –DİK, -(y)AcAK) sıfat-fiil ekleriyle oluşan isim-fiil cümlelerindeki zaman ve görünüş sistemiyle ilgili konuya değinmek istemedik. Bu konu için johanson1971 ve Aydemir 2010’a bakılabilir.

- (12) *Maņa: baza-la ol dayınçınıñ memorial sambırazı köstüp-le keer boor de:rziñge idege:rbis.* (Ertem Sözü No:26, s. 4)

‘Burada yine o savaşçının anıt levhasının gözükeceğini ümit ediyoruz.’

közül- (F) “gözükmek” –**üp** (ZF) –**le** (ENT) **kel-** (YRDF) –**ir** (SF) **bol-** (YRDF) –**ur** (SF) **idege-** (F) “ümit etmek” –**er** (SF) **bis** (ŞZ) “biz”

- (13) *Ak-Sug azı Şambala oranınça olarnı akı-duymazı-bile dömey e:ldek-eviley hüle:p alur de:rziñge olarbüzürep turıannar.* (ADT, 28)

‘Ak-Sug veya Şambala’da onları kardeşleri gibi nazik, kibarca kabul edeceğine inanmışlardır.’

hüle:- (F) “kabul etmek” –**p** (ZF) **al-** (YRDF) –**ır** (SF) **de:rziñgeolar** (ŞZ) “onlar”**büzüre-** (F) “inanmak” –**p** (ZF) **tur-** (YRDF) –**gan** (Geçmiş ZE) –**nar** (ŞE)

Türkiye Türkçesinde sıfat-fiilli yan cümlede yer alan tamlamada özne çoğunlukla ilgi hâli (genitive) ekli, yüklem ise iyeliklidir. *Ahmet* [*{Ali'nin gel-diğ-in-i}*] *bil-diğ-in-i* *söyle-di* (Johanson 2013: 74-75). Tuvacada *deerzi(n)(ge)* ile kurulan yan cümlede özne her zaman yalın (nominative) , yüklem ise her zaman iyeliklidir.

- (14) *Orta:kı vekter üyezinde [{türk aymaktarınñ çonu}bijik bilir turıan de:rzi], turaska:ldarınñ utkazından bildinip turar.* (TÇK, 54)

‘Ortaçağ zamanında Türk oymaklarının halkının yazıyı bildiği yazıtların içeriğinden anlaşılmaktadır.’

türk aymak (İ) “oymak” +**tar** (ÇE) +**nıñ** (GEN) **çon** (İ) “halk” +**u** (İYE3) **bijik** (İ) “yazı” **bil-** (F) “bilmek” –**ir** (SF) **tur-** (YRDF) –**gan** (SF) **de:rzi**

- (15) *O:n artık [{berge çüve} bar de:rzin] İña:jik bilip turgan.* (KB, 126)

‘Ondan daha fazla zor şeyin (var) olduğunu İnaajik biliyordu.’

berge (S) “zor” **çüve** (İ) **bar** (İ) “var” **de:rzin**

3. Alternatif Kullanımlar

İsimler üzerinde *deerzi* (subjunctor) kullanılmadan, doğrudan ismin üzerine gerekli morfemlerin (iyelik eki ve belirtme hâli eki) getirilmesiyle aynı işlev ve anlam sağlanabilir.

- (16) *O:ñçuıya:azında xamı büzürel barın eşteri eskerip ka:n.*

‘Onun konuşmasında gerçek bir inancın varlığını (var olduğunu) arkadaşları fark etti.’ (KB, 15)

bar (İ) “var” +**ı**(İYE3) +**n** (AKK)

(17) *O:η düvünden erikke çedir oruktuη **kadırın** körbes sen be.*

‘Onun dibinden kıyıya kadar yolun sarp olduğunu (sarplığını) görmüyor musun?’ (KB, 159)

kadır(İ) “dik, sarp” +**ı** (İYE3) +**n** (AKK)

Örneklerdeki yapılar, anlam ve işlev farklılığı yaratmadan;

bar de:rzin (=barın)

kadır de:rzin (=kadırın)

şeklinde de kurulabilir.

Cümlede *deerzi(n/nge)* ile sağlanan “F–dİğI(nI)/(nA), F-(y)AcAğI(nI)/(nA)” yapısındaki işlev,doğrudan fiil kök veya tabanı üzerine gelen sıfat-fiil eki, 3. kişi iyelik eki, belirtme hâli (akkuzatif), yönelme hâli (datif) [F+SF+İYE3+(AKK)/(DAT)] ile sağlanabilir.

(18) *Uzun şı:rak Semyonıya olar küş **çetpezin** bilirler.*(KB, 157)

‘Onlar, uzun güçlü Semon’a gücün yetmeyeceğini bilirler.’

çet- (F) “yetmek” –**pes** (SF) +**i** (İYE3) +**n** (AKK)

(19) *O:η **çedip keliringe** büzüreveyn çorza-da:, ol kırıyan-açazın utpayn saktıp çora:n.* (KB, 173)

‘Onun geleceğine inanmasa da, dedesini unutmamış, onu özlemişti.’

çet- (F) “ulaşmak”, –**ip** (ZF), **kel-** (YRDF) “gelmek”–**ir**(SF) +**in** (İYE3) +**ge** (DAT)

(20) *Adazı çok aparıanda, uluı oğlu uluzun azıra:r deeş **kızıp-kılayıp çoru:run** avazı bilip, ana: çorıa:rlanıır turıyan.* (KB, 55)

‘Babası öldüğünde büyük oğlunun ev halkını bakmak için çabalayacağını annesi bilir, bununla gururlanırdı.’

kız-(F) “çabalamak” –**ip**(ZF), **kılay-** (F) “çabalamak” –**ip** (ZF), **çoru-** (YRDF) “yürütmek”–**ur**(SF), +**u** (İYE3) +**n** (AKK)

(21) *Inçalza-da: o:η çarıııs şarıın, çarıııs xonu:n erttirip alırı kayı xire **berge turıyanın** aıa:çorba:n ulus kayın bilir.*(KB, 170)

‘Fakat oranın tek bir saatini, tek bir gününü geçirmenin ne kadar zor olduğunu orada bulunmamış kişi nereden bilir.’

berge (İ) “zor”, **tur-** (YRDF) –**ıyan** (SF) +**ı** (İYE3) +**n** (AKK)

(22) *Kövürügnüñ çamdık ıyaştarı irip turarın eskerip ka:n.*(KB, 53)

‘Köprünün bazı ağaçlarının çürüdüğünü fark etti.’

iri- (F) “çürümek” –**p** (ZF), **tur-** (YRDF) –**ar** (SF) +**ı** (İYE3) +**n** (AKK)

(23) *Tara:çaagay boluru ildeñ.* (KB, 114)

‘Tahılların iyi olacağı açık.’

çaagay (İ) “iyi, güzel”, **bol-** (YRDF) –**ur** (SF) +**u** (İYE3)

(24) *Tıvalarınñ ögbeleri muñ-muñ çıldar burunya:r bijik-biliglig, bedik kulturalıg, baylak uran çü:ldüg çora:nı bildingir.*(<http://www.tuvsu.ru>)

‘Tuvaların atalarının yıllar önce bilgili, yüksek kültüre ve zengin bir sanata sahip oldukları bilinir.’

çoraanı: çoru- (YRDF) –**yan** (SF) +**ı** (İYE3)

Yukarıdaki örneklerdeki yan cümleler, anlam ve işlev farklılığı yaratmadan, ana cümlenin yüklemelerini de göz önünde tutarak *deerzi(n)/(nge)* bağlayıcısını kullanarak da kurulabilir:

küş çetpes de:rzin (=küş çetpezin),

kızıp-kılayıp çoru:r de:rzin (=kızıp-kılayıp çoru:run),

çedip kelir de:rzinge (=çedip keliringe),

berge turyan de:rzin (=berge turyanın),

irip turar de:rzin (=irip turarın),

ça:γay de:rzi / ça:γay bolur de:rzi, (=ça:γay boluru),

... *çü:ldüg de:rzi / çü:ldüg çora:n de:rzi*(=çü:ldüg çora:nı)

Yukarıda incelediğimiz örneklerde sadece üçüncü kişilerde kullanıldığını gördük. Üçüncü kişilerde bu yapı kullanılıyorsa, diğer şahıslarda nasıl bir yapıyla karşılaşılmaktadır? Bu durumda *deerzi* ile ifade edilen anlam, başka yardımcı fiiller (tur-, bol- vb.) yardımıyla iletilmektedir. Aşağıdaki örnekle bu karşılaştırma somutlaştırılabilir.

(25) ...*Tıvanınñ eñ-ne bedik da:nın kırınğa azar ujurluğ kızıl tuktu biske xüleedip berip tura, ındıy uluğ hündülüğ da:lğam kü:sedirde, çedi:şkinnig boluruvustu küzep kağdı.*(ADT, 51)

‘... Tuva’nın en yüksek dağının zirvesine asacağımız kızıl bayrağı bize verirken, böyle büyük, değerli bir görevde başarılı olacağımızı umdu.’

çedi:şkinnig (İ) “başarılı”, **bol-** (YRDF) “olmak” –**ur** (SF) +**uvus** (İYE1Ç) +**tu** (AKK)

Sonuç

Pek ok Türk lehçesinde *de-* fiilinden gramerleşerek oluşan edat ve bağlaçların sıklıa kullanıldığı görülür: Kırgız, Kazak, Tuva vd. *dep*<de-p ‘diye, için, gibi’, Tatar *digen*<di-gen ‘için’, Hakas *tizeŋ*<ti-ze-ŋ ‘ise’, Altay *deze*<de-ze ‘ise’, Tuva *deeş*<de-geç ‘için’ vb. Kullanım sıklığı bu kadar fazla olan bir fiilin zamanla kullanım alanını daha da genişleterek farklı işlevlerle görev yapması anlaşılabilir bir durumdur. Tuvacada *de-* fiilinden gelişen *deerzi(n/nge)* ‘dendiği(ni)/(ne), deneceği(ni)/(ne)’ yapısının artık asıl anlamından uzaklaşarak, cümlede kendinden önceki isim veya sıfat-fiilli bir yapıdan sonra ‘... olduğu(nu)/(na), ... olacağı(nı)/(na), ...F-dığı(nı)/(na), ...F-(y)acağı(nı)/(na)’ anlamlarıyla gramerleştiğini görmekteyiz. oru:r *de:zinge* ‘gidecek dendiğine’ veya *baylak de:zın* ‘zengin dendiğini’ şeklinde aktarılabilecek örneklerin ‘gideceğine / gidecek olduğuna’, ‘zengin olduğunu’ tarzında aktarılması gerektiği pek çok örnekle kanıtlanmaktadır. Ayrıca, *deerzi(n/nge)*’nin, bitimsiz yan cümleler oluştırmakta, burada bir bağlayıcı işlevini yüklenmekte olduğunu ve bu yapının, ana cümlenin fiilleri incelendiğinde, olay hakkında bazı bilgiler sunduğunu görmekteyiz.

Taranan Eserler

- ADT : Yuriy Promptov, *Aziya Diptiŋ Tvnde*, Tıvanıŋ Nomndrer eri, Kızıl 2006.
 ES : Ertem Sözü, No: 26, 2012.
 KB : Ekaterina T. Tanova, *Kara-Bay*, Tıvanıŋ Nomndrer eri, Kızıl 2008.
 TK : Zoya Samdan, *Tıva ogaaldıŋ Kokpaları-bile*, Respublika Topografıyazı, Kızıl 2005.

İnternet Kaynakları

- <http://gov.tuva.ru> (07.12.2011)
 (<http://www.tuvsu.ru>)

Kısaltmalar

- AKK : Akkuzatif
 Alm. : Almanca
  : okluk
 DAT : Datif
 F. : Fiil
 İ : isim
 İng. : İngilizce
 İYE : İyelik eki
 SF : Sıfat-fiil eki
 şZ : şahıs zamiri
 Tat. : Tatarca
 TT. : Türkiye Türkçesi
 Tuv. : Tuvaca
 YRDF : Yardımcı Fiil
 ZF : Zarf-fiil eki

Kaynakça

- ANDERSON, Gregory D.S. (2004). *Auxiliary Verb Constructions in Altai-Sayan Turkic*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- ARIKOĞLU, Ekrem & KUULAR, Klara (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ASLAN, Sema (2012). “Türkiye Türkçesinde *Ol-* Yardımcı Fiilli Yapıların Görünüş-Zaman Bildirimindeki İşlevleri”, *Bilig*, Güz 2012, S. 63, s. 11-30.
- AY, Özgür (2011). “*Ol-* Fiili ile Yapılan Birleşik Çekimler ve Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Kullanımı Üzerine”, *Turkish Studies* 6/1, s. 659-671.
- AYDEMİR, İbrahim Ahmet (2010). *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- BACANLI, Eyüp (2009). *Kılınış Kategorisi ve Kılınışsal Belirleyici Olarak Yardımcı Fiiller*, Ankara: Asal Yayınları.
- BACANLI, Eyüp (2014). “Türk Dillerinde Alomorfi Koşullanması”, *Türkbilgi*, 27, s. 13-39.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1990). *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK.
- BAYIR-OOL, Aziyana (2009). “O slujebnom slove deerge v Tuvinskom yazıke”, *Sibirskiy Filologičeskiy Jurnal*, 2, s. 152-156.
- CAMPBELL, Lyle (1999). *Historical Linguistics*, Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- DEMİRCİ, Kerim (2008). “Dilbilgiselleşme Üzerine Bir İnceleme”, *Bilig*, Bahar 2008, S. 45, s. 131-146.
- DÉNY, Jean (1941). *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)* (Çev. A.Ulvi Elöve), İstanbul: Maarif Vekaleti.
- DOĞAN, Şaban, ÖZALAN, Uluhan (2013). “Eski Uygurcada Tetir/Titir Cevher Fiili Üzerine”, *Türük, Dil, Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi* 1, s. 252-263.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden: Brill.
- ERGİN, Muharrem (1998). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak.
- ERGÖNENÇ, Dilek (2006). “Nogay Türkçesinde Sıfat-fiillerle Kullanılan Bol- Fiilinin İşlevleri”, *Karadeniz Araştırmaları* 3/10, s. 148-156.
- GABAIN, Annemarie (2000). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara: TDK Yayınları.
- GÜLSEVİN, Gürer (1990). “Eski Anadolu (Türkiye) Türkçesinde 3. Kişi İyelik Ekinin Özel Kullanılışı”, *Türk Dili*, S. 466, Ankara, s. 187-190.
- GÖKÇE, Faruk (2013). *Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- HEINE Bernd, KUTEVA Tania (2002). *World Lexicon of Grammaticalization*, United Kingdom: Cambridge University Press.
- HOPPER, Paul J, TRAUGOTT, Elizabeth C. (2003). *Grammaticalization*, Second Edition: Cambridge Textbooks in Linguistics.
- İSHAKOV, F.G., PAL'MBAH, A.A. (1961). *Grammatika Tuvinskogo yazıka - fonetika i morfologiya*, Moskva: Izdatel'stvo Vostočnoy Literaturı.
- JOHANSON, Lars (1971). *Aspekt im Türkischen*, Vorstudien zu einer Beschreibung des Turkeitürkischen Aspektsystems, Uppsala: Acta Universitatis Uppsaliensa, 1.
- JOHANSON, Lars (1997). “Türkiye Türkçesinde Zaman ve Kip Çekiminde Birleşik Yapılar Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* [2000], s. 215-224.
- JOHANSON, Lars (1998). “The Structure of Turkic”, (Yay. Johanson, Lars&Csató, Éva A.) *The Turkic Languages*, London: Routledge, s. 30-66.
- JOHANSON, Lars (2003). “Evidentiality in Turkic”, *Studies in Evidentiality*. (Eds. Alexandra Y.

- Aikhenvald& Robert Malcolm Ward Dixon), Amsterdam: John Benjamins, s. 273-290.
- JOHANSON, Lars (2007). Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler (Çev. Nurettin Demir), Ankara: TDK Yayınları.
- JOHANSON, Lars (2013). "Selection of Subjunctors in Turkic Non-Finite Complement Clauses", *Bilig* 67, s. 73-90.
- KARAHAN, Leyla (2004). *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara: Akçağ.
- KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Gramer; (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yayınları.
- KURLOWICZ, J. (1965). "The Evolution of Grammatical Categories", *Diogenes* 51, s. 55-71.
- LEHMANN, Christian (2002). *Thoughts on Grammaticalization*, Second, Revised Edition, München: Newcastle.
- ÖZMEN, Mehmet (2000). "Olmak Fiili ile Kurulan Birleşik Fiil Çekimleri Üzerine", *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, C. 2, s. 1417-1426.
- SAT, Ş.Ç., SALZINMAA, E.B. (1980). *Amgı tva literaturlug dil*, Kızıl: Tıvanın Nom Ündürer Çeri.
- SAT, Şuluu Çırgal-ooloviç (1961). "O nekotorih slujebnih slovah, voznişih na baze glagol'noy snovidi- (de-) "govorit" v Tuvinskom yazıke", *Uçeniye Zapiski*, Vıpusk 2, s. 47-64.
- ŞÇERBAK, A. M. (1987). *Oçerki posravnitel'noy morfologii tyurkskix yazıkov (nareçiyeye, slujebniye çastireçi, izobrazitel'niye slova)*, Leningrad: İzdatel'stvo "Nauka".
- ŞÇERBİNİN, V. G. (1998). *Büyük Rusça-Türkçe Sözlük*, Moskova.
- TATARİNTSEV, V. İ. (2002). *Etimoloğičeskiy slovar' Tuvinskogo yazıka*, Tom II. Novosibirsk: "Nauka".
- TAYLAN, Eser Erguvanlı (1993). "Türkçede -DİK Ekinin Yantümcelerdeki İşlevi Üzerine", *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, s. 161-171.
- TEKİN, Talat (1983). "Üçüncü Kişi İyelik Eki Üzerine". *Genel Dilbilim Dergisi*, C.2, Sayı 7-8. Ankara, s. 10-17.
- TUNA, Osman Nedim (1986). "Türk Dilbilgisi (Fonetik, Morfoloji)", *İnönü Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Ders Notları*3, Malatya, s. 21-23.
- VARDAR, Berke (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ BİRLEŞİK SÖZCÜKLERİN MERKEZLİLİK ODAĞINDA SINIFLANDIRILMASI*

The Classification of Compounds in Turkish within the Framework of Centricity

İsa SARI**

Dil Araştırmaları, Bahar 2016/18: 199-217

Öz: Birleştirme, dünya dillerinin büyük çoğunluğunda mevcut olan, yüksek üretkenliğe sahip kavram karşılama/sözcük oluşturma mekanizmalarından biridir. Bu mekanizmanın çıktıları niteliğindeki birleşik sözcükler, diğer bir ifadeyle birleşikler, ilgili diğer mekanizmaların çıktılarında farklı olarak hem sözlüksel hem de sözdizimsel etkileşimler sonucu yapılanmaları ve yine sözdizimsel öbeklerle olan yakınlıkları dolayısıyla ayrı bir konumda yer alırlar. Türkçenin gerek durağan gerek etkin sözvarlığında da birleştirme mekanizması işletilerek ortaya çık(arıl)mış pek çok unsur yer almaktadır ve böylesine üretken bir mekanizmanın çeşitli ölçütler etrafında tanımlanması ve sınıflandırılması ayrı bir güçlüğü beraberinde getirmektedir. Bu çalışmada, diğer sınıflandırmalardan farklı olarak Türkçedeki birleşik sözcükler, *birleşik* terimi altında, kendilerini oluşturan öğelerden hareketle daha çok baş kavramı odağında, dört ana tür etrafında ilişkişel bir incelemeye tabi tutulacak ve konuyla ilgili kapsayıcı bir sınıflandırma önerisi sunulacaktır. Bu yapılırken de, yeni olarak *yarımerkezli birleşik* terimi ve tanımı getirilecek, ayrıca Türkoloji literatüründe daha önce üzerinde neredeyse hiç durulmamış *copulative compound* kavramı *eşmerkezli birleşik* terimi teklifiyle, örneklerle açıklanacaktır. Tanımlamalar ve sınıflandırma çerçevesinde verilen örneklerde ağırlık daha çok çıktılar ad sınıfından olan birleşikler üzerinde olacak, fakat sınıflandırmanın daha kapsayıcı ve sonraki çalışmalara yol gösterici nitelikte bulunması amacıyla yer yer farklı sözcük kategorilerinden örneklerle de temas edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: sözcük yapımı, sözvarlığı, birleştirme, birleşik, kavram karşılama

Abstract: Compounding is one of the most productive naming/word-formation mechanisms that can be found in almost every language. Compounds, also known as compound words are the outputs of this mechanism and they have a special position in languages' vocabularies since they have to be evaluated at the interface of morphology and syntax. There are quite a number of examples of compounding in Turkish vocabulary too, and this mechanism has been used productively since the beginning. The description and the classification of such a mechanism and its outputs require much attention when its significance to the quality and quantity of a language is taken into account. In this paper, compounds in Turkish will be evaluated with regard to their constituents' relations under four main titles,

* Bu çalışma, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde tarafımdan tamamlanmış olan "Türkçede Ekleme Dışı Sözcük Yapımı ve Sözlükselleşme" başlıklı doktora tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

** Yrd. Doç. Dr., Hitit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyat Bölümü, Çorum/TÜRKİYE. Gönderim Tarihi: 13.01.2016 / Kabul Tarihi: 12.04.2016

around the notion *head*, and a classification proposal will be sketched. While doing this, copulative compounds in Turkish, which have not drawn enough attention from scholars, will be introduced to the Turcology literature with prominent examples. The main emphasis will be on noun compounds considering the definitions and classification given, but examples from other compounding categories will also be given in order to provide a more substantial classification.

Keywords: word-formation, lexicon, compounding, compound, naming concepts

Giriş

Dillerin sözcükleri ekleme (ön ekleme, son ekleme, iç ekleme vs.), kırpma, eksiltme, harmanlama, işlev değiştirme gibi birbirinden oldukça farklı mekanizmaların bir arada veya ayrı ayrı kullanılmasıyla ortaya çıkan/çıkarılan birimlerle şekillenir ve çeşitli süreçlerle sözcüğüne yeni öğeler dâhil edilir, söz varlığı genişler. Birleştirme de, evrensel nitelik taşıyabilecek, diğer bir ifadeyle dil evrenseli olabilecek derecede dillerin büyük çoğunluğunda gözlemlenen önemli ve üretken bir sözcük oluş(tur)um yöntemi olarak bu mekanizmaların arasında yer alır (Greenberg 1963: 92; Fromkin, Rodman ve Hyams 1996: 59-60; Donna 2006: 77). Kavram karşılama noktasında belirgin tipolojik özelliklerinden biri ekleme olmasına rağmen Türkçede de en az ekleme kadar önemli bir konuma sahip olan birleştirme mekanizması son derece işlek, yaygın, aynı zamanda üretken bir görünüm sunar. Bu mekanizma kullanılarak ortaya çıkarılan pek çok unsur sözcüğünde kodlanmış durumdadır ve dil-içi veya dil-dışı yenilikleri adlandırmada birleştirmenin imkânlarından sıkça faydalanılır. Ayrıca bu mekanizmaya, anlık sözcük biçimlendirme süreçlerinde de bilinç-dışı bir şekilde başvurulur. Zira yeni ürün ve olguları adlandırma, yeni eylem türlerini ifade etme, kısacası kavram karşılama noktasında, dilde daha önce mevcut olan sözlüksel birimleri bir araya getirip bunları belli anlam ilişkileriyle birbirine bağlamak, insan zihninin kolayca üstesinden gelebileceği bir süreçtir. Örneğin *devlet sırrı* gibi bir birleşik kuruluşu göz önünde bulundurularak, *millet sırrı* gibi benzer bir yapının, yine birleşik şeklinde analogik bir anlık oluşumla ortaya çıkarılması yaygın görülen bir durumdur.

1. Birleşiklerin Genel Özellikleri ve Türkçenin Söz varlığındaki Önemleri

Farklı, benzer veya aynı anlamsal içeriklere sahip, daha önce dilde mevcut bulunan ya da anlık oluşum/analoji gibi süreçlerle ilk defa biçimlenen iki veya daha fazla sözcükbiçim/birimin çeşitli anlam ilişkileriyle sözlüksel bütünlük içerisinde bir arada kullanılıp bir olguyu, olayı veya daha genel olarak herhangi bir kavramı karşılar hâle gelmesi, birleşiklerin oluşumuna zemin hazırlar ve kurumsallaşmanın (institutionalization) ardından bu yapılar sözcüğünde bağımsız olarak kodlanmaya başlanır. Birleşikleri öbeklerden ayıran en önemli fark, tek başlarına, bağımsız olarak bir kavrama göndermede bulunabilmeleri, dolayısıyla sözlükselleştirici bir nitelik taşımalarıdır. Bunun yanı sıra vurgu gibi bazı seslik özellikler de birleşikleri öbek yapılardan ayırt etmede kullanılabilir. Örneğin *kırk ayak* ‘kırk adet ayak’ ile *kırkayak* ‘eklem bacaklılar sınıfından bir böcek türü’ birimlerinden ilki bir öbek iken, ikincisi

gerek anlamsal içerikteki özelleşme ve gerek vurgunun yer değiştirmesi/tekleşmesi bakımından¹ birleşik hükmündedir. Aynı şekilde *tahtaya yazmak* ile *düşeyazmak* öbeklerinden ilki bir sözdizimsel öbek görünümünü sunarken ikincisi, anlamdaki özelleşme ve vurgulamadaki farklılaşmalar dolayısıyla birleşik fiil hâlini almıştır. Dolayısıyla vurguya bağlı özelliklerin değişmesi, ses veya hece düşmesi/türemesi gibi söyleyiş esaslı farklılaşmalar birleşiklerin tanımlanmasında belirleyici olabilir (Korkmaz 2003: 137; Eker 2011: 374; Balcı 2011: 75). Bununla ilgili olarak Bauer (2006) de birleşik vurgusuna dikkati çekerek bazı birleşik yapılarında vurgunun sağdan sola geçtiğini, fakat bunun tutarlı olmadığını, vurgunun, sözlükselleşmenin bir derecesini gösterdiğini ifade eder (s. 487). Öyle ki, ileri derecede anlam farklılaşmasına uğrayarak geçirimsizleşen birleşik yapılarında mutlak sözlükselleşmeden bahsedilebilir. Diğer bir ifadeyle bu tür birleşikler hem yapı/ses hem de anlamca kaynaşıp farklılaşarak sözcükte kodlanmak ve öğrenilmek durumundadır. Dolayısıyla ses ve anlam itibarıyla ortaya çıkan sapmaların, bir bakıma birleşiklerin genelini ilgilendiren karakteristik özellikler arasında yer aldığı savunulabilir. Lieber (2005) ise vurgu, yazım, sözlükselleşmiş anlam, anaför ve ilk ile ikinci öğelerinin bölünmezliği gibi ölçütlerin birleşiklerin tanımlanmasında kullanılabileceğini aktarır (s. 376). Tüm bunlar, her ikisi de birer öbek niteliğinde bulunsun da birleşikler ile sözdizimsel birliklerin farklarını ortaya koyma noktasında önem arz etmektedir.

Bazı birleşikler, sözlüksel unsurlar yerine sözdizimsel oluşumları barındırması yoluyla da şekillenebilir: *seni seviyorum bakışı*, *iyi geceler öpücüğü*, *park etme tabelası*, *çimenlere basmayın uyarısı*² gibi. Her ne kadar kurumsallaşmamış olsa da, özel bir kavrama göndermede buldukları için bu tür oluşumları *potansiyel birleşikler* (daha ileri seviyede *sözlükbirimler*) şeklinde değerlendirmek gerekecektir. Dolayısıyla birleşiklerin tanımında sıkça karşılaşılan “iki veya daha fazla sözcükten oluşma” ölçütü, bu tür birleşikler için geçerliliğini yitirecektir. Dolayısıyla ilgili tanımları “en az iki biçimbirimden oluşma” şeklinde genellemek, bu tür durumları betimleme açısından daha tutarlı olacaktır. Yine de, ilgili yapılar belirgin bir baş (tanımlanan/nitelenen) öge, diğer bir ifadeyle odak anlam barındıran birim taşıyabilir ve bu baş, genellikle öbektan ziyade sözlükbirimdir. Bu örnekte de bir *bakış* türü tanımlanmıştır ve birleşiklerin çözülmesi şu şekilde gösterilebilir: [[*seni seviyorum*] *bakışı*]. Bu türden [[*cümle*] + *sözlüksel öge*] kalıbındaki birleşik kuruluşlarına son zamanlarda özellikle konuşma dilinde sıkça rastlanılmaktadır ve bunlardan bazıları, anlamsal ve yapısal açıdan şeffaf olmalarına rağmen sözlükselleşme eğilimindedir. Bunun yanı sıra, öğeleri arasına başka öğeler kabul etmeme gibi bazı yapısal özellikler de birleşikleri öbeklerden ayırt eder. Öyle ki, *kırkayak* birleşikliği artık sözlükselleşerek ayrı bir kavramı gösterir hâle gelmiş ve kendisini oluşturan öğeler arasında herhangi bir bileşen kabul etmemeye başlamıştır. Böyle bir birleşiklerin öğeleri ayrıldığı ve çeşitli açılardan değiştirime uğradığı anda birleşik olmaktan çıkıp öbek hâlini alır: *kırk güzel*

1 Benzer olarak *açık göz ~ açıköz* örneğinde, öbek yapıda vurgu sağdaki baş unsurdayken, birleşikte bu vurgu diğer unsura kaymıştır. Ancak farklı yapılanmalarla ortaya çıkan birleşiklerde (örneğin AD+AD) vurguya bağlı değişimler kararlılık sergileyebilir. Yine de Türkçe birleşiklerde genel eğilim, unsurlara bağlı vurgunun tekleşmesi veya kaymasıdır. Türkçede birleşiklerin seslik özellikleri bu çalışmanın kapsamı dışında olduğundan, konuyla ilgili daha fazla bilgi için Demircan (1977), Özsoy (2002), Göksel ve Haznedar’a (2007) bakılabilir.

2 *-mA*’nın anlam değiştirici işlevleri için bk. Hirik (2015).

ayak veya kırk beş ayak gibi. Dolayısıyla artık bu yapılar, *kırkayak*'ın sahip olduğu özel anlamı temsil etmeyip sözdizimsel bir görünüm sunmaya başlar.

Birleşiklerin tanımlanmasında yazım hususiyetleri de önemli bir yer tutar. Her ne kadar tercihlere dayalı olsa ve bir tutarlılık göstermese de, Türkçede bilhassa anlamca kaynaşmış ve farklılaşmış (diğer bir ifadeyle sözlükselleşerek bağımsız bir hüviyet kazanmış), bunun yanı sıra seslik değişimlere uğramış birleşikleri hem kurumsal hem de özel olarak bitişik yazma eğilimi gözlemlenir: *kahvaltı*, *geridönüş*, *kalkuyruk* vd. Ayrıca, çeşitli sebeplere bağlı olarak bazı birleşiklerin öğelerinin arasına kısa çizgi (-) işaretinin eklenmesiyle ortaya çıkan yazımlara da rastlanılmaktadır: *değiş-tokuş*, *alış-veriş* gibi.³

“Kendi aranızda, almak istedikleriniz, satmak istedikleriniz, **değiş-to-kuş** istekleriniz. Not: Bu bölüm haricinde **alış-veriş** yasaktır.” (<http://sinefoto.com/index.php?/forum/>, erişim tarihi: 28.12.2015)

Birleşiklerin bir kısmı tamamen dilin kendi imkânlarıyla ortaya çıkarken, bazıları, dil etkilenimi sonucunda farklı bir dilden anlam kopyalaması yoluyla şekillenebilir. Örneğin *kuruyemiş* tamamen Türkçenin imkânları ile kurulmuş bir birleşik görünümünde bulunuyorken, diğer bir ifadeyle Türkçe kökenliken; *altın çağ* İngilizce *golden age* birleşiklerinden bire bir anlam kopyalaması yoluyla oluşturulmuştur (Nevzat Özkan 2011: 1355). Dolayısıyla yabancı kökenli birleşikleri Türkçe öğelerle çözümleyip yerileştirme, birleşiklerin ortaya çıkışında önemli bir rol oynayabilir. Bunun yanı sıra, birleşiklerin bir kısmı, özel ad hükmünde bulunmasalar dahi metaforik/metonimik olarak özel bir çağrışım yapabilir: Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni ifade etmek için tercih edilen *yavru vatan* veya Fenerbahçe spor kulübünü tanımlamak için kullanılan *sarı kanarya* gibi.

Birleştirme mekanizması, farklı mekanizmalarla etkileşim içerisinde bulunabilir. Örneğin iki fiilin kök hâlde bir arada kullanılıp ad sınıfından bir birleşik ortaya çıkarması sadece birleştirme ile açıklanamaz. Bu tür durumlarda işlev değiştirme mekanizması da devreye girmektedir: $kap-_{EYLEM} + kaç-_{EYLEM} = kapkaç_{AD}$ veya $çek-_{EYLEM} + yat-_{EYLEM} = çekyat_{AD}$ gibi.⁴ Bazı durumlarda çekimli fiiller de işlev değişimine uğrayarak ad sınıfından birleşiklerin oluşmasına zemin hazırlar: $ol-du_{EYLEM} + bit-ti_{EYLEM} > oldubitti_{AD}$, $biç-er_{EYLEM} + döv-er_{EYLEM} > biçerdöver_{AD}$ gibi. Bu tür işlev değişimine uğramış birleşikler belirgin herhangi bir baş öge barındırmadıkları için başsız (tamlama hükmünde bulunmayan) birleşikler olarak değerlendirilebilirler. Ancak yine bu tür birleşiklerin birden fazla baş ögeye sahip oldukları da düşünülebilir, zira ilgili birleşiklerin anlamı, kendilerini oluşturan öğelerin ayrı ayrı anlamlarının bütününe eşittir ve öğeler eşit olarak anlamı tamamlayıcı niteliktedir.

Sonuç olarak, her ne kadar Türkçenin sözvarlığındaki unsurların büyük bir kısmı ekleme yoluyla ortaya çıkmış/çıkarılmış olsa da, dil etkilenmeleri başta olmak üzere çeşitli sebeplerle ekleme dışında kalan süreçlerle de sözvarlığına dâhil olan ve olmaya devam eden sözcük yapılarının sayısı hayli fazladır. Bununla birlikte, Türkçenin ve

3 Türkçede birleşiklerin yazımıyla ilgili belli başlı eğilimler için Korkmaz (1994), Menz (2008), Tekin (2013) ve Yüceol Özezen'e (2014) bakılabilir.

4 Bu örneklerde fiil köklerinin tek başlarına kullanılmalarının yanı sıra ikinci kişi emir kipinde çekimlenmiş olmalarından da bahsedilebilir, fakat bu durumda dahi bir işlev değişimi söz konusudur.

daha pek çok dilin başvurduğu esas mekanizmalardan biri durumundaki birleştirme, ilgili süreçlerin en işleklerinden olma özelliğini korumaktadır. Dolayısıyla Türkçenin gerek artzamanlı gerek eşzamanlı görünümüleri, ayrıca modern varyasyonları dikkate alındığında, birleştirmenin hem dil içi hem de dil dışı kavramları karşılama ve terim türetme noktasındaki önemi ortaya çıkacaktır. Zira birleştirme, Eski Türkçe döneminden bu yana, Türkçenin tanıklanan en eski metinlerinde dahi çok işlek ve üretken bir kavram karşılama mekanizması olma niteliğini taşımaktadır.

2. Şeffaflık ve Geçirimsizlik, Sözcükte Kodlanma

Birleşiklerin başta anlamsal olmak üzere sesbilgisel, biçimbilgisel, sözdizimsel ve kısmen de yazımsal yönleriyle öbekler gibi diğer benzer birliklerden ayrıldıklarını, fakat yine bu yönleriyle sözlükbirimler kadar tutarlı olmadıklarını belirtmek mümkündür. Dolayısıyla birleşiklerin öbekler ile müstakil sözlükbirimler arası bir konumda yer aldığı savunulabilir. Ancak diğer özellikleri bir kenara bırakılacak olursa, birleşiklerin bağımsız-sözlüksel nitelikte bulunmaları ve öbeklerden farklılaşmaları, daha çok anlamsal içerikleri, ilişkileri ve sözlüksel bütünlükleri itibarıyla. Anlamsal içerik ve ilişki durumu ise birleşiklerin şeffaf (anlamca tahmin edilebilir/çözümünebilir) veya geçirimsiz (anlamca tahmin edilemez/çözümünebilir) olmalarını etkiler. Örneğin *köprü altı*, *denizaltı*⁵ ve *kahvaltı* gibi baş ögeleri eşdeğer görünüm sunan üç birleşik farklı derecelerde şeffaflık (veya tersinden ifade edilecek olursa, geçirimsizlik) taşımaktadır. İlgili birleşiklerin şeffaflık/geçirimsizlik derecelerini aşağıdaki gibi bir skalada göstermek mümkündür:

köprü altı

daha şeffaf

denizaltı

daha geçirimsiz

kahvaltı

Görülebileceği üzere, birleşiklerin anlamca geçirimsizlik derecesi arttıkça, birleşimi oluşturan ögelerin ayrı ayrı anlamlarının bilinmesi durumunda dahi genel anlam bu anlamlardan daha zor çıkarılacak veya hiç çıkarılmayacaktır. Bu durumu basit bir yöntemle sınamak mümkündür. Her birleşimin ögeleri arasına $-(n)Xn$ ilgi durumu işaretleyici dâhil edildiğinde ortaya çıkan anlam farklılaşmalarının ve sapmaların derecesi, bir bakıma şeffaflığın derecesine işaret eder. İlk birleşik *köprü-nün altı* şeklinde yeniden kurulduğunda, yapı sadece belirlilik kazanacaktır. İkinci birleşimin aynı şekilde düzenlenmesi durumunda (*denizin altı*) anlam bir bakıma genelleşecek ve ‘deniz yüzeyinin altında ve üstünde yol alabilen savaş veya araştırma gemisi’ (TS: 627) anlamından uzaklaşılacaktır. Üçüncü birleşime aynı yöntem uygulandığında ise (*kahvenin altı*), anlam tamamen farklılaşacak ve birleşimin genel parçalar arası anlamsal içeriğinden herhangi bir iz kalmayacaktır.

Tüm bunlardan hareketle, geçirimsizliğin anlamsal açıdan tahmin edilebilirliği ve çözümlemeyi zorlaştırdığını belirtmek pekâlâ mümkündür. Bu da, bir birleşik

5 Esasında bu yapı *denizaltı gemisi* öbeğinden eksilerek sözlükselleşmiştir (Akalin 2014: 25). Ancak eşzamanlı olarak yaklaşıldığında, sözcük anlamsal geçirimsizlik barındırır.

kuruluşunun geçirimsizlik seviyesi ile onun sözlüksellik seviyesinin doğru orantılı olduğu hakkında ipuçları verir. Zira bir dilbilgisel yapı sözlükselleştiği derecede özel olarak gerek yazılı gerek zihinsel sözvarlığında kodlanmak ve öğrenilmek durumundadır. İleri derecede sözlükselleşen birleşiklerin öğrenilmesi ve sözvarlığı içerisinde kendisine ayrılan yapısal boşlukta, sözlüksel bütünlük içerisinde barınması gerekir. Aksi hâlde, bağlam söz konusu olsa dahi ilgili birleşikler anlamca geçirimsiz olacağından, iletinin anlaşılabilirliği ve güvenliği olumsuz yönde etkilenecektir. Buna göre, örneğin Türkçeyi yabancı dil veya ikinci dil olarak öğrenen bir aday, *köprü* ve *alt* sözcüklerinin anlamlarını ve -i işaretleyicisinin işlevini öğrendiği takdirde *köprü altı* birleşiminin anlamını kolayca çözümleyecek ve ilk duyduğunda dahi bu birleşimi anlayacaktır. Buna karşın *denizaltı* birleşimini, yine öğelerini bilse dahi özel anlamıyla öğrenmemiş ise ‘deniz yüzeyinin altı/tabanı’ şeklinde çözümleyecek ve yanılacak, ancak esas anlamsal içeriği tahmin etme olasılığı olacaktır. Son birleşik *kahvaltı* ise, ilgili aday için, tüm öğeleri tanısa dahi, çözümlenemez bir nitelik arz edecektir. Zira *kahvaltı* birleşiminin anlamsal içeriği metaforik dönüşümler sonucu tamamen başkalaşmış ve öğelerinden tahmin edilemez hâle gelmiştir.

Görülebileceği üzere, geçirimsizlik seviyesi yüksek birleşiklerin sözvarlığında bağımsız bir öge, bir sözcük olarak kodlanması son derece doğaldır. Ancak bunun aksine, şeffaflık derecesi fazla olan bileşenler anlamsal açıdan tahmin edilebilir olacaktır. Dolayısıyla *köprü altı* gibi bir birleşik, sözvarlığında ayrı olarak kodlanmaya gerek kalmadan *köprü* ve *alt* kelimelerinin ve bunun yanı sıra öbeğin sonundaki ilgili işaretleyicinin işlevinin bilinmesiyle kolayca çözümlenebilecektir. Bir taraftan bunun gibi son derece şeffaf, öte yandan diğer kutuptaki gibi tamamen geçirimsiz birleşikler göz önüne alındığında, birleşikleri şeffaflık derecesine göre daha çok şeffaf olandan daha çok şeffaf olana göre *öbek sözcük*, *sözcüğümsü* ve *sözcük* terimleriyle tanımlamak yerinde olacaktır.

3. Birleşiklerde Baş Öge ve Merkezlilik Kavramı

Baş (head), karmaşık bir dilbilgisel yapıdaki en önemli öge olup öbek yapıların en geniş anlamını karşılar ve dilbilgisel kategorisini belirler (Fabb 1998: 66; Plag 2003: 173; Fromkin vd. 2011: 57). Diğer bir ifadeyle dilbilgisel birliklerde odak anlam ve sözdizimsel işlev daha çok baş tarafından belirlenir. Dolayısıyla birleşiklerde de baş ögenin sağladığı anlamsal içerik, birleşimin toplam anlamsal içeriğinin büyük bir kısmını oluşturur ve başın sözcük sınıfı birleşimin sözcük sınıfını ortaya çıkarır. Ancak birleşiklerde önemli olan, sözdizimselden daha çok anlamsal baştır. Diğer bir ifadeyle, birleşiklerde anlam yönüyle yönetim görevini üstlenen ve kuruluşun ortaya çıkardığı genel anlamın çekirdeğini oluşturan baştır.

Türkçe öbek yapılarında ve birleşiklerde baş genellikle sağda bulunur ve baş ögenin solundaki diğer öğeler başı çeşitli açılardan niteler, tamamlar veya sınırlandırır. Örneğin *süt anne(si)* ile *anne sütü* birleşiklerinde, yapıyı oluşturan sözlüksel, hatta dilbilgisel unsurlar aynı olmasına rağmen, odak anlam ve dolayısıyla başlar farklıdır. İlkinde baş (tanımlanan, nitelenen ve sınırlandırılan odak anlam) *anne* iken, ikincisinde *süt* tür. Öyle ki, her iki birleşik de aynı kategoriden sözlüksel ve dilbilgisel unsurlarla kurulmuş olmasına karşın göndermede buldukları olgular, baş öge dolayısıyla tamamen farklı

ve aynı kavram alanının parçalarını temsil etmelerine rağmen birbiriyle ilgisizdir. İlk birleşikte tanımlanan ve sınırlandırılan kavram *anne* iken, ötekinde *süt*⁶ tür ve sınırlandırıcı/nitelendirici, ‘bir süt türü’nü ifade eder.

Sözlükselleşerek donuklaşmış *resmigeçit* gibi, içerisinde Türkçe ve Türkçe dışı unsurlar barındıran bazı birleşiklerde baş öge solda bulunabilir. Ancak bu, Türkçenin genel bir eğilimini göstermez. Zira böyle bir oluşum sözdizimsel açıdan da Türkçenin genel özelliklerini yansıtmaz. Dolayısıyla bu tür sol başlı birleşikler türetken bir görünüm sunamaz. Buna karşın *bağrı yanık*, *gözü pek* gibi isnat grubu yapısındaki birleşiklerde baş ögenin solda olduğu izlenimi ortaya çıkabilir. Ancak bu tür birleşiklerde ögelerin ayrı ayrı anlamı birleşimin genel anlam çerçevesine eşit olmadığından, herhangi bir baş (nitelenen, odak) ögeden söz edilemez. Zira ilgili örneklerde nitelenen/sınırlandırılan kavram ne *bağır* ne de *göz*⁷’dür. Ayrıca bu tür birleşiklerde belirgin bir baş olmadığı için, birleşik, tek bir sözcük kategorisinden ögelerle kurulmuş olsa dahi, çıktı olan yapının kategorisi bunlardan tamamen farklı bir nitelikte bulunabilir: *oldu*_{EYLEM} + *bitti*_{EYLEM} = *oldubitti*_{AD} gibi. Böylesi birleşikler ileri derecede sözlükselleşerek hem sınıfsal hem de anlamsal açıdan sözvarlığı içerisinde özel olarak kodlanırlar.

	Ad		Ad
Sıfat	Ad	Eylem	Eylem
<i>kara</i>	<i>tahta</i>	<i>oldu</i>	<i>bitti</i>

karatahta ve *oldubitti* birleşiklerinin ağaç gösterimi

İkiden fazla ögeden oluşan ve yine tek bir kavrama göndermede bulunan birleşiklerde baş ögenin belirlenmesi, kavramın niteliğiyle ilgilidir. Örneğin *dizüstü bilgisayar soğutucu* gibi bir birleşik *[[dizüstü bilgisayar] soğutucu]* veya *[[dizüstü] bilgisayar soğutucu]* şeklinde ikili çözümlemeye imkân verir.⁶ Ancak bu çözümlemenin anlamsal içeriği baş ögenin hangisi olduğuna göre değişir. Bu örnekte, her iki çözümleme farklı iki kavrama göndermede bulunur. Dolayısıyla bu tür içmerkezli (anlamca şeffaf, yani ögelerinin ayrı ayrı anlamlarının genel anlamı oluşturduğu) birleşiklerde belli bir dereceye kadar ögeler arası geçirimsizlikten söz etmek mümkündür ve bu geçirimsizlik baş ögenin saptanmasıyla doğrudan ilgilidir. Özyineleme⁷ sayesinde, teorikte sınırsız sayıda ögeye sahip birleşikler ortaya çıksa da, içmerkezli olanlarda baş sadece belli ögelerdir ve geri kalan ögelerin tamamı başı çeşitli açılardan tamamlar, niteler veya sınırlandırır. Aynı durum sözdizimsel öbek yapılarında da gözlemlenir: *[[eski kitap sayfalarının arasından gelen ve insanı başka dünyalara götüren, ama bazen baş ağrıtan] koku]* gibi.

Birleşiklerde çokluk başta olmak üzere çekim veya türetim unsurları daima baş

6 Bu noktada *dizüstü soğutucu* kullanımına rastlamak da mümkündür.

7 Dilbilgisel bir yapının aynı tür ve işlevde ögeler ararak çoğalması, genişlemesi durumu.

üzerine gelir: *ilk + okul > ilkokullar*; *ata + söz-ü > atasözleri* gibi.⁸ Belirgin anlamsal başa sahip olmayan birleşiklerde de ilgili ögeler yine sözdizimsel baş olan en sağdaki öge üzerindedir: *ağır + can-lı > ağırcanlılık* gibi. Ancak bu çalışmada baş ile kastedilen *anlamsal baş* olacak ve tanımlamalar daha çok buna göre yapılacaktır.

Birleşiklerde merkezlilik de, benzer olarak yine anlam odaklı bir kavramdır. Birleşigi oluşturan unsurlardan hareketle anlamın tamamen birleşigin kendi içerisinde veya dışında oluşmasına bağlı olarak çeşitlilik gösterebilir. Genel itibarıyla, toplam anlamı kendisini oluşturan unsurlardan çözümlenebilen, dolayısıyla şeffaflık taşıyan birleşikler daha içte merkezlilik gösterir ve anlam, birleşigin kendi içerisinde mevcuttur. Ancak toplam anlamı kendi içerisinde yer almayan, dolayısıyla dışta kalan birleşiklerde şeffaflık en alt seviyededir ve bu tür birleşikler anlamca çözülemez, tahmin edilemezler.

İçmerkezli, yani merkez anlamı kendi ögeleri içerisinde yer alan birleşikler, kavram ve olguları dolaylı yoldan değil, doğrudan karşılarlar. Diğer bir ifadeyle anlam, birleşigin merkezinde yer alır. Dışmerkezli (anlamca şeffaf olmayan/geçirimsiz veya daha genel bir ifadeyle, anlamı ögelerinden çıkarılamayan) birleşiklerde baş öge belirgin değildir ve baş, birleşigin anlamsal içeriğinin dışında meydana gelir. Diğer bir ifadeyle baş, birleşigi oluşturan ayrı ayrı ögelerle ilgisizdir ve bambaşka bir olguya göndermede bulunur. Bu ise daha çok metaforik veya benzetme yönüldür. Bazı araştırmacılar birleşiklerde baş kavramını *kategorik baş*, *anlamsal baş* ve *biçimbilgisel baş* şeklinde üçlü sınıflandırma altında incelemiştir (Scalise, Fábregas ve Forza 2009). Bu çalışmanın odak noktası da birleşiklerin anlamsal başı olacağı için yaklaşım, anlam ve şeffaflık/geçirimsizlik yönüyle olacaktır. Yarımerkezli birleşiklerde genel anlam, unsurlardan biriyle doğrudan ilişkili, ama ötekilerle ilgisiz veya metaforiktir. Yine de anlamsal açıdan şeffaflık dışmerkezlilerde olduğu kadar yüksek seviyede değildir. Son olarak eşmerkezli birleşikler ise ögelerin ayrı ayrı merkez oluşturmalarıyla açıklanabilir. Bu tür birleşiklerin ögeleri kendi özel anlamlarını ayrı ayrı muhafaza edip herhangi bir ilişkiye girmeyerek genel anlamın bütünü oluştururlar. Dolayısıyla birden fazla, ama paylaşımlı bir merkezden söz edilebilir.

4. Birleşiklerin Sınıflandırılması

Türkoloji çalışmalarında birleşiklerin sınıflandırılması ağırlıklı olarak yapısal özelliklerine (isim tamlaması şeklinde olanlar, sıfat tamlaması şeklinde olanlar vb. gibi) ve söz dizimi içerisindeki işlevlerine dayalı olarak (ortaya çıkan birleşiklerin isim veya fiil işlevinde olmalarına göre) yapılmıştır. Ayrıca ISIM+ISIM, SIFAT+ISIM, ISIM+FİL gibi birleşikleri oluşturan ögelerin sözcük kategorilerine göre yapılan sınıflandırmalar da yaygındır (Lewis 1967 [2000]: 230-233; Kornfilt 1997: 472-482; Banguoğlu 1959 [2011]: 297-318; Korkmaz 2003: 137-157; Göksel ve Kerslake 2005: 94-99). Buna karşın, birleşikleri oluşturan ögelere dayalı, anlam özellikleri itibarıyla farklı sınıflandırmalar yapmak mümkündür. Her ne kadar bu noktada anlamsal bazı sınıflandırmalar yapılmış olsa da, bu sınıflandırmalar daha çok birleşikleri oluşturan ögelerin kendi anlamlarını koruyup korumamaları çerçevesinde düzenlenmiştir. Bu

8 (krş. *ayak + kabı > ayakkabılar*, **ayakkapları*, ayrıca konuyla ilgili olarak bk. Sarı 2015: 122)

da; a) birleşikleri meydana getiren ögelerin her birinin kendi anlamını koruması b) bu ögelerden bazılarının anlamca değişmeye uğraması ve c) ögelerin tamamının anlamca değişmeye uğraması şeklinde yapılan üçlü sınıflandırmalara kaynaklık etmiştir (Mustafa Özkan 1996: 96; Korkmaz 2003: 137-138, Eker 2011: 374). Bu türden bir anlamsal sınıflandırmanın temelinde ise tamlayan-tamlanan ilişkisi mevcuttur. Ancak, bir tamlama yapısında olmayan, dolayısıyla tamlayan-tamlanan (niteleyen-nitelenen) ilişkisinin bulunmadığı, farklı anlam çerçevelerinde ortaya çıkan birleşiklere rastlamak da mümkündür. Bu tür birleşiklerde belirgin bir baş öge bulunmaz veya baş ögenin gerçekten baş olup olmadığı tartışmalıdır. Örneğin *okuryazar* gibi bir birleşikte *yazar* ögesi bir baş görünümü sunmaz. Dolayısıyla *okur*, *yazar*'ın bir niteliğini belirtmez veya onu bir yönüyle sınırlamaz. Zira *yazar*'ın *okur* olma özelliği zaten beklenen bir anlamsal içeriğe işaret eder, yani 'okumak' *yazar*'ı bir şekilde tanımlamak için kullanılmaz. Bunun yanı sıra *çocuk gelin* gibi bir birleşik yapısını *çocuk [yaştaki/olan] gelin* çözümlemesinin yanı sıra *çocuk-gelin* yani *hem çocuk hem gelin* şeklinde anlamsal bir içerikle de yorumlamak mümkündür. Kısacası, her birleşik, genel kanının aksine bir tamlama görüntüsü sunmayabilir. Bu açıdan, ögeler arasındaki anlamsal ilişkiler noktasında farklı sınıflandırma önerileri getirmek gerekebilir.

Ögeler arasında yer alan niteleyen/nitelenen (veya tamlayan/tamlanan) gibi farklı boyutlardaki anlam ilişkileri merkeze konularak yapılan tanımlamalara da rastlanılmaktadır: örn. '[...] bir adın, bir nesnenin yapıldığı maddeyi, yetiştiği yeri [...] gösterme, aitlik belirtme [...]' (Korkmaz 2003: 138) veya 'cinsiyet bildirme, yemek adı bildirme, sokak adı bildirme' vs. (Göksel ve Kerslake 2005: 94-95) gibi. Ancak bunlar, kapsayıcı bir sınıflandırma önerisi olacak derecede sistematikleştirilmemiştir ve çok ayrıntılı anlam örüntülerinden sadece belli başlılarını yansıtmaktadır. Bu noktada, çok farklı anlamsal ilişkilerle karşılaşmak mümkündür. Örneğin *test kitabı* 'içinde test barındıran kitap' kavramına göndermede bulunurken, *el kitabı* 'içinde el barındıran kitap' veya *boyama kitabı* yapısından eksilmeyle ortaya çıkması muhtemel *boya kitabı* 'boya içeren kitap' anlamlarını barındırmaz (kapsanan-kapsayan ilişkisi vb.). Dolayısıyla birleşikler, aynı anlamsal içeriğe sahip baş ögeye sahip olsalar ve aynı yapısal özellikleri sergileseler dahi genel ve ögeler-arası anlam ilişkileri bakımından, birbirinden çok farklı görünüm içerisinde olabilirler. Bu yönüyle içmerkezli olsalar dahi birleşiklerle ilgili böylesi sınıflandırma ve sınırlandırmalar, birer anlamsal yorumlama hükmünde kalacaktır. Zira, benzer olarak *cep kitabı* gibi yapı da olası anlamsal içeriklerden uzaklaşarak 'cebe sığabilen kitap' anlamıyla sözlükselleşmiştir.

Birleşiklerin ögeler-arası anlamsal ilişkiler bakımından tipolojik olarak sınıflandırılmasıyla ilgili en güncel çalışma Bisetto ve Scalise (2009) tarafından yapılmış ve bu çalışmada hem daha önceki sınıflandırma denemelerine yer verilmiş hem de yapılan sınıflandırmanın tüm dünya dilleri için geçerli olacağı düşünülmüştür. Sınıflandırma sonucunda üç ana birleşik türü tespit edilmiş (*tümleyen* 'subordinate', *niteleyen* 'attributive', *eşleyen* 'coordinate') ve her tür kendi arasında ögelerinin baş olma durumlarına göre *içmerkezli* ve *dışmerkezli* olmak üzere ikiye ayrılmıştır.

Bu çalışmada ise birleşikler, anlamsal baş ve ögelerinin şeffaflık durumları etrafında genel bir sınıflandırmaya tabi tutulacaktır. Diğer bir ifadeyle hem ögeler arası baş-anlam ilişkilerini hem de anlamca tahmin edilebilirliği aynı anda merkeze

alan dördlü bir sınıflandırma denemesi yapılacaktır. Bu deneme yapılırken, literatürde daha önce yer alan *dışmerkezli*, *içmerkezli* gibi birleşik özelliklerine yer verilecek, bunun yanı sıra Batı literatüründe daha çok *copulative/coordinate compound* olarak tanımlanan birleşik türü genel özellikleriyle *eşmerkezli* terimiyle karşılanacak ve *yarımerkezli* birleşik türü teklif edilecektir. Sınıflandırma, birincil derecede olacaktır. Diğer bir ifadeyle, ikincil alt başlık ve sınıflandırmalara yer verilmeyecektir. Bu, başka ve ayrıca daha kapsamlı bir çalışmanın konusudur.

4.1. Baş-Anlam ve Şeffaflık/Geçirimsizlik İlişikisine Göre

Merkezlilik Tabanında Bir Sınıflandırma Denemesi

Yukarıdaki yargı ve tanımlardan hareketle, baş ögelerin var olup olmamasına (birleşik içerisindeki konum ve durumlarına) ve bunların genel anlamı ne derece belirgin/görünür, dolayısıyla şeffaf veya geçirimsiz kıldığına göre, merkezlilik kavramı etrafında, Türkçede dört birleşik türünün varlığından söz edilebilir:

1. Belirgin baş içeren ve baş ögenin anlamının genel anlamı önemli ölçüde etkilediği/belirlediği **içmerkezli birleşikler**

2. Yapı dışında baş içeren, dolayısıyla genel anlamı yapıyı oluşturan öğelerce belirlenemeyen **dışmerkezli birleşikler**

3. Belli-belirsiz bir baş içeren, diğer bir ifadeyle başın, genel anlamı önemli ölçüde etkilemediği **yarımerkezli birleşikler**

4. Birden fazla baş içeren, genel anlamın öğelerin ayrı ayrı anlamlarına eşit olduğu **eşmerkezli birleşikler**.

4.1.1. İçmerkezli Birleşikler

İçmerkezli (endocentric) birleşiklerde belirgin bir baş, dolayısıyla birleşikğin öğeleri içerisinde barınan odak anlam/kavram yer alır. Baş öge çekirdek anlamı ifade eder ve birleşikğin sözcük sınıfı başın sözcük sınıfıyla aynıdır (Aronoff ve Fudeman 2011: 114). Türkçede bu tür birleşiklerde baş öge en sağda yer alır ve bu ögenin solundakiler başı bir yönüyle niteler, tanımlar, sınırlandırır veya onunla başka bir anlam ilgisi kurar. Örneğin *el sabunu* bir sabun çeşidini ifade eder. Dolayısıyla *el*, baş öge olan *sabun*'u 'el temizliği için kullanılması' yönüyle sınırlandırır ve tanımlar, onu *yüz sabunu* veya -(alt)kavramsal ilişkiler açısından daha farklı bir boyutta olsa da- *arapsabunu* gibi diğer sabun türlerinden ayırır. Aynı yapı *sıvı el sabunu* şeklinde daha fazla sınırlandırılabilir, fakat buna rağmen baş ögenin anlamsal konumu ve önemi değişmez.

Bu tür birleşiklerin her iki ögesi de anlamsal içerikleri itibarıyla şeffaftır ve aralarındaki ilişki tamamen sözlük bilgisine dayalı olarak tahmin edilebilir. Bu tahmin edilebilirlik ve kullanışlılık dolayısıyla dünya dillerindeki birleşiklerin büyük çoğunluğu içmerkezlidir (Booij 2007: 75-76). Zira birleşikği oluşturan öğelerin ayrı ayrı anlamları göz önünde tutularak genel anlam zihinde çözümlenebilir veya en azından tahmin edilebilir. Baş ögesi iyelik ile işaretlenip belirtisiz isim tamlaması kalıbında kurulan birleşiklerin çoğu içmerkezlidir, ancak durum her zaman böyle olmayabilir.

Örneğin *tavşanbıyığı* yapısı iyelik işaretleyicisi barındırmasına karşın (herhangi bir *tavşanın bıyığını*, ‘bir bıyık şekli’ni veya *bıyık* ile ilgili herhangi bir doğrudan anlamsal ilişkiyi bildirmez.⁹ Bir işaretleyici olmaksızın AD + AD, SIFAT + AD vb. kalıplardaki kök birleşikleri arasındaki ilişki de şeffaf olmayabilir, diğer bir deyişle ilgili kuruluşlar her zaman içmerkezli bir görünüm sunmayabilir. Örneğin *dış borç* şeffaf ve içmerkezli iken, *öteberi* herhangi bir şeffaflık taşımaz ve dolayısıyla içmerkezli değildir. Zira *öteberi öte[deki] beri[deki] eşya* yapısından eksilerek sözlükselleşmiştir (Akalin 2014: 25-26). Benzer olarak *toz şeker* gibi bir içmerkezli yapı da, esasında *toz* [haline getirilmiş olan] *şeker* öbeğinden eksiltme yoluyla ortaya çıkmıştır (Gemalmaz 1994: 166). Dolayısıyla içmerkezli birleşiklerde dahi eksiltme sonucu sözlükselleşme durumundan bahsedilebilir. Bundan hareketle, aşağıdaki gibi bir anlamsal ilişki formüleştirebilir:

$$A+C_{\text{'a+b+c'}} \leftarrow A+B+C$$

İçmerkezli birleşiklerde anlam ilgisi çok boyutlu olabilir. Öyle ki, benzer veya aynı kavram alanından öğelerle kurulan birleşiklerde anlamsal ilgi aynı bulunmayabilir. Örneğin *zeytinyağı*, *ayçiçek yağı* veya *findık yağı* bir yağ türünü ifade edip ‘A’dan üretilen/hammaddesi A olan yağ’ şablonunu bildirirken, örneğin *bebek yağı* bu şablonu, yani ‘bebekten üretilen/hammaddesi bebek olan yağ’ anlamını vermez. Yine de, gerek baş gerek yardımcı/sınırlandırıcı/tamamlayıcı öğeler tamamen şeffaf olduğu için, ikinci birleşik de içmerkezli olarak kabul edilir. Dolayısıyla bir birleşik içmerkezli olması, öğeleri arasındaki anlamca ilişkinin boyutuyla ilgili değil, kendisini oluşturan öğelerin anlamca toplamı ve genel kuruluşun anlamsal şeffaflığı/tahmin edilebilirliğiyle ilgilidir. Ancak bazı birleşikler yüksek derecede şeffaflık taşısa da, olası diğer anlamlarından sıyrılarak sadece tek bir anlamıyla dil konuşurlarının sözcüklerine dâhil olabilir. Öyle ki, *at arabası* en az ihtimalle 1. ‘atlar için/atları taşımada kullanılan araba’ ve 2. ‘at(lar)ın çektiği araba’ olmak üzere iki anlama gelebilecekken, bunlardan ikinci anlam kurumsallaşmış ve sözcükte bu anlam yer almıştır. Kısacası, son derece şeffaf bir baş ve tamamlayıcıya sahip olsalar dahi birleşiklerin genel anlamları aynı şeffaflığı göstermeyebilir ve bunlardan sadece biri kurumsallaşmış kullanım alanı bulabilir. Bu tür birleşikleri, ilk ortaya çıktıkları anda potansiyel olarak birden fazla kavramı karşılayabilme durumları dolayısıyla dışmerkezli birleşikler arasında da değerlendirmek mümkün görünmektedir, fakat bu, artzamanlı bakış açısı gerektirir. Eşzamanlı bakış açısıyla bu birleşikler anlamsal açıdan tamamen şeffaftır. Ayrıca potansiyel olarak farklı kavramları karşılama durumlarına rağmen bu tür birleşiklerde öğelerin şeffaflığı tamdır, yani genel anlam öğeler arası ilişkilerle doğru bir şekilde tahmin edilebilir, ileri derecede farklılaşma görülmez. Bununla birlikte dışmerkezli birleşiklerde aranacak en temel ölçütün belirgin bir baş öğeden yoksun olmaları olduğu unutulmamalıdır. Bu ölçüte göre, ilgili birleşikleri dışmerkezli olarak değerlendirmek oldukça güçtür.

İçmerkezli birleşiklerde baş ögenin sözcük sınıfı ortaya çıkan yeni yapının sözcüksel sınıfını belirler. Dolayısıyla örneğin baş öge ad sınıfından ise, birleşik de ad, eylem ise birleşik eylem sınıfından olacak, sözdizimi ve biçimbilgisi açısından bir adın/eylemin sahip olduğu tüm özellikleri taşıyacaktır. Söz gelimi *resim çiz-* gibi bir

9 Bu yapının ve benzerlerinin oluşmasında benzetme ilişkisi ön plandadır. Muhtemel gelişim *tavşan bıyığı gibi bitki veya tavşanın bıyığına benzeyen bitki* > *tavşanbıyığı* şeklindedir.

içerkezli birleşik eylem, *çizmek*'in bir şeklini veya yönünü ifade eder. Aynı şekilde *pişman ol-* da *ol-* genel eyleminin durum ifade eden anlam alanına işaret eder ve pişmanlık durumunu bildirir.

4.1.2. Dışmerkezli Birleşikler

Dışmerkezli (exocentric) birleşiklerde anlamsal baş birleşğin dışında kalır (Haspelmath 2002: 88). Dolayısıyla genel anlam, birleşği oluşturan ögeler göz önünde tutularak veya bu ögelerin ayrı ayrı anlamsal içeriklerinin bilinip yorumlanmasıyla ortaya çıkmaz. Birleşğin tamamı özerk bir anlamsal içerik barındırır ve bu içerik ancak ve ancak öğrenilme/edinilme yoluyla çözülebilir. İleri derecede sözlüksellemiş yapılar olmaları dolayısıyla dışmerkezli birleşiklerde anlamsal kararma göze çarpar ve ögeler arasında bir tanımlama/niteleme/sınırlandırma ilişkisi bulunmaz. Örneğin *açıkgöz* bir *göz* türünü veya niteliğini belirtmez. Aynı şekilde, *keçiboynuzu* bir 'boynuz cinsini ifade etmez. Türkçe Sözlük'te (TS) dört farklı tanımlama yapılmış olmasına rağmen *külkedisi*'nde *kül* ve *kedi* arasında herhangi bir anlamsal bağ bulunmaz ve dört tanımlamanın hiçbirisinde yapıyı oluşturan ögelerin ayrı ayrı veya toplam anlamı yer almaz. Dolayısıyla geçirimsizlik, yani anlamca şeffaf olmama, bu tür birleşiklerin en temel özelliğidir. Örneğin, Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen birisinin yukarıda örnek olarak verilen birleşikleri öğrenmesi ve kavraması süreci göz önünde bulundurulduğunda, geçirimsizlik kavramı daha iyi anlaşılabilir olacaktır. Dışmerkezli birleşikler sadece anlamsal açıdan bu özelliği gösterirler, aksi hâlde görünüm açısından içerkezli birleşiklerle aynı yapıya sahiptirler (Plag 2003: 186-187).

Birleşiklerin dışmerkezli olup olmadıkları, baş görünümü ögelerine veya niteleyici unsurlarına anlamsal içerikli sorular yöneltilerek bulunabilir. Örneğin *kazayağı* 'göz kenarında oluşan kırışıklık' birleşğine 'Bir ayak türü mü?' veya 'Kazın ayağı mı?' gibi sorular yöneltildiğinde cevap olumsuz olacaktır. Dolayısıyla bu kuruluş, bir dışmerkezli birleşik hükmündedir. Buna karşın *kol saati* birleşğine 'Bir saat türü mü?' gibi basit bir soru yöneltildiğinde dahi cevap olumlu olacak ve bu da birleşğin içerkezli olduğunun ispatı için yeterli gelecektir. *Göz at-*, *zoruna git-* gibi birleşik eylemlerdeki dışmerkezlilik ise deyimleşme dolayısıyla belirgindir. Zira deyimleşmiş durumdaki bu yapılarda birleşği oluşturan ögeler arasında herhangi bir anlam ilişkisi göze çarpmaz ve yapının genel anlamı, ögelerin anlamından çıkarılamaz.

Dışmerkezli birleşiklerin, belirgin bir baş öge taşınamaları gibi gerekçeler dolayısıyla gerçekten birleşik olup olmadıkları da tartışmalıdır (bu konudaki tartışmaların özeti için bk. ten Hacken 2000: 358). Zira bir baş ögeye sahip olmamaları, bu tür birleşiklerin anlamca geçirimsizliğini artırmakta ve bir birleşikten ziyade sözlükselleşmiş yapılar olarak düşünülmesine olanak sağlamaktadır. Dışmerkezli birleşiklerin, anlamsal içeriğin kaybı/değişmesi ve sözvarlığında kodlama gerektirmesi gibi sözlükselleşmenin temel ölçütlerini taşımaları da onların bu noktadaki tartışmalar içerisinde yer almasına sebep olmaktadır. Štekauer (1999) de dışmerkezli birleşiklerin aslında özgün birer birleşik hükmünde bulunmadıklarını ve bu tür kuruluşların eksiltme sonucu ortaya çıktığını savunur (s. 91-93). Buna uygun olarak Türkçede de örneğin *bülbülyuvası* 'tatlı çeşidi', *hanmeli* 'çiçek türü' gibi dışmerkezli bir görünüm sunan birleşikleri *bülbülyuvası* [*gibi/şeklinde tatlı*] veya [*tatlısı*] ve *hanmeli* [*gibi/*

görünümlü çiçek] veya [*çiçeği*] şeklinde ortaya çıktığı malumdur. Dolayısıyla baş ögeyi birleşğin eksilen ögesi olarak düşünmek mümkün hâle gelir. Dışmerkezli birleşiklerde başın birleşik dışında bulunmasından kasıt da budur. Bundan hareketle dışmerkezli birleşikler aşağıdaki gibi bir formülle açıklanabilir:

$$A+B_{ab+c} \leftarrow A+B + C$$

Ögeler arasındaki anlam ilişkisi eski bir benzetmenin veya daha farklı metaforik ilişkilerin kalıntısı olsa da, eşzamanlı bakış açısıyla bu tür birleşikler tamamen geçirimsiz hâle gelerek sözlükselleşmiştir. Öyle ki *kahvaltı*, *öteberi* veya bir anlam kopyası olan *balayı* gibi dışmerkezli birleşiklerin eksiltme veya metaforlaştırma süreci sonucu ortaya çıktığını savunmak güç görünmektedir. Bu noktada, örneğin *demirbaş* gibi dışmerkezli bir birleşğin *demirbaş eşya* öbeğinden eksilme sonucu ortaya çıkmış olması (Sarı 2015: 52) durumunda dahi, ilgili özgün öbektaki *demirbaş* kuruluşunun kendi içerisinde yüksek derecede geçirimsizlik, diğer bir ifadeyle dışmerkezlilik taşıdığı ortadadır. Dolayısıyla Ştekauer'ın bu tespitinin tüm dışmerkezli birleşiklere uygulanması mümkün görünmemektedir. Ayrıca bu birleşik türünde sözcük sınıfı, sınıf belirleyici bir baş ögenin bulunmaması dolayısıyla ögelerden bağımsız olarak gelişebilir. Örneğin *veryansın* birleşğinde her iki ögenin de eylem kökenli olmasına rağmen, birleşğin genel sözdizimsel/sözlüksel sınıfı ad niteliğindedir. Bu durum, işlev değişimini de ilgilendiren farklı bir sözcük oluşturma/kavram karşılama mekanizmasının birleştirme ile olan etkileşimini göstermesi açısından önemlidir.

Sonuç olarak, ortaya çıkışları itibarıyla birleşiklerin temel kuruluş özelliklerine sahip olmaları, ancak baş barındırmamaları ve anlamsal bütünlük yönüyle içmerkezli birleşiklerden ayrılmaları, bu tür dışmerkezli yapıların, birleşiklerin bir alt türü şeklinde tanımlanmalarına imkân verir.

4.1.3. Yarımmerkezli Birleşikler

Bu türdeki birleşiklerde ögeler arasında içmerkezli birleşiklerde olduğu gibi doğrudan bir anlamsal ilişki bulunmasa da, belli dereceye kadar sezilebilir bir ilişkinin varlığı mevcuttur. İlgili kuruluşlarda anlamsal bir başın varlığı örtüktür, fakat örtük de olsa, baş öge ya da baş ögeyi tanımlayan/sınırlandıran ögelerden bir kısmı veya tamamı bir yönüyle anlamını korur ve bu anlam birleşğin genel anlamında etkili olur. Böyle bir korunma olmasa dahi birleşğin toplam anlamında yapıyı oluşturan ögelerin anlamları bir yönüyle sezilebilir. Dolayısıyla ögelerin anlamları ile birleşğin genel anlamı arasındaki dolaylı veya doğrudan ilişki bir dereceye kadar belirgindir. Bu belirginlik içmerkezli birleşiklerdeki kadar en üst seviyede değildir, fakat dışmerkezli birleşiklerdeki gibi en az seviyede de bulunmaz. Yine de, ilgili birleşikler sözcükte ayrıca kodlanmak durumundadır, yani bir bakıma sözlükselleşmiştir veya sözlükselleşme eğilimindedir. Dolayısıyla yarımmerkezli birleşikleri anlam ilişkileri bakımından içmerkezli birleşikler ile dışmerkezli birleşikler arasında bir yere konumlandırmak mümkün görünmektedir.

Türkçede bu tür birleşikler arasında değerlendirilebilecek *yayınevi* örneğinden hareketle şunları belirtmek mümkündür: İlgili birleşik yapısındaki genel anlam 'kitap

vb. basılı yayınları satan veya basan kuruluş' şeklindedir. Dolayısıyla birleşimin ilk ögesi olan *yayın*, bu anlamsal içeriğin temelini oluşturmaktadır. Ancak ikinci öge olan *ev*, genel anlama herhangi bir doğrudan katkı yapmamaktadır. İlgili yapının içmerkezli olarak düşünülmesi durumunda bir *ev* türünden veya evle ilgili herhangi bir ilişkiden bahsetmek gerekecektir. Bu bakımdan birleşimi içmerkezli olarak düşünmek, sadece bu yönüyle dahi mümkün olmayacaktır. Diğer taraftan, yapının dışmerkezli olarak değerlendirilmesi durumunda, genel anlamın öğelerden hiçbirleriyle örtüşmemesi şartı aranacak, fakat *yayın*'ın genel anlamla ilinti olduğu, dolayısıyla örtüştüğü görülecektir. Dolayısıyla bu birleşik dışmerkezli olarak yorumlanmaya da elverişli değildir. Sonuç olarak, her iki birleşik türünün özelliklerini barındırması dolayısıyla, bu nitelikteki birleşikleri *yarımerkezli* olarak tanımlamak daha tutarlı bir yaklaşım olacaktır.

Yukarıdaki örnekle benzer olarak *dönme dolap*, 'dönmek' eyleminin anlamsal içeriğini bire bir yansıtmakta ve genel anlama büyük oranda katkı yapmaktadır, fakat *dolap* bu anlamı doğrudan etkilememekte ve anlamın bütününe temel anlamıyla katkı yapmamaktadır. Öte yandan *altıpatlar* 'altı fişek kapasitesine sahip namludan kırmalı tabanca türü' gibi bir birleşimin öğeleri, şeffaflıkları açısından genel anlamla doğrudan ilintilidir. Birleşimin ifade ettiği kavram (tabanca) hem altı mermi kapasitesine sahiptir (*altı*) hem de doğal olarak patlama özelliği gösterir (*patlar*). Ancak bu anlamsal içeriklerine rağmen genel anlamı vermesi zordur. Yine de dışmerkezli kabul etmek güç görünmektedir. Zira *altıpatlar*'ın *aşamsefası* veya *açık göz* gibi tamamen dışmerkezli birleşiklere göre daha geçirimli olduğu söylenebilir.

Bir ad ve bir yardımcı eylem ile kurulan birleşik yapılarında eylemin anlamsal içeriğini koruyamaması, diğer bir ifadeyle geçirimsizlik barındırması ancak adın genel anlama hâkim olması, yani şeffaflık taşıması durumu da, yarımerkezli birleşikler kapsamında değerlendirilebilir: *dayak yemek*, *telefon etmek*, *yok olmak* vd. gibi. Ancak *kafa şişirmek*, *ayak diremek* gibi birleşik fiil yapıları, zamanla anlamsal içeriğin kaybı ve tam geçirimsizleşmenin ortaya çıkması sebebiyle dışmerkezli birleşik fiiller kapsamında değerlendirilmelidir. Zira bu tür yapılarda anlam her iki ögenin dışında oluşmaktadır ve dolayısıyla öğelerden bağımsızdır. Sözlükselleşme açısından bakıldığında ise, ilgili birleşik fiil yapılarının sözcükte örneğin *balon şişirmek* birleşiminin aksine daha özel olarak kodlanması gerektiği ortaya çıkacaktır.

4.1.4. Eşmerkezli Birleşikler

Batı literatüründe *copulative* veya *coordinate compound* terimi ile ifade edilen, Türkçede *eşmerkezli* terimiyle karşılanabilecek bu birleşik türünde, birleşimi oluşturan öğelerin aynı statüyü paylaşması (Arcodia, Grandi ve Wälchli 2010: 177) esastır. Gerek aralarındaki anlamsal ilişkiler gerek sözcük sınıfları yönüyle, bu tür birleşiklerin kuruluşunda rol oynayan öğeler nitelik ve anlama katkıları bakımından eşdeğerdir. Eşmerkezli bir birleşik kuruluşunun toplam anlamı, ayrı ayrı öğelere bölünmesiyle hesaplanabilir. Dolayısıyla öğeler arasında tamlama/niteleme/sınırlandırma gibi ilişkiler söz konusu değildir ve bir öge diğerini bu ilişkiler açısından etkilemez. Kısacası, eşmerkezli birleşikler oluşturan öğeler eşit bir anlam değerine sahiptir (Lieber 2005: 378) ve anlamsal içerik, öğelerin sahip olduğu anlam değerlerinin bir arada düşünülmesiyle tahmin edilebilir veya ilgili kavram zihinde canlandırılabilir: *biçerdöver*, *çekyat*, *uyurgezer*, *konargöçer* gibi.

Eşmerkezli birleşiklerde, birleşği oluşturan öğelerden hiç biri diğerinden daha önemli değildir (Plag 2003: 187) ve anlamsal açıdan bu tür birleşikler baş ögeye sahip olmazlar (ten Hacken 2000: 359). *Eliaçık, karnıyarık, çekyat* gibi birleşikler, belirgin bir niteleyici ve baş ögeye sahip olmamaları dolayısıyla dışmerkezli olarak değerlendirilmiştir (Van Schaak 2002: 13), ancak bunlardan *çekyat* gibi, bir kavramı esas özellik veya özellikleri itibarıyla eşdeğer olarak betimleyen birleşikler, tamamen dışmerkezli olarak düşünülemez. Kavrama dayalı genel anlam, öğelerin ayrı ayrı anlamlarının toplamı olduğundan, bu tür birleşikleri artalanında iki baş taşıyor olarak düşünmek mümkündür, zira *çekyat* hem 'çekme' hem de 'yatma' hareketlerini anlamca şeffaf bir biçimde bildirmektedir ve toplam anlam ilgili kavramın en temel özelliğine işaret etmektedir. Benzer olarak *uyurgezer* (bir insan) hem 'uyuma' hem de 'gezme' eylemlerini aynı anda yapmakta, *gelgit* olayında 'gelme' ve 'gitme' hareketlerinin ikisi birden gözlemlenmektedir.¹⁰

Tüm bunlardan hareketle, bu türdeki birleşiklerde, yapıyı oluşturan ve girdi olarak düşünülebilecek öğelerin ayrı ayrı anlamsal içerikleri, çıktı niteliğindeki birleşğin genel anlamını oluşturur. Bu anlam ise, genellikle A+B öğeleri arasında [hem A hem B], [A, ama aynı zamanda B] veya kısaca [A ve B] şablonlarıyla örtüşür. Örneğin *uyurgezer* birleşği bu şablonlara göre 'hem uyur hem gezer' ve daha az uyumla 'uyur ve gezer' veya *çekyat* 'çek ve yat', buna göre daha fazla uyumla 'önce çek ve sonra yat' şeklinde çözümlenebilir. Dolayısıyla eşmerkezli birleşiklerde niteleyen/nitelenen ilişkisi olmadığı gibi başın durumu da kısmen belirsizdir. Bundan hareketle, yukarıda da belirtildiği gibi, ya herhangi bir başın var olmamasından ya da birden fazla başın varlığından söz edilebilir.

Bu türdeki birleşikler her zaman bir kavramı göstermeyebilir, zaman zaman tek başlarına bir nitelik bildirebilirler. Ancak yine de, sözlükselleşme sonucu tek başlarına bir kavramı karşılayabilecek niteliğe sahiptirler: *yapboz* gibi. Bunun yanı sıra, anlamsal birtakım farklılaşmalar dolayısıyla bu birleşik türünü kendi içerisinde sınıflandırmak mümkündür. Örneğin, *çekyat, gelgit, kaçgöç* gibi eşmerkezli birleşikler sözlükselleşmiş tek bir kavrama işaret ederken, yine eşmerkezli olarak değerlendirilebilecek ve yazımda, öğeleri arasında - eklenerek gösterilme eğilimi taşıyan *imam-hatip, eğitim-öğretim, kadir-kıymet, ana-baba* gibi ikileme-birleşik şeklindeki kuruluşlar öğelerinin her anlamını ayrı ayrı barındırır. Bu yönleri dolayısıyla ilgili yapılar önceki eşmerkezli birleşiklerden anlamca farklılaşan bir alt kategori içerisinde değerlendirilebilir. Ancak genel özellikleri itibarıyla yine öğeleri arasında niteleme, sınırlandırma veya tanımlama ilişkisinin bulunmaması, ayrıca *hem A hem B; A, ama aynı zamanda B* ve *A ve B* şablonlarına uygunlukları göz önüne alındığında, ilgili birleşiklerin eşmerkezli olduğu daha belirgin hâle gelecektir. Bu noktada, Türkçedeki eşmerkezli birleşikler üzerine yapılacak daha ayrıntılı bir çalışma, ilgili birleşik yapılarının tüm yönleriyle tanımlanması ve sınıflandırılması açısından önem arz edecektir.

10 Yine de, ilk karşılaştığı anda bu türden birleşiklerin, göndermede buldukları ilgili kavramları zihinde canlandırarak derecede şeffaf olmadıkları ve bu nedenle dışmerkezli olarak değerlendirilmeleri gerektiği düşünülebilir. *Yanardöner* gibi eşmerkezli sayılabilecek bir birleşikte bu durum daha net olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla eşmerkezli birleşikler kendi aralarında geçirimlilik derecelerine sahiptirler.

Sonuç

Birleşikler, Türkçede birbirinden çok farklı anlamsal ilişkiler ağıyla kurulmaya müsaittir. Dolayısıyla ögelerin birbirleriyle olan anlamsal ilişkileri merkezinde kapsayıcı temel bir sınıflandırmaya ihtiyaç bulunmaktadır. Bu çalışmada da, baş ögeler ve merkezlilik çerçevesinde böylesi bir sınıflandırma denemesi yapılmıştır. Sınıflandırmadaki temel ölçüt ise, genel anlamsal içeriğin ne dereceye kadar birleşimin kendi içerisinde oluştuğu ve dolayısıyla şeffaflık ve geçirimsizlik olmuştur.

Birleşiklerin kabaca A ve B ögelerinden meydana geldiği düşünüldüğünde, bu ögeler arasındaki genel anlamsal ilişkiler ve bunların birleşimin toplam anlamına etkisi aşağıdaki gibi bir tabloda özetlenebilir:

İçmerkezli Birleşikler

➔ A ile B arasında doğrudan bir anlam ilişkisi söz konusudur. Şeffaflık en yüksek seviyededir. Çoğunlukla A, B'yi bazen de B, A'yı çeşitli yönleriyle tanımlar, tamamlar, sınırlandırır veya niteler.

Yarımerkezli Birleşikler:

➔ A ile B arasında dolaylı yoldan anlam ilişkisi mevcuttur. Belli bir dereceye kadar şeffaflıktan bahsedilebilir. İlgili anlam ilişkisinin azlığı veya çokluğu kavramla doğrudan ilişkili olmayı gerektirebilir.

Dışmerkezli Birleşikler:

➔ A ile B arasında doğrudan ya da dolaylı hiçbir anlamsal ilişki göze çarpmaz. Ögeler-dışı benzetme, anımsatma gibi metaforik ve metonimik ilişkilerle bağ kurulabilir. Şeffaflık ya yoktur ya da yok denecek kadar azdır.

Eşmerkezli Birleşikler:

➔ A ile B arasında eşdeğer düzeyde anlam ilişkisi söz konusudur. Şeffaflığın derecesi değişkendir. Genel anlam 'hem A hem B', 'A, ama aynı zamanda B' veya 'A ve B' şablonlarıyla örtüşür.

Anlamsal içeriğin ve ilişkilerin korunmasına göre birleşik türleri aşağıdaki gibi bir çizelgede yer alabilir. Bu çizelgede korunma, şeffaflık veya geçirimsizliği doğrudan etkilediği için, korunmanın azalması geçirimsizlikle, artması da şeffaflıkla doğru orantılı olacaktır.

İçmerkezli	>	Yarımerkezli	>	Dışmerkezli
tam korunma		kısmi korunma		en az korunma

Eşmerkezli birleşiklerde ise korunma görecelidir. Bazı eşmerkezli birleşiklerde tam korunma görünürken (örn. *imam-hatip*, *kuzeydoğu*, *okuryazar* vs.), bazılarında

(örn. *indibindi*, *gelgit* vs.) anlamsal içerik bir miktar geçirimsizlik barındırabilir, dolayısıyla anlamca şeffaflık tam olmayabilir. Yine de çoğu durumda dışmerkezli birleşiklerde olduğu gibi yüksek derecede geçirimsizlikten söz edilemez.

Görüleceği üzere, bu sınıflandırmaya yöneltilebilecek eleştirilerden biri, eşmerkezli birleşik tanımlamasının diğer tanımlamaları (içmerkezli, dışmerkezli ve yarımerkezli) kapsayabileceğiyle ilgili olabilir. Zira eşmerkezli birleşiklerin bazıları, yukarıda da belirtildiği gibi, kendi ögeleri arasında şeffaf bir anlamsal ilişki göstermeyebilir. Bu da, bu tür eşmerkezli birleşiklerin aslında içmerkezli ve dışmerkezli birleşiklerden oluşabileceği izlenimini uyandırabilir. Örneğin *uyurgezer* anlamca şeffaf bir eşmerkezli birleşik iken *oldubitti* geçirimsiz bir eşmerkezli birleşik görünümü sunabilir. Zira birleşigi oluşturan *ol-du* ve *bit-ti* ögelerinin anlamsal içerikleri birleşigin genel anlamına doğrudan aktarılmamıştır, ancak bu anlamsal içerik dahi genel anlamla bir yönüyle ilişkilidir. Dolayısıyla eşmerkezli birleşiklerde saf bir geçirimsizlikten, dolayısıyla dışmerkezlilik ile iç içe geçme durumundan söz edilemez. Benzer olarak Scalise vd. (2009: 81) de, eşmerkezli birleşiklerin dışmerkezlilik barındırmadığı sonucuna varmıştır.

Birleşiklerle ilgili olarak yabancı literatürde yapılan sınıflandırmalar, Türkçe için her durumda geçerli olmayabilir. Bu sınıflandırma denemesi, Türkçenin genel özellikleri göz önünde bulundurularak ve Türkçeyi odağa alarak yapılmaya çalışılmıştır. Ancak yine de farklı anlamsal ilişkilere ve ölçütlere göre daha ayrıntılı ve kapsayıcı sınıflandırmalar yapmak mümkündür. Özellikle bu sınıflandırmada yer verilen ölçütlerin her birinin kendi içerisinde de ayrıca çeşitlendirilebileceği düşünüldüğünde, farklı yapı-anlam ilişkileri bağlamında daha fazla alt başlıktan oluşan sınıflandırmaların yapılmasının mümkün olacağı ortaya çıkacaktır.

Kaynakça

- AKALIN, Şükrü Halük (2014). “Türkçede Eksilteli Yapıdan Sözlükselleşme”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2), s. 13-29.
- ARCODIA, Giorgio F., Nicola Grandi ve Bernhard Wälchli (2010). “Coordination in Compounding”, *Cross-Disciplinary Issues in Compounding* (Ed. Sergio Scalise ve Irene Vogel). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, s. 177-198.
- ARONOFF, Mark ve Kirsten Fudeman (2011). *What is Morphology?*, Oxford: Wiley-Blackwell.
- BALCI, Ayla (2011). “Biçimbilim-III: Sözlüksel Biçimbilim”, *Genel Dilbilim-I* (Ed. Sumru Özsoy ve Zeynep Erk Emeksiz), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, s. 60-89.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2011). *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BAUER, Laurie (2006). “Compounds and Minor Word-Formation Types”, *The Handbook of English Linguistics* (Ed. Bas Aarts ve April McMahon), Singapur: Blackwell Publishing, s. 483-506.
- BISETTO, Antonietta ve Sergio Scalise (2005). “The Classification of Compounds”, *Lingue e Linguaggio* 4 (2), s. 319-332.
- BOOIJ, Geert (2007). *The Grammar of Words - An Introduction to Morphology*, Oxford: Oxford University Press.
- DEDE, Müşerref Ağan (1978). *A Syntactic and Semantic Analysis of Turkish Nominal Compounds* (Doktora Tezi). University of Michigan.

- DEMİRCAN, Ömer (1977). “Bileşik Sözcük ve Bileşik Sözcüklerde Vurgu”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- EKER, Süer (2011). *Çağdaş Türk Dili*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- ERGİN, Muharrem (2004). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım/Yayın/Tanıtım.
- FABB, Nigel (1998). Compounding. *Handbook of Morphology*, (Ed. Andrew Spencer ve Arnold Zwicky). Oxford/L: Blackwell Publishing, s. 66–83.
- FROMKIN, Victoria, Robert Rodman ve Nina Hyams (2014). *An Introduction to Language*, 10th Edition. Boston: Wadsworth, Cengage Learning.
- GEMALMAZ, Efrasiyap (1994). “Türkçede İsim Tamlamalarının Derin Yapısı”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 4, s. 165-172.
- GÖKSEL, Aslı ve Belma Haznedar (2007). “Remarks on Compounding in Turkish”, *MorBo Comp Project*. University of Bologna, s. 1-24.
- GÖKSEL, Aslı ve Celia Kerslake (2005). *Turkish: A Comprehensive Grammar*, London: Routledge.
- GREENBERG, Joseph H. (1963). “Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements. *Universals of Language* (Ed. Joseph H. Greenberg), Cambridge, Mass.: MIT Press, s. 73–113.
- HACKEN, Pius (2000). Derivation and Compounding. *Morphologie - Morphology: Ein Handbuch zur Flexion und Wortbildung - A Handbook on Inflection and Word Formation* (Ed. Geert Booij, Christian Lehmann ve Joachim Mugdan). Berlin: Walter de Gruyter, s. 349-360.
- HASPELMATH, Martin (2002). *Understanding Morphology*, London: Arnold.
- HİRİK, Erkan (2015). “Anlam Değiştirme Aracı Olarak Olumsuzluk Eki –mA”, *Karadeniz Araştırmaları* 44, s. 167-185.
- KORKMAZ, Zeynep (1994). “Birleşik Kelimeler ve Yazılışları Üzerine”, *Türk Dili*, S. 501, s. 180-186.
- KORKMAZ, Zeynep (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORNFILT, Jaklin (1997). *Turkish (Descriptive Grammars)*, London: Routledge.
- LARDIERE, Donna (2006). Words and their parts, *An Introduction to Language and Linguistics* (Ed. Ralph Fasold ve Jeff Connor-Linton), Cambridge: Cambridge University Press.
- LEWIS, Geoffrey (1967) [2000]. *Turkish Grammar*, New York: Oxford University Press.
- LIEBER, Rochelle (2005). “English Word-Formation Processes: Observations, Issues, and Thoughts on Future Research”, *Handbook of Word-Formation* (Ed. Pavol Štekauer ve Rochelle Lieber). Dordrecht: Springer, s. 375-427.
- MENZ, Astrid (2008). “Kılavuzlarda ve Kullanımlarda Türkçe İmla”, *Türkiye’de Dil Tartışmaları* (Der. Astrid Menz ve Christopher Schroeder), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 41-71.
- PLAG, Ingo (2003). *Word-Formation in English (Cambridge Textbooks in Linguistics)*, Cambridge: Cambridge University Press.
- ÖZKAN, Mustafa (1996). “Yapılış, Yazılış ve Kullanılışları Bakımından Birleşik Kelimeler”, *İlmi Araştırmalar* 2, s. 95-110.
- ÖZKAN, Nevzat (2011). “Türkçedeki Yabancı Unsurları Tasnif Denemesi”, 38. *ICANAS Bildiriler Kitabı - Dil Bilimi, Dil Bilgisi ve Dil Eğitimi*, C. III., Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, s. 1343-1359.
- ÖZSOY, Sumru (2002). *Türkçe’nin Yapısı-1: Sesbilim*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- SARI, İsa (2015). *Türkçede Ekleme Dışı Sözcük Yapımı ve Sözlükselleşme* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- SCALISE, Sergio, Antonio Fábregas ve Francesca Forza (2009). “Exocentricity in Compounding”, *Gengo Kenkyu, Journal of the Linguistic Society of Japan* 135, s. 49-83.
- van SCHAAIK, Gerjan (2002). *The Noun in Turkish. Its Argument Structure and the Compounding Straitjacket*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- ŠTEKAUER, Pavol (1999). “Fundamental principles of an onomasiological theory of word-formation in English”, *Brno Studies in English* 25, s. 75-98.
- TEKİN, Talat (2013). “Birleşiklerin Tanımı ve Yazımları”, *Makaleler 3: Çağdaş Türk Dilleri*, (Haz. Emine Yılmaz ve Nurettin Demir), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 343-350.
- TS=*Türkçe Sözlük*. 2011. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YÜCEOL ÖZEZEN, Muna (2014). “Türkiye Türkçesinde Birleşik Sözcük Sorunu Yalnızca Bir Yazım (imla) Sorunu mudur?”, *Discussions on Turkology, Questions and Developments of Modern Turkology Studies* (Ed. Öztürk Emiroğlu, Marzena Godzinska ve Filip Majkowski), Varşova: Varşova Üniversitesi Yayınları, s. 748-758.

SARUHAN VE SARUHANOĞULLARI ADLARININ KÖKENİ ÜZERİNE*

Concerning The Origin of Saruhan and Saruhanoğulları

İbrahim ŞAHİN**

Dil Araştırmaları, Bahar 2016/18: 219-233

Öz: Bu makale Saruhanoğullarının etnogenezi meselesini andbilimcil malzemeden hareketle ele almaktadır. Yapılan araştırma, farklı zamanlarda farklı coğrafyalarda karşımıza çıkan *Saruhan* adının ‘Sarılardan hanı’ anlamında bir unvan olduğunu ortaya koymuştur. Sarı/Sarular, XI. yüzyılın başlarına kadar Kimek boy birliği içerisinde bulunmuş, Kara Kıtaların baskısıyla Harezmi yakınlarına gelmiş, sonrasında Harezmi devleti içerisinde yer almış bir boydur. Harezmi devletinin Moğollar tarafından yıkılmasıyla Anadolu’ya göçerek Selçuklularının hizmetine girmişlerdir. Yaşadıkları büyük maceraya bağlı olarak Orta Asya, Kafkaslar, İran, Suriye, Kırım, Anadolu ve Rumeli toponimlerinde pek çok iz bırakmışlardır. Anadolu ve Rumeli’de görülen Sarı, Sarılar, Sarılı, Sarıobası, Sarıca, Sarıcalar, Sarıcalı, Sarıcaobası, Sarıulus, Saruca, Sarucalı, Sarucaoğlu, Saruhan, Saruhanlı, Saruhanbeyli, vb. biçimindeki toponimler Sarı etnoniminin koşulları olmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Saruhanoğulları, Saruhan, Sarı, Kimek, etnonim, onomastik, etnotoponim.

Abstract: This article discusses ethnogenesis of Saruhanoğulları by considering onomatology. The research reveals that Saruhanis that we encountered at different times and geographic areas is a title that means ‘khan of Sarılar’. Sarı/Saru phratry was in Kimek phratry union until the beginning of 11th century and came to vicinity of Khwarezm with coercion of Kara Kitans then participated in Khwarezm Empire. After the collapse of Khwarezm Empire by Mongols they migrated to Anatolia and entered the service of Anatolian Seljuks. They left mark on toponyms of Central Asia, Caucasus, Iran, Syria, Crimea, Anatolia and Rumelia with the great adventure that they experienced. Sarı, Sarılar, Sarılı, Sarıobası, Sarıca, Sarıcalar, Sarıcalı, Sarıcaobası, Saruca, Sarucalı, Sarucaoğlu, Saruhan, Saruhanlı, Saruhanbeyli etc. toponyms in Anatolia and Rumelia are in parallel with Sarı ethnonym.

Keywords: Saruhanoğulları, Saruhan, Sarı, Kimek, etnonym, onomastic, ethnogenesis, etnotoponym.

* Bu çalışma, 5-7 Kasım 2015 tarihleri arasında Manisa’da düzenlenen Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih Kültür ve Medeniyet Sempozyumu-IV Saruhanoğulları Beyliği isimli sempozyumunda sunulan “Saruhanlı Beyliğinin Menşesine Dair” isimli bildirinin gözden geçirilmiş hâlidir.

** Yrd. Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dün. Arşt. Enst., Türk Dili ve Lehçeleri ABD, İzmir/TÜRKİYE. miharbisahin@hotmail.com. Gönderim Tarihi: 27.01.2016/ Kabul Tarihi: 26.04.2016

Giriş

Dilcilikte *onim* terimiyle karşılanan özel adlandırmalar, belirli bir dilin kurallarıyla, ad verme gelenekleri çerçevesinde şekillenmekte olup çoğu zaman derin anlamlar ifade edebilmektedir. Dilbilim sahalarından olan adbilim (onomastik) çerçevesinde, belge niteliğindeki bu tür sözcükler yapı, anlam gibi çeşitli açılardan incelenir; ortaya çıkış gelenekleri tespit edilir.

Bu çalışmada, *Saru Han/Saruhan* ve *Saruhanlı* adlandırmaları adbilim çerçevesinde, Türk antroponimleri (kişiadları), toponimleri (yeradları) ve etnonimleri (kökadları) bağlamında değerlendirilecek, bunların Türkçe ad verme geleneği içindeki durumları ele alınacaktır.¹

Saruhanogulları adının, Alpağı Bey'in oğlu, beyliğin kurucusu **Saru Han/Saruhan**'dan geldiği; bu şahsın ise, Harezmsahlar Devleti'nde bir bey iken, devletin Moğollar tarafından yıkılması sonucu Kayır Han, Güçlü Han, Bereket Han gibi diğer beylerle Doğu Anadolu bölgesine gelen ve sonrasında Aleaddin Keykubad'ın davetiyle Selçukluların hizmetine giren **Saru Han**'ın torunu olduğu, bu adın geleneğe bağlı olarak dede-torun ilişkisi içinde ortaya çıktığı (Uzunçarşılı 1969: 84; Sevim / Yücel 1989: 301), bunu ihtiyatla karşılayan düşünceler bulunsa da (Emecen 2001:118), sıkça tekrar edilmektedir.

Yerli ve yabancı (Yunan) tarihî kaynaklarda, beyliğin kurucusu Saruhan'ın büyük bir aşiretin reisi olduğu kaydedilmiş, ancak aşiretin adı anılmamıştır (Uluçay 1940: 42). Alaşehir ve havalisinde *Horzum* isimli köylerin (*Horzumembeli*, *Horzumsazdere*, *Horzumkeserler*, *Horzumalayaka*) bulunmasından, Saruhan Sancağı ve Aydın yöresinde *Horuzm Beze*, *Horzum Aşireti* gibi grupların olmasından ve 1371'de kurulan Revak Sultan vakfiyesinin şahitlerinin isimlerinde geçen "Horasanı" unvanlarından hareketle, Saruhanlıların Harezim ve Horasan yöresinden gelen Türkmenler olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Uzunçarşılı 1982: 73; Gökçen 1946: 13; Korkmaz 2002: 415-425). Horzum isimli köylerin ve Horzumlu aşiretinin varlığı, Saruhanogullarının hangi coğrafyadan geldiklerinin tespiti açısından önemli olsa da bu tespit, Saruhanlıların hangi boya mensup olduklarını belirlemeye imkân vermemektedir.

Tarihî kaynaklarda, Bizans'a hizmet etmek için İstanbul üzerinden Menderes vadisine Kuman/Kıpçakların getirildiği yönündeki bilgilerden ve Batı Anadolu bölgesine ait bazı yeradlarından (Kumartaş, Eymir, Eylet, Tatar, Bayundur) hareketle, Saruhanogullarının Kuman/Kıpçak kökenli olabilecekleri düşüncesini ileri süren Sencer Divitçioğlu da Saruhan'ın idaresinde bölgeye gelen ve beyliği kuran aşiretin/boyun kim olduğu konusuna değinmemiştir (Divitçioğlu 2006: 47-56).

Kurucularının isimleriyle anılan birçok devlet ismi (Ör. *Osman* > *Osmanlı*; *Selçuk* > *Selçuklu* vs.), böyle bir adlandırma geleneğinin (kişi adı > devlet adı) bulunduğunu, dolayısıyla *Saruhanlı* örneğinin de bu gelenek içerisinde düşünülebileceğini göstermektedir. Biz de aynı kabulü paylaşmakla birlikte, gerek Harezim beyi *Saru Han*, gerek Saruhanlı Beyliği'nin kurucusu *Saru-han* ve gerekse XII. yüzyılın ortasında, adı Gürcistan kralına yardım konusunda anılan 'Yabani Kumanlar'ın (polovtsi diki)

1 Bu makale kuramsal nitelikli bir çalışma olmadığından, kullanılan *adbilimcil* (*onomastical*) terimlerin tanımı ve yazımında, **İbrahim Şahin, Adbilim (Çerçeve, Terim, Yöntem ve Sınıflandırmalarıyla)**, 2015 adlı eser esas alınmıştır.

lideri *Şarukan* (Şarukan ve Şarukanlar için bk. Golden 2006: 330, 331) adlarının ön ad niteliğinde basit birer adlandırma olmanın ötesinde anlamlar ifade ettiği, aynı yapıdaki bu isimlerin (her üç isim de “sarı” ve “han” öğeleriyle kuruludur) aynı anlama gelen etnoantropomim (kökadlı-kışıadı) niteliğinde unvan adı olduğu düşüncesindeyiz.

Öncelikle sorgulamamız gereken nokta, Saruhan Beyliği’ne kaynaklık eden *Saruhan* adının ne tür bir antropomim (kışiadı) olduğudur: İlk anda, Saruhan adının, *Sarı* (bir renk adı) ve *han* (bir tür unvan) sözcüklerinden ortaya çıkmış birleşik bir ad olduğu düşünülebilir. Ancak, buradaki *sarı* ve *han* birleşenlerinin o çağlarda ne şekilde kullanıldığı, hangi anlamlar ifade ettiği üzerinde durması gereken önemli noktalardır.

Günümüzde insanlar, komik duruma düşmeyecek tarzda, istediği anlam içeriğine sahip (dinî, milli, vs.) ve istediği dilden (Arapça, Farsça, Türkçe, vs.) bir adı çocuğuna isim olarak verebilmekte; bu isimlere keyfince, *bek/bey*, *han/kan*, *kağan/hakan*, *tekin/tigin*, *şah*, *hatun*, *bike*, *sultan*, vb. unvanları ekleyebilmektedir. Bireysel hak olarak kabul edildiğinden herhangi bir yasa buna mani olmadığı gibi, bireyselleşmenin giderek arttığı toplum yapımız içerisinde buna engel olacak güçlü geleneklerden de söz edilemez. Oysa geleneklerin özenle korunduğu ve yaşatıldığı dönemlerde, özellikle kişilerin isimlerinde geçen unvanların kişinin toplum içindeki statüsüne uygun olma zorunluluğu görülmektedir. Dede Korkut Hikâyeleri, bu geleneği en iyi anlayabileceğimiz edebî ve tarihî metinlerimizdendir. Bu hikâyelerde, ön ad ve lâkap türünden çok sayıda antropomim (kışiadı) bulunmakta ve yukarıda ifade edildiği gibi kullanılan lâkap ve unvanlar kişinin toplum içindeki statüsüne uygunluk göstermektedir. Hikâyeler incelendiğinde, isminde *han* ögesi geçen *Bayındır Han*, *Dirse Han*, *Boğaç Han*, *Bay Büre Han*, *Salur Kazan Han*, *Uruz Han* gibi kahramanların hikâyelerin bir bölümünde mutlaka, eline, obasına hanlık, liderlik eden kişiler olduğu ve bu unvanın (han) yalnızca il-el sahibi yöneticiler için kullanıldığı görülmektedir.

Bu gelenek bilgisi, *Saru Han/Saruhan* adının, bu ismi taşıyan beye doğduğunda verilmiş bir ad olamayacağını düşündürmektedir. Doğal olarak, *Saru Han/Saruhan* ile birlikte Anadolu’ya gelen ve isminde *han* unvanı geçen Harezmi beylerinin de il-el sahibi beyler olduklarını, *Kayır Han*, *Güçlü Han*, *Bereket Han* gibi şahısların Harezmişahların hizmetinde oldukları dönemde, sade birer bey olmayıp her birisinin idaresinde boy ya da boy birliklerinin bulunduğu sonucuna varabiliriz. Bu durumda, *Saruhan* adındaki *han* unsurunu bir kenara bıraktığımızda geriye yalnızca *saru* sözcüğü kalacaktır. *Saru*, Eski Türkçedeki *sarıg* sözcüğünün Eski Anadolu Türkçesi’ndeki biçimi olup Türkiye Türkçesindeki karşılığı “sarı”dır. *Sarı* sözcüğünün lâkap olarak halk arasında antropomimlerde yaygın bir biçimde kullanıldığı malumdur: Sarı Ali, Sarı Veli, vs. *Saru Saltuk*, *Sarı Selim* gibi az sayıda, tarihî şahsiyet adında da bu lakap görülmektedir. Ancak renk bildiren lakaplar çoğunlukla sıfat olarak kullanılmakta ve kendisinden sonra bir ismi nitelemektedir. *Saruhan* adında ise *han* sözcüğünün unvan olduğu dikkate alındığında farklı bir durum ortaya çıkmaktadır: *Sarı Selim* yerine *Sarı Padişah* denmesi gibi. Bu durum, adlandırmadaki *sarı* ögesinin irdelenmesini gerekli kılmaktadır. Zira *sarı* renk dışında ‘pirinç’, ‘pirinçten ve bakırdan yapılan döküm’, ‘taraf, doğru’ (www.tdk.gov.tr/index.php?option), ‘sarılık hastalığı ve bu hastalığa yakalanan kişi’ anlamlarına da gelebilmektedir. *Sarı* sözcüğünün sözlüklerde yer almayan bir anlamı daha vardır ki, bizi burada ilgilendiren de budur: **Sarı (Saru, Sarık**

gibi yaygın biçimleriyle de bilinir.) bir Türk boyunun adıdır, yani etnonimdir. Biz *Saru-Han/Saruhan* adının tıpkı *Bayındır Han*, *Salur (Kazan) Han* ve muhtemel *Oğuz Kağan* örneklerinde olduğu gibi, etnoantroponim (kökadalı-kışadı) olduğunu düşünmekteyiz. Daha açık bir ifadeyle söz konusu kişi, yönettiği ve aynı zamanda bir ferdi olduğu etnosun adıyla adlandırılmış olup *Saruhan* adı “**Sarıların Hanı**” anlamında ortaya çıkmış olmalıdır.

Elbette, yalnızca *Saru Han/Saruhan* antroponiminden hareketle yapılan bir dil incelemesiyle Saruhanlıların **Saru/Sarı(k)** boyundan geldiğini iddia etmek ikna edicilikten uzak bulunabilir. Tezimizi, destekleyecek daha başka verilere ihtiyaç bulunmaktadır.

Nitekim Defter-i Evkâf-ı Livâ-i Saruhan isimli defterde, Saruhan ili sınırları dâhilinde **Sarıcalar** ve **Sarılar** (Nif’te) isimli “cemaat”lere ait kayıtlar bulunmaktadır (Gökçen 1946: 36,68, 77). Bu durum, başka Türk yurtlarında da görülen **Sarı(k)** boyunun Anadolu’da olduğunun açık resmidir. Bu defterde geçen Kazâ-i Adala’ya bağlı Kerye-i **Sarucalar** (s. 102b), Kazâ-i Gördük’e bağlı **Sarular** (s.132b), yine kazası belirtilmemiş olan Kerye-i **Sarıcalu** isimli köyler de (Erdoğru / Bıyık 2014) **Sarı** boyunun Manisa’daki varlığını ve etkinliğinin delilidir.

Günümüz Anadolu coğrafyasında söz konusu **Sarılar** ile ilgili olduğunu düşündüğümüz çok sayıda yer adı bulunmaktadır: Manisa, Bayburt, Gediz (Kütahya), Domaniç (Kütahya), Tire (İzmir), Karakoçan (Elazığ), Kızıltepe (Mardin) yerleşim birimlerinde bağlı 7 adet **Saruhanlı**; Akhisar (Manisa), Kemalpaşa (İzmir), Tire (İzmir), Avanos (Nevşehir), Alaçam (Samsun), Çorlu (Tekirdağ), Ovacık (Karabük), Mezitli (Mersin), Yavuzeli (Gaziantep), Şehitkamil (Gaziantep), Sur (Diyarbakır), Çivril (Denizli), Burhaniye (Balıkesir) Çorum, Göynük (Bolu), Manavgat (Antalya), Kaş’a (Antalya) bağlı 17 adet **Sarılar** isimli yerleşim birimi; Yozgat merkeze bağlı **Türkmensarı** ve **Baltasarı** adlı 2 adet yerleşim yeri; Elazığ’a bağlı 1 adet **Sarılı** adlı yerleşim birimi, **Sarıların** Anadolu’daki yaygınlığını göstermesi bakımından önemlidir.

Aşağıdaki yer adları ise XVI. yüzyıldan kalma (1530-1556), Osmanlı defterlerinde geçen ve *Sarı* boyunun izini taşıyan Anadolu ve Suriye bölgesine ait etnotoponimlerdir.

- Sarı** k., Argoma n., Amasya kz., Anadolu vt. TD 438/158.
- Sarı** k., Göçi n., Beyşehir kz., Beyşehir l., Karaman vt. TD 387/49.
- Sarı** k., Gönen kz., Hudavendigâr l., Anadolu vt., TD 166/132;
- Sarı** k., Sifrihisar kz., Hudavendigâr l., Anadolu vt., TD 166/162;
- Sarı** mz., Gedik n., Bozok kz., Bozok l., Zülkadriye vt., TD 998/611;
- Sarı** mz., Şile kz., Kocaeli l., Anadolu vt., TD 438/783;
- Sarı** çf., Çukurviran k., Banaz-ı Uşak, Uşak kz., Kütahya l., Anadolu vt. TD 438/69;
- Sarıbey** k., Çorumlu kz., Çorumlu l., Rum vt., TD 387/392;
- Sarıbey** k., Mihaliç kz., Hudavendigâr l., Anadolu vt. TD 166/147;
- Sarıbey** m., Birgi nf., Birgi kz., Aydın l., Anadolu vt. TD 166/423;
- Sarıbey** mz., Borlu kz., Bolu l., Anadolu vt. TD 438/458;
- Sarıbeyoğlu** mz., Mecidözü n., Turhal kz., Sivas-Tokat l., Rum vt., TD 387/481;
- Sarıbeyli** k., Kandıra kz., Kocaeli l., Anadolu vt., TD 438/771;

- Sarıbeyli** k., Çatalbergos kz., Biga l., Anadolu vt., TD 166/246;
Sarıbeyli mz., Tarsus kz., Tarsus l., Çukurabad, Arab vt. TD 998/360;
Sarıca k. Akşehirabad n., Karahisar-ı şarki kz., Karahisar-ı Şark l., Rum vt., TD 387/587;
Sarıca k., Biga l., Anadolu vt., TD 166/214;
Sarıca k., Bolu kz., Bolu l., Anadolu vt., TD 438/421, 422;
Sarıca k., Çıbıktan n., Siverek kz., Siverek l., Diyarbakır vt. TD 998/141;
Sarıca k., Karahisar kz., Teke l., Anadolu vt., TD 166/596;
Sarıca k., Koyluhisar kz., Karahisar-ı Şarki l., Rum vt., TD 387/579;
Sarıca k., Şirvan n., Karahisar-ı Şarki kz., Karahisar-ı Şarki l., Rum vt., TD 387/592;
Sarıca mz., Bayburd kz., Konya l., Karaman vt., TD 387/251;
Sarıca mz., Haruniye n., Maraş kz., Maraş l., Zülkadriye vt., TD 998/437;
Sarıca mz., Karahisar-ı Demürlü n., Karahisar-ı Demürlü kz., Çorumlu l., Rum vt. TD 387/421;
Sarıca mz., Yenişehir kz., Hüdavendigar l., Anadolu vt., TD 166/45;
Sarıca k., Mihaliç kz., Hudavendigar l., Anadolu vt., TD 166/145;
Sarıcaili k., Çatalbergos kz., Biga l., Anadolu vt., TD 166/245;
Sarıcaköy k., İznikmid kz., Kocaeli l., Anadolu vt., TD 438/764;
Sarıcalar k., Akdağ n., Amasya kz., Amasya l., Rum vt., TD 387/362;
Sarıcalar k., Çubuk kz., Ankar l., Anadolu vt., TD 438/382;
Sarıcalar k., Eğrigöz ve Simav kz., Kütahya l., Anadolu vt., TD 438/74;
Sarıcalar k., Kandıra kz., Kocaeli l., Anadolu vt., TD 438/774;
Sarıcalar k., Kilseme n., Ereğli kz., Aksaray l., Karaman vt., TD 387/151;
Sarıcalar k., Silifke n., Mudkz., İçil l., Karaman vt. TD 182/178;
Sarıcalar k., Temrezler n., Mihaliçkz., Karesi l., Anadolu vt., TD 166/294;
Sarıcalar k., Viranşehir kz., Bolu l., Anadolu vt., TD 438/467, 473;
Sarıcalar mz., Barçınlı kz., Karahisar-ı Sahib l., Anadolu vt., TD 438/205;
Sarıcalar mz., Gelinviran k., Şeyhlükz., Kütahya l., Anadolu vt., TD 998/663;
Sarıcalar mz., Sarıcalar k., Silifke n., Mud kz., İçil l., Karaman vt., TD 387/279;
Sarıcalar-ı Süfla k., Ayvalı n., Darende kz., Divriği l., Rum vt. TD 387/970;
Sarıcalar-ı Ulya k., Ayvalı n., Darende kz., Divriği l., Rum vt., TD 387/970;
Sarıcalı k., Gördek n., Gördek kz., Saruhanlı l., Anadolu vt., TD 166/361;
Sarıcaoğlu mz., Yavice n., Karaağaç-ı Gölhisar kz., Hamid l., Anadolu vt. TD 438/249;
Sarıcik k., Ravendan n., Haleb kz., Haleb l., Arab vt., TD 146/709;
Sarıcik mz., Geldiklanabad n., Amasya kz., Amasya l., Rum vt., TD 387/360;
Sarıciköy k., Bölük-i Fidaverende, Canik-i Bayram kz., Canik l., Rum vt., TD 387/812;
Sarıcalar k., Bergama kz., Hudavendigar l., Anadolu vt., TD 166/192;
Sarıcalar mz., Konak-ı Bala n., Bozok kz., Bozok l., Zülkadriye vt., TD 998/628;
Sarıköy k., Sifrihisar kz., Hudavendigar l., Anadolu vt., TD 166/127;
Sarıköy mz., Hekme n., Divriği kz., Divriği l., Rum vt., TD 387/962;
Sarıköy mz., Karataş n., Kayseriye kz., Kayseriye l., Karaman vt., TD 387/212;
Sarıköy mz., Kengiri kz., Kengiri l., Anadolu vt., TD 438/712;

- Sarikuyusu** mz., Harran n., Ruha kz., Ruha l., Diyarbakır vt., TD 338/215;
Sarılar çf., Kiçiborlu kz., Hamid l., Anadolu vt., TD 438/278;
Sarılar k., Gördek n., Gördek kz., Saruhan l., Anadolu vt., TD 165/533;
Sarılar k., Domaniç kz., Hudavendigâr l., Anadolu vt., TD 166/38;
Sarılar k., Karataş kz., İçil l., Karaman vt., TD 387/292;
Sarılar k., Kaş n., Larende kz., Larende l., Karaman vt., TD 387/115;
Sarılar k., Küre kz., Kastamonu l., Anadolu vt., TD 438/630, 636;
Sarılar k., Larende kz., Larende l., Karaman Ve., TD 387/11, 116;
Sarılar k., Murtazabad kz., Ankara l., Anadolu vt., TD 438/369, 375;
Sarılar k., Şeyhlü n., Şeyhlü kz., Kütahya l., Anadolu vt., TD 438/50;
Sarılar mz., Akdağ n., Amasya kz., Amaya l., Rum vt., MAD 17798/104;
Sarılar mz., Aksaray kz., Aksaray l., Karaman vt., TD 1061/188;
Sarılar mz., Ankara kz., Ankara l., Anadolu vt., TD 438/359;
Sarılar mz., Arguvan n., Malatya kz., Malatya l., Rum vt., TD 387/899;
Sarılar mz., Çiçekdağı n., Kırşehir kz., Bozok l., Zülkadriye vt., TD 998/665;
Sarılarviran mz., Barçınlıkz., Karahisar-ı Sahib l., Anadolu vt., TD 438/203;
Sarılı k., Hınıs n., Hınıs kz., Hınıs l., Erzurum vt., MAD 5152/859;
Sarılı k., Yalakabad kz., Kocaeli l., Anadolu vt., TD 438/808;
Sari mz. Beni Atike n., Şam l., Arab vt., TD 401/636;
Sari mz., Ruc n., Eriha kz., Haleb l., Arab vt., TD 397/599;
Sarih k., Beni el-Aser n., Şam l., Arab vt., TD 401/654;
Sarik-i Sagir mz., Kala-i Zamantu n., Zamantu kz., Maraş l., Zülkadriye vt., TD 998/568;
Sarihköyü c., Beni el-Aser n., Şam l., Arab vt., TD 401/654;
Saruca k., Habsomana n., Canik-i Bayram kz., Canik l., Rum vt., TD 387/611;
Saruca k., Milas n., Canik-i Bayram kz., Canik l., Rum vt., TD 387/599, 600;
Saruca k., Şayıblı n., Canik-i Bayram kz., Canik l. Rum vt., TD 387/603;
Saruca m. Süveykatü's Saruca m., Şam nf., Şam kz., Şam l., Arab vt., TD 401/17, 51;
Sarucalu k., Arım n., Arım kz., Canik l., Rum vt., TD 387/656;
Sarucalu mz., Milas n., Canik-i Bayram kz., Canik l., Rum vt., TD 387/599;
Saruhan mz., Kırhisar n., Karahisar kz., Karahisar-ı Sahib l. Anadolu vt. TD 458/158;
Saruhan k., Kernih n., Bitlis l., Van vt., TD 413/113;
Saruhan çf., Kılbaş k., Mudurnu kz., Bolu l., Anadolu vt., TD 51/265;
Saruhan k., Anamur n., Selendi kz., İçil l., Karaman vt., TD. 387/315;
Saruhan çf., Nomal k., Tavşanlı n., Kütahya kz., Kütahya l., Anadolu vt., TD 438/27;
Saruhan k., Balya kz., Biga l., Anadolu vt., TD 166/224;
Saruhan k., Lazkiye kz., Kütahya l., Anadolu vt., TD 438/51;
Saruhan k., Malazgird n., Hınıs kz., Hınıs l., Erzurum vt., TD 294/180;
Saruhan l. Anadolu vt. TD 166/301;
Saruhan (Memlehası), Saruhan l., Anadolu vt., TD 166/ 398;
Saruhan mz. Gedik n., Bozok kz., Bozok l., Zülkadriye vt., TD 998/619;
Saruhan mz., Serik k., Kanlıviran n., Kütahya k., Kütahya l., Anadolu vt., TD 438/26;

Saruhan vt., Saruhan l., Anadolu vt., TD 166/372.
Saruhanlı k., Alaşehir kz., Aydın l., Anadolu vt., TD 166/475;
Saruhanlı k., Yalakabad kz., Kocaeli l., Anadolu vt. TD. 438/807,808;
Saruhanlı m., Aydıncık nf., Aydıncık n., Aydıncık kz., Hudavendigar l., Anadolu vt., TD 166/158;
Saruhanlı k., Biga kz., Biga l., Anadolu vt., TD 166/166;
Saruhanlı m., Çine nf., Çine kz., Menteşe l., Anadolu vt., TD 166/503;
Saruk k., Şehrabad n., Karahisar kz., karahisar-ı Sahib l., Anadolu TD 438/171;
Sarukiyye mz., Vadi-i Berade n., Şam l., Arab vt. TD 401/318;
Sarut k., Aynatab n., Ayntab kz., Ayntab l., Arab vt., TD 373/176; (Osmanlı Yer Adları-II 2013: 1178-1189).

Yukarıdaki 103 toponime ilaveten, Osmanlı kayıtlarında Menteşe'ye (Aydın eyaletinde) bağlı bir kazanın adı da **Sarı-Ulus**'tur (Sezen 2006: 445-447).

Sarıların izini taşıyan yeradlarının Anadolu'daki yayılım alanının genişliğini, onların bu bölgeye geldikten sonra Alaeddin Keykubad döneminde yaşadıkları olaylar ve özellikle Keykubad ölünce Selçuklu sarayında yaşanan taht kavgası sırasında Harezmi'den gelen söz konusu beylerin tutumları ve bu tutuma bağlı olarak Anadolu ve Suriye'nin çeşitli yörelerine savrulmaları çerçevesinde değerlendirmek uygun olacaktır (bk. İbn Bîbî, 2007: 154-155).

Rumeli'de Sarılarla İlgili Etnotoponimler

Saruhan Beyliği, Osmanlı Devleti tarafından ortadan kaldırıldıktan sonra, kışlakları Melemen olan Saruhanlı göçerler, tuz yasağına uymadıkları için Yıldırım Bayazıt'ın emriyle Rumeli'ye Filibe yöresine göç ettirilmişlerdi (Âşık Paşazade 2003: 406). Rumeli bölgesine ait aşağıda yer alan oykonimler (orunadı) bu çerçevede değerlendirilmelidirler.

Günümüzde Yunanistan'da Kılıkış (Kukuş) iline bağlı **Aşağı Sarıköy** (şimdilerde Kato-Potamja) ve **Yukarı Sarıköy** (şim. Ano-Potamja) isimli eski Türk köyleri ile yine aynı ile bağlı **Sarıpazar**; Dedeoğaç iline bağlı **Sarılar**; Gümülcine iline bağlı **Kargalı-Sarıca** (şim. Kalamokastron); Gümülcine iline bağlı **Kır-sarıca** (şim. Messuni); Kılık iline bağlı Omurlu adıyla da bilinen **Sarıcalı** (şim. Hirisopetra) yine bunlar dışında Dedeoğaç ilinin Sofulu ilçesine bağlı **Ada-Saruhanlı** (şim. Ardanion); yine aynı ilçeye bağlı **Kara-Saruhanlı** isimli Türk köyleri bulunmaktadır (Acaroğlu 2006: 249-516).

Sarılarla ilgili olduğunu düşündüğümüz, Rumeli'ye ait Osmanlı defterlerinde anılan (1530-1556), etnotoponimler ise şunlardır:

- Sarıobası** k., Müselman-ı Çirmen TD 172/205;
- Sarıobası** k., Yörükân-ı Kocacık TD 222/68;
- Sarıobası** k., Yörükân-ı Naldöken TD 223/72;
- Sarıobası** k., Yörükân-ı Selanik TD 225/236;
- Sarucakuyusu** k., Yörükân-ı Selanik TD 225/265;
- Sarucaobası** k., Yörükân-ı Naldöken; TD 223/77;
- Sarucaoğlu** k., Yörükân-ı vize, TD 226/24
- Sarucareisli** k., Çirmen n., Tataran-ı Aktav MAD 4995/51;

- Saruhan** k., Ferecik kz., Sağkol, Paşa l., TD 370/45;
Saruhan k., Dimetoka kz., Sağkol, Paşa l., TD 370/30;
Saruhan k., Lapaniçe n., Rudnik kz., Semendire l., TD 1011/565;
Saruhanlı k., Yörükan-ı Tanrıdağ TD 230/95;
Saruhanbeyli k., Tatarbazarı kz., Sağkol, Paşa l., TD 370/113;
Saruhanlı k., Tataran-ı Aktav, MAD 4995/59;
Saruhanlı k., Yörükan-ı Kocacık, TD 222/111;
Saruhanlı k., Yörükan-ı Selanik, TD 225/157;
Saruhanlı k., Müselleman-ı Çirmen, TD 172/171;
Saruhanlı k., Müselleman-ı Vize, TD 191/148;
Sarıköy k., Hırsovakz., Silstre l., TD 370/414;
Sarıköy k., Prevadikz., Silistre l., TD 370/442;
Sarıköy k., Yörükan-ı Tanrıdağı, TD 230/145;
Sarılar k., Mekri k., Gümülcine kz., Solkol, Paşa l., TD 162/12;
Sarılar k., Müselleman-ı Cingane, TD 191/120;
Sarılar k., Yörükan-ı Ofçabolı, TD 224/42;
Sarılar k., Yörükan-ı Selanik, TD 225/236;
Sarılar k., Dubnice n., Ilıca kz. Köstendil l., TD 167/235;
Sarılı k., Yörükan-ı Tanrıdağı, TD 230/85;
Sarılı/Sarılar k., Müselman-ı Vize TD 191/153 (Osmanlı Yer Adları-I 2013: 731-732).

Sarıların Anadolu ve Rumeli'de izlerini taşıdığı etnotoponimleri gösterir harita²

2 Haritayı oluşturmamıza yardımcı olan Ege Üniversitesi, Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı doktora öğrencisi Ercan Petek'e teşekkür ederim.

Biz yukarıya aldığımız yeradlarında zikredilen *Sarı, Sarılar, Sarılı, Sarulusu, Sariobası, Saricalar, Sarıcaobası, Sarıcareisli, Sarıbeyli, Sarıbeyoğlu, Sarioğlu, Sarıca, Sarıcalı, Saruca, Sarucalı, Sarucaoğlu, Saruhan, Saruhanlı, Saruhanbeyli* (ve muhtemelen *Sarı, Sarıh, Sarık*) yeradlarının başka Türk yurtlarında da görülen ve günümüzde Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan gibi boy bilincini kaybetmemiş Türk halkları arsında hâlen mensupları bulunmaktadır **Sarı (Saru, Saruu, Sarık** koşut adlarıyla da görülebilen) boyuna ait etnotoponimler olduğunu düşünüyoruz. **Sarı(lar)/ Saru(lar)**ın Anadolu ve Rumeli’de bu kadar çok iz bırakmış olmaları, bize göre onların Anadolu’ya ne denli kalabalık bir kitle hâlinde geldiklerinin göstergesidir.

Orta Asya Türk halklarının etnogenezi konusunda uzman olan K. Şaniyazov, R. Kuzeyev, V. V. Bartold, E. N. Necef vd. birçok araştırmacı **Sarık** ve **Sarı** kökadını (etnonim) bir ve aynı görmektedir (Şaniyazov 1974: 29,30; Necef/Annaberdiyev 2003: 251). Şaniyazov, Orta Çağ kaynaklarında (X-XII. yüzyıl) Kıpçakların *Ak-kıpçaklar, Kara-kıpçaklar* ve *Sarı-kıpçaklar* adlarıyla üç gruba ayrıldıklarını, bunların her birinin kalabalık boy birlikleri olduğunu; **Sarı** adının da **Sarı-Kıpçaklar** etnoniminden kısaltmayla ortaya çıktığı görüşündedir (Şaniyazov 1974: 30).

Sarılara Ait Başka Coğrafyalarda İzler:

Sarıların adını birçok Türk yurdunda, yeradlarında görmek mümkündür. Bunlardan bir kısmı aşağıda gösterilmiştir.

Kuzey Azerbaycan Yeradlarında Sarılar: Bu bölgede **Sarıbaş, Sarıca, Sarıcalar, Sarıcalı** isimleriyle çok sayıda yeradı vardır. Bunlardan bazıları şunlardır: **Sarıca-düzü (Sarıca-çölü** de denir.), Kah ve Şeki bölgesinde ova; **Sarıcalar**, Saatlı ilçesinde kasaba adı olup asıl adı **Sarıcalılar** biçimindedir; **Sarıcalı** 1. Ağdam ilçesi, Ağdamkend’de köy olup eski adı **Dergahlı Sarıcalısı**’dır, 2. Ağdam ilçesi Çemenli’de köy olup eski adı **Çemenli Sarıcalısı**’dır, 3. Ağcabedi ilçesinde köy adı, 4. Cebrayıl ilçesi Şükürbeyli’de köy, 5. Terter ilçesi Sehlabad’da köy, 6. Terter ilçesi Sehlabad’da köy olup eski adı **Yetim Sarıcalısı**’dır. Rübabe Eliyeva ve arkadaşları, bu yeradlarını *Behmenliler*’in bir kolu olan Sarıcalılar’dan geldiğini, Sarıcaların Karabağ Hanlığı’nın siyasi hayatında mühim rol oynadıklarını, XIX. yüzyıl öncesi Emiraslanbeyli, Çemenli, İncilli, Yetim adlı kollara ayrıldıklarını; 1917 yılında Şuşa’da *Emiraslanbeyli Sarıcalısı, İncirli Sarıcalısı, Terekeme Sarıcalısı, Kuzanlı Sarıcalısı* oykonimlerinin bulunduğunu ifade etmektedirler (Eliyeva / Meşediyevev 2007: 175-177).

İran (Güney Azerbaycan) Yeradlarında Sarılar: Güney Azerbaycan ve genel olarak İran’daki tarihî ve çağdaş Türk kökadları (etnonimler), yeradları (toponimler) konusunda kapsamlı çalışmalar yapılmamış olmasına rağmen, yine de Sarıların izine rastlanabilmektedir. Örneğin Tebriz şehri Hodaferin ilçesine bağlı **Sarıcalı**, Meşkin şehri ilçe merkezine bağlı **Sarıhanlı** (Hacıyeva 2008: 182) ve Zencan’a bağlı **Sarıkent** (Savina 1971: 185) isimli köyler, Sarılarla ilgili olmalıdır.

XII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşayan meşhur coğrafyacı Yâkût, Hemedan şehrinin tarihiyle ilgili bilgiler verirken şehrin diğer bir isminin **Saru / Saruğ** olduğunu kaydetmektedir. Coğrafyacı şehrin bu adına efsanevî

bazı hikâyelerle açıklamalar getirirse de (Yâkût 1977: 411), Hemedan ve civarının Sâsânîlerle başlayan, Abbasîler döneminde yoğunlaşan Türk göçleri, sonrasında XI. yüzyılda Tuğrul Bey tarafında fethiyle Türkleşmesi ve Irak Selçuklularına başkentlik yapması (Bala 1950: 420-422; Sohrabiabad 2016: 28-29) ve bunların yanı sıra Sarıların Harezm ve Horasan bölgelerine göçleri göz önüne alındığında, Yâkût'ta geçen bu ismin (Saru/Saruğ) Sarılar ile ilişkili olduğu söylenebilir. A. Dupré'nin XIX. yüzyılın başlarına ait, İran'da yaşayan ve Türkçe konuşan oymaklarla ilgili listesinde, sayıları 4000-5000'i bulan **Sarıcalı** oymağını da kaydetmiş olması (Sümer 1999: 439,445) tahminlerimizi doğrular niteliktedir.

Kırım Yeradlarında: Henrik Yankovski'nin Rus devri öncesine ait Kırım'daki yerleşim birimlerinin tarihî etimolojisi üzerine yazdığı sözlükte, XVIII-XIX. yüzyıl kaynaklarından derlenen yerleşim birimleri arasında **Sarılar**, **Sarık**, **Sarıca**, **Sarıca-eli**, **Sarıbaş**, isminde yeradlarına yer verilmektedir (Jankowski 2006: 959-966). Biz bunların söz konusu boyla ilgili olduğunu düşünüyoruz.

Türkmenistan'da: Bu boy, Türkmenler arasında **Sarı** adıyla Alili, Emreli, Salır, Burkaz, Teke, İgdir, Enevlî, Ersarı; **Sarılı** adıyla Ersarı; **Sarıca** adıyla Alili, Düeci, Sarık, Teke, Ersarı; **Sarıcalık** adıyla Yomut; **Sarıcalı** adıyla Şih; **Ersarı** adıyla Özbaşdak; **Sarık** adıyla Özbaşdak tayfaları arasında bulunmaktadır (Ataniyazov 1994: 185).

Diğer Bölgelerde: Türkmen araştırmacı S. Ataniyazov, Kırgızlar arasında görülen **Sarı** (Koñrat boyu içinde *Sarı*, Sayak ve Moñgol boyları içinde *Sarık*), Kıpçaklar ve Katagan Özbekleri arasında görülen **Sarıbaş**; Türkiye'de Sivas ili Türkmenlerinden **Sarıcalı**; Tıva, Kazak, Karakalpak, Başgirt, Kırgız, Hakas, Uygur, Koñrat, Özbek, Azerbaycanlılar arasında görülen **Sarık**; Karakalpaklar arasındaki **Ersarı** gibi tayfaların aynı kökten gelen tayfanın farklı isimleri olduğunu ifade etmektedir (Ataniyazov 1994: 185, Karatayev 2003:161). Tıvalı yeradbilimci B. K. Ondar, **Sarıglar-Adırı** ('sarılırların suyu, nehri') isimli hidronimin Sarıg/Sarıglar boyunun adından geldiğini, söz konusu boyun konar göçer olarak Xemçik vadisinde yaşadıklarını dile getirmektedir (Ondar 2004: 162).

Araştırmacıların **Sarı**, **Saru**, **Saruu**, **Sarık**, **Sarığ** gibi farklı leksik yapıları aynı etnosa ait etnonimler olarak görmeleri, Türkçenin tarihî gelişimine uygundur. Öyle görünüyor ki, Eski Türkçede **Sarığ** ('sarı' anlamına gelen renk adı) biçiminde ortaya çıkan ad; bu adı taşıyan etnosun, birçoğu bize karanlık olan tarihi hadiseler içerisinde, farklı coğrafyalarda farklı etnik oluşumlara girmeleri sırasında gittikleri bölgelerde konuşulan baskın lehçelerin etkisiyle lehçesel biçimler kazanarak Karluk boyları arasında **Sarık**, Kıpçak boyları arasında **Sarı**, **Saruu**; Oğuz boyları arasında **Saru** (Eski Anadolu Türkçesi devrinde) ve daha sonraları **Sarı** şekillerini almıştır.

Tarihî Kaynaklarda ve Olaylarda Sarılar: İbn Hurdadbih ve ondan naklen Kudâme'nin coğrafya eserinde, Taraz-Suyap-Çin yolu üzerinde **Sarığ** adında büyük bir köyden bahsedilmektedir. Söz konusu yerleşim birimi Kudâme'de şöyle geçmektedir: "...Harencavân'dan yine büyük bir köy olan Cûl'a dört fersah, Cûl'dan Sâriğ'e yedi fersaktır. Bu da büyük bir köydür Sâriğ'den Türk hâkanının köyü dört fersah..." (Yörükân 2004: 216). İbn-i Hurdadbih'te ise aynı bilgiler: "... Hurencuvan'a dört fersah, sonra Cul'a dört fersah, sonra büyük bir köy olan Sarg'a yedi fersah, oradan

sonra *Türkeş hâkanının bulunduğu şehre dört fersah...*” şeklindedir (Yörükân: 364). Görüldüğü gibi iki ayrı eserde, aynı bilgilerle verilen yerleşim birimi, bir yerde **Sâriğ**, diğer yerde **Sarg** olarak okunmuştur. Faruk Sümer, söz konusu şehri **Sariğ** biçiminde okurken (Sümer 2014: 64); K. M. Baypakov, **Sariğ** biçiminde okumaktadır (Baypakov 1998: 16).

Bu bilgiyi **Sarılar** hakkındaki ilk kayıt olarak değerlendirmek mümkündür. İki coğrafyacının vermiş olduğu “Türkeş Hakanının bulunduğu şehre 4 fersah” bilgisi, **Sariğ** adlı yerleşim biriminin günümüzde Bişkek ve Tokmak şehirleri arasında bulunduğunu göstermektedir. V. V. Barthold, söz konusu şehirden hareketle, Sarıların Çuy vadisinde bulunduğunu düşünmektedir (Abramzon 1971: 26-32).

Sonradan Avfi tarafından da tekrarlanan El Mervezi’nin verdiği (H. 1120 civarında) bilgilere göre **Sarılar** (“Şari”), Kayların önü sıra kaçan Kunların etkisiyle Türkmen ülkesine göç eden ve Türkmenleri Guz ülkesinin doğusuna iten bir halktır. Aynı göçten bahseden (H. 1050-51 yıllarında) Urfalı Matt’ eos, Sarılardan ‘Sarışınlar’ anlamına gelen “zxartêšk’n” sözcüğüyle bahsetmektedir (Golden 2006: 323-324).

XVII. yüzyıl eseri olan Şecre-i Terâkime’de, **Sarık** ve **Ersarı** Salur içinde il sahibi beyler olarak anılmaktadır (Ebulgazi Bahadır Han 1996: 102a). Bu bilgiyi Şecere-i Terâkime’nin yazıldığı dönemde, **Sarılar**’ın ve **Ersarılar**’ın Türkmenlerin içindeki siyasî konumları çerçevesinde yorumlamak ve tüm Sarılar için genellemek daha doğru olacaktır.

S. M. Abramzon, XVI. yüzyıl ve sonrası için verdiği bilgilerde Kırgız boylarının sağ kanat ve sol kanat olmak üzere iki gruba ayrıldığını ve **Saruu** boyunun diğer boylarla birlikte *İçkilik* olarak anılan sol kol içerisinde bulunduğunu kaydeder. Abramzon, **Saruu** boyunun tamgasının ‘ay tamga’, hâlihazırda ise ‘caa tamga’ (“ok tamga”) olduğunu ifade etmektedir (Abramzon 1971: 32).

Bunlara, Suriye coğrafyasında bu boyun varlığına dair tespit edilmiş bilgileri eklemek de mümkündür: Avrupalı seyyah Niebuhr 1764 yılında yazdığı eserde, Şam vilayetinde 500 çadırılık bir Türkmen oymağından **Saracalar** adıyla söz etmektedir. F. Sümer bu isimde bir oymak bulunmadığından bu adın **Sarıcalar** olması gerektiğini ifade etmiştir (Sümer 1999: 434).

XIX. yüzyılın ilk yarısına ait Rus resmî kayıtlarında Türkmenistan’da, Merv ve civar vilayetlerde **Sarık** topluluğundan bahsedilmekte, kimi kaynaklarda bunların sayısı yirmi bine kadar çıkabilmektedir (Necef/Annaberdiyev 2003: 252).

1840 yılında Sarıbağış kabilesinin beyi Ormon’u han seçen büyük boylardan birisi **Saruu**’dur (Akayev 2002: 451-453).

1921 yılında Sivas, Erzincan ve Tunceli yöresinde baş gösteren Koçkiri Ayaklanmasını çıkaran beş aşiretten birisi **Sarılar**’dır (Kobal 2002: 78-88).

Eğer araştırılırsa, daha pek çok tarihî kaynakta Sarılara ilişkin bilgilerin bulunacağına şüphe yoktur. Derlenen bu bilgiler, **Sarıların** Güney Sibiry’a dan başlayarak Doğu ve Batı Türkistan, Kafkaslar, Kırım, İran, Suriye, Anadolu ve Rumeli’ye kadar geniş bir coğrafyaya yayıldıklarını göstermesi açısından yeterlidir.

IX-XI. yüzyıl kaynaklarını bu çerçevede El-Mervizi’nin haber verdiği Kun,

Kay, Sarı, Türkmen, Oğuz, Peçenek boylarının dâhil olduğu göçü, birçok çağdaş araştırmacının görüşlerini de dikkate alarak yorumlayan, Bolat E. Kumekov, söz konusu göçün ana sebebinin X. yüzyıl başlarında, Kuzey Çin'de kurulmuş olan Kitan devletinin XI. yüzyıl başlarında önce Kan-chou (Gansu) Uygurlarına, ardından Yedisu'nun kuzeybatı kısımlarına saldırması sonucu başladığını, bu saldırılar sonucunda Kun ve Kay boylarının batıya doğru Kimek ülkesine göç ettiklerini, bu sırada Kimeklerin bir parçası olan ve Kuzeydoğu Yedisu'da bulunan Sarıları yurtlarından (Sarılardan bu ilk yurtları konusundaki görüşler için bk. Kumekov 2013: 132) çıkararak onları Türkmenlerin ülkesine ittiklerini, Türkmenlerin Oğuzların doğu kısımlarına (Harezmi ve Horasan sınırlarına) giderken Oğuzların da Karadeniz civarındaki Peçeneklerin ülkesine gittiklerini ifade etmektedir. Kumekov ilaveten, tarihî kaynaklarda geçen **Şarı/Sarıların** Kıpçaklarla aynı halk olup bu konuda kimsede bir şüphenin bulunmadığını, yine Orta Çağ kaynaklarında **Koman, Plovki, Valanı, Hardeş** adlarıyla anılan halkların aynı halk olup hepsinin de **Sarılar** anlamına geldiğini, yine aynı şekilde **Şarı, Sarı, Kula** (Bu çerçevede Manisa'da *Kula* adlı bir ilçenin bulunması ilginçtir.) sözcüklerinin de aynı olduğunu dile getirmektedir (Kumekov 2013: 128-135).

Agacanov, Mervezi'de, **Sarıların** baskısıyla Türkmenlerin Oğuzeli'nin doğu kısmına, Oğuzların da Ermeni Denizi sahillerindeki Peçenek topraklarına çekildiklerinden bahsedildiğini, Avfi tarafından desteklenen bu olayların, Horasan'da Selçuklu Devleti'nin kuruluşu arifesinde gerçekleştiğini ifade etmektedir (Agacanov 2003: 230).

Mevcut bilgilerden hareketle Türkmen bölgesine gelen Sarıların sonraki dönemlerde Harezmi Devleti içinde yer aldıklarını, Gürcistan krallığı içinde ve Azerbaycan topraklarında bir dizi olaylar içerisinde bulunduktan sonra, Harezmişahların Moğollar tarafından yıkılması sonrasında Moğolların önünden kaçarak Anadolu'ya geldiklerini söyleyebiliriz.

İli-Çuy vadisinden Anadolu'ya gelen Sarılar ve onlarla gelen diğer grupların dili, merak edilmesi gereken konulardandır. Ali Akar tarafından kaleme alınan "Muğla'da Ağız Tabakalaşması" adlı çalışmada, Muğla yöresindeki en yaygın ikinci ağız tabakasının Oğuz-Kıpçak tabakası olduğu ve bu tabakanın adacıklar halinde bulunduğu tespit edilmiş olması (Akar 2003: 135-140) bizce önemlidir. Etnogenez bir temelde yapılacak ağız araştırmalarının Anadolu'ya gelen Kimek-Kıpçak gruplara ait çok daha fazla dil verisi ortaya koyacağına bizce şüphe yoktur. Bununla birlikte, Anadolu'ya beylik kurabilecek kadar kalabalık geldiğini ifade ettiğimiz Kimek-Kıpçak boylarının dilinin nasıl olup da bu denli asimile olduğu, merak edilmesi gereken bir başka konudur. Bizce bunun cevabı söz konusu Kıpçak grupların XI. yüzyılın ilk yarısından itibaren Harezmi, Horasan ve Anadolu'da Oğuz boylarıyla yaşadıkları birliktelik ve etkileşimde gizlidir. Nitekim XIII. yüzyılda, Harezmi bölgesinde, yazılan İbni Mühennâ Lügati, Oğuz ve Kıpçak lehçelerinin ne denli karıştığını göstermesi bakımından güzel bir örnektir (Kaymaz 2014: 31-36). Öyle görülüyor ki, **Sarıların** başını çektiği ve içinde bulunduğu Kimek-Kıpçak gruplarının dili, daha Harezmi bölgesindeyken Oğuzcanın tesiri altına girmeye başlamış, bu süreç Anadolu'da zaman içinde son bulmuştur.

Sonuç

İbn Havkal: “Türk ülkelerinde memleketleriyle tanınan hükümdarlar vardır.” (İbn Havkal 2014: 27) demektedir. Yaptığımız bu araştırma, İbn Havkal’ın haber verdiği bu bilgiyi doğrular niteliktedir. Öyle görülüyor ki, **Saru-Han**, yönettiği elin-ilin adıyla tanınmış bir bey olup Batı Anadolu’ya gelirken idaresi altındaki “aşiret”in adı (tarihî kaynaklarda adı açıkça yazılmayan boy) **Sarı(lar)** idi. X. yüzyılda Kimek boybirliği içinde bulunan, Kitanların saldırısı sonucunda batıya doğru göç eden Kun ve Kay boylarının önünden Harezmi yakınlarına gelen bu boy, Horasan’da Selçuklu Devleti’nin kurulma arifesinde Türkmenler ve Oğuzlar üzerinde baskı kurmuş, sonrasında içinde çok miktarda Kimek ve Kıpçak boyu barındıran Harezmişahlar (Harezmişahların soyu meselesi ve Harezmişahlar içerisindeki Kimek, Kıpçak varlığıyla ilgili tartışmalar için bk. Kafesoğlu 1956: 38-44) arasında kendisine yer bulmuş; nihayetinde Harezmişahların Moğollarca ortadan kaldırılmasıyla yine Moğolların baskısıyla Anadolu’ya itilmişlerdi. Kanaatimizce Türkmenistan, İran ve Azerbaycan’da görülen ve Sarıların izleri olduğunu düşündüğümüz etnotoponimler, bu boyun Anadolu’ya gelmeden önce bıraktıklarıdır; Anadolu’nun doğu, orta, güney bölgeleri ve Suriye’de görülenler ise, bu boyun Anadolu’ya gelmeleri ve Anadolu Selçuklularının hizmetine girmeleri sonrasına ait olanlardır. Batı Anadolu, Marmara yöresi ile Rumeli’de (Gümölcine, Filibe yöresi) görülenler ise, Saruhanoğulları beyliği ile bu beyliğin Osmanlı idaresinde bulunduğu dönemlerden kalma izlerdir.

Anadolu, Suriye ve Rumeli bölgesine ait tarihî ve çağdaş yeradlarında tespit ettiğimiz *Sarılar*, *Sarılı*, *Sarı*, *Sarıulusu*, *Sarıobası*, *Sarıcalar*, *Sarıcaobası*, *Sarıcareisli*, *Sarıbeyli*, *Sarıbeyoğlu*, *Sarıoğlu*, *Sarıca*, *Sarıcalı*, *Sarıca*, *Sarıcalı*, *Sarıca*, *Sarıcalı*, *Sarıca*, *Sarıcalı*, *Sarıca*, *Sarıcalı*, *Sarıca*, *Sarıcalı*, *Sarıca*, *Sarıcalı* ve yine çok muhtemel *Sarı*, *Sarıh*, *Sarıh* adlarıyla geçen etnonim **Sarı(k)** boyunun altetonimleridir.

Kullanılan Özel Kısaltmalar

çf.	çitlik,
k.	karye,
kz.:	kaza,
l.	liva,
m.	mahalle,
MDF	maliyeden müdevver defter
mz.	mezra,
n.	nâhiye
nf.	nefs
TD.	tahrir defteri
vt.	vilayet

Kaynakça

- ABRAMZON, S. M. (1971). *Abramzon, Kırgızı i ih Etnogenetiçeskiye i İstoriko-Kul'turnıye Svyazi*, Leningrad: İzdatel'stvo Nauk.
- ACAROĞLU, M. Türker (2006). *Balkanlarda Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- AGACANOV, S. G. (2003). *Oğuzlar* (Çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev), İstanbul: Selenga.
- AKAR, Ali (2003). "Muğla'da Ağız Tabakalaşması", *Millî Folklor*, 2003, 15/60, s. 135-140.
- AKAYEV, Askar (2002). Kırgızistan: Geçmişten Bugüne ve Gelecekte, *Türk Ansiklopedisi*, 19. Cilt, s. 451-453.
- Âşık Paşazade, Osmanoğullarının Tarihi* (Haz. Kemal Yavuz, M. A. Yekta Saraç), İstanbul: K Kitaplığı, 2003.
- ATANİYZOV, Soltanşa (1994). *Şecere (Türkmenîñ Nesil Daragıtı)*, Turan-1, Aşgabat.
- BALA, Mirza (1950). "Hemedan", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 5/1. s. 420-425.
- BAYPAKOV, K. M. (1998). *Srednyevkovıye Goroda Kazaxstana Ha Velikom Şelkovom Putı*, Gılım, Almatı.
- Defter-i Evkâf-ı Livâ-i Saruhan -Metin ve İnceleme-*, (Haz. M. Akif Erdoğan, Ömer Bıyık), Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı, Ankara, 2014.
- DIVİTÇİOĞLU, Sencer (2006). "Saruhanbeyliği'nin Kıpçak Kökenli Olma İhtimali (XI-XIV. Yüzyıllar)", *Orta Asya Türk Tarihi Üzerine Altı Çalışma*, İmge Kitabevi, s. 47-56.
- Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, (Haz. Zuhal Kargı Ölmez), Ankara: Simurg, 1996.
- ELİYEVA, Rübabe / MEŞEDİYEV Kara, Vd. (2007). *Azərbaycan Toponimlerinin Ensiklopedik Lüğeti I-II. Şerk-Kerb*, Bakı.
- EMECEN, M. Feridun (2001). *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, İstanbul: Kitabevi.
- GOLDEN, Peter B. (2006). *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Çev. Osman Karatay), 2. Baskı, Çorum: Karam.
- GÖKÇEN, İbrahim Gökçen (1946). *16. Ve 17. Asır Sicillerinde Göre Saruhan'da Yörük ve Türkmenler*, İstanbul: Marifet Basımevi.
- HACIYEVA, Kalibe (2008). *Cenubi Azərbaycan Toponimleri*, Elm, Bakı.
- İbn Bibî, Selçuknâme* (Çev. Mükrimin Halil Yinanç), Kitabevi, İstanbul, 2007.
- İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası* (Çev. Ramazan Şeşen), İstanbul: Yeditepe, 2014.
- JANKOWSKİ, Henryk (2006). *A Historical-Etymological Dictionary of pre-Russian Habitation Names of the Crimea*, Brill, Leiden-Boston.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1956). *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara: TTK.
- KARATAYEV, Olcabay (2003). *Kırgız Etonimder Sözdüğü*, Kırgız-Türk "Manas" Üniversitesi, Bişkek.
- KOBAL, Yunus (2002). "Millî Mücadelede İç Ayaklanmalar, Koçkiri Ayaklanması (6 Mart-17 Haziran 1921)", *Türk Ansiklopedisi*, C. 16. , s. 78-88.
- KAYMAZ, Zeki (2014). "İbni Mühenna Lüğati'ndeki Kıpçakça Belirtiler, "Türki Dünyesi: Ruhani Mura Jene Bugingi Medeniyet" *Atı Halıkaralıq Gılimi-Teoriyalık Simpozium*, Astana, 2014, s. 31-36.
- KORKMAZ, Mustafa (2002). "Anadolu Beyliklerinin Sosyo-Ekonomik Tarihine Bir Örnek: Saruhan Beyliği", *Türk Ansiklopedisi*, 7. Cilt, s. 415-425.
- KUMEKOV, Bolot E. (2013). *Arap Kaynaklarına Göre IX-XI. Asırlarda Kimek Devleti* (Çev. Mehmet Kıldıroğlu, Çingiz Samudinuulu), Ankara: TTK.

- NECEF, Ekber / ANNABERDİYEYEV, Ahmet (2003). *Hazar Ötesi Türkmenleri*, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- ONDAR, B. Kırgısova (2004). *Toponimiçeskiy Slovar' Tuvi, İzdatel'stvo Hakasskogo gosudarstvennogo universiteta im. N. F. Katanova, Abakan.*
- Osmanlı Yer Adları: I –Rumeli Eyaletli (1514-1550)*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 2013.
- Osmanlı Yer Adları: II -Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır, Arap ve Zülkadiriye Eyaletleri (1530-1556)*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 2013.
- SAVİNA, V. İ. (1971). *Slovar' Geografiçeskih Terminov i Drugih Slovar, Formiruyuşçih Toponimiyu İrana*, İzdatel'stvo Nauka, Moskva.
- SEVİM, Ali / YÜCEL, Yaşar (1989). *Türkiye Tarihi, Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, Ankara: TTK.
- SEZEN, Tahir (2006). *Osmanlı Yer Adları*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara.
- SOHRABİABAD, Hamidreza (2016). *Hemedan (İran) Türk Dönemi Yapılarındaki İnşa, Usta ve Onarım Kitabeleri*, Ankara: Gece Kitaplığı.
- SÜMER, Faruk (1999). *Oğuzlar-Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları, 5. Baskı*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- SÜMER, Faruk (2014). *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ŞANİYZOV, K. (1974). *K Etniçeskoj İstorii Uzbekskego Naroda*, İzdatel'stvo "Fan" Uzbekskego SSR, Taşkent.
- ŞAHİN, İbrahim (2015). *Adbilim (Çerçeve, Terim, Yöntem ve Sınıflandırmalarıyla)*, Ankara: Pegem Akademi.
- ULUÇAY, M. Çağatay (1940). *Saruhan Oğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar (773 H-1220 H.)*, Manisa İstanbul: Halkevi Yayınları,.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1969). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1982). *Osmanlı Tarihi*, I Cilt (4. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Yâkut bin Abdullah el-Hamavî el-Rûmî el-Bağdadî (1977). *Mu'cemü'l-Büldân*, C. 5, Beyrut: Dar Sâdır (Yayınları).
- Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk [Oğuznâme-Selçuklu Târihi]* (Haz. Abdullah Bakır), İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2009.
- YÖRÜKÂN Yusuf Ziya (2004). *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, (Der. ve Türkçeye Çev.), İstanbul: Gelenek.
- <http://www.tdk.gov.tr/index.php?option>, Erişim 16.10.2015.

ÇEVİRİLER
Translations

KELİME YAPMAK: YENİ KELİMELERİN BAZI KAYNAKLARI

W. Nelson FRANCİS*

Çev. Yusuf ÖZÇOBAN** - İsmail ULUTAŞ***

Dil Araştırmaları, Bahar 2016/18: 237-246

İngilizce, 600.000'in üzerindeki kelimesiyle dünyadaki en büyük kelime hazinesine sahiptir. Çünkü İngilizce, temasta bulunmuş olduğu her dilden kelime almıştır. (Ödünç alma oranı ilginç bir şekilde, oldukça yavaş görünür ve İngilizce, diğer dillere, özellikle de en fazla Fransızca'ya olmak üzere, kelime ihraç eder olmuştur.) İngilizce, kelime alışverişini bir tarafa bıraksak bile, yaşayan diğer bütün canlı diller gibi yeni kelime yapmanın, birçok farklı yoluna sahiptir. Biz, doğal olarak bazen eski bir kelimeyi yeni bir anlamla kullanırız; *cool* "soğuk" kelimesinin *cool* "göze çarpan, güzel" anlamında kullanılması gibi. Fakat gerçekte çoğu zaman yeni kelimeler yaratırız; onları, çok düzenli ve önceden tahmin edilebilen yöntemlerle yaratırız. Prof. W. Nelson Francis, İngiliz Dili: Giriş (The English Language: An Introduction) adlı kitabında, diğer dillerden ödünç alınan ve semantik değişimin yanı sıra, İngilizce'nin kelime hazinesinin bir parçası olmuş yeni türetilen kelimeleri ele almaktadır.

Ödünç kelime alma, İngilizce kelime hazinesi için en verimli kaynak olsa da biz, başka yollarla da yeni kelimeler oluşturur veya yaratırız. Burada ele alınacaklar önem sırasına göre; türetme, birleştirme, işlevsel değişim, geri şekillendirme ve kısaltma, özel isimler, taklit, kaynaştırma ve sıfırdan yeni kelimelerin türetilmesidir.

Türetme

Türetimsel yöntemler, var olan kelimelerin -bazı durumlarda ya sınırlı morfem veya biçimsel yapı- bir köke eklerin eklenmesi ile oluşan kelimelerin kullanılmasından meydana gelir. Böylece bizim hayali *pandle* kelimesinden, örnek olarak *pandler*, *pandlette*, *deplane* ve *repandlize* kelimeleri türetilir. Bu gibi ekler, işlek ekler olarak adlandırılır. Bütün anadil konuşucuları onların anlamlarını bilir ve onları çeşitli köklere, İngilizce'nin türetme kuralları veya analogi yoluyla uyum içerisinde özgürce ekleyebilirler. Bu yöntemle herhangi bir yeni kelime, kaynağı her ne olursa olsun hemen hızlı bir şekilde bir türetme kümesinin çekirdeği olur. *Plane* kelimesi bu şekilde *airplane* kelimesinin kısaltılması ile meydana geldi. Bundan önce de *emplane* ve *deplane* kelimeleri, Fransızca'dan ödünç alınan *entrain* ve *detrain* kelimelerine analogi yoluyla türetilmişti, bu kelimelerin kendileri de *embark* ve *debarck* kelimelerinden analogi yoluyla türetilmişlerdi. İki Yunanca unsurun birleştirilmesi ile *telegraph* meydana getirildiğinde, bu kelimenin hemen ardından *telegrapher*, *telegraphy*,

* W. Nelson Francis; *Word-Making: Some Sources of New Words, Language Introductory Readings*, (Edited By: Virginia P. Clark,...), St. Martin's Press, New York 1994, s. 368-379.

** Yrd. Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Balıkesir/TÜRKİYE..

*** Prof. Dr., Siirt Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Siirt/TÜRKİYE.

telegraphic ve *telegraphist* gibi kelimeler ortaya çıkacaktır. Bunların hepsi türetmeyi kendiliğinden anlatıyor.

retken eklerle türemiş kelime Şekillerinin yöntemleri öyle açıktır ki muhtemelen hepimiz, fark ettiğimize daha sık bunu yaparız. Pek çok durumda bu Şekilde oluşturulmuş kelimeleri bizler, sıklıkla kullanmadan önce, bunlar sözlüklerde listelenir, ama biz bunları bilmeyiz. Bu yöntemler, bize yeni kelimeleri özel olarak ezberlemeksizin kendi kelime hazinemizi genişletmeye olanak sağlar. Fakat bu güven, lüzumsuz yeni kelimeler yaratmada bizleri tuzağa düşürebilir, çünkü bizim trettiğimize kelimeler başka yollarla hlihazırda türetilmiş olabilir. Hamlet için “*unableness to overcome his mental undecidedness*” yazan bir ğrenci, Şüphesiz *inability* ve *indecision* kelimelerini de biliyor olmalıdır, fakat sınav baskısı altında onları unuttur ve onların yerine kendi trettiklerini yazar.

Birleştirme

Genel olarak birleştirme, bir köke eklenen eklerin yerine iki veya daha fazla kelimenin birlikte yeni bir leksik birlik oluşturmak üzere bir araya getirilmesi ile meydana gelen kelime türetmenin özel bir Şeklidir. Birleştirme, ilk zamanlardan beri İngilizce’nin yeni kelime yapma kaynaklarından ve özellikle günümüz İngilizce’sinde yaygındır. Herhangi bir günlük gazeteye dikkatle bakıldığında, son birkaç yıl veya ay içerisinde sayısız yeni birleştirme rneği ortaya çıkacaktır: *launching pad*, *blast off*, *jet-port*, *freeway*, *ski-tow*, *free-loader*, *featherbedding*, *sit-in* gibi. Bizim yazı sistemimiz *weather satellite* “hava uydusu” gibi maddelerin birleşik kelime mi yoksa türemiş kelime mi olduğunu göstermez. Bunların çoğu, türeme olarak başlar fakat daha sonra birleşik kelime özellikleri de sergiler. Bazı insanlar hala (*iced tea* gibi) *ice cream* kelimesini türemiş kelime vurgusu ile söyler, fakat daha büyük bir çoğunluk bu kelimeyi (*iceboat*’ta olduğu gibi) birleşik kelime vurgusuyla söyleyecektir. Tarihi daha eskiye giden birleşik kelimelerin bazıları, söyleyiş ve imla değişiklikleri geçirip bu özelliklerinden uzaklaşmıştır. Bunların en tipik rneği *lord* kelimesidir. Bu kelime Eski İngilizce’nin ilk yıllarında *hlaef-weard* olarak ortaya ıktı. Atalarımızın *loaf* ve *ward* kelimeleri ile yaptığı bu kelime Eski İngilizce’de *hlaeford* Şekline, Orta İngilizce’de *loverd* Şekline ve bugün tek heceli Şekline geçmiştir. Diğer örneklere, kökeni atalarımızın *wife* ve *man* kelimelerinden birleştirme yoluyla oluşturduğu *woman*, *house* ile *wife* kelimelerinden oluşturulan *hussy* (*housewife*)’dir.

Birleştirmedeki unsurlar arasındaki semantik ilişki çok çeşitlidir. Şayet birleştirmeler bir değişim sürecinin ürünü olarak düşünülürse bu tür, muhtemelen ortaya konulmuş olan birleştirme ibaresi Şeklinin yeniden yapılandırılması ile ortaya çıkarılabilir. Bu durum, dnşmdaki yeniden tanzim etme ve bozulmaları tamamlamak için yalnız örnek vurgusundaki değişmeleri içermesi bakımından basit nitelemeden ayrılır. (rneğin *camera* kelimesinden *makes sales* veya *movie camera* yapan kişiden *salesman* yapılması gibi.) Birleşik kelimeler *aircraft carrier* ve *real estate salesman* gibi özenilerek yapılmış yapılar üretmek için kendi kendilerine birleştirmelerin içerisine girebilirler. Bunlar niteleme yapılarının (*aircraft designer* veya *real estate investment* gibi) vurgu rneklarının ziddına ilk öğelerindeki en gcl vurgu ile (*aircraft carrier*, *real estate salesman* gibi) karakteristik vurgu rneklarına sahip oldukları için birleşik kelime olarak değerlendirilmelidir.

Birleştirme gruplarından özel bir grubun çoğu, oldukça yeni kaynaklıdır. Bunlar, Yunanca'dan ödünç alınan morfelemlerle oluşturulmuş çoğunluğu teknik ve bilimsel terimlerdir. Böyle kullanılan unsurların çoğu Yunanca'da bağımsız biçimlerdir. Fakat bunların İngilizce'de bağımlı biçim (ek) haline geçtiği göz önünde bulundurulmalıdır. Kelimeleri birleştirme pratikleri, Yunanca'da başlamıştır; *philosophia* kelimesi *philos* "düşkün olmak" ve *sophia* "akıl" kelimelerinin birleştirilmesinden ortaya çıkmıştır. Bu tür kelimeler eski zamanlarda Latince'den ödünç alınmış ve en sonunda Fransızca yolu ile İngilizce'ye ulaşmıştır. Yunanca'yı ve birleşmiş öğeleri bilen Rönesans bilim adamları, Yunanca'da olmayan yeni birleştirmeler yapmaya başladılar. On yedinci yüzyılda bilimsel algıdaki gelişme ile ortaya çıkan yeni teknik ve bilimsel terimler yaygın bir şekilde bu yolla icat edildi.

İcat edilen kelimeler, kabaca iki gruba ayrılabilir. Bunlardan birincisi *telephone*, *photograph* ve *thermometer* gibi genel kelime hazinesi içerisinde genişçe dolaşan kelimeleri kapsar. Bunlar, anlamları iyi bilinen nispeten küçük bir grup morfelemlerinde oluşturulmuştur:

tele "uzak"

phone "ses"

photo "ışık"

graph "yazmak, çizgi"

thermo "ısı"

meter "metre"

dyna "güç"

hydro "su, nem, ıslaklık"

bio "yaşam"

morph "şekil, biçim"

Yeni ürünlerin yapımcıları ve mucitleri, sık sık kendi icatları için bu tür öğelerden isimler ortaya çıkarırlar. Bazen Yunanca bir öğe (kelime), Latince bir unsurla birleştirilir: *Automobile* (Yunanca *autos* "kendi kendine" ile Latince *mobilis* "taşınabilir") den oluşmuştur. *Television* da aynı şekle örnektir. Hatta *dynaflow* gibi yerli İngilizce unsurlarla da yapılabilir. Bu gruptaki son icatlar Yunanca *aster* "yıldız", *kosmos* "evren" ve *nautes* "denizci" kelimelerinden yapılan *astronaut* ve *cosmonaut*'tur. Gerçekte *cosmonaut* ilk olarak Rusça'da kullanılmış oradan ödünç alınmıştır. Fakat her ikisinin kökü de zaten İngilizce'de kullanıldığı için İngilizce kaynaklı kabul edilebilir.

Yunanca'ya dayanan ikinci birleştirme grubu, kullanımları zaten uzmanlar tarafından sınırlandırılmış olan geniş ölçüde teknik ve bilimsel terimleri içerir. *Cosmonaut* gibi kelimelerin çoğu, bilimsel yayınların geniş bir biçimde yer aldığı dillerde kolayca birbirlerinin yerine geçebilirler. Bunların ilk olarak hangi dilde kullanıldığını belirlemek imkânsız değilse bile zordur. Yayımcı Merriam-Webster son zamanlarda onları (terimleri) tanımlamak için Uluslar Arası Bilimsel Kelimeler terimini kullandı. Küçük bir sözlükte bile yer alması gereken çok kullanılan birkaç örnek aşağıdadır:

hypsography: yüksekliği (*hypso*) kaydetme (*graphy*)

telethermoscope: uzaktaki (*tele*) ısıyı (*thermo*) anlamaya (*scape*) yarayan alet

electroencephalograph: kafadaki (*cephalo*) elektrik akımını (*electro*) kaydeden (*graph*) alet

schizogenesis: bölünerek (*schizo*) üreme (*genesis*)

Bütün bu durumlarda, birleşen öğeler en az iki unsura dayandığı için bu kelimeler birleşik kelime olarak kabul edilmelidir. Bunlar, aynı zamanda eklerin eklenmesi ile türemiş şekillere de kaynaklık edip *electroencephalography* ve *schizogenetic* gibi yeni kelimelerde karşımıza çıkabilir. Doğrudan ödünç almaktan ziyade bu yol daha iyidir. Yunanca, İngiliz kelime hazinesine büyük katkılar sağlamıştır.

İşlevsel Değişim

Orta İngilizce'nin geç dönemlerinden beri, (Eski İngilizce'de yaşamakta olan çekimlerin çoğunun kaybolduğu dönem) temel kelimenin şeklinde biçimsel bir değişiklik yapmadan kelimenin türünü değiştirmek kolayca mümkün olmaktadır. *Walk* “yürümek” gibi bir fiil sentaktik pozisyonda isim gibi kullanılarak basit bir şekilde isme dönüştürülebilir. “*He took a walk*” cümlesinde olduğu gibi. Burada belirtici *a, walk* “yürümek” kelimesini bir isim gibi işaret eder ve *took* yüklemine belirtili nesnesidir. İşlevsel değişim olarak adlandırılan bu durum, sentetik bir dilden analitik dile geçen İngilizce'nin tarihsel değişiminin önemli bir refakatisidir. Bu şekilde türetilen kelimeler, farklı bir kelime türüne dâhil olduklarından yeni oluşumlarında farklı bir gramatik dağılım sergileyecektir. Ses olarak türetildikleri kökle aynı olsalar bile bunlar birer anlam genişlemesi örneği değil, yeni kelime olarak kabul edilmek zorundadır. Bir başka açıdan bunlar, sıvrı ekte türetilmiş kelimeler gibi düşünülebilir. Bazı durumlarda bu kelimeler, yeni kullanımlarına uygun farklı bir vurgu sergileyebilir: *implement* ismi, zayıf vurgusu ve son hecesindeki zayıf orta vokali ‘a’ ile bir fiile dönüştürüldüğünde son hecesinde ikinci bir vurgu kabul edebilir ve vokali e’ye dönüşür. Söyleyişte görülen açık değişiklikten dolayı bu, fonksiyonel bir değişim değil yeni bir türetmedir. Fakat her iki işlem de açık bir şekilde birbiriyle ilgilidir.

İşlevsel değişimin daha eski örnekleri genellikle fiillerden türetilen isimlerdir: mesela daha önce zikredilen *walk*’e ilaveten, *run, steal, laugh, touch, buy, break* ve diğer pek çok örneği verebiliriz. Bugünkü İngilizce’de isimden fiil yapmak daha çok tercih ediliyor. Geçmişte, *brush* ve *perch* gibi kısa kelimeler bazen isimden fiile dönüştürülmüştür, ancak bugün *implement, position, process, contact* gibi daha uzun isimler sık sık fiil gibi kullanılırlar. Hatta birleşik isimler dahi fiillere dönüşmüştür; bir sekreterin her ne kadar zarif olmasa da yirminci yüzyıl İngilizce’si ile “*I didn’t back-file the letter, I waste-basketed it*” şeklinde konuşmasında olduğu gibi.

Geri Şekillendirme ve Kısaltma

Geri şekillendirme ve kısaltma, daralmanın (kesme, azaltma, küçültme) farklı türleri olarak beraber sınıflandırılabilen kelime yaratmanın iki modelidir. Her bir durumda daha kısa olan kelime, kendisinden daha uzun bir kelimedenden yapılmıştır. Böyle gerçekleşmeler kelime türetme ve kelime birleştirmenin zıddıdır. Geri şekillendirme, analogi yoluyla uzun bir biçimden daha kısa bir biçim ortaya çıkaran ters türetmedir. *Creation* ve *donation*’ın varlığı açık bir şekilde *create* ve *donate* fiillerinin varlığını gerektirir. *Donate*’nin yüzyıldan daha kısa süre önce pek çok İngilizce konuşan Britanyalı tarafından bir Amerikan barbarizmi olarak kabul edildiğine inanmak bir

hayli zordur¹. Geri şekillendirme tarafından meydana getirilen diğer kelimeler arasında *edit* (*editor*'dan), *burgle* (*burglar*'dan), *enthuse* (*enthusiasm*'dan), *televise* (*supervise*; *supervision* çiftiyle analogi yoluyla *television*'dan), *automate* (*automation*'dan), *laze* (*lazy*'den) ve diğerleri sayılabilir. Bir zamanlar bu şekilde kurulmuş kelime çiftlerini, normal türetilmiş çiftlerden ayırmamıza, tarihi kayıtlardaki daha uzun şekillerinin kanıtları yardım eder.

Diğer taraftan kısaltmalar, türetimsel analogiyi dikkate almadan yapılmış küçültmelerdir. Bunlar, özellikle konuşma dilinde, kampüste veya sınıfta kullandığımız *exam*, *lab*, *math* ve *dorm* gibi genellikle resmi olmayan dildeki kelimelerdir. Özellikle sınırlandırılmış bir kontekste, bir kelimeyi tanımaya yeterli ana vurguyu taşıyan tek bir heceden meydana geldikleri için her zaman var olabilirler. Bu yüzden kalan heceler gereksizdir ve atılabilirler. Bunların çoğu konuşma diline ait tatlarda saklanır ve meslek gruplarının özel kelime hazineleri ile sınırlandırılmıştır. Diğerleri, ne kadar geniş dolaşma alanı elde etmiş olursa olsun sonunda kullanımın bütün seviyelerinde uzun şekilleri yeniden yer alabilir. Bu şekilde yapılmış olanlardan bazıları *van* (*caravan*'dan), *bus* (*omnibus*'tan), *cello* (*violomcello*'dan), *mob* (Latince *mobile vulgus* “hareket halindeki kalabalık”tan), *piano* (*pianoforte*'dan) ve *fan* (“ateşli bağımlılar” anlamında, *fanatic*'den)'dir. Kabul edilebilir olan diğerleri, her ne kadar karakteristik bir şekilde gayri resmi olsalar da, daha uzun kısaltılmamış kelimelerle yan yana kullanılan *phone* (*telephone*'dan), *taxi* ve *cab* (*taxicab*'dan) ve *plane* (*airplane* veya daha eski *aeroplane*'den)'dir. Uzun birleşik kelimelerin veya deyimlik karışık öbeklerin *express train*, *motor car*'dan *car* ve *autboard motor* (*boat*)'dan *autboard* gibi unsurları (Bu unsurlar baş unsurdan ziyade tanımlayan unsurdur.) kısaltarak yapılan şekil, kısaltmanın oldukça özel bir şeklidir. Bu yöntem, başka türlü garip görünecek olan anlam geçişlerini mümkün kılmak için kullanılır.

Kısaltmanın en uç şekli, kısaltmaların ve daha uzun öbeklerin kelimelerini atarak ilk harfleri ile yapılan şekildir. Kısaltma, elbette ki sık tekrar eden kelimeleri veya çok yaygın olan uzun kelimeleri azaltarak yer kazanmayı amaçlayan yazı sisteminin kullanmış olduğu bir genel vasıttır. Bu, genellikle sadece yazıda yapılır ve çoğu zaman da resmi olmayan yazılarda yapılır. Fakat bazı yaygın kısaltmalar konuşmaya da uydurulmuştur ve bunları telaffuz etme yolları bulunmuştur. Günü ikiye bölen yaygın kısaltmalar, konuşma dilinde Latince *ante meridiem* “öğleden önce” ve *post meridiem* “öğleden sonra” öbeklerinin yerine çoğu kez kullanılan A.M. ve P.M.'dir. Bunlar /é: + èm/ ve pí: + èm/ olarak telaffuz edilirler. Bunlar, her ne kadar kısaltma telaffuzları da olsa gerçekte birer kelime olarak değerlendirilmek zorundadır. Aynı şey, tarihlerde B.C. ve A.D. ve bunun yanında O.K. (Uluslararası bir kelime olmuştur.), U.S., G.I., L.P., TNT, TV ve DDT kısaltmaları için de geçerlidir. Bütün bu örneklerde harflerin söyleyiş biçimleri, kısaltmanın telaffuzunu oluşturur. Genellikle en güçlü vurgu sondadır: /yù: és/, /dí: + di: + tí:/ gibi.

Şayet, bir öbeğin baş harfleri bir kısaltma gibi kullanılırsa, telaffuz edilebilir bir kombinasyon yapılmış olur. Bu, akronim olarak adlandırılır. Bir kelimenin yazımını, öbeğin ilk harfleri temsil eder. Günümüzde kısaltmalar, çok popüler olsa da akronimler bir yirminci yüzyıl yeniliği değildir. İlk dönem Hıristiyanları,

1 Bkz. H. L. Mencken, *The American Language*, 4th ed. (New York: Alfred A. Knopf, 1936), pp. 121, 165.

Yunanca (İsa Mesih, Tanrının Oğlu, Kurtarıcı) kelime öbeklerinin ilk harflerini Yunanca (balık) kelimesini yapmak için aldıklarında ve balığı Mesih'in sembolü olarak kabul ettiklerinde meşhur bir kısaltma yapmışlardı. Akronimler, İngilizce'de II. Dünya Savaşı'ndan beri daha sık görülür olmuştur. Herkes, NATO, UNESCO ve NASA gibi kelimeler hakkında çoğu kez bunların uzun şeklini bilmeden, hangi kelimelerin ilk harflerinden oluşturulduklarını açıklayamadan konuşur. Gerçekte, akronimler öyle popüler olmuştur ki bazı daha uzun başlıklar, istenilen ilk harflerden geri şekillendirme yoluyla yaratılmışlardır. II. Dünya Savaşı'nda donanmanın kadın üyelerinden oluşan kolunun “*Women Assigned to Volunteer Emergency Service*” veya WAVES diye anılması tabi ki tatlı bir tesadüften daha öte bir şeydir. Şimdilerde, kendini yabancı ülkelerde bulunan yetim çocukları besleyecek aileler bulmaya adanmış bir örgüt, kendine “*World Adoption International Fund*” ismini verdi ve böylece onun ilk harfleri WAIF şeklinde formüleştirildi.

Özel İsimler

İnsanlara, coğrafi özelliklere, Tanrılara ve bazı hayvanlara verilen bireysel isimler, açık bir şekilde dilin kendisi kadar eski evrensel bir insan pratiğidir. Özel bir ad, sadece tek bir özel şekilde sınırlandırıldığı için cins isimlerin gösterdiği türlü dağılımları bulunan kelimeler gibi genel değildir. Fakat özel isimleri diğer isimlerden ayıran çizgi boyunca sık sık iç içe geçmeler olabilir. *Taylor, Smith, Clark* ve *Wright* gibi pek çok özel isim, meslek olarak tanımlanan isimlerden türetilmiştir. *Brown, Strong* ve *Wild* gibi diğer özel adlar, bu vasfa sahip olan kişi isimlerinden türer. Yer isimleri, *Northfield, Portsmouth* ve *Fairmount*'ta olduğu gibi cins isimlerden türemiş olduklarını açıkça gösterirler.

Aynı zamanda diğer yönde değişme de vardır. Bir yerin veya kişinin özel adının anlamı genelleşmiş olabilir. Genellikle bir ürün veya aktivite, özel bir addan türetilmiş olabilir. Buna ünlü bir örnek Sezar (*Caesar*) ismidir. Bu isim Julius Caesar (*Caesarian section* olarak adlandırılan ameliyat stili yoluyla annesinin rahmini kesmiş olan kişi)'i tasvir etmek için Latince *caedo* “kesmek” fiilinden bir lakap oluşturmak için uydurulmuş bir kelimedir. Bu isim, ilk olarak Romalı imparator Julius'un yeğeni Octavius için ve daha sonra da arkadan gelen imparatorlar tarafından kullanıldı. Böylece, kelime gerçekten *imperator* “imparator” kelimesinin eş anlamlısı oldu. Daha geç tarihlerde kelime Almanca'ya ödünç verildi. Sonuçta Almanca *Kaiser* (Orta İngilizce'de bu kelime zaten vardı ancak bugün kullanılmıyor.) şekline bürünmüş, oradan da Slav dillerine *tsar* şeklinde geçmiştir. İsimlerden türeyen ilginç kelimelere bir başka örnek de *mercurial, saturnine* ve *jovial* sıfatlarıdır. Bunlar Mercury, Saturn ve Jupiter gezegenlerinin etkisi altında olduğu zannedilen insanlar için kullanılan kelimelerdir. *Venerial* (Venus'ten) kelimesinin anlamı, hemen hemen tamamıyla tıpta kullanılmak üzere sınırlandırılmıştır. *Venerary* ise aşk yapmak anlamında hala sıkça kullanılan bir kelimedir. Aynı değişen yüzünden etkilenip deliliğe yol açtığı zannedilen durumlar için *lunatic* (Latince *luna* (ay)'dan) kelimesi kullanılır. Tantalus'a verilmiş cezadan türetilen *tantalize* fiili, üretken *-ize* ekiyle oluşturulmuştur. (Tantalus önüne su ve yiyecek bırakılan fakat bunlara uzandığında alması engellenen kişidir.) Ayrıca *Iliada* Destanındaki Trovalı kahraman *hector*'dan türetilen “korkutmak” anlamındaki

kelime ile *Odessa* Destanındaki Telemak'ın danışmanından türetilen *mentor* “spor antrenörü” bu bağlamda sayılabilir.

Orta İngilizce döneminin başlangıcından beri, İngilizce'nin tarihi boyunca pek çok kelime özel isimlerden türetilmiştir. Daha eskilerden bazıları şu kelimelerdir: *dunce* (16. yüzyılın sonlarında skolastik felsefeyi alaya almak için kullanıldı; kelime skolastik filozof Duns Scocus'tan gelir.); *pander* (1385 yılında Chavcer'in *Troilus and Criseyde* adlı eserindeki Pandarus karakterinden); *mawmet* (Mohamet'ten; önceleri “idol” kastediliyordu, daha sonra “kukla, bebek” anlamında). Reform zamanlarından bu yana okuna gelen İncil, tarihi ve edebi anlamlarının yanında sembolik yönden de çok tartışılmış ve bu şekilde birçok kelimeye kaynaklık etmiştir: *jeremiad* (aşağılayıcı konuşma), *babel*, *lazar* (Lazarus'tan; Orta İngilizce'de *leper* için kullanılır), *maudlin* (Mary Magdalen ve onun meşhur gözyaşlarından) ve *simony* (Simon Magus'tan “kilise için para alma veya verme”). İncil'de geçen isimler ve şekli manada alınan diğer kişiler, yazıda büyük harfle başlasalar da özel isimler ile genel isimler arasında yer alırlar, bu durumları ile genel isimleşmenin henüz tamamlanmadığını gösterirler: *the old Adam, rasing Cain, a doubting Thomas, a Daniel come to judgement*.

Genel isim olarak kullanılmaya başlanan bazı özel isimler, kaynaklarını gizleyecek şekilde telaffuz değişikliğine maruz kalmıştır. Sıfat olan *tawdry* “ucuz ve cafcacflı” *Saint Audrey*'in kısaltılmasından oluşturulmuştur. Bu, muhtemelen ilk önce St. Audrey Panayırı'nda satılan ucuz bir tür danteli tanımlamak için kullanılmıştır. Bizim için “gürültü, tam karıştırma” anlamlarına gelen *bedlam*, Londra deliler hastanesinde *St. Mary of Bethlehem* için kullanılıyorken 18. yüzyılın sonlarında özel bir isimdi. *Mawkin* kelimesi, İngiltere'de ağızlarında bostan korkuluğu anlamında kullanılır ve kız ismi olarak daha doğrusu *Mary*'nin takma ismi olarak kullanılan *Malkyn*'den gelir. Buna paralel olarak kullanılan takma isim *Moll*, Amerikan İngilizce argosunda suç işlemiş kızlar için kullanılır. *Doll*'ün tarihi de benzerdir, fakat çok karışıktır; bu kelime önceleri küçük biçimleri (genellikle dişi olan) tanımlamak için daha sonra da küçük ve güzel kızı tanımlamak için kullanılan *Dorothy*'nin kısaltılmasından oluşturulmuştur.

Tarihi karakterlerin isimleri -bunlar genellikle kötü şöhretlidir- de bize bazı genel isimler kazandırmıştır. Bunların en ilginçlerinden birisi *Guy Fawkes*'ten gelen *guy*'dur. Bu meşhur hain tarafından kurulmuş barut tuzağının bulunmasının yıl dönümü olan 5 Kasım'da geleneksel törenler yapılır. Bu terim “alay etmek, şaka yapmak, rahatsız etmek” anlamlarında kullanılmaya başlanmıştır. Amerika'da, bu kelime itibar görmeyen her erkek için kullanılan, konuşma diline ait genel bir kelime oldu. *A nice guy* “iyi adam” gibi ifadelerde, eğer alay anlamında kullanılmıyorsa, küçültücü anlamını yitirmiş görünüyor.

Üretildiği yerlerden isimlerini alan ürün adları da İngilizce'de oldukça fazladır. *Calico* (*calicut*'dan veya *calcutta*'dan), *denim* (*serge de Nimes*), *cashmere* (*Kashmir*) ve *worsted* (İngiltere'de Norfolk'ta bir kasabanın isminden) gibi kumaş isimleri iyi bilinenlerdendir. Bu şekilde isimlendirilen ürünler arasında *china* (*china ware*'den kısaltma), *gin* (*Geneva*'nın kısaltılması ile), *cognac* ve *cayenne* gibi kelimeler de vardır. Özel ve teknik kelimeler, özellikle özel isimlerden türetilme eğilimi gösterir. Kayakçıların *telemark* (bir kayak stili) ve *christiania* (genellikle *christy* için kısaltılmıştır)'sı kütüphanecilerin konuştukları *Dewey decimal classification* (Dewey

ondalık sınıflandırması)’ı ve *cutter* numaraları; bahçıvanların *fuchsia*, *dalia* ve *wistaria*’sı; fizikçilerin röntgen ışıkları, kürleri ve *angstrom* üniteleri; elektrikçilerin *ohm*, *watt* ve amperleri; doktorların *rickettsia* ve *Bright* hastalığı vardır.

Taklit

İngilizce’de nispeten az sayıda kelime, varlıklarını, doğal seslerin taklidine borçludur. *Bow-wow*, *meow*, *baa*, *moo* ve diğer hayvan seslerinin bize köpekler, kediler, koyunlar ve ineklerin çıkardığı sesleri hatırlattığı düşünülür. Onlar, tam olarak taklit değildir. Çünkü bu sesler hayvanların çıkaramayacağı İngilizce’nin ses sisteminin karakteristik sesleri ile telaffuz edilmişlerdir. Diğer diller, biraz daha başka taklit kelimelere sahiptir. *Cock-a-doodle-doo* ve *kikiriki*’nin her ikisi de horoz ötüşünün taklididir; şayet biz İngiliz ve Yunan horozlarının oldukça farklı sesler çıkarmayacağını kabul edersek, bu kelimeler arasındaki farklılığı iki dil arasındaki ses sisteminin farklılığına atfetmek zorundayız.

Taklit ile ilgili bir başka olay da ses sembolizmidir. Bu, belirli bir tip veya sınıftaki anlamları yine belirli bir tip veya sınıftaki seslerle ilişkilendirmek alışkanlığıdır. İngilizce’de *sn-* sesleri ile başlayan kelimeler ile burun arasında bir ilişki görülür: *snarl*, *sneer*, *sneeze*, *sniff*, *snivel*, *snore*, *snort*, *snout* ve *snuffle*. Burunla ilgili olarak yeni argo sözler türetileceği zaman *snook* ve *snoop*’ta olduğu gibi bu sesler ile başlayabilir. İngilizce konuşanlar *-ash* (/aes/) ses birliğini -kombinasyonunu- ani gürültücü veya hızlı bir sesle *crash*, *dash*, *flash*, *smash* ve *splash*’da olduğu gibi karmakarışık veya tahrip edici bir fiille ilişkilendirirler. Fiillerin sonunda bulunan *-er*, *flicker*, *flutter*, *hover*, *quiver*, *shimmer*, *waver*’de olduğu gibi genelde ritmik ve hızlı bir şekilde tekrar eden hareketlerle ilişkilendirilir. Bu son örnek, belki de bu anlamı katan bir ek olarak algılanabilir. Fakat böyle bir ek olduğunu iddia edersek başka yerde tekrar etmeyen çok sayıda bağımlı morfemle karşı karşıya kalırız. Bu sesin *handle*, *treadle* ve *spindle* kelimelerindeki *-le* veya *-dle* gibi bir ek olma yolunda ilerlediğini söylemek yanlış olmaz.

Taklit, bir zamanlar o kadar ciddiye alındı ki “bow-wow teori”si olarak isimlendirilen dillerin kaynağını açıklayan bir teoriye bile kaynaklık etti. Bu teori, bugünlerde yaygın bir şekilde dikkate alınmamaktadır.

Kaynaştırma

Kaynaştırma, kısaltma ve birleştirmenin kombinasyonudur. Mevcut kelimelerin parçalarının bir araya konması ile yeni kelimeler yapar. Türetmeden ayrılır, çünkü birleştirmelerin yapıldığı vakitte bu unsurlar henüz morfem değildir. Kaynaştırma işleminin sonucu olarak çok sayıda aynı unsurdan kelime yapılırsa ve yanlış etimoloji yorumu devreye girerse bu unsurlar zamanla morfem olarak algılanmaya başlanır.

Lewis Carrol’un *Through the Looking Glass*’ındaki “Jabberwocky” şiiri, çok sayıda gerçek kaynaştırma içerir. Fakat bunlardan sadece birkaç tanesi genel kelime hazinesine geçmiştir. Nitekim *slihty* (*lithe* ve *slimy*’den) ve *mimsy* (*miserable* ve *fimsy*’den) şiir dışında kullanılmamıştır. Fakat *chortle* (*chuckle* ve *snort*) ve *galumphing* (*galloping* ve *triumphing*) kelimeleri sınırlı ve sadece konuşma dilinde de kalmış olsa kullanılan kelimelerdendir.

-burger'in tarihi, kaynaştırma yolunun yeni bir morfem üretebileceğinin güzel bir örneğidir. *Hamburger steak* (*Hamburg steak*'den değiştirilmiş) ismi, 1880'lerde Amerika'da bir çeşit kıymaya verilen isimdi. Kısa süre sonra *hamburger* şeklinde özel isim özelliğini kaybederek kısaltıldı. Bu kelimedeki *-er* eki (*Brandenburger* Tor "Brandenburg Gate"te olduğu gibi) özel isimden sıfat yapmak için kullanılan genel Almanca'daki basit bir son ektir. Fakat Almanca bilmeyenler bu kelimeyi *ham* ve *burger*'in bir araya gelmesinden oluşmuş gibi görürler. Böylece *-burger* kısmı, *cheeseburger*, *deerburger* *buffaloburger* ve daha pek çok benzer kelime yapmak için kelime ya da kelime kökleri ile birleştirilmesinde bir mahsur görülmemiştir. Bunlar birleştirme formunda bir bağımsız kök ve bir bağımlı kök (*-burger*)'ten yapılmıştır. Kısaltmadan başka bu noktada, zaten *hamburger steak sandwich*'ten kısaltılmış olan *hamburger*, şimdi bağımsız bir şekil *-kelime-* olan *burger* olarak daha da kısaltıldı. Böylece, Almanca özel sıfatı olarak iki heceli başlayan kelime, önce bağlı bir morfem, daha sonra da tamamen İngilizceye dâhil bir kelime oldu.

Kaynağını kaynaştırmaya borçlu olan diğer bazı morfemler şunlardır; *-rama*, *-orium*, *-teria* ve *-omat*. Bunların ilki *panaroma* ve *cyclorama*'da olduğu gibi Yunan kaynaklı kelimelerle başlamıştır². Yunanca'da birleştirilen öğeler *pan* "all", *kyklos* "circle, weel" ve *horan* "see" fiilinden türetilmiş bir isim olan *horama* "view" idi. Fakat bu kelimelerden biri olan *-rama*, (oldukça ticari isimler olan) *colorama* ve *vistarama* gibi yeni kelimeler yapmak için diğer çeşitli unsurlarla kaynaştırılmıştır. Şimdi, kesin bir şekilde ayrı bir morfem olarak düşünülmalıdır. Kullanıldığı kelimelere büyüklük ve azamet katar ya da en azından kattığı düşünülür. Benzer şekilde *emporium* ("shop" için Latince'den alınan oldukça süslü bir alıntı kelime)'dan çıkarılan *-orium*, İspanyolca *cafeteria* alıntısından bölünen *-teria*, özel bir marka ismi *Automat*'tan bölünen *-omat*, *lubritorium*, *valetaria* ve *laundromat*'ta olduğu gibi bağımsız morfemler olmuştur. Kaynaştırma yöntemi sadece yeni kelimeler türetmekle kalmayıp aynı zamanda bazı bağımsız yeni birleştirmeler ve türetmelere katılabilecek yeni morfemler türetmiştir. Bu şekilde türetilen kelimelerin çoğu, reklam sınırlarını aşamaz ve çok kısa bir ömre sahip olur. Bunların çok azının gerçek ihtiyacı karşılayıp İngilizce'nin genel kelime hazinesinin bir parçası olduğu görülmektedir.

Sıfırdan Yeni Kelimelerin Türetilmesi

Çok az kelime anlamsız, ilgisiz öğelerden yapılmıştır. Yeni kelime türetmenin diğer yolları ve başka dillerden ödünç alınabilecek hazır kelimelerin çokluğu, sıfırdan kelime türetme yolunu kullanmaya çok nadir izin verir. İlk defa türetilen yeni kelimenin *-birleştirme*, *kısaltma*, *türetme* ve *kaynaştırmadan farklı olarak-* hatırlanması çok zordur. Çünkü hafızaya yardımcı olacak tanıdık öğeler içermemektedir. Bu şekilde tamamen yeni üretilmiş kelimeleri yapmak, onları hatırlamak ve kullanmak daha zordur. Bunların nispeten nadir olmaları şaşılacak şey değildir. Bununla beraber bazı kelimeler kesinlikle sıfırdan türetilmiştir. Etimoloji uzmanlarının kaynağını bulamadığı bazı kelimeler de bu gruba dâhil edilebilir. *Quiz*, *pun*, *slang* ve *fun* gibi kelimelerin diğer Germanik dillerde türevdeşleri yoktur. Başka dillere götürülemezler.

2 Bkz. John Lotz, "The suffix '-rama'", *American Speech*, 39 (1954), 156-158.

Tek heceli olduklarından türemiş veya birleşik kelime olarak da sayılamazlar. *Slang* -on sekizinci yüzyılda oluşturulmuştur- *slovenly* ve *language* kelimelerinin birleştirilmesi ile oluşturulduğu düşünölse de bu bir tahminden öteye geçemez. Bunlar ve bir kısım // *hooch* ve *pooch*, *snob* ve *gob* (“sailor”) gibi // yeni kelimeler muhtemelen ses oyunlarını da içererek bir şaka ve argo ifadesi ile sıfırdan türetilmiş yeni kelimeler olarak ortaya çıkmıştır.

Daha dikkatle meydana getirilmiş (bir heceden fazla hece içeren) yeni kelimeler, sıfırdan türetilmiş bir kök ile diğer yollarla türetilmiş unsurları birlikte içerebilir. Bu şekildeki *segashuate*, *sockdologer* ve *spifflicated* kelimelerinin gövdeleri yeni türetilmiş gibi görünür, fakat son ekleri tanınabilen morfemlerdir. Gerçekte, bir anadil konuşanı için ifade ettiğimiz kelime yapma şekillerinden bir veya daha fazlasını kullanmadan, birden fazla heceli kelime uydurmak son derece zor görülecektir.

Bu özet bölümünün de açıkça gösterdiği gibi İngilizce kelime hazinesi geniş, kompleks, olduğu farklı kaynaklı ve sürekli değişmektedir. Bir sözlük ne kadar büyük olursa olsun bütün kelimeleri içerebilir. Böyle bir sözlük hazırlanmaya çalışılsa bile baskıya girmeden önce yeni anlamlar, yeni alıntı kelimeler ve yeni türetilen kelimeler için her gün eklemelerin yapılması gerekecektir. Hiçbir ana dil konuşanı da bunların hepsini bilemez. İngilizce konuşanların genel bir kelime hazinesini paylaştıkları doğrudur. Fakat her bireysel konuşucu kendine has, başkalarınınca daha az bilinen kelime ve anlamlardan oluşan özel bir dil hazinesine sahiptir. Bu onun dil ile olan eşsiz deneyiminin yansımasıdır.

Çoğu insan -muhtemelen hemen herkes- yalnız günlük ihtiyaçlarını karşılamak için yeterli kelime hazinesi ile yaşamlarını sürdürür. Hayatta yeni durumlarla karşılaştıklarında yeni kelimeler seçmeleri gerekecektir. Fakat bunda aşırılığa ve spekülasyona kaçmayacaklardır. Diğer bir kısım insan ise kelime sevenler -toplayıcılar ve meraklıları- olarak adlandırılabilir. Onlar bir kelimeyi diğer kelimeyle karşılaştırmayı onların etimolojilerini ve anlam değişmelerini araştırıp bulmayı ve onları heyecan verici ve eğlendirici yeni birleştirmelerde kullanmayı severler. *Scrabble* ve *Anagrams* gibi kelime oyunları oynar, çapraz bulmaca çözer, kelime oyunu yapar, kafiyeler bulur ve bunda aşırıya bile kaçarlar. Bazıları kelime oyununun en yüksek şekliyle şiir yazarlar. İyi bir yazı yazmak arzusunda olmasalar bile kelimelerin amatör koleksiyoncuları olmak zorundadırlar. Ancak bu şekilde İngilizce'nin büyük söz hazinesinin geniş ve en iyi kullanımını öğrenebilirler.

BELARUS-TATAR TÜRKLERİNİN KÜLTÜRÜ İLE İLGİLİ BİR KAYNAK OLARAK ARAP HARFLİ SLAV DİLLİ ELYAZMALARI

Z. KANAPATSKAYA*

Çev. Emine ATMACA** - Reshide ADZHUMEROVA***

Dil Araştırmaları, Bahar 2016/18: 247-257

Tatar Türklerinin Belarus'ta bulunmalarıyla ilgili ilk bilgiler, XIV. yy. başlarından öncedir. 1324 tarihli fransiskan yıllıkta, "Litvanya'ya Hz. İsa'nın öğretisini yaymak amacıyla giden rahipler hiç beklemedikleri halde, bir hanın ülkesinden gelmiş ve dualarını kendi Asyatik dillerinde okuyan insanlara rastlamışlardır" yazmaktadır. İngiliz kralının büyükelçisi *Gilbert de Lano*, 1414 yılının şubat ayında Vilnius'tan Prusya'ya Trakay üzerinden geçerken günlüğünde şunları yazmıştır: "Birçok köyde yoğun olarak Tatar Türkleri yaşıyordu, Tatar Türkçesini konuşuyorlardı. Trakay'da ayrıca çok sayıda Alman, Litvan, Rus ve en çok da Yahudi yaşamaktaydı". Burada, büyükelçi Yahudi derken kuvvetle muhtemel Yahudi inancının takipçileri Hazarların bakiyesi olan Karayım Türklerini kastetmiştir [1, 181-182].

Litvanya'nın büyük dukleri *Gediminas*, *Keystut* ve *Algirdas* Tatar Türklerini askerlik hizmeti için Litvanya'ya davet etmişlerdir. 1319 yılında Töton Şövalyeleri ile olan savaşta Tatar Türkleri, Gediminas ordusunun ön safhalarında yer almıştır. Altınordu Hanı Canibek'in süvarileri 1350 ve 1352 yıllarında Algirdas'la sefere çıkmışlardır. İşte bu seferden sonra Tatar Türklerinin bir kısmı Litvanya'da kalmıştır. Bugün Litvanya'da yaşayan bazı Tatar Türkleri de bu Tatar Türklerinin torunlarıdır.

Tatar Türkleri, Litvanya'ya Büyük Knez Vytautas'ın tahtta bulunma döneminde yani; XIV. yy. yerleşmeye başlamıştır. Vytautas'ın hükümdarlığı döneminde Altınordu Devleti ve Giray soyundan gelen Kırım hanlarıyla yakın ilişkiler kurulmuştur. 1569 yılındaki Lublin Birliği ve Litvan-Leh Devleti'nin kurulmasından sonra da Kırım Hanlığıyla olan ilişkiler devam etmiştir.

Litvanya Büyük Düklüğü'ne XIV. yy. sonu XV. yy. başlarında Kıpçak ve Kırım'dan gelen Tatar Türkleri, Çağatay Türkçesini konuşuyorlardı¹. Bu Türkçe, Altın Orda Devleti'nin resmî yazı diliydi. Belarus-Tatar Türklerinin hamâillerindeki birçok metin, Çağatay Türkçesiyle yazılmıştır. Bu metinler, Belarus-Tatar Türkleri tarihinin en eski dönemine aittir. Altın Ordu Devleti'nde alt tabakada yer alan bazı Türk boyları kendi Türkçelerini konuşuyorlardı. Üst kademenin resmî yazı dili ise

* Doç. Dr., Maksim Tank Belarus Devlet Pedagoji Üniversitesi, Tarih Fakültesi (<http://fhist.bspu.by/teachers/55>; <http://elib.bsu.by/handle/123456789/10682> (erişim: 14.12.2015)).

*** Yrd. Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Bölümü, Kastamonu /TÜRKİYE reshidekim@gmail.com.

** Yrd. Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Antalya/TÜRKİYE eatmaca@akdeniz.edu.tr; eatmaca07@hotmail.com.

1 Türk dilinin Kıpçak-Kuman grubuna ait Doğu diyalektlerinden biridir (Z. Kanapatskaya).

Çağatay Türkçesiydi. Leh tarihçisi S. Kriçinski'nin eserinde belirttiği gibi, bu dilin izleri Belarus-Tatar Türklerinin en eski yazılı abidelerinde, soyadlarında, armalarında ve bazı yemek adlarında korunmuştur [2, 269].

Litvan-Tatar Türkleri, kendi ana dillerini çok erken dönemlerde kaybetmişlerdir. Bu konudaki en eski bilgileri, XVI-XVII. yy. ait kaynaklarda bulabiliyoruz. Örneğin, kimliği belli olmayan bir Litvan-Tatar Türkünün Osmanlı Sultanı Kanunî Süleyman'a yazdığı mektupta ki, bu mektup sonradan tarihî edebiyatta "Risale-i Tatar-i-Lech" (Lehistan Tatarları Risalesi) adını almıştır. Yazar mektubunda, Belarus-Tatar Türklerinin çocuklarına Arapça ve Osmanlı Türkçesini öğretmeleri gerektiğini ifade etmektedir: "Seyahatimiz esnasında büyük padişahın hâkim olduğu bölgelerde bile Müslümanlara rastladık. Eğer bizim çocuklarımız ya Arapça ya da Türkçe konuşmayı bilmezlerse başka dilleri konuşacaklar. Ülkemizdeki herkes burada yaygın olan iki dili kullanmaktadır" [3, 260]. Risalenin bir başka yerinde de "kentin farklı bölgelerinde yaşayan Tatar Türkleri ne yazık ki kendi ana dilini kaybetmiş ve yerli dili kullanıyorlar, ancak... hâlâ onlar dinlerini korumaktadırlar... Bugün oradaki Müslümanların çoğu Türkçe konuşmaktadır. Bunlar yakın zamanda bu topraklara yerleşen Tatar Türkleridir" [3, 251-252]. Belarus-Tatar Türklerinin kullandığı dil Osmanlı Türkçesi derken, risale yazarının genel Türkçeyi kastettiğini anlamak hiç de zor değildir. 1581 yılında David Hitraesu'ya gönderilen mektubun anonim yazarı, Belarus-Tatar Türklerinin yerli dilleri kullandıklarını iddia etmiştir [4, 122-123]. XVII. yy. başında bazı Tatar yerleşim yerlerinde Türkçe konuşulduğu hiç şüphesizdir. Çünkü N. Çijevskiy kendi "Al-Koran Tatarski"² kitabında, Belarus-Tatar Türklerinin özel ve özgün bir dili olduğunun altını çizmektedir [5, 181]. XVII. yy. devamında Belarus-Tatar Türkleri, Türkçeden tamamen vazgeçmişler, sadece içlerinden birkaçı onu konuşmaktaydı. Bunu XVIII. yy. Türk tarihçisi İbrahim Paşa da doğrulamıştır [6, 52]. Artık Tatar Türkçesini anlamayanlar için, XVIII. yy. ilk yarısındaki Kitab'da³ şöyle bir ifade geçmekteydi: "Tatar Türkçesini bilmeyenler, Rusça niyet etsin (yani; ibadet öncesi niyeti Rusça söylesin)" [7].

Arap harfleriyle Belarusça metinlerin yazılma nedeni, *dil asimilasyonudur* [8, 14; 9, 6]. İlk Belarusça tercüme XVI. yy. ortalarında, Lehçe tercüme ise XVII-XX. yy. ortaya çıkmıştır [7]. Slav dilli kitapların ortaya çıkması aynı zamanda Reform dönemine denk gelmiştir. Bu zamanlarda Litvanya Büyük Düklüğü'nde yaşayan halklar kendi tarihleri, kültürleri ve dinleriyle daha çok ilgilenmeye ve araştırmaya başlamışlardır. Kur'an-ı Kerim'in Belarusçaya ait ilk çevirisi tam da bu döneme aittir [10, 206-217; 11, 1-2].

2 1616 yılında Tatar Türkçesi ile yazılmış bir risale (Z. Kanapatskaya).

3 Belarus-Tatar ve Litvan-Tatar Türklerine ait elyazmalarına "Kitab" denilmektedir. Tatar Türkleri, *Kitab* veya *Hamâil* adını verdikleri bu dua kitapları sayesinde Arap harfleriyle yazı geleneğini koruduklarından Arap harfli yazma eserler günümüze kadar gelebilmiştir (Zajaczkowski, 1971: 36). *Kitab* türünün içerisinde Müslümanların dinî vazifeleri, bazı yerlerde İncil efsaneleri, Kur'an-ı Kerim'den alınmış bazı sûreler, hadis-i şerifler, imanla ilgili temel bilgiler, peygamber kıssaları, menkıbeler, ahlâki ve öğretici hikâyeler ve Hz. Ali (r.a.) efsaneleri vb. vardır (bu bilgi, <http://efrasyap.org/Icerik/IcerikDetay.aspx?IcerikID=733> sitesinden 21.12.2015 tarihinde 14:39'da alınmıştır) (çevirenlerin notu).

↓ **Kur'an-ı Kerim** - 1853 (özel koleksiyon)
Müstensih - Mustafa Miskeviç
Перапісчык Мустафа Міскевіч
(Uzda-Minsk bölgesi).

Belarus-Tatar Türklerinin edebî eserleri, XVII-XIX. yy. arasında yazılmış olan farklı içerikli elyazmalar halinde bize ulaşmıştır⁴ [12, 39; 13, 120-121; 14, 21-23]. .

Kitaplar, eski Belarusçanın öğrenilmesinde paha biçilmez bir öneme sahiptir. Kitapların içeriğini, Kur'an-ı Kerim'den parçalar, peygamberlerin hayatı ve öncelikle Hz. Muhammed'in hayatı hakkında kıssalar ve hadisler oluşturmaktadır. Kısa hadislerin yanı sıra, uzunca mesela; "Mirac" (Arapça "merdiven, basamaklar") efsanesi yer almaktadır. Burada, Hz. Muhammed'in geceleyin "Burak" adlı bir binek üzerinde göğe yükselmesini, Cennet ve Cehennemi ziyaret etmesinden söz edilmektedir. Bu efsane, XVIII-XIX. yy. ait 5 Kitab'da ve bilim adamı İ. Kanapatskiy'in özel koleksiyonundaki Kitab Hoseneviç'te (1832) vardır [9, 81-90]. Oryantalist G. N. Meredith-Owens ve Belaruslu aydın A. Nadson bu efsanenin bir nüshasını, Londra'daki British kütüphanesinin yazma eserler koleksiyonundaki 1831 yılına ait bir Kitab'da bulmuşlardır. Bu efsanenin bir nüshası, Belarus Milli Kütüphanesi yazma eserler koleksiyonundaki Kitab'da da vardır (11Pк15). Kitab'da, Kur'an-ı Kerim'de anlatılan kıssalar da vardır. Mesela; Hz. Meryem'in ölümü hakkında, Hz. İsa'nın hayatı hakkında vb.

Kitab - 1832 (özel koleksiyon)

[Filigran: Klepikav S. A. Kitap I, № 68 - 1814, 1829, [1830]; yine müstensih notuna bakınız - ss. 156-157]; Smilaviçi - Minsk bölgesi)

Ölçüler: 4° (34 x 22) 158 s.

Dil: Arap harfleriyle Arapça, Belarusça ve Lehçe yazılmıştır. El yazısı. Müstensih *Abragim Hasyaneviç*'tir.

Kitabın 1-8 sayfalarında, peygamberler, halifeler ve imamların soy ağacı tablosu vardır. 156. sayfasında Arapça, Lehçe ve Rusça: "Abragim Hasyaneviç bu kitabı, 20 Ocak 1832 yılında yazmıştır, kendi eliyle Tatar Türkçesi, Latince, Lehçe ve Rusça yazmıştır. Abragim Hasyaneviç" yazılıdır. Sayfa 157'de de aynı not vardır, yukarıda kaşe, onun etrafında ise Arapça yazı vardır.

4 Belarus-Tatar Türklerine ait olduğu bilinen elyazmaların en eskisi XVI. yy. tarihlidir. Çeşitli sebepler dolayısıyla bu esere ulaşılammıştır (Z. Kanapatskaya).

Kitab'ın içeriğinde Şark hikâyeleri, efsaneleri, ahlâki-etik nasihatlar, rüya tabirleri, kahramanlık hikâyeleri ve Kur'an-ı Kerim harfleriyle yazılmış bir fal vardır.

Belarus-Tatar Türklerinin Kitapları'nda Şark efsanelerine benzer efsaneler mevcuttur. Örneğın, “Yedi uyur kardeş”, “Hz. Süleyman'ın yüzüğü”, “Büyük İskender”, Kitab'daki bazı efsanelerin kökeni Müslümanların geçmişine kadar gitmektedir.

Her Kitab'ın içeriğinde ahlâki ve eğitici hikâyeler, anne-babaya, yaşlılara, hastalara, yetimlere, komşulara, âlimlere, evliyalara ve imamlara saygı üzerinde durulmaktadır. Burada XVIII. yy. ait bir Kitab'daki hikâyelerden bazıları şöyledir: “Anneye ve babaya karşı saygı”, “Yetimlere karşı saygı”, “Komşulara karşı saygı”, “Misafirlere karşı saygı”, “Büyüklere ve âlimlere karşı saygı”, “Yoksul ve Âsaf hakkında hikâye”, “Sarhoşlar hakkında hikâye”, “Darginlik hakkında hikâye” [16, 240]. İnsan hayatında ahlâki değerler konusuna da pek çok sayfada yer ayrılmıştır.

Daha eski yüzyıllara ait pek çok elyazma eserin kaybolması sebebiyle günümüzde sadece XIX. yy. ilk yarısında yazan araştırmacıların bölük pörçük yazıları kalmıştır. Belarus-Tatar Türkleriyle ilgili değişik tarihi rivayetler de bu yüzyıldan kalma Kitab'larda yer almaktadır. Polonyalı âlim T. atski, XIV. yy. ilk yarısında Pers devletini yöneten Ebu Said Bahadır Han'ın sikkelerinden söz etmektedir. T. atski, bu konuda Şunları söylemektedir: “Bu Ebu Said ve Emir Jıvban'ın kızı Bağdat Hatun (T. atski, adları Fransız telaffuzuyla vermiştir) hakkında III. İvan ve II. Avgust zamanında bizim Tatar Türklerinin anlattıkları farklı hikâyeler vardır. Bağdatlı Katun (yaklaşık 1700 y.) muhtemelen bu hikâyelerden oluşmaktadır, hâlbuki bu tarz Şeyler Şark evlatlarına münasip değildir” [17].

Tatar vakainamelerinden bilinin ki, Moğol asıllı (Cengiz soyundan) Ebu Said Bahadır Han'ın hükümdarlığı döneminde Pers devletinin tahtına Jalair kavminden⁵ *Hasan Buzurg Bey* çıkmıştır. Bu bey, Bağdatlı Emir Juban'ın kızı Dilşat Hatunla evliydi. Hanın gözüne girmek için karısını boşayıp onu hanla evlendirmişti. Bu sebeple ödüllendirilmişti ve Anadolu'ya vali olarak atanmıştı. Hasan Buzurg, kendi pozisyonunu o kadar güçlendirmişti ki, Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra (ö. 1335) onun tahtına geçebilmeyi ve devleti yönetebilmeyi başarmıştı [18, 97]. Şüphesiz, T. atski'nin bahsettiği “o romanda” işte bu olaylar anlatılmaktadır.

Bundan başka, Belarus-Tatar Türklerinin Kitaplarında Kıpçak hanları ve onların sarayları, balmumunda basılmış ve Orda'nın vasallarınca saygı nesnesi olan hanın “Basma”sı (yani; ayak izini) vs. anlatan hikâyeler vardır. Belarus-Tatar Türklerinin edebiyatını çok iyi bilen bir kişi T. Narbut, 1840 yılında bu konudan söz etmiştir. T. Narbut, “bu kanıtları ecdatlarının Arap harfleri; ama Slav, yani Litvan-Rus karışık bir Tatar Türkçesiyle yazıp bıraktıkları bir Kitab'da” arayıp bulmuştur [19, 45-48]. Günümüzde Belarus-Tatar Türklerinin edebiyatında bu gibi vakainameler pek belli değildir; ancak Kitapların içeriğinin iyice araştırılması neticesinde böyle metinler ortaya çıkabilir.

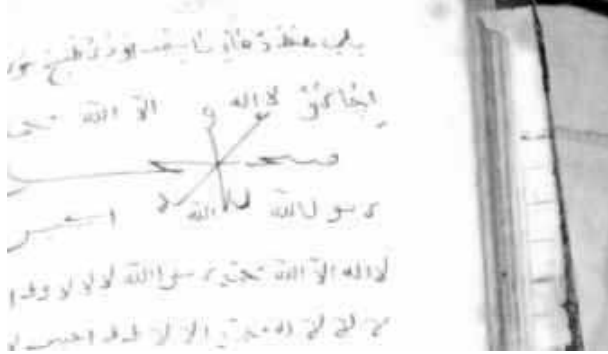
Kitapların çoğunda Müslüman dogmaların, oruç, sadaka, namaz, hac gibi ibadetlerin detaylı anlatımı ve en önemlisi tek bir Allah inancının anlatımı mevcuttur. Bu konulara bakılırsa, Kitaplarda dini konular ele alınmıştır. Ayrıca bu eserlerde folklor

5 Belarus-Tatar Türkleri arasında da bu kabilenin mensupları vardır (Z. K. Kanapatskaya).

metinleri de vardır. Şöyle ki; rüya tabirleri, Kur'an-ı Kerim harfleriyle fal, astrolojik bilgiler, rivayetler, Şark macera hikâyeleri vb. Bu yüzden Kitablar içeriğe göre *dini-folklorik eserler* olarak nitelendirilebilir.

Belarus-Tatar Türklerinin yazılarını inceleyen araştırmacılar için Hamâiller⁶ de büyük bir ilgi odağıdır. Hamâil, Arapça ve Türkçe duaların Belarusça ve Lehçe izahları olan bir dua kitabıdır. Arapçada bu kelime, “yanında taşınan bir şey” anlamına gelir, bu yüzden Müslümanlar Doğu’da muskaya “Hamâil~ Hamâyil” derler [20, 258-259]. Belarus-Tatar Türklerinde büyük boy Hamâillerde, dua ve ibadet dışında takvim, “nusak”⁷ aracılığıyla çeşitli hastalıklardan kurtulmak için reçeteler, kötü günlerin ve rüyaların tabiri bulunur. Slonim şehrinde duaları Arapça; ama yorumları Çağatay Türkçesine ait Hamâiller vardır. Çağatay Türkçesine ait Hamâili, Çağdaş bir Hamâille; yani Rus ya da Leh dillerine çevrilmiş Hamâille karşılaştırırken onların birbirine çok benzediği görülmektedir: Arapça metin aynıdır (sadece yorumlar Çağatay Türkçesiyle değil Rusçadır). Her iki Hamâilde de takvim, rüya tabirleri, hastalık yorumları ve astrolojik tablolar tamamen aynıdır [21, 139, 141].

Hamâillerin içeriği, aynı Kitablarda olduğu gibi, çok çeşitlidir ve konuların sıralanışı çok kurallı değildir. Bazı Hamâil metinlerini, Kitablarda bulmak mümkündür. Kitab metinlerine de Hamâillerde rastlamak mümkündür. Belarus-Tatar Türkleri arasında, içeriğinde kısa dualar ve bir sıra mantıklı astrolojik yönlendirme bulunan Hamâiller, halk arasında en sevilen dua kitabıdır. Hamâilin formatı, Kitabinkine göre daha küçüktür ve günlük pratik kullanıma daha uygundur. Hamâillerde reçete ve farklı hastalıklara karşı duaların, kötü günler ve rüya tabirlerinin bulunmasından dolayı Tatar Türkleri Hamâilleri büyük bir istekle yazmışlardır. Hamâillerin nüsha sayısı daha fazladır. İçerik olarak Hamâillerin “molla”⁸ ve “falcı”⁹ çeşitleri vardır.

Hamâil: XIX. yy. ilk yarısı, Minsk (özel koleksiyon)

6 Hamâillerin içerisinde ise sık sık tekrarlanan tövbe duaları, sihirli formüller, hastalık adları ve bu hastalıkların tedavi yöntemleri yer almaktadır. Bazı hamâillere *falcı hamâiller* de denilmektedir. Çünkü bunlar, falcılar tarafından ve sahte hekimler tarafından kullanılmış kitaplardır. Ayrıca bu hamâillerde gerekli hesaplamaların yapıldığı astroloji tabloları da yer almaktadır (bu bilgi, <http://efrasyap.org/Icerik/IcerikDetay.aspx?IcerikID=733> sitesinden 21.12.2015 tarihinde 14:39’da alınmıştır) (çevirenlerin notu).

7 Kâğıt üzerine yazılan kısa dua (Z. Kanapatskaya).

8 İmama ait olup ibadet duaları ve onların yorumlarını içeren (Z. Kanapatskaya).

9 Falcılara gereken sihirli formüller ve astronomik tabloları içeren (Z. Kanapatskaya).

Araştırmacılar Hamâilleri büyük bir ilgiyle incelerler. Çünkü içerikleri çok yönlüdür. Hamâillerde ayrıca Müslümanların görüşleri yer almaktadır. Onlarda İslam'ın Slav âdetlerine ve inançlarına uyumluluk sağladığı görülmektedir. Bu zaten İslamiyet'in farklı bölgelere yayılması sonucunda ortaya çıkan bir durumdur.

Tatar Türklerinin dini edebiyat içerisinde tefsirler (*tafsir*; *tapsir* - Arapça "izahat, yorum") merkezi konumdadır. Kur'an-ı Kerim metinleri, tefsirlerden alıntılar biçiminde Tatar yazı kültürünün bütün türlerinde, bilhassa Kitap ve Hamâillerde bulunur.

Tefsirler, içerik olarak Arapça Kur'an-ı Kerim ve satır altı yorumlardan oluşmaktadır. Satır altı yorumların dili aşırı derecede Lehçe etkisinde olan o zamanki Belarusça ya da Belarus unsurları olan Lehçedir. Buna göre, bugün bulunmasa bile eskiden satır altı Belarusçaya çevrilmiş bir Kur'an-ı Kerim'in mevcudluğu kuvvetli bir ihtimaldir. Kitaplarda sık rastlanan tefsirlerden Belarusça alıntılar buna işaret etmektedir.

Tefsirler genelde büyük biçimde olan kitaplardır, metnin hacim ortalaması yaklaşık 1000 sayfa civarındadır. Son zamanlarda araştırılmayı bekleyen birkaç yeni tefsir bulunmuştur [22]. En eskisi *Minsk Tefsiri* de buna dâhildir. Minsk Camisinin imamı *Uryaş ibn İsmail* onu 1868 yılında yeniden yazmıştır.

Tefsir - 1797 (özel koleksiyon) [Filigran: Laucevičius E. № 360 – 1784, 1785 ss.; Klepkav S. A. Kitap I, № 5 – 1787, № 361 – 1786, Kitap 2, № 11 –

↓ 1794; № 89 – 1782 [1786]; № 90 - 1786

↓ [1787]; № 1217 – 1774].

↓ Smilaviçi- Minsk bölgesi.

Ölçüler: 2 (33 x 20) 480 s.

Dil: Arap harfleriyle Arapça, Belarusça ve Lehçe yazılmıştır. El yazısı. Kitap önceden Yakub Meyşutaviç'e aitti, sonradan özel mülkiyete geçmiştir.

Tefsirlerle yakın bağlantıda olan tecvitler de vardı. Tecvitlerde, Kur'an-ı Kerim'i okuma kuralları ve Arapça seslerin doğru telaffuzları yer almaktadır.

Dini edebiyatın bir türü olan *dalavar* (yani; dualar), Müslüman Tatar Türklerinin hep yanlarında bulundurduğu bir dualar derlemesidir. Kelime, Arapça kökenli *dua* ve *+lar* çoğul ekinden oluşmaktadır: *dualar* (~*dualer*). XVIII-XIX. yy. ait Kitaplarda böyle geçmektedir. *Dalavar* kelimesi fonetik olarak değiştirilmiştir: *dualar* (~*dualer*). Bazı yerlerde ise sadece ölümlerin yanına kabre konan sayfalara *dalavar* (~*dualar*; *dualer*) denirmiş. Müslümanların yanında taşıdığı derlemeye ise *gramatka*¹⁰ denirmiş [6, 204].

10 Kelime yerli kökenlidir (Z. Kanapatskaya).

Dini el yazmalarını, genelde molla müezzin veya hoca gibi çok dindar olan ve artık fiziken çalışmayan yaşlılar hazırlardı. Kitapları yeniden yazma işi ibadet sayılırdı ve bu işe büyük bir saygıyla yanaşırlardı. Kur'an-ı Kerim ve Kitapları çok özenli, güzel bir hat yazısıyla yazarlardı, Hamâilleri ise hızlı el yazısıyla yazarlardı. Müstensihler bu işte kalem, kaz tüyü, ev yapımı ankostik¹¹ kullanırlardı. Ankostik siyah ya da kırmızı (~safra) olabilirdi. Kitaplar yüksek kaliteli ve parlak siyah ankostik ile çok kaliteli kâğıt üzerinde yazılırdı. Ankostik hava şartlarına çok dayanıklıydı. Başka kitaplarda (Mesela; Hamâiller) ankostik daha düşük kaliteliydi, bu yüzden zamanla sararırdı. Kitaplarda bab adları, iyice seçilsin diye *kırmızı ankostik* ile yazılırdı [23, 376-378]. Aynı mürekkebi ayetleri yazarken de kullanırlardı. Merhumla birlikte kabre konan dualar (~dalavar) kâğıtları ise safran ile yazılırdı¹² [2, 248].

Elyazmasını yazma süreci çok zahmetli ve maliyetliydi. Hâli vakti yerinde olan Tatar Türkleri hattatlardan yardım alırdı. Ustaca yazılmış elyazma onun sahibinin estetik taleplerini karşılamalıydı. Bu elyazma, diğer değerli eşyalarla birlikte nesilden nesile geçirdi. Kur'an-ı Kerim ve dualar kitabı büyük bir titizlikle saklanır, altın ve gümüş kadar değerliydi. 1529 yılında Knezler Mehmed ve Firs Yuhnoviç, Kral I. Zygmunt'a baş eğerek demişlerdir ki, onların "dedesi" Knez Kıldış Dzmıtroviç Petroviç, kendi mülkünden bir kısmını "saraylar, insanlar ve çeşitli gayrimenkul: gümüş, *kitab*, esirler, atlar, büyükbaş hayvanlar"la birlikte onlara "yazmıştır" [24, 6].

Bazı müstensihler güzel yazılarıyla resim yetenekleriyle tanınıyorlardı. Onlardan sıkça *mugir* (Arapça "mühür") yazması rica edilirdi. Kur'an-ı Kerim'den bir alıntıya bazen güzel bir camii resmi eşlik ederdi. Belarus-Tatar Türkleri, mugirleri çerçeveletip camilerinde veya evlerinde duvarlara asarlardı.

Genelde, müstensih işi bitince, son sayfada kendi soyadını ve Kitab'ın bitiş tarihini yazardı. Mesela; Kruşınıyanı köyündeki (yani; Polonya'da) XVIII. yy. ait bir Kitab'da Arap harfleriyle şöyle yazılmıştır: "Bu Kitab, Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicretinden sonra bin iki yüz altı yılında, cemâziye'l-âhir ayının beşinde Sandıkovşizna'da yazılmıştır. Yusuf Helaşeviç, Litvanya askerlerinin vekiliydi". Aşağıda da aynı içerikte iki not düşülmüştür. Tarih, Hristiyan takvimine göre: 29 Ocak 1792. Biri Leh harfleri ve Lehçe, diğeri Kiril alfabesi ve Belarüşça [25, 191]. Bu notlar, Belarus-Tatar Türklerinin dini edebiyatı tarihini araştıranlar için büyük bir önem arz etmektedir. Çünkü onlardan Kitab ya da Kur'an-ı Kerim'in ne zaman ve kim tarafından yazıldığını öğrenmek mümkündür.

Kitapların yazılma işi, dünyevi eğitimi olmayan kişilerce yapılırdı, bu yüzden kitapların içeriği birkaç yüzyıl devamında değişmeden kalmıştır. Müstensihler Arapça ve Türkçe bilmedikleri için bir kez yapılmış olan bir hatanın tekrar yazılarak hata olarak kalmasına sebep olurdu. Arap harfli elyazmalarını çalışan araştırmacılar, bu tür metinlerin yazarlarının okur-yazar olup olmadıkları meselesinde farklı görüşlere sahiptirler. Bazılarına göre elyazmalar eğitilmiş kişilerce, bazılarına göre de eğitim görmemiş kişiler tarafından yazılmıştır. Bu sorunun çözülmesine bağlı olarak elyazma metinlerdeki hatalar sorunu da kolaylıkla çözülebilecektir [8, 19].

11 Boyayan bir maddenin erimiş balmumuyla karıştırılarak resim yapımında kullanılması tekniğidir (çevirenlerin notu).

12 Lyahaviçi yerleşim yerinde yaygındır (Z. Kanapatskaya).

Belarus Devlet kütüphanelerinde ve Grodzenskiy Din Tarihi Müzesi'nde XVII. yy. sonu XX. yy. ilk yarısına ait 39 elyazma¹³ tespit edilmiştir. Belarus-Tatar Türklerinin yazılı kitabı abideleri bakımından Belarus koleksiyonları tüm dünya devlet Kitab koleksiyonları arasında önemli bir yer tutmaktadır. Şöyle ki, Litvanya devlet koleksiyonlarında XVIII. yy. ilk yarısı - XX. yy. ilk yarısına ait 40 elyazma, Rusya'da XVII. yy. ortası - XIX. yy. ilk yarısına ait 8 elyazma, Ukrayna'da XIX. yy. başına ait 1 elyazma, Polonya'da XIX. yy. başı - XX. yy. ilk yarısına ait 10 elyazma, İngiltere'de XVIII. yy. ilk yarısı - XIX. yy. ilk yarısına ait 3 el yazma, Almanya'da XVII. yy. ilk yarısına ait 1 elyazma bulunmaktadır [26, 74; 27].

Belarus-Tatar Türklerinin elyazmalarını genel olarak yabancı bilim adamları incelemektedirler, bunların içerisinde Belaruslu eğitimci A. Nadson, Polonyalı araştırmacılar A. Drozd, Ç. Lapiç, İsveçreli dilbilimci P. Suter, Litvanyalı araştırmacı G. Mişkinene ve diğerleri. 2000 yılında Varşova'da, 2005 yılında Vilnius'ta elyazma Kitapların katalogları yayınlanmıştır [28, 29].

Belarus-Tatar Türklerinin tarihi ve kültürünü 1990'lü yıllarda Rus tarihçi S. Dumin, Belaruslu bilim adamlarından İ. Kanapatskiy ve A. Smolik araştırmışlardır. İ. Kanapatskiy'in katkılarıyla 1997 yılında Belarus Devlet Kültür ve Sanat Üniversitesi Müzesi'nde, 2001 ve 2003 yıllarında Belarus Bilimler Akademisinin Merkezi Kütüphanesi'nde Belarus-Tatar Türklerinin elyazma sergileri düzenlenmiştir. Yine İ. Kanapatskiy sayesinde elyazma Kitapların katalogları yayınlanmıştır. Belarus-Tatar Türklerine ait elyazma mirasını öğrenme sorunları İ. Kanapatskiy'in teşebbüsüyle düzenlenen bilimsel sempozyumlarda masaya yatırılmıştır. 2003 yılında düzenlenen IX. Uluslararası "Belarus Tarihinde Türk Halkları" adlı bilimsel sempozyumda "Türk Halklarının Kitapları" adlı ayrı bir bölüm hazırlanmıştır [30; 31; 32, 71-76].

Maalesef, bugüne kadar Belarus-Tatar Türklerinin özgün edebiyatı sadece çok az bir uzman çevresince bilinmektedir. 1997 ve 2003 yıllarında Belarus'ta Belarus-Tatar Türklerine ait elyazmaların iki katalogu yayınlanmıştır. [28, 29]. 1997 yılında yayınlanmış olan katalog Belarus-Tatar Türklerinin XVIII.-XX. yy. başına ait özel Kitab koleksiyonlarından alınmış 11 elyazmayı içermektedir. 2003 yılında yayınlanmış olan bu katalog, Belarus Bilimler Akademisinin Merkezi Kütüphanesi'ndeki Kitab koleksiyonunda bulunan 14 elyazmayı içermektedir. Ancak Belarus-Tatar Türklerine ait elyazmaların kataloglaştırma işi henüz sona ermemiştir. 2003 yılında yayınlanmış olan "XI-XVIII. yy. ilk yarısı Eski Belarus Edebiyatı Antolojisi"nde Arap harfli Belarus metinlerine yer verilmemiştir. Belarus'ta hiçbir Arap harfli Kitab yayınlanmamıştır. Kopya oluşturma ve değerli doküman abidelerinin elektronik ortama aktarım sorunları ise hâlâ çözülememiştir.

Belarus Bilimler Akademisinin Merkezi Kütüphanesi'nde yerel devlet koleksiyonlarındaki Belarus-Tatar Türklerine ait elyazmalarının inceleme ve tanımlama gibi araştırma çalışmaları devam etmektedir. Kütüphanenin Nadir Kitap ve Elyazmalar Bölümü çalışanları, M. Tarelka ve A. Tsitovets'tir. Bu araştırmacılar, Belarus Milli Kütüphanesi ve Grodzenskiy Devlet Din Tarihi Müzesi'nde bulunan materyalleri incelemiştir. Belarus-Tatar Türklerinin elyazmaları özel koleksiyonlarda

13 Elyazma parçaları dâhil (Z. Kanapatskaya).

saklanmaktadır; ancak bunların büyük bir kısmının hiçbir kaydı alınmamış ve bu eserler ilim camiasına hiç tanıtılmamıştır.

Bilimsel literatürde, hem Slavistler hem de Oryantalistler (A. Zajaczkowski, E. Karskiy, I. Krachkovskii, A. Samoyloviç, V. Volski) Belarus-Tatar Türklerinin yazılı eserlerinin büyük bir değer taşıdığına dair ilim camiasının dikkatlerini çekmeyi başarmışlardır. Ayrıca bu eserlerin Eski Belarusçanın değerli abideleri olduğunu da unutmamak gerekir [33, 40-42].

Eski Belarus eserlerinin grafisinde geleneksel Kiril alfabesi esaslı olduğu için sadece eski Rus yazısına ait işaretleri saklamaktaydı. Belarusçaya ait XVI. yy. halk dilinde yaygın olan spesifik telaffuzları (a'lı, dze'li, tse'li konuşma) yansıtmamaktaydı. Geleneksel imlânın sildiği canlı konuşma dilinin özelliklerini, XVI-XVIII. yy. ait Arap harfli eserler yansıtmaktaydı. Böylece, E. Karsiy'in fikrinde Arap harfli elyazmalar, "XVI-XVII. yy. Belarusça hakkında çok değerli araştırma malzemesi vermektedir. Bütün bilinen Arap harfli Belarus metinler okunup incelenirse, geleneksel imlâyla yazılmış Belarus eserlerinde tespit edilemeyen dil özelliklerini bulma ihtimali yüksektir" [34, 252]. Bu söylenenden ikinci bir sonuç daha ortaya çıkmaktadır: sadece dile çok iyi derecede hâkim olan ve konuşma dili yerel telaffuza iyice uyum sağlayan Belarusçanın özelliklerini bu kadar mükemmel yansıtabilir.

Böylece, Belarusçada Arap harfleriyle yazılan metinler, diğer abidelere göre Belarusçanın *ses bilgisi* özelliklerini daha iyi yansıtmaktadır. Araştırmacılar tarafından Kitabların öğrenilmesi ve araştırılması Belarusçanın tarihindeki "beyaz lekeleri"; yani eksiklikleri tamamlayacaktır. Çünkü XVII. yy. başlatılan Polonyalılaştırma Belarusçayı kullanımdan çıkarmıştır. Arap harflerle korunan orijinal metinler (dini ve laik metinler) uzun zaman Belarus varyantında yazılmıştı. Elyazma metinlerinin dili, Lehçenin yerel konuşma varyantıydı ve çok Belaruslaştırılmıştı. Bu yüzden Arap harfli elyazmalar, Belarus-Leh dilsel ilişkilerinin ve Büyük Litvanya Devleti'nde Lehçenin kullanılma tarihinin öğrenilmesi açısından çok önemli birer kaynaktır [35; 36; 37; 38; 39; 41]¹⁴.

Kaynakça

- ANTONOVİÇ A. K. (1968). *Belorusskiye teksti, pisannıye arabskim pismom i ih grafiko-orfografiçeskaya sistema (Arap Harfleriyle Yazılmış Belarus Metinler ve Onların Grafik-İmla Sistemi)*, Vilnius,
- BORAWSKI P. DUBİNSKI A. (1986). *Tatarzy polscy: dzieje, obrzedy, legendy, tradycje*, Warszawa,
- CZACKI T. *O litewskich i polskich prawach*, Warszawa, 1801 - T. II. Dodatek "Wyklad tablicy monet kuficznych", przyp. Z.
- CZYZEWSKI P (1899). *Alfurkan tatarski 1616 (1617)* (o6. Encyklopedja Polska, Warszawa, - T. IV.
- DROZD A. (1994). *Swieteczna modlitwa za sultanow (Sultanların Mevlit Duası)*, // Rocznik Tatarow polskich, Gdansk, T. II.
- DROZD A. (2000). *Dziekan M., Majda T. Pismiennictwo i muhiry Tatarow polskolitewskich (Litvanya ve Polonya Tatarlarının Yazıları ve Mühürleri)*, Warszawa, T. 3.

14 Yazar, Belarus-Tatar Türklerine ait elyazmalarının tanıtma çalışmasında Londradaki Fransisk Skorin Belarus Kütüphanesi Müdürü Aleksandr Nadson'a, Londra Üniversitesi Asya ve Afrika Ülkeleri Okulundaki Arap Dili Profesörü Heri Soruolu Noris'a teşekkürlerini bildirmektedir.

- DUBİNSKİY A. (1987). *Slavânskiye elementi v türskikh yazıkah na territorii Polşi, Litvi i Ukraini (Polonya, Litvanya ve Ukraynadaki Türk Lehçe ve Şivelerinde Slavca Unsurlar)*, Problemy jezykow Azji i Afryki, Warszawa.
- DUMİN S. (1993). *Kanapatski I. Belaruskî tatarı, Minulaye i suçasnasts (Belarus Tatarları. Geçmiş ve Bugün)*, Minsk.
- GARETSKİ M. (1920). *Gistoriya belaruskay litaraturı (Belarus Edebiyatı Tarihi)*, Vilnya.
- GWAGNİN A. (1584). *Rerum Polonicarum tomi tres*, Francofurti, T. II.
- KANAPATSKİ I. B. (2000). *Smolik A. I. Gistoriya i kultura belaruskikh tatar (Belarus Tatarlarının Tarihi ve Kültürü)*, Minsk.
- KANAPATSKAYA Z. I. (2001). *Da pitannya pahocannya i vivuçennya belaruskikh tekstau, napisanih arabkim pismom (Arap Harfli Belarus Metinlerinin Kökeni ve Öğrenimine Dair)*, Etniçniya supolnasts u Belarusi: gistoriya i suçasnasts: Materyalı navukovay kanferentsii, Minsk, C. 72-76.
- KANAPATSKAYA Z. İ. (2002). *Materialı po istorii tatar-musulman v fondah Natsionalnogo arhiva Respubliki Belarus (konets XVIII-naçalo XX veka) (Belarus Cumhuriyeti Milli Arşivinde Müslüman Tatarlara Dair Bilgiler (XVII. yy. sonu XX. yy. başı))*, Gistoriya Belarusi: novaye u dasledavanni i vikladanni: Materyalı Respublikanskay navukova-praktičnay kanferentsii. (Belarus Tarihi Sempozyumu Bildirileri), Minsk: BDPU, s. 232-235.
- KANAPATSKAYA Z. İ. (2003). *Kultura litovskih tatar XIV-XVII. İstoriografiya voprosa (XIV-XVII. yy. Litvanya Tatarlarının Kültürü, Meselenin Tarihçiliği), Suçasniya prablemu gistarıyagrafiı gistorii: Materyalı Respublikanskay navukova-praktičnay kanferentsii (Tarihçiliğin Güncel Sorunları Sempozyumu Bildirileri)*, Minsk BDPU, s. 115-120.
- KANAPATSKAYA Z. I. (2004). *Tatarı-musulmane Vyalikaga knyastva Litouskaga u XVI-XVII st, (XVI-XVII. yy. Litvanya Büyük Düklüğü'nde Müslüman Tatarlar)*, Aktualniya pitanni suçasnay navuki: Zb. navuk. prats: U 2 ç. Minsk, BDPU, Ç. 1, s. 231.
- KANAPATSKAYA Z. I. "Risale-i-Tatar-i-Lech"- kaştounaya krınıtsa pa gistorii litouskikh tatarau XVI. st, (XVI. yy. Litvanya Tatarları Tarihine Dair Değerli Bir Kaynak "Risale-i-Tatar-i-Lech"), Belaruskî gistarıçni çasopis, 2004, № 7, s. 33-40.
- KANAPATSKAYA Z. I. (2005). *Gerbaviya znaki tatar u VKL (Litvanya Büyük Düklüğü'nde Tatarların Armaları)*, Vestsi Belaruskaga dzârjaunaga pedagagiçnaga universiteta, №1.
- KARSKİY YE. F. (1962). *Külturnıye zavoyevaniya russkogo yazıka v starinu na zapadnoy okraıne yego oblasti Trudi po belorusskomu i drugim slavânskım yazıkam (Rusçanın Kültürel Fetihleri. Belarus ve Diğer Diller Hakkında Çalışmalar)*, Moskova.
- KOSMAN M. (1979). *Protestantyzm i kontrreformacja. Z dziejow tolerancji w Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku*, Wrocław.
- KRYCZYNSKİ S. (1936). *Ze starych modlitewnikow (Eski Dua Kitapları)* Przegląd Islamski, Warszawa, Nr. 4-5.
- KRYCZYNSKİ S. (1938). *Tatarzy litewscy. Proba monografii historyczno-etnograficznej (Litvanya Tatarları. Tarihi-Etnografik Monografya Denemesi)*, Rocznik Tatarski, T. III. Warszawa.
- KUŞNER V. (2005). *Lüti A. Mir našamu domu. Pamâtsi İbragima Barısaviça Kanapatskaga (Evinize Huzur: İbragim Kanapatskiy Hatırası)*, Belaruskî gistarıçni çasopis, №10.
- MEREDİTH-OWENS G. M. (1970). *Nadson A. The Byelorussian Tartars and their Writings*, The Journal of Byelorussian Studies, London.
- MİŞKİNENE G. (2001). *Drevneyşıye rukopisi litovskih tatar (Grafika. Transliteratsiya. Pervod. Struktura i soderjaniye tekstov) (Litvanya Tatarlarının Eski Elyazmaları. Grafik. Çeviriyazı. Tercüme. Metinlerin Yapısı ve İçeriği)*, Vilnius.
- MİŞKİNENE G. (2005). *Katalog arabskoalfavitnih rukopisey (Arap Harfli El Yazmaları Katalogu)*, G. Mişkinene, S. Namaviçüte, YE. Pokrovszkaya, Vilnius.

- MUCHLİNSKI A. (1858). *Zdanie sprawy o tatarach litewskich przez jednego z tych tatarow zlozone sultanowi Sulejmanowi w 1558 r.*, Teka Wilenska, Wilno, nr. 4-6.
- NARBUTT T. (1840). *Dzieje starożytne narodu litewskiego (Litvanya Halkının Antik Tarihi)*, Wilno, T. VIII. Dodatek IX.
- NESTSÂROVIÇ V. I. (2003). *Starajitniya rukapısı belaruskih tatar (Grafika. Translitaratsiya. Agulnaya haraktaristika movi. Frazealogiâ) (Belarus Tatarlarının Eski Elyazmaları. Grafik. Çeviri yazı. Başlıca Dil Özellikleri. Frazeoloji.)*, Vitsebsk: Vıd-va “VDU imâ P. M. Maşerava.
- NOSOWSKI J. (1974). *Polska literatura polemiczno-antyislamiścyczna XVI, XVII i XVIII w. (Polonyanın Polemik-İslam Karşısı Edebiyatı XVI. XVII. ve XVIII. yy.)*, Warszawa.
- SZYNKIEWIÇ J. (1935). *Literatura religijna Tatarow litewskich (Litvanya Tatarlarının Dini Edebiyatı)*, Rocznik Tatarski, T. II. Warszawa.
- Rukapisniya i drukavaniya knigi belaruskih tatar: *Katalog vıstavi (1997) (Belarus Tatarlarının Elyazma ve Basılmış Kitapları: Sergi Kataloğu)*, Derleyenler: Dounar L., Samaylük T., Dzem’yanoviç T. Minsk.
- Rukapısı belaruskih tataray kantsa XVII. paçatku XX stagoddzâ z kalektsii Tsentralnay navukovay bibliâteki Natsıyanalnay akademii navuk Belarusi (2003), *(Belarus Bilimler Akademisi Merkez Kütüphanesi Koleksiyonundaki XVII. yy. Sonu XX. yy. Başına Ait Belarus Tatarlarının Elyazmaları)*, Derleyenler: I. A. Gançarova, A. I. Tsitavets, M. U. Tarelka., Minsk.
- SYROKOMLA W. (1860). *Wycieczki po Litwie w promieniach od Wilna*, Wilno, T. II.
- SZYNKEWICZ J. (1932). *O kitabe (Kitab Hakkında)*, Rocznik Tatarski, Wilno, T. I.
- Traktat o tatarskih gosudarstvah İbrahim ben Ali iz Kaffi, (1934), *(Kefeli İbrahim ben Ali'nin Tatar Devletleri Hakkındaki Risalesi)*. (çeviren A. Zigni), Wschod, № 2-4.
- Türkskiye narodı v istorii Belarusi: materialı IX Mejdunarodnay nauçno-praktičeskoj konferentsii, (2005), *(Belarus Tarihinde Türk Halkları: IX. Uluslararası Bilimsel Konferansı Bildirileri)*, Minsk 3-5 sentâbrâ 2003 g.: v 2 ç., Minsk, 2.
- WASILEWSKI T. (1974). *Tolerancja religijna w Wielkim Ksiestwie Litewskim w XVI. XVII w. Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, Warszawa, №. 19.
- WORONOWIÇ A. (1932). *Lowczyce (rekopis)*, Warszawa.
- WORONOWIÇ A. (1935). *Kitab tatarow litewskich i jego zawartosc (Litvanya Tatarlarının Kitabı ve Onun İçeriği)*, Rocznik Tatarski, Zamosc.

KIRGIZ DİYALEKTLERİNİN SÖZ VARLIĞI KATMANLARI*

B. M. YUNUSALIYEV

Çev. Erhan TAŞBAŞ**

Dil Araştırmaları, Bahar 2016/18: 259-271

Kırgızcadaki eş anlamlı ve alıntı sözcükleri tarihî açıdan çeşitli tabakalara ayırmak mümkündür. Eş anlamlı karşılıkları bulunduğu hâlde yabancı dillerden alınan sözcükler kronolojik olarak üç katmanda incelenebilir:

- Eski dönemlerde Moğolcadan giren alıntılar.
- Orta Çağ'dan itibaren Arapça ve Farsçadan giren alıntılar.
- Sonraki dönemlerde Slav (Rus) dillerinden giren alıntılar.

1. Diyalektlerdeki Moğolca Kökenli Söz Varlığı Katmanı

Moğol ve Türk dilleri hem eski hem de ortak bir geçmişe sahip olduğu için genel söz varlığı açısından Kırgız dili ve diyalektleri ile Moğol diyalektleri arasında geniş bir ortak söz varlığından bahsedilebilir. Bu ortaklık ilk olarak kök sözcüklerde görülmektedir. Türk ve Moğol dillerinin ortak söz varlığı Kırgızcanın tarihî-karşılaştırma programı içerisinde özel bir ders olarak okutulduğundan dolayı bu çalışmada bu konu üzerinde durulmayacaktır.

“Moğolca Söz Varlığı Katmanı” kavramı, Türk ve Moğol dillerinin tarihî ortaklığından sonraki dönemlerde kurulan çeşitli ilişkiler sonucu Moğol dillerinden geçen söz varlığını ifade etmektedir. Kırgız diyalektlerinin yan yana yaşadığı milattan sonraki ilk yüzyıllarda Moğollar ve Kırgızlar arasında kurulan yakın ilişkiler sonucu tüm Kırgız diyalektleri tarafından alınmış sözcüklerin olması muhtemeldir. Bu görüşü Kırgız diyalektleri ve Güney Sibirya Türk dillerindeki Moğolca sözcükler [*kunacın* ~ *gunacın* “dana”, *şıralcın* “pelin otu”, *megecin* “dişi domuz”, *tulga* “sac ayağı”, *salaa* “parmaklar arasındaki açıklık”, *şımalan-* “kolları sıvamak”, *dülöy* (*kereñ*) “sağır”, *sonun* ~ *solun* “güzel” vb.] desteklemektedir. Kırgız diyalektlerini konuşan topluluklar her zaman birbirine yakın yaşamamıştır. Bazı dönemlerde çeşitli sebepler nedeniyle Kırgız diyalektleri arasındaki bağ kesilmiş ve bu diyalektler birbirlerinden bağımsız bir şekilde gelişmişlerdir. Bu şartlarda da Kırgız boylarının bir kısmı Moğol dilli halklarla çeşitli ilişkiler kurmayı sürdürüp sözcük alışverişinde bulunmuştur. Kırgız diyalektlerinin bazılarında olup diğerlerinde bulunmayan Moğolca sözcükler Kırgız diyalektleri arasındaki bağlantının belli dönemlerde koptuğunu göstermektedir. Örneğin, Moğolca kökenli bir dizi sözcük (*kaalga* “kapı”, *unaa* “araç”, *belen* “hazır”, *kereez* “vasiyet”, *kederki* “engel”, *talkuu* “irdelemek”, *baraan* “karaltı”, *ulaga* “kapı tarafı”, *arbin* “çok”) kuzey ve güneydoğu diyalektlerinde görülürken güneybatı

* Yunusalıyev, B. M. (1985). *Dialektlerdegi leksikanın katmanları. Tandalgan emgекter* (s. 234-250). Frunze: İlim.

(Юнусалиев, Б. М. (1985). *Дialeктилердеги лексиканын катмарлары. Тандалган эмгектер* (б. 64-94). Фрунзе: Илим).

** Dr.Erhan Taşbaş, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek/KIRGIZISTAN. ertasbas@gmail.com.

diyalektinde bulunmaz.

Kuzey ve güneybatı diyalektlerini konuşan boyların Sayan-Altay dağları çevresinde yaşadıkları dönemde bu sözcüklerin Kırgızcaya girmiş olması mümkündür. Nitekim bu sözcükler Güney Sibiryaya Türk dillerinde (Altayca, Tuvaca, Hakasça) bulunmasına rağmen Kırgızcanın konuşulduğu sahaya komşu bölgelerdeki diğer Türk dillerinde (Özbekçe, Uygurca, Kazakça) bilinmez.

Kırgız diyalektlerindeki Moğolca söz varlığı katmanı elbette yalnızca yukarıdaki gibi bir ya da birkaç diyalekte bilinen sözcüklerle sınırlanmaz. Bir diyalektin çeşitli ağızlarında ya da yalnızca bir ağızda bilinen sözcükler de bu katmanda değerlendirilir. Örneğin *bokço* “bohça, deste”, *dönön* “dört yaşına basmış at”, *torvo* “torba”, *törbölcün* “minder” gibi sözcükler yalnızca bazı ağızlara özgüdür.

Kırgızcada karşılığı bulunduğu hâlde Moğol dillerinden değişik zamanlarda alınan sözcükler eş anlamlı sözcük çiftlerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. *Kaalga* ~ *eşik* “kapi”, *kedergi* ~ *toskool* “engel”, *arbin* ~ *köp* “çok”, *torvo* ~ *başlık* “torba”, *torbolcun* ~ *şirdak* “minder”, *bokço* ~ *tañılçak* “bohça, deste”, *malay* ~ *calçı* “ırgat”, *sorpo* ~ *şileñ* “çorba” vb.

2. İran Dilleri Kökenli Söz Varlığının Tarihi

Türk dillerine ve diyalektlerine İran dillerinden geçen sözcükler hem sayı hem de nitelik açısından Moğolca sözcüklerden öndedir. Söz konusu durumun birçok nedeni bulunmakla birlikte bunlardan en önemlisi Moğolca ve Kırgızca arasında sözcük alışverişinin yaşandığı devirde iki halkın da yaşam biçiminin birbirine benziyor olmasıdır. O dönemlerde Kırgızların da Moğolların da asıl meslekleri hayvancılıktı ve bu halklar göçmen bir yaşam sürdürmekte, ticaretten uzak ilkel çiftçilikle uğraşmaktaydılar. Moğollar ekonomik ve kültürel bakımdan Kırgızlara çok tesir edemediklerinden dolayı Moğolcadan fazla sözcük alınmamıştır. Kırgızlar ve Moğollar arasındaki söz konusu ilişkiler birkaç yüz yıl (belki beş yüz yıl) öncesindeydi. O devirde Orta Asya’daki her halkın gelişmişlik düzeyi farklıydı.

Kırgız halkının İran halkları ile olan ilişkisi uzun bir süreci kapsamaktadır. Günümüzde de devam eden bu ilişkiler Kırgızların Orta Asya’ya gelmesiyle birlikte güç kazanmıştır.

Tarihî kaynaklara göre Doğu Türkistan ve Orta Asya’daki İran dilli halklar [Toharlar (IX. yüzyıla kadar), Soğdlar (XII. yüzyıla kadar) ve onların soydaşları Tacikler] eskiden beri çiftçilikle uğraşmışlardır. Yerleşik olmaları ticarete gelişmelerini sağlamıştır.

Kırgızcada karşılaşılan İran dilleri kökenli söz varlığının tümüyle bu dillerden alındığı söylenemez. Bu sözcüklerin daha çok Toharlar, Soğdlar ve Taciklerle iç içe yaşayan Özbekler ya da Uygurlar veyahut İran dillerindeki sözcükleri daha önceden almaya başlayan Kazaklar aracılığıyla girmiş olması muhtemeldir. Çeşitli sebeplerden dolayı Orta Asya ya da Doğu Türkistan’daki halklardan uzaklaşıp Kırgızlarla kaynaşan etnik unsurların da İran dillerindeki bazı sözcükleri Kırgızcaya taşımış olması mümkündür.

Kısacası, İran dilleri çıkışlı sözcüklerin, Kırgızların Orta Asya ve Doğu

Türkistan'a gelmesinden sonra Kırgız diyalektlerine girmeye başladığını söylemek tarihi gerçeklerle örtüşmektedir.

2.1. İran Dilleri Kökenli Söz Varlığı Katmanı

Çeşitli sebeplerle Kırgız diyalektlerine girmiş olan İran dilleri kaynaklı söz varlığı ağızlara dağılım bakımından iki gruba ayrılabilir.

2.1.1. Hemen Hemen Tüm Diyaleklerde Bulunan Sözcükler

Bu tip sözcükler Kırgızcanın ayrılmaz bir parçası olarak edebî dilin aktif söz varlığını oluşturmaktadır. Anlamsal açıdan bu sözcükler çiftçilik, ticaret ve ev hayatıyla ilgilidir ve çoğu zaman eş anlamlıları bulunmamaktadır.

- Ticaretle ilgili bazı sözcükler: *Baa* “fiyat, değer”, *nark* “fiyat, paha”, *bazar* “pazar”, *sooda* “ticaret”, *soodager* “tüccar”, *pul* “para”, *zıyan* “zarar”, *çarba* “ekonomi”, *taraza* “terazi” vb.
- Çiftçilikle ilgili bazı sözcükler: *Dıykan* “çiftçi”, *bak* “ağaç”, *darak* “ağaç”, *mömö* “meyve, yemiş”, *dan* “tahıl, ekin”, *danek* “meyve çekirdeği”, *kırman* “harman yeri”, *anar* “nar”, *şabdalı* “şeftali”, *almurut* “armut”, *meyiz* “kuru üzüm”, *tıt* “dut”, *badırañ* “salatalık”, *sabiz* “havuç”, *piyaz* “soğan”, *turp* “turp”, *şalgam* “şalgam”, *pahta* “pamuk”, *cügörü* “mısır”, *kürüç* “pirinç”, *zıgır* “keten”, *kenep* “tütün dizmek için kullanılan uzun, ince ip”, *murç* “biber”, *maya* (< *paya*) “orta büyüklükte, dörde katlanıp yığılmış saman” vb.
- İnşaatçılıkla ilgili bazı sözcükler: *Ilay* “balçık”, *dubal* “duvar”, *çatır* “çadır, çatı”, *takta* “tahta”, *ustun* “sütun”, *tereze* “pencere”, *şıp* “tavan” vb.

2.1.2. Kuzey Diyalektinde Rastlanmayan Sözcükler: İran dillerinden alınan bu gruptaki söz varlığı kuzey diyalektinde bulunmazken güney diyalektlerinde aktif bir şekilde kullanılmaktadır. Güney ağızlarında çoğunlukla bu sözcüklerin eş anlamlıları görülür. Bunlar, anlam açısından her türlü sahaya dahil edilebilecek sözcüklerdir. Güney diyalektleri arasında bazılarının daha aktif kullanılması ya da fonetik açıdan bazı farklılıkların olması mümkündür. Bu durum diyalektlere göre oluşturulmuş olan aşağıdaki tabloda da gözlemlenebilir.

Kuzey Diy.	Güneydoğu Diy.	Güneybatı Diy.	Türkçe
töşök	töşök, cekendos	cäkändoz, cäkändaz	yorgan
köldölöñ	postek	pöstök	pösteki, post
şireñke	kükürt	kügürt	kükürt
temene	cuvaldız	cuvaldız	çuvaldız
başlık	başlık, kalta	kalta	torba
soyul, tayak	keltek, tayak	kältäk	sopa
kösöö	ataşkürök	ätäşkürök	gelberi
çaka	çelek	çelek, pakır	kova
çını	piala	piyälä	kâse
kumgan	aptava	aptava	ibrik

suzguç	çävli	suzguç	kepçe
çulgoo	paytama, çulgak	paytama	bacağı sarmaya
			yarayan uzun bez
eleçek	eleçek, ileki	ileki, käläk	kadın başlığı
celdik	caaz	caaz	eyer yastığı
çükö	çükö, aşık	aşık	aşık
çanaç	çanaç, meş	meş	deri tulum
cumurtka	tukum	tukum	yumurta
şibege	bigiz	bigiz	tığ
kurbu, kurdaş	kurbu, kurdaş	ogulan (kız hakkında)	yaşıt, dost
bosogo	bosogo, astana	astana	eşik
döngölök	döngölök, gıldirek	gıldirek	tekerlek
oñoy	oñoy, asant	asant	kolay
şıldıñ	mazak, pıçıñ	mazak	alay, mizah
abdan	cuda, cüdä	cüdä	çok
şınaa	şına, paana	paana	kama
söykö	söykö	söykö, sırğa	küpe
bagelek	bagalek, payça	payça	paça
çebiç	çeviç, cusak	cusak	iki yaşına basmış keçi
bal	pal, asel	äsäl	bal
tamaşa	askiya	äskiyä	şaka
capız	capıs, palant	pälänt	alçak
calbırak	calbırak, bärk	bärk	yaprak
caz, köktöm	caz, baar	bahor, bää	bahar
boy	bädan	bädän	boy
kıçkaç	kıpçuur, lakşeger	läkçägär	kerpeten
calkoo	calkoo, dañgese	däñgäsä	tembel
çık	çık	nämäkäp	soğan doğranmış
			et suyu
übölük	üvelik, ohlow	ohlow	oklava
tarınçaak	tarınçaak	äkis	çabuk darılan
şıltoo	şıltoo	bäänä	bahane
ubada	ubada	ilävzi	söz
makal	nakal	mätäl	atasözü
comok	comok	mesel	masal
şümşük	kunik	hunik	dolandırıcı

2.2. İki Dilli Bölgeler

İran dillerinden giren sözcükler Kırgızca söz varlığının geniş bir bölümünü oluşturmaktadır. Kırgızcanın güney ve kuzey diyalektlerine ayrılmasında leksik açıdan belirleyici olan unsurların hemen hemen hepsinin İran dilleri kaynaklı olduğu görülmektedir. Bu katmanda değerlendirilecek bir başka husus da çeşitli ağızlarda ve çok uluslu kimi bölgelerde İran dilleri kaynaklı sözcüklerin bugün de alınmaya devam etmesidir. Çok fazla yeni sözcük alınmasa da kullanımdan düşmüş olan

eski sözcükler siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkiler sonucunda tekrar aktifleşmeye başladığından bu ağızlarda söz konusu sözcükler arkaikleşmez. Bu durum daha çok Özbekistan ve Tacikistan'daki kimi İçkilik ağızlarında görülür. Çeşitli noktalarda, örneğin Fergana Vadisi'nin Özbekistan'a bağlı bölgeleri ile Tacikistan'ın Murgap ve Cerge-Tal bölgelerinde bu süreç oldukça güçlü bir şekilde işlediğinden iki dilliliğin (Kırgızca-Özbekçe ya da Kırgızca-Tacikçe) buralarda uzun zaman önce ortaya çıktığı bilinmektedir. Komşu ülkelerde yaşayan Kırgızların da bir süre sonra aynı şekilde iki dilli olmaları mümkündür. İki dillilik farklı iki yolla gerçekleşmektedir:

- a) Akriba dillerin temsilcilerinin iki dilliliğe geçişi. Bu geçiş seslerin ve sözcüklerin değiştirilmesine dayanır.
- b) Akriba olmayan diller arasında geçiş. Burada söz varlığının yanında tüm dil bilgisel yapı (morfoloji, fonetik, sentaks) tümüyle değişir. Bu süreç elbette oldukça uzun bir zaman gerektirir.

Özbekistan'ın çeşitli bölgelerindeki Kırgızların 40-50 yılı aşmayan bir süre içerisinde Özbek dilini benimsemesi bugünkü ekonomik, siyasi ve kültürel araçların (yönetim, eğitim, basın vb.) etkili bir şekilde kullanılmasıyla açıklanabilir.

Her ne kadar akraba olmasalar da Özbekçe ve Tacikçeyi söz varlığı açısından yaklaştıran ortaklık artık Tacikçe sayılabilecek olan İran kaynaklı söz varlığıdır. Bu sözcükler Özbekçe söz varlığının önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Özbek dilinin etkisi altında kalan Kırgız ağızlarının konuşulduğu bölgelerde yaşanan iki dillilik sürecinde alıntı sözcükler (ortak Türkçe sözcükler hesaba katılmadığında) temelde Farsça sözcüklerdir. Hem Özbekçenin hem de Tacikçenin etki alanındaki Kırgız ağızları İran söz varlığının kabulünde iki kat fazla tesir altındadır. Bu durum iki dillilik sürecinin hız kazanmasında önemli bir etkidir. Bununla birlikte Kırgız diyalektlerinde (özellikle güney ağızlarında) Orta Çağ'dan beri yoğun bir şekilde kabul edilen İran çıkışlı leksik unsurların Kırgızcanın genel söz varlığı içinde büyük bir ağırlığa sahip olduğu göz önünde tutulursa Tacik ya da Özbek dillerini öğrenme sürecinin neden kolayca gerçekleştiği anlaşılır.

3. Arapça Söz Varlığı Katmanı

Kırgız boyları İran dillerini konuşan halklarla uzun yüzyıllar boyunca sıkı ilişkiler kurmuş olsa da Arap dilli halklarla böyle bir bağlantının gerçekleştiğine dair tarihî bilgi bulunmamaktadır. Orta Asya'nın çeşitli yerlerinde bir iki yerleşim bölgesine dağılmış ve ana dillerini uzun zaman önce unutmuş olan Araplar sayılmazsa tarih boyunca Kırgızlar ve Araplar arasında sözcük alışverişine imkân verecek sıkı ekonomik ve siyasi ilişkiler kurulmamıştır. Özellikle Kırgız boylarının Orta Asya'ya gelmesiyle birlikte Arap kültürü ve İslam etkisinin yaşandığı konusunda şüphe yoktur. Bu etkinin doğrudan Araplardan gelmediği, VIII. yüzyıldan beri bu kültürün etkisi altında kalan Soğdlar (daha sonra Tacikler), Uygurlar, Özbekler, Kazaklar, Türkmenler vb. aracılığıyla Kırgızlara taşındığı söylenebilir.

Arapçanın Kırgızca'yı doğrudan değil başka halklar yoluyla dolaylı olarak etkilediği yalnızca tarihî kaynaklara değil dil verilerine dayanarak da kanıtlanabilir. Örneğin bugün Kırgızcada bulunan Arapça sözcüklerin hepsi söz konusu Orta Asya halklarının dilinde bulunmaktadır. Bu dillerde bulunmayıp da Kırgızcada bulunan bir

Arapça sözcüğe rastlanmaz.

Arap söz varlığının Orta Asya halklarının dillerini bu kadar etkilemesinin temel nedeni İslamiyettir. Araplar VIII. yüzyıldan itibaren Orta Asya'yı işgal etmeye başlamış ve hem askerî hem diplomatik güç kullanarak uzun yüzyıllar boyunca İslamiyeti yaymaya gayret etmişlerdir. Dinî kitaplar (Kuran vb.) Arap dilinde yazılmış ve bunların başka dile çevrilmesi yasaklanmıştır. İslamiyette her türlü ibadet ve ritüelin dili yalnızca Arapçaydı. Bu nedenle Arapça kitaplar ve Arapça, bu dini kabul eden halklar arasında yayılmıştır.

İslamiyetin kabulüyle birlikte bu halkların dünya görüşleri, hukuki ve ahlak sistemleri İslami şartlara uygun bir şekilde yeniden düzenlenmiştir. Dinî kitaplardaki ahlaki, hukuki, idari, dinî vb. kavramları bildiren sözcükler bu halkların dillerine girmeye başladı. Bu sözcüklerin alındığı kaynaklar (dinî kitaplar ve bu kitapları dağıtanlar) aynı olduğundan fonetik değişmeler dışında söz konusu sözcükler Orta Asya dillerinde aynıdır. Bunlardan birkaçı aşağıda gösterilmiştir.

Kırgızca	Özbekçe	Tacikçe	Türkçe
ak	hak	hak	hak
adal/alal	halol	halol	helal
aram	harom	harom	haram
akıykat	hakikat	hakikat	hakikat
azap	azob	azob	azap
beyiş	bihişt	bihişt	cennet
kitep	kitob	kitob	kitap
makul / maakul	ma'kul	ma'kul	tamam
mildet	minnat	minnat	görev
topuk	tavfik	tavfik	tevfik

Orta Asya dilleri aracılığıyla alınan Arapça sözcükler Kırgızcaya üç yolla girmiştir:

- Devrimden önce köy okul ve camileri
- El yazmaları ve Çağatay edebî diliyle yazılmış metinler
- Sözlü aktarım

Devrim öncesi göçmen yerleşim bölgelerinde (özellikle Güney Kırgızistan'da) kurulan okulların temel amacı, İslamiyetin halk arasında yayılıp yerleşmesini sağlamaktır. Buralarda eğitim dili tamamen Arapçaydı. Ders araçları da aynı şekilde Arapça kaleme alınmıştı. Alfabe, Arapça dil bilgisi, İslam tarihi, İslam şeriati, genel tarih, felsefe vb. alanlarda verilen derslerin dili Arapçaydı. Mollalar öğrencilerin anlamadıkları bir dille yazılmış olan metinleri onlara ezberletiyordu. Metnin içeriğini tümüyle anlamasalar da öğrenciler metin içindeki bazı kavramları bildiren sözcükleri, terimleri akıllarında tutup günlük konuşmalarında da kullanmaya başlamışlardır. Böylece Arapça sözcükler okul yoluyla yavaş yavaş yayılmaya başlamıştır. Camiler de aynı şekilde Arapça sözcüklerin yayılmasına hizmet etmiştir. O dönemde okul ve camiler birbirinden ayrı değildi. Nerede bir cami varsa orada bir okul bulunuyordu.

Camilere gelen insanlar, hem ibadetlerini Arapça yerine getiriyor hem de gerekli gereksiz yerlerde Arapça sözcükleri kullanan mollaların dini vaazlarını dinleyerek bu sözcükleri benimsiyorlardı. Arapça sözcüklerin Kırgızcaya geçmesinde devrimden önceki yazma edebiyatının rolünü de unutmamak gerekir.

Arapça sözcüklerin Kırgızcaya Orta Asya halklarından sözlü yolla geçişi de mümkündür. Siyasi ve kültürel yapıyla ilgili olan sözcüklerin (*mekeme* “kurum”, *mamleket* “devlet”, *sayasat* “siyaset”, *makala* “makale”, *öküm* “hüküm”, *ökümöt* “hükümet”, *madaniyat* “medeniyet”, *tarıh* “tarih”, *tarbiya* “terbiye”, *salamat* “esenlik”, *nasıl* “nesil”, *tabiyat* “tabiat” vb.) Kırgız ağızlarına yalnızca dinî kitaplar ve devrim öncesindeki yazılı edebiyat yoluyla değil aynı zamanda Orta Asya halklarıyla kurulan yakın ilişkiler sonucu sözlü yolla girdiği de söylenebilir. Arapça kökenli soyut kavramları bildiren sözcükler (*mamile* “ilişki”, *maalim* “malum”, *maal* “vakit”, *maksat* “maksat”, *taalay* “talih”, *tagdır* “takdir”, *saat* “saat”, *ubak* “vakit”, *sebep* “sebep”, *sabır* “sabır”, *ömür* “ömür”, *meder* “yardım”, *taelim* “talim”, *nasip* “nasip” vb.) için de aynı şeyi söylemek gerekir.

Yüzyıllar boyunca çeşitli yollarla dile girmiş olan Arapça sözcükler hayatın her alanıyla ilgili olduklarından halk tarafından benimsenmiştir. Bunların çoğu aktif kökler olarak söz varlığının zenginleşmesinde de rol oynamışlardır. Örneğin *mildettenme* < *mildet+le+n+me* “taahhüt”, *madaniyattaştıruu* < *madaniyat+taş+tur+uu* “medenileştirmek” vb.

3.1. Arapça Alıntı Sözcüklerde Diyalekt Özellikleri

Dinî inanışla (*adal*, *kasal*, *aram*, *bereke*, *cennet*, *tozok*, *künöö* vb.) ve toplumsal düzenle (*akıl*, *adat*, *mamile*, *adilet*, *bark*, *madaniyat*, *adabiyat*, *namıs*, *nasiyat*, *taalay*, *taasir*, *nazar* vb.) ilgili Arapça alıntı sözcükler açısından Kırgız diyalektleri arasında farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklar iki başlık altında ele alınabilir:

- a) Fonetik bakımdan farklılaşan sözcükler
- b) Bir diyalekte özgü sözcükler

Diyalektlerin ses sistemlerinde görülen farklılık Arapça alıntı sözcüklere de yansımıştır. Bu farklılıklar daha çok güney diyalektlerine özgü uzun ve kısa açık e (ä) ünlüsü, yine güney diyalektlerine özgü ön ses *h-h* / *g-g* ünsüzlerinin ve çift *l* ünsüzünün kullanılmasıyla ilgilidir. Bu özellikler Uygur, Özbek ve Tacik dillerinin sınır diyalektlerinin Kırgızcanın güney diyalektlerini etkilemiş olduğunu göstermektedir. Örneğin bu dillerde açık e (ä) ile söylenen Arapça kökenli sözcüklerin güney diyalektlerinde de çoğunlukla aynı şekilde kabul edildiği görülmektedir.

Arapça alıntı sözcüklerin fonetik görüntüsü, güney ağızlarını, komşu Uygur, Özbek ve Tacik dillerine yaklaştırırken kuzey diyalektinden ayırmaktadır. Bu durum aşağıdaki örneklerde görülmektedir.

3.1.1. Ünlülerde Farklaşma

- a) Güney ağızlarında kısa açık e (ä) ünlüsüne karşılık kuzey ağızlarında a ünlüsü bulunmaktadır.

Güney	Kuzey	Türkçe	Güney	Kuzey	Türkçe
ädät	adat	âdet	zälîm	zalim	zalim
äcäp	acap	acayip	märtäbä	martaba	meretebe
dälil	dalil	delil	näsip	nasip	nasip

- b) Güney ağızlarında alıntı sözcüklerdeki uzun açık *e* (*ää*) ünlüsüne karşılık kuzey ağızlarında uzun *a* (*aa*) bulunmaktadır.

Güney	Kuzey	Türkçe	Güney	Kuzey	Türkçe
äälîm	aalim	âlim	zäär	zaar	seher
tääm	daam	tat	määni	maani	mana
täälim	taalim	talim	määlim	maalim	malum

- c) Güney ağızlarında açık *e* (*ä*) ünlüsüyle söylenen Arapça alıntı sözcüklerde söz konusu ünlünün yanında *k* ünsüzü bulunurken kuzey diyalektlerinde açık *e* (*ä*) ünlüsüne karşılık normal *e* kullanılır.

Güney	Kuzey	Türkçe	Güney	Kuzey	Türkçe
käsäl	kesel	hastalık	mäkän	meken	memleket
nikä	nike	nikâh	märtäbä	meretebe	meretebe
şäkär	şeker	şeker	mädär	meder	ümit

3.1.2. Ünsüzlerde Farklılaşma

Orta Asya dilleri aracılığıyla Kırgız diyalektlerine giren Arapça alıntılarda ünsüzler açısından da farklılıklar bulunmaktadır.

- a) Sedasız, gırtlaksız *h* ünsüzü güney ağızlarında çoğu zaman korunurken kuzey ağızlarında bu ünsüzün düştüğü gözlenir.

Güney	Kuzey	İmla	Türkçe	Güney	Kuzey	İmla	Türkçe
hava	ava	aba	hava	hak	ak	ak	hak
hazır	azır, asır	azır	şimdi	hal	al	al	hâl
hacı	acı	acı	hacı				

- b) Güney ağızlarındaki sedalı, patlamalı *ğ* ünsüzünün kuzey ağızlarında sedasızlaşarak *ú*'ya dönüştüğü ya da düştüğü görülür.

Güney	Kuzey	Türkçe	Güney	Kuzey	Türkçe
gusa	kusa	hasret	gayrat	kayrat	gayret
ganimet	kanimet	fırsat	gacap	acap	acayip
gaip	ayıp	ayıp, suç			

- c) Çift / ünsüzü ile telaffuz edilen Arapça sözcükler güney ağızlarında korunurken kuzey ağızlarında ikinci / ünsüzü *d'*ye dönüşmektedir.

Güney	Kuzey	Türkçe	Güney	Kuzey	Türkçe
illet	ildet	hastalık	cellet	celdet	cellat
alla	alda	Allah	mollo	moldo	molla

Kırgızcanın Orta Asya devrinin ikinci kısmından sonra (XVIII. yüzyılın ortalarından) güney Kırgız boyları (özellikle güney batı diyalektinin temsilcileri) Özbek, Uygur, Tacik dillerinden İran kaynaklı sözcükler yanında Arapça sözcükleri de almıştır. Bu sözcüklerin kuzey ağızlarına geçmemesinin nedeni ya güney ve kuzey Kırgızların yakın ilişki hâlinde olmaması ya da o dönemde kuzey diyalektine az çok tesir eden Kazakçada söz konusu sözcüklerin bulunmamasıdır. Güney Kırgız diyalektlerinde bulunup kuzey diyalektinde karşılaşılmayan sözcüklere şunlar örnek gösterilebilir: *Hamması* “hepsi”, *hâl kıl-* “hallet-”, *äsäsi* “temel”, *askiya*, *äskiyä* “şaka”, *kalas* “hepsi”, *galatı* “çok güzel, çok iyi”, *sagır* “kimsesiz, yetim”, *lazzat* “lezzet”, *meyin* “yumuşak, narin”, *napis* “ince”, *azada* “temiz, değerli (insan)”, *aza* “üye”, *amaki / ämäki* “dayı”, *ämäk* “yeğen”, *täşkil ät-* “teşkil et-”, *tañkat* “eleştirir” vb.

4. Rusça ve Uluslararası Söz Varlığı Katmanı

Kırgız diyalektlerindeki Rusça sözcükleri üç kategoriye ayırmak mümkündür.

- Başka diller aracılığıyla alınan Rusça sözcükler
- Slav halklarından (Ukraynalı, Rus) karşılıklı ilişkiler sonucu sözlü yolla alınan sözcükler
- Sovyet döneminde alınan Rusça ve uluslararası sözcükler

4.1. Başka Diller Aracılığıyla Alınan Rusça Sözcükler

XIX. yüzyılın ortasına kadarki dönemde, yani Kırgızların Slav halklarıyla aynı coğrafyada birlikte yaşamaya başlamalarından önceki dönemde alınan sözcükler bu kapsamda ele alınmaktadır. Bu dönemde Kırgızcaya giren alıntı sözcüklerin (*samoor* < *ru. samovar* “semaver”, *iret* < *ru. ryad* “sıra”, *çaynek* < *çaynik* “çaydanlık”, *çıt* < *sitets* “kumaş”, *çirköö* < *tserkov* “kilise” vb.) sayısı oldukça azdır. Kuzey diyalektinde ve Kazak dilinde bulunan *iret* “sıra” sözcüğünün güney diyalektlerinde ve Özbek edebî dilinde bulunmaması bu durumu kanıtlamaktadır. Rusça sözcükler kuzey diyalektlerine daha çok Kazakça yoluyla girerken güney diyalektlerinde bunun Özbek ve Tacik dilleri aracılığıyla gerçekleşmiş olması muhtemel. Rusça sözcüklerin Kırgızcaya geçişi yalnızca Ruslarla doğrudan ticari ilişki kuran Kazaklar ve Özbekler yoluyla mümkündür.

4.2. Slav Dilli Halklardan (Ukraynalı ve Rus) Sözlü Yolla Alınan Sözcükler

Kırgızcadaki Rusça kökenli sözcüklerin ikinci kısmı XIX. yüzyılın ikinci yarısından başlayıp “Büyük Ekim Devrimi”ne kadar geçen süreçte alınmıştır.

Rusya'dan Kırgızistan'a gelen Slav dilli halklarla (Ukraynalı, Rus) Kırgız boylarının çeşitli siyasi ve ekonomik ilişkiler kurması sonucunda bu halkların dillerinde kimi değişiklikler oluşmuş ve karşılıklı sözcük alışverişi yaşanmıştır. Rusça sözcükler bu dönemde daha çok kuzey ağızları tarafından alındı. Söz konusu sözcüklerin güney ağızlarına girmesi uzun bir zaman sonra gerçekleşmiştir. Bununla birlikte bazı sözcüklerin güney ağızlarına geçmediği görülmektedir.

Devrimden önce Rusça ve Ukraynaceden Kırgızcaya geçen sözcüklerden bir kısmı şöyledir: *Soko* <ru. *soha* “kara saban”, *zakün* <ru. *zakon* “kanun”, *dogoo* <ru. *duga* “boyunduruk”, *kaamut* <ru. *homut* “hamut”, *bocu* <ru. *vojji* “dizgin”, *sot* <ru. *sud* “mahkeme”, *suduya* ~ *südüyö* <ru. *sud*'ya “hakim”, *atkez* <ru. *otkaz* “ret”, *beçet* <ru. *peçat* “mühür”, *sölköway* <ru. *tselkoviy* “bir ruble, elli kapık değerinde gümüş para”, *baratke* <ru. *poryadak* “düzen”, *nomur* <ru. *nomer* “numara” vb.

Bazı sözcüklerin yalnızca bazı ağızlarda bulunduğu, bu sözcüklerin kuzey diyalektinin diğer ağızlarına geçmediği dikkat çekmektedir. *Çısturnay* <ru. *şerstyanoy* “yün, yünlü”, *tyala* <ru. *delo* “iş” (*mende anın kanday tyalası bar?* “onun benimle ne işi var”). Bu türden örnekler yalnızca Çüy bölgesindeki Kırgızların dilinde görülmektedir.

Kuzey ağızlarındaki bazı alıntı sözcükler güney diyalektlerinde ya fonetik değişime uğrarlar (gün. *gäloş* / kuz. *kölöş* “lastik ayakkabı”, gün. *hamut* / kuz. *kaamut* “hamut”, gün. *ram~ıram* / kuz. *ıramke* “çerçeve”, gün. *togo* / kuz. *dogoo* “boyunduruk”) ya da hiç bulunmazlar (*baratke* “bir başlık türü”, *ıret* “sıra”, *atkez* “ret”, *beçet* “mühür”, *bocu* “dizgin”). Devrimden önce Kırgız diyalektlerine giren Rusça sözcükler hem sayıca hem de günlük hayatta kullanım açısından daha alt düzeydedir.

4.3. Sovyetler Birliği Döneminde Alınan Rusça ve Uluslararası Sözcükler

Rusça ve Rusça aracılığıyla uluslararası sözcüklerin Kırgız diline ve diyalektlerine yoğun olarak girmeye başlaması “Büyük Ekim Devrimi”nden sonraki Sovyet dönemine karşılık gelir. Bu dönemde sözlü yolla (ilk yıllarda) ve daha çok yazı dili yoluyla Rusça sözcükler alınmıştır. Gerek Ruslarla kurulan ilişkilerin güç kazanması gerekse Rusçanın okullarda yaygın bir şekilde kullanılmaya başlamasıyla birlikte yazılı basında kullanılan sözcüklerin Kırgızcaya geçmesi için uygun şartlar oluşmuştur.

Sovyet döneminde günlük hayatın tüm alanlarında yaşanan gelişmelere bağlı olarak her türlü aracın (*yazılı basın, kitap, radyo, tiyatro, sinema, TV, propaganda, toplantılar* vb.) kullanılması sonucunda Sovyetler Birliği sınırları içerisindeki diyalekt ve ağızlar Sovyet söz varlığını ortak biçim ve anlamda kabul etmektedir. *Partiya, kommunizm, sotsializm, maşına, elektr, kino, teatr, radio, kino, plan, traktor, kolhoz, sovhoz, fabrika, sovet, matematika, himiya, fizika* gibi sözcükler tüm Kırgız ağızlarında kullanılmaktadır. Binlerce Rusça ve uluslararası sözcüğün Sovyetler Birliği döneminde çok kısa bir süre içinde kabul edilmesiyle Kırgız diyalektlerinin söz varlığı oldukça zenginleşmiştir. Buna bağlı olarak Kırgız diyalektlerinin söz varlığı da birbirine yaklaşmış ve ortak söz varlığının ağırlığı artmıştır. Rusçadan çok sayıda uluslararası sözcüğün alınmasıyla yalnızca Kırgız diyalektleri değil aynı zamanda Kırgızca ve Sovyetler Birliği içindeki diğer halkların (Rus, Özbek, Ukraynalı, Kazak, Tacik vb.) dilleri de birbirine yaklaşmıştır.

5. Diyalektoloji Terimleri Hakkında

Diyalektler arasındaki leksik farklılıklar her şeyden önce terminolojiyle ilgilidir. Bir toplumun sosyoekonomik yaşamının her türlü alanında yaşanan tarihi gelişmeler terimlerle ifade edilir. Herhangi bir ağız ya da diyalekti konuşan bir toplumda yaşanan değişimler yaşanan coğrafya, toplumun kendine özgü yapısı ve yine o toplumun tarihiyle ilişkilidir. Örneğin iki farklı ağız konuşan ve farklı çiftçilik kollarında gelişmiş olan toplumların dilindeki çiftçilik terimlerinden hareketle söz konusu toplumların ağız özelliklerini belirlemek mümkündür.

Aynı kavramı karşılayan çeşitli alanlara ait terimlerin birbirinden farklı olması o ağız konuşan toplumun tarihi ilişkileriyle açıklanabilir. Aşağıda ağızlarda bulunan çeşitli alanlarla ilgili terimlere örnekler verilmiştir.

5.1. Akrabalık Terimleri

Bu terimler çoğunlukla diyalektlerde ortak olmakla birlikte farklılıklar da bulunmaktadır. Örneğin kuzey diyalektinde kişi kendinden küçük kardeşine *ini* derken güney diyalektinde bu sözle birlikte *ükä* sözcüğü de aktif bir biçimde kullanılır. Aynı durum şu sözcüklerde de geçerlidir: Kuz. *aga* ~ *ava* / gün. *äkä*; kuz. *tayeke* / gün. *taga* “dayı”; kuz. *kıyır tuugan* / gün. *ämäki* “uzak akraba”. Güney ağızlarında *äkä-ükä* “ağabey-kardeş” sözcüğü oldukça yaygın bir kullanıma sahip olmasına rağmen kalıplaşmış söz öbeklerinde diyalektlerdeki ortak yapı kullanılmaktadır. *äkä-ükänin baldarı* yerine *aga-ininin baldarı* “Amca çocukları” tercih edilir.

5.2. Hayvancılık Terimleri

Hayvancılıkla ilgili terimler açısından Kırgız diyalektlerinde bazı farklılıklar bulunmaktadır. Kuz. *bıştı* / günb. *dönön* “dört yaşındaki at”; kuz. *uy* / günb. *sıyır* “inek”; kuz. *kunan* / günb. *kältätay* “üç yaşındaki tay”; kuz. *tört tiş* / günb. *çarı* “dört yaşındaki koyun”.

5.3. İnşaat Terimleri

Bu gruba giren terimler kuzey ağızlarında gelişmemiştir. Özbek ve Tacik dillerinden uzun zaman önce alınan inşaat terimleri güneyli Kırgızların günlük konuşma dilinde aktif bir şekilde kullanılmaktadır. Gün. *gış* / edb. *kış*, *kirpiç* “tuğla”; gün. *teşe* / edb. *kerki* “keser”; gün. *güvälä* / çüy. *güvölö* “çamurdan yapılmış yuvarlak yapı malzemesi”; gün. *şıp* / edb. *şıp* “tavan”; gün. *takta* / edb. *taktay* “tahta”; gün. *pol* / edb. *pol* “yer, tavan”; gün. *torsun* “evin çatısında kullanılan bir tür tahta”; *kari* “bina kirişi”; *särräp* “evin ön ve arka duvarını yukarıdan birleştiren tahta”; *üväsä* “evin çatısında kullanılan ince tahtalar”; *dälis* “sofa, hol”; *peşayvan* “veranda”; *kälit* “anahtar”; *çärpäyä* “çardak”; *pahza* “çamurdan yapılmış duvar” vb.

5.4. Tarım Terimleri

Kuzeyde pamuk, tütün ve güneyde pancar, tütün ürünler yetiştirilmektedir. Ürünler için ağızlara özgü terimler kullanılmaktadır. Bu durum aşağıdaki örneklerde görülmektedir.

- a) Edebî dilde bulunmakla beraber güney ağızlarında da aktif bir şekilde kullanılan pamukçulukla ilgili terimlerden bir kısmı şöyledir: *Pahta* “pamuk”, *çigiti* “pamuk çekirdeği”, *şana* “olgunlaşmamış pamuk dalı”, *kopek* “çiçeği dökülmüş pamuk kozası”, *çanak* “içinde pamuk bulunan koza”, *kosek* “olgunlaşmış, açılmış pamuk kozası”, *gozo* “olgunlaşmamış pamuk”, *gozopaya* “pamuğun içi alındıktan sonra kalan kısım”.
- b) Talas’ta yaygın olarak kullanılan tütüncülük terimlerinden bir kısmı şöyledir: *Kara tameki* “çiğnemelik tütün”, *sarı tameki* “yerel tütün”, *sarı kulak* “Saratov şehrine özgü tütün”, *öğön* “tütün asılan ağaç”, *cupka* “tütün yaprağı”, *tülkü* “ipe dizilen tütün yaprağı”, *tay* “ağaca dizilmiş tütün yaprağı”, *tocuna* “4-5 metrelik ipe dizilen tütün yaprakları”.

5.5. Bahçecilik Terimleri

Yerleşik hayata daha erken geçmiş olan güney Kırgızlarının ağızlarında bahçecilikle ilgili terimlerin de daha erken ortaya çıktığı bilinmektedir. Kırgızistan’ın kuzeyinde yetişmeyen bazı bitkiler (*ancır* “incir”, *anar* “nar”, *näk* “armuda benzer bir tür meyve” vb.) güneyde yetiştirilmektedir. Aynı şekilde üzüm, kayısı, şeftali vb. meyvelerin kuzeyli Kırgızlar tarafından bilinmeyen türlerine Güney Kırgızistan’da rastlanmaktadır. Meyvelerle ilgili şu terimler de Güney Kırgızistan’da yaygın bir şekilde kullanılmaktadır: *Şiñgil* “üzüm salkımı”, *şirin* ~ *şirne* “üzüm pekmezi ya da reçeli”, *çülü* “komposto”, *kıyam* “üzüm pekmezi ya da reçelinin daha sulu hâli” vb.

Kuzey ağızlarına Rusçadan giren *kapusta* “lahana”, *pamidor*~*mamidor* “domates” sözcüklerine karşılık güney ağızlarında Özbek ya da Tacikçeden giren *käräm* “lahana”, *pätinçä* “domates” sözcükleri kullanılır.

6. Diyalektlerdeki Birleşik Yapılı Terimler

Ağızlarda bulunan bu tür terimler birleşik yapıyı oluşturan sözcüklerin farklı olmasıyla birbirinden ayrılmaktadır. Aşağıdaki tabloda bu durumun örnekleri görülür.

Kuzey	Güney	Türkçe	Kuzey	Güney	Türkçe
<i>taz (tas) coru</i>	<i>käl coru</i>	bir kuş türü	<i>küyöö coldoş</i>	<i>küyöw koşçu</i>	sağdıç
<i>tokol eçki</i>	<i>käl eçki</i>	boynuzsuz keçi	<i>mollo</i>	<i>moldo</i>	molla
<i>çoñ ene</i>	<i>kättä çoñ ene</i>	babaanne	<i>çoñ ata</i>	<i>kättä çoñ ata</i>	dede

Bazen her iki unsuru da farklı olan terimlere rastlanır. Bunlardan birkaçı şöyledir:

Kuzey	Güney	Türkçe
<i>taş taman</i>	<i>kältä çarım</i>	dış taban
<i>kulun</i>	<i>kältä tay</i>	süt emen tay
<i>çeçek</i>	<i>çapayı monçok</i>	çiçek hastalığı

7. Diyalektlerdeki Birleşik Sözcükler, Kalıp Söz Öbekleri ve Deyimler

Kırgız diyalektleri arasındaki leksik farkı oluşturan etmenler yalnızca basit sözcükler ve terimler değildir. Bu farklılıkların oluşmasında birleşik sözcüklerin, deyimlerin, mecazların, kalıp söz öbeklerinin de rolü bulunmaktadır. Aşağıdaki tabloda yer alan güney ağızlarına özgü deyimler ve birleşik sözcüklerde de bu durum tespit edilebilir.

7.1. Birleşik Sözcükler ve Kalıp Söz Öbekleri

Bir ögesi farklı olan bazı birleşik sözcükler ve kalıp söz öbekleri aşağıdaki gibidir.

Kuzey	Güney	Türkçe	Kuzey	Güney	Türkçe
<i>dat bastı</i>	<i>dalk kaktı</i>	paslandı	<i>ayıp kör-</i>	<i>ayıñ kör-</i>	ayıpla-
<i>koyu kızıl</i>	<i>tok kızıl</i>	koyu kırmızı	<i>körüp kel-</i>	<i>tiktep kel-</i>	görüüp gel-
<i>tük barbayt</i>	<i>tüvüdön barbayt</i>	hiç gitmez	<i>kapa bol-</i>	<i>dikat bol-</i>	üzül-
<i>abaylap bar-</i>	<i>çokon bar-</i>	dikkatli git-	<i>kep emes</i>	<i>çot emes</i>	önemsiz
<i>mal soy-</i>	<i>mal oodar-</i>	hayvan kes-	<i>can tartar</i>	<i>can basar</i>	tarafdar
<i>duuşar bol-</i>	<i>uçar bol-</i>	rast gel-	<i>kuru kal-</i>	<i>nämäräm kal-</i>	mahrum kal-

İki ögesi de farklı olan birleşik sözcüklerin bir kısmı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Kuzey	Güney	Türkçe	Kuzey	Güney	Türkçe
<i>manday-teskey</i>	<i>oroy-paray</i>	yüz yüze	<i>küülü-küçtüü</i>	<i>ubaktı çak-</i>	güçlü kuvvetli
<i>çır-çatak</i>	<i>kara talaş</i>	kavga	<i>eç bir</i>	<i>acanı takır</i>	hiçbir
<i>ayıpka cık-</i>	<i>çavıga karma-</i>	suçlan-			

Diyalektlerde karşılaşılan deyimlerden birkaçı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Kuzey	Güney	Türkçe	Kuzey	Güney	Türkçe
<i>kuda tüş-</i>	<i>bolup koy-</i>	kız iste-	<i>akıl estüü</i>	<i>meesi bütün</i>	aklı başında
<i>el başkar-</i>	<i>tüp sür-</i>	halkı yönet-	<i>buk bolup ket-</i>	<i>cürögü içine batpa-</i>	sıkıl-
<i>köz tiy-</i>	<i>köz at-</i>	nazar değ-	<i>boy berbe-</i>	<i>tän berbe-</i>	söz dinleme-

**DEĞERLENDİRME
VE TANITMALAR**

Reviews

OĞUZNAME [KAZAN NÜSHASI]

Prof. Dr. Necati DEMİR-Yrd. Doç. Dr. Özkan AYDOĞDU (2015), Oğuzname [KAZAN NÜSHASI] (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), Kesit Yayınları, İstanbul, 590 s. ISBN:978-605-9100-47-2

Zeki KAYMAZ*

Dil Araştırmaları, Bahar 2016/18: 275-277

Tanıtımını yapacağımız Prof. Dr. Necati DEMİR ve Yrd. Doç. Dr. Özkan AYDOĞDU'nun Oğuzname [KAZAN NÜSHASI] (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), Kesit Yayınları, İstanbul 2015 adlı yayın, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Yazarlar, girişte Türk tarihinde ve kültüründe Oğuznameler başlığı altında Kazan Oğuznamesi'ne gelinceye kadarki Oğuznamelerden kısaca söz etmişlerdir. Kazan Oğuznamesi başlıklı kısımda ise bu Oğuzname'nin müellifi, yazılış tarihi ve yeri üzerinde durularak eserin bölümleri tanıtılmıştır. Bu bölüm eser hakkında yapılan çalışmalar ve sonuçla tamamlanmıştır. Yazarlara göre, **“Kazan Oğuznamesi, bazı konularda diğer Oğuznamelere göre daha kapsamlı bilgi vermektedir. Bu eser, diğer Oğuznamelerde bulunmayan bilgilere de sahiptir. Bu durum eseri çok önemli kılmaktadır.”**

Kitabın birinci bölümü dil özelliklerine ayrılmıştır. Burada ünlüler ve ünsüzlere ait ses özellikleri ve değişimleri ile şekil bilgisine ait özellikler örnekleriyle incelenmiştir. Buraya güzel bir tespit yapılarak Oğuzname'de görülen ve 12 maddede toplanan Oğuz Türkçesi özellikleri de eklenmiştir.

Kitabın ikinci bölümü metindir. Metin bölümünde Kazan Fenler Akademisi'nde bulunan nüshanın yeni yazıya aktarılmış biçimi bulunmaktadır. Bu bölüm 91 ila 175. sayfalar arasındadır. Kitabın üçüncü bölümü ise dizin, kaynakça ve tıpkıbasımdan oluşmuştur. Dizinde, eserde geçen bütün kelimeler ekleriyle gösterilmiştir. Tıpkıbasım ise 373 ila 590. sayfalar arasındadır. İlk bakışta kolay okunabilecek bir metin görünüşünde olsa da Oğuzname'nin Kazan nüshası çeşitli zorlukları da içeren bir metin hüviyetindedir. Bu yüzden yazarlar haklı olarak okunamayan yerleri dipnotlarda göstermişler, ayrıca dizin kısmında, anlamlarını sözlüklerde bulamadıkları ve metnin bağlamından çıkardıkları kelimelere anlam verirken sonuna soru işareti koymuşlar; anlamı belirlenemeyen kelimeler içinse ? işaretlerini kullanmışlardır.

Yazarların ön sözdeki “Hatalarımızın düzeltilmesi ve eksikliklerimizin tamamlanması için konuya daha vakıf olanların ve okuyucularımızın tenkidine muhtaç olduğumuzu belirtir, hatalarımızın iyi niyetimize bağışlanmasını temenni ederiz.” şeklindeki sözlerinden mülhem Oğuzname metni üzerindeki düzeltme önerilerimi aşağıda gösteriyorum.

* Prof. Dr. Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi, İzmir/TÜRKİYE. zekikaymaz_19@hotmail.com.

I-Soru işaretli olanlar ve düzeltilmesi gerekenler:

1/12 hilâfet-i niğâd > hilâfet-niğâd; 5/7 hâtır-ı hîç birige > hâtır hîç birige; 6/1 ba'zı erbâb-ı Ahmedî'ga > ba'zı erbâb Ahmedî'ga; 7/5, 20/8, 50/7 çenânçe (?) > çünânçe; 9/4 'isyân ve rezîde (?) > 'isyân-verzîde; 19/1 mutabbak > mutabık; 23/10 temre > semere; 30/11 helâkna > helâkına; 33/8,9 öngde > ongda "sağda"; 35/5 sahlâtında (?) > sicillâtında; 41/3 miknet-i nebâbete (?) > miknet-i niyâbete; 41/11 der-yaft (?) sohbet > der-yaft-ı sohbet; 41/3, 42/9,203/14 düvim(?) pare > düvvüm bâre; 43/7 me'yâtına > hey'âtına; 47/5 ihtirâ'-ı belût (?) > ihtirâ' bolup; 42/9 kavm-i Kalilî > kavm-i kalilî; 49/3 kâbiş > kâheş; sabr-ı belût (?) > sabr-ı niyyet; 50/1 bir keff-i toprak > bir keff toprak; 50/2 şikâyet-i dergâh-ı zü'l-celâle > şikâyet dergâh-ı zü'l-celâle; 51/3 arukladılar > erre kıldılar; 51/7 virgen > vérgin!; 52/10 ser kaldı > seyr kıldı; 54/6,9 Sakalya > Sakâlibe; 56/1 irade > arada; fatcesini (?) > fatihasını; 58/2 hâl-i > hâlî "şimdi"; 58/3 dün > don; 60/8 Ğuz bu mehrde mekr ü hîle bekâr (?) iyleyüptür > Ğuz bu mührde mekr ü hîle be-kâr iyleyüptür; 62/1 ğamkini(?) > ğam-gîni; 62/4 ğamkileri(?) > ğam-gînileri; 62/9 uğurluk > oğurluk; kıyâm isâ'ât > kıyâmû's-sâ'ât; 69/9,101/3, 117/11 öz yurdunda > öz mevrinde; 70/4 Nahsetin > nuhustîn; 73/1 ârâm > ırım "uğur"; 73/9 yukıda > yokıda "yokken"; 79/8 ğayûr > 'ubûr; 82/1 çirası > çırayı; 89/9 Barıgan > Harıgan; 97/1 sürgamışı (?) > su(y)ürgamışı; 103/11,12; 104/3,4 Arğun > Harğun; 105/4 tüş > tös; 105/8 öng > ong; 108/7 > cerre > cürre; 109/11 ülişşünler > alışşunlar; 110/2 yok > yavuk; 115/4,9 alusata (?) > ulusâta; 116/5,117/4 Teklûg Han > Tüglûg Han; 116/11 onga > önge "başka"; 119/6 Avar > öz; 121/3,4 Ve ol serirdin dâver-i lu'biyyât-ı hayâtın > Ve ol ser-zemînde vedî'ât-ı hayâtın; 124/12 'alemîde > 'âlâhide "tek başına"; 126/10 baydak (?) harb-râst kılup > beydak-ı harb râst kılup; 143/5 çin-i köngül > çin köngül; 146/5-6 berrak > berirek; 147/3 ortığa(?) > orniğa; 151/8 Barça Eşik halkı > Barça eşik halkı; 152/2 emredli(?) > emredli "bıyıkları terlemeğe başlamış genç"; 152/10 Peygar halkını > Bigler halkını; 153/1 kilürkini > kilür küni; 161/2; 164/12 Şâh Melik Bozoklukında > Şâh Melik bozuklukında; 163/6 tutup > tolu; 164/6 sap > sanap; 167/4 hitâb intikâl > mahtap aytkan; ötker taşını bulanı > ünkür taşını yuvalattı; 170/6 Alıp > Alp; 170/9 taptı, yantadı > taşı yaynadı; 175/2 koldı > kovaladı; 176/2 cubulalı (?) > çobulalı "toplalım"; 180/9 ol nevâ anıng yeti a'râbî > ol nevânıng yeti i'râbî; 181/10; 182/4 alusat > ulusât "uluslar"; 181/11 merc rüveydad (?) > merc-i reviyed "düşünce karışıklığı"; 185/6 der-yaft(?) sohbetğa > der-yaft-ı sohbetğa; 187/4 Ma'ric'e > Ma'ribe'çe; 188/8 Halef-Gîtî-sitân > halef-i gîtî-sitân; 190/2 şâşiyye-i vakt > meşime-i vakt; 190/6 in-geh > інke "işte"; 193/12 atlık > Atalık; 199/10; 199/10 mukaddime muhârebe > mukaddime-i muhârebe; 199/11 âlîga > 'alemîga; 201/1 kim ol cem'-i tarîk temerrüd > kim ol cem' tarîk-i temerrüd; 201/8,10 în ki > інke; 2015/4 rihletni > rahtını; 208/2 'ismet ilen > 'azametül-'emîn; 208/2 misâl padişâhlar > misâl-i padişâhlar; 216/7 ötinde > ötende; 217/5 müteveccih-i ordı âhîret boldı > müteveccih-i averd-i âhîret boldı ; felek ve mülki 'urkâb-ı (?) girdâba tüşti > Fülk-i mülki ğarkâb-ı girdâba tüşti; 217/11 harmâb(?) > hirmân "gerdanlık"

II. (...) ile gösterilenler:

4/7 (...) ma'nâlar > yétiştürmağaylar; 4/10 (...) > bu tar(z); 9/1 ve (...) > ve yir; 9/9 (...) temeyyüz > be-sinn-i temeyyüz; 13/4 (...) > ve eberr ü mümerredin; 17/4 ve (...) >

ve meârib “istekler”; 25/2 cihân (...) > cihân konend “cihan yaratılıncaya kadar”; 26/2 (...) var > şerim-sa(r)lık var; 111/10 (...) çok boldı > oğrı ve harâmî çok boldı; 111/11 her (...) birisiğa > her bir şehır birisiğa; 112/8 lakab (...) > lakabları; 122/9 (...) evlâd > yana olan evlâd; 152/10 miskîn (...) miskîn kış (azukı) alsunlar (Şecere-i Terakime’de böyledir.); 161 Ve (...) ning > Ve İrıpning (Şecere-i Terakime’de: aning); 177/4 (...) öltürdi > Sankı Sin’e öltürdi; 178/1 ba’zı (...) > ba’zı nüshada; kim (...) > kim çü yana; 185/1 (...) ma’bûd > perestende-i ma’bûd; 188/8 (...) irdi > ‘eksü(k) irdi (Bu okuma bir tahmindir.); 189/1 mülâzım-ı (...) > mülâzım-ı rikâb ; 192/1 bin(...) Han > bin Kutluk Han; 194/1 (...) irdi > Esterâbad irdi; 211/4 (...) ve > Nisâr ve Ebiverd ve; 211/6 ve (...) bardılar > ve Nisâr ve Ebiverd bardılar; 216/12,13 e’âzım (...) > e’âzımü’l-berâyâ “halkın büyükleri”. Bunların dışında yazarlar tarafından 67, 79,107,120,125, 164,165,177, 210. dipnotlarda gösterilen kelime ve ibareler okunmaya hiç de elverişli değildirler. Yukarıda üzerinde durduğumuz ve düzeltilmesini önerdiğimiz kelimeler ve ibareler, 218 sayfalık yazma bir metnin aktarılmasında hacimden dolayı gözden kaçması muhtemel olan ufak tefek eksikliklerdir. I. ve II. kısımla ilgili olarak sözlükteki şu maddelerin de gözden geçirilmesi doğru olacaktır: s.195’teki bak-[T.] bakınmak “**itaat etmek**”; s.208’deki boy (2) [T.] boy “**gebe**”; s.232’deki gurâb [Far.] mezar, kabir; yaban eşeği “**karga**”; s. 255’teki itelgü bir kuş adı “[Moğ.] **doğan, atmaca**”; s.336’daki takıyye [Ar.] sakınma, çekinme “**takke, başlık**”; s.339’daki tartım [T.] çekme, çekiş “**şiiir, koşuk**” olarak düzeltilmelidir.

Oğuzname [Kazan Oğuznamesi], özellikle Oğuz Han’la ilgili bölümlerinde Ebulgâzi Bahadır Han’ın Şecere-i Terâkime’si ile örtüşmekte, bazı eklemeler ve çıkartmalar dışında adeta paralel bir metin özelliği göstermektedir. Temelde ise her iki metnin yine Oğuz Han’la ilgili anlatımlarda Reşideddin Oğuznâmesi’ne dayandığı anlaşılmaktadır. Bu durum göz önüne alındığında Prof. Dr. Necati Demir ve Yrd. Doç.Dr. Özkan Aydoğdu’nun yayınladıkları **OGUZNAME [KAZAN NÜSHASI]** (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), Kesit Yayınları, İstanbul 2015 adlı yayının, Oğuznâme hakkındaki çalışmalara büyük bir ivme kazandıracağı açıktır. Büyük emek mahsulü olan bu yayınlarından ötürü meslektaşlarımı kutlar, daha başka çalışmalarını beklediğimizi belirtmek isterim.

TARİHÎ TÜRK LEHÇELERİNDE SIFAT VE ZARFLARDA PEKİŞTİRME VE DERECELENDİRME

Karagöz, İlnur (2015) Tarihî Türk Lehçelerinde Sıfat ve Zarflarda Pekiştirme ve Derecelendirme, Eyazı Yayınları, Samsun, 321 S. ISBN: 978-605-63007-7-6

Dilek ERGÖNENÇ AKBABA*

Dil Araştırmaları, Bahar 2016/18: 278-281

Türkçe; pekiştirme ve derecelendirmeye ihtiyaç duyan bir dildir. Pekiştirme ve derecelendirmenin önemli bir bölümünün sıfat ve zarflarla karşılandığı Türkçede, sıfatlar isimleri, zarflar ise fiiller, sıfatlar ve kendisi gibi göstergeleri çeşitli ayrıntılar katarak tamamlar. İlnur Karagöz'ün hazırladığı “Tarihî Türk Lehçelerinde Sıfat ve Zarflarda Pekiştirme ve Derecelendirme” adlı çalışma; sadece Türkiye Türkçesinde değil, tarihî Türk lehçelerinde de bu pekiştirme ve derecelendirmenin mevcut olduğunu, bunların hangi birim ve yapılarla karşılandığını tespit eden art zamanlı bir çalışmadır. Oldukça kapsamlı olan eser Karagöz'ün doktora tezi olarak hazırlanmış, daha sonra yayıma hazır hâle getirilmiştir.

Çalışma, 1. Araştırmanın Konusu ve Amacı, 2. Mevcut Kaynaklara Göre Pekiştirme ve Derecelendirme, 3. Derecelendirme ve Pekiştirme Nedir? konularının yer aldığı bir Giriş bölümüyle başlamaktadır. “Dilde nesnelere nitelikleri sıfatlarla, nesnelere oluş/kılışlarının nitelikleri ise zarflarla karşılanır” (Böreççi 2008: 841) ifadesine yer veren Karagöz'e göre, dil kullanıcısı, bazen niteliklerle ilgili nüansları ifade etme, bazen bir niteliği benzerleriyle karşılaştırarak daha anlaşılır kılma, bazen de niteliği salt kendi anlam çerçevesi içinde kuvvetlendirme ihtiyacı hisseder. İ. Karagöz, derecelendirme ve pekiştirmeyi şu şekilde tanımlamıştır: Derecelendirme “nesnelere nitelikleriyle nesnelere oluş/kılışlarının niteliklerini karşılayan sıfatların ve zarfların, karşılaştırma esasına veya yakınlık ve benzerlik ilgisine göre, anlamca, aynı niteliğin farklı derecelerini yansıtır duruma getirilmesi”; pekiştirme ise “nesnelere ve nesnelere oluş/kılışlarının niteliklerini karşılayan göstergelerin, bir karşılaştırma ya da benzerlik ilgisine dayanmadan, sözlük anlamlarının yoğunlaştırılması, kuvvetlendirilmesidir.” Son başlığın alt başlıklarında ise “Derecelendirmelerin Biçimlenme Süreçleri” ile “Derecelendirmelerin Anlamlandırma Süreçleri ve Adlandırılışı” değerlendirilmektedir.

Çalışmanın inceleme kısmı 4 ana bölüm başlığı altında ele alınmıştır. Bu ana başlıklardan ilki “Türetimlik Biçimbirimlerle İşaretlenen Pekiştirme ve Derecelendirmeler”dir. Bu bölümde Karagöz, nesnelere ve onların oluş/kılışlarının niteliklerini karşılayan göstergelerin her zaman bu görevlerini tam olarak yerine getiremediğini belirtir. Çünkü Karagöz'ün ifadesiyle nesnelere ve nesnelere hareketlerini tek tek karşılayan asıl isimlerin ve fiillerin anlamlarında görülen kesinlik, onların çeşitli özelliklerini yansıtan sıfat ve zarfların anlamlarında görülmez. Türkçede nesnenin ve oluş/kılışlarının niteliklerindeki bu fark ve dereceleri ifade etmek için

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü, Ankara/TÜRKİYE. akbaba.dilek@gmail.com

başvurulan işaretleyicilerden biri de türetimlik biçim-birimler yani yapım ekleridir. Karagöz bunların sadece eklemeye yoluyla sıfat türeten her türlü “türetimlik” değil, aynı zamanda sözlük ile metin düzeyinde, sıfat ve zarf türündeki göstergeleri derecelendiren “yarı türetimlik”leri de içine alması gerektiğini anlatır. Söz gelimi “*tut-kun aile*”, “*konuş-kan çocuk*” vb. örneklerde “*tutkun*”, “*konuşkan*” sıfatları “*tut-*”, “*konuş-*” sözlükbirimlerinden {-*kun*}, {-*kan*} türetimlikleriyle genişletilmiştir. Bu sıfatların anlamlarında “çokluk, aşırılık, süreklilik” ifadeleri mevcuttur. Karagöz, buradaki türetimliklerin sıfatın asıl anlamına kıyasla farklı derecelerini yansıtmadığını, bağımlı sözlükbirimleri genişleterek çokluk, aşırılık, süreklilik ifadesi taşıyan sıfatlar (bağımsız sözlükbirimler) oluşturduğunu belirtir. Ona göre pekiştirme ve derecelendirmeden bahsedilebilmesi için derecelendiren unsurun “yarı türetimlik”, derecelendirilen unsurun ise sözlük düzeyinde sıfat veya zarf olması gerekir. Derecelendirmelerin asıl dayanağını da “adi derece” veya “sıfır derece” olarak adlandırılan sözlük düzeyindeki uzlaşmış anlam oluşturur.

Karagöz, bir sıfatın türetimliklerle derecelendirmesinin iki şekilde gerçekleştiğini belirtir:

1. Sıfat yakınlık, benzerlik veya azaltma işlevli {+aç}, {+Az}, {+ÇA}, {+ÇAK}, {+çin}/ {+şin}, {+msI}, {+mI}, {+mtırak}, {+mtul}, {+sığ}/ {+sı} vb. bir yarım türetimlikle genişlemişse sıfatın kavramı karşılama gücünde bir zayıflama ve azalma meydana gelir.
2. Eğer türetimlik, üstünlük, en üstünlük, çokluk, aşırılık veya pekiştirme işlevli ise {+ÇIK}, {+KAN}, {+KInYA}, {+mA}, {+rAK}, {+TI} vb. türetimliklerle sıfatı çoğalma yönünden derecelendirir, pekiştirir.

Bundan sonra Karagöz, bahsettiği türetimlikleri tek tek açıklamış, her bir türetimlik biçimbirimimin önce hangi tür kelimedenden sonra geldiğini ayrı başlıklar altında ele almış, daha sonra her bir kelime türünün tarihî Türk lehçelerinde kullanılmasını örneklerle göstermiştir. Her biçimbirimimin yapısı ayrıntılı bir biçimde incelenmiş, kaynaklarda nasıl incelendiği gösterilmiştir.

Bahsi geçen türetimlik biçimbirimlerden ilki {+(a)ç}tır. Ekin sıfatlardan sonra Eski Anadolu Türkçesinde nasıl kullanıldığı gösterildikten sonra {+An} biçimbirimine geçilmiş, ekin yapısı hakkındaki bilginin ardından “Zarflardan Sonra” ana başlığı altında, Köktürkçe, Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi ve Çağatay Türkçesi dönemlerine ait bol bol örneklerle bu biçimbirim incelenmiş, her cümle örneği Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

Bu sıraya göre incelenen diğer türetimlik biçimbirimler {+Az}, {+ÇA}, {+ÇAK}, {+ÇIK}, {+çin}/ {+şin}, {+I}, {+KAN}, {+KInYA} (<{KInYA}), {+IA}, {+mA} (<{mA}), {+(i)mtul}dur.

Daha sonra ele alınan {+(i)n} biçimbirimi “Zarflardan Sonra” başlığında {-(i) pAnIn} (< -(I)p+A+I+n)’da, {-matu(n)} (<-matu+n)’da, {-mAYIn} (<-may + (I)n)’da değerlendirilmiştir.

{ok} / {ök} (> {+k}) tarihî Türk lehçelerinde sıfat ve zarfları pekiştiren, Türkçenin görevli sözlükbirimlerinden biri olarak ele alınmış, aynı şekilde “Sıfatlardan sonra” başlığı altında kelimenin Köktürkçe, Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezmi

Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesindeki kullanılışı incelenmiştir. “Zarflardan sonra” başlığında yine aynı tarihî Türk lehçelerindeki şekiller örneklerle gösterilmiştir.

{+rAK} belirtilen şekilde incelenen türetimliklerden biridir. Bu biçimbirime çalışmada çok geniş bir yer ayrılmıştır. {+sığ}, {+TI} da benzer şekilde değerlendirilen türetimliklerdir.

II. Sözlükbirimlerle İşaretlenen Pekiştirme ve Derecelendirmeler çalışmanın ikinci ana bölümüdür. Bu bölümde sıfat ve zarfların sözlükbirimlerle de pekiştirilip derecelendirilebildiği, bu durumda derecelendiren unsurun zarf işlevli bir sözlükbirim olduğu ifade edilerek, tarihî Türk lehçelerinde derecelendiren unsur görevindeki sözlükbirimler, anlamca ortaklık ve yakınlıkları dikkate alınarak sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırma şu şekildedir:

1. “Çok, pek” anlamlarıyla derecelendiren {ağır}, {artuk}, {ayığ}, {çok}, {edgü}, {idi}, {ingen}, {katıg}, {ked}, {köp}, {telim}, {uluğ}, {üküş}, {yaman}, {yavlak},
2. “Onca, o kadar; nice, ne kadar; böylesi, bu kadar” anlamlarıyla derecelendiren sözlükbirimler: {ança} / {munça}, {antağ}, {muntağ}, {neçe},
3. “son derece, sınırsız, fevkalâde, mükemmel, tam” anlamlarıyla derecelendiren sözlükbirimler: {angsız}, {ertingü}, {kop}, {tükel}, {ülgüsüz},
4. Farklı anlamlarla derecelendiren sözlükbirimler: {az} / {biraz}, {Ang}, {ne}, {takı}, {yig}. Karagöz, bu son gruptaki sözlükbirimler arasında anlamca ortaklık ve yakınlık olmadığını ifade eder.

Çalışmada belirtilen bu maddelerin hepsi, başlık olarak gösterilmiş; verilen sözlükbirimler de tek tek incelenmiştir. Başlıklardan ilki “‘Çok, pek’ Anlamı Taşıyan Sözlükbirimlerle İşaretlenen Pekiştirme ve Derecelendirmeler”dir. Bu bölümde yukarıdaki maddelerde geçen sözlükbirimler yine aynı şekilde sıfat veya zarftan önce gelip gelmeme durumuna göre tarihî Türk lehçeleri içinde örneklerle ele alınmıştır. {ağır}, {artuk}, {ayığ}, {çok}, {edgü}, {idi}, {ingen}, {katıg}, {ked}/ {key}, {köp}, {telim}, {uluğ}, {üküş}, {yaman}, {yavlak} sözlükbirimleri bu bölümde ayrıntılarıyla gösterilmiştir.

Bu bölümdeki ikinci ana başlık “‘Onca, o kadar, o derece; nice, ne kadar; bunca, bu kadar, bu derece, böyle, böylesi’ Anlamı Taşıyan Sözlükbirimlerle İşaretlenen Pekiştirme ve Derecelendirmeler”dir. {ança} / {munça}, {antağ}, {muntağ}, {neçe} sözlükbirimleri bu bölümde incelenmiştir.

Bu bölümün üçüncü ana başlığı “‘Son derece, sınırsız, fevkalâde, mükemmel, tam’ Anlamı Taşıyan Sözlükbirimlerle İşaretlenen Pekiştirme ve Derecelendirmeler”dir. {angsız}, {ertingü}, {kop}, {tükel}, {ülgüsüz} bu başlık altında ele alınmıştır.

İkinci bölümün son ana başlığı ise “Farklı Anlamları Bulunan Sözlükbirimlerle İşaretlenen Pekiştirme ve Derecelendirmeler”dir. {az} / {biraz}, {Ang}, {ne}, {takı}, {yig} bu başlık altında değerlendirilmiştir.

Çalışmanın üçüncü ana bölümü III. Dizimsel Birimlerle İşaretlenen Pekiştirme ve Derecelendirmeler’dir. Bölümün ilk başlığı “Tekrar Grubu Yapısındaki Dizimsel Birimler ile İşaretlenen Pekiştirme ve Derecelendirmeler”dir. “Aynen Tekrar Grubu”

ve “Eş Anımlı Tekrar Grubu”; yukarıdaki gibi “Sıfatlardan ve Zarflardan önce” başlıkları altında yine tarihî Türk lehçelerinde tek tek ele alınmıştır. Bu bölümde “Edat Grubu Yapısındaki Dizimsel Birimlerle İşaretlenen Pekiştirme ve Derecelendirmeler” belirtilen şekilde değerlendirilmiştir.

Çalışmanın son ana bölümü ise IV. Dizimsel Yapıyla İşaretlenen Pekiştirme ve Derecelendirmeler’dir. Karagöz’e göre sıfat veya zarfın anlamındaki derece farklılığı türetimliklerle, zarf işlevli sözlükbirimlerle ve geçici zarf görevi üstlenmiş dizimsel birimlerle (kelime gruplarıyla) işaretlenebildiği gibi, derecelendirilen sıfatın/zarfın kurucu olarak bizzat katıldığı dizimsel yapıyla da işaretlenebilir. Bu tarz derecelendirmelerde de birleştirme yolu esastır.

Karagöz, tarihî Türk lehçelerinde bazı sıfatların, kurucu olarak katıldıkları dizimsel yapılarla pekiştirilip derecelendirildiğini tespit etmiştir. Bunlar; isim tamlaması, yönelme grubu, çıkma grubu ve tekrar grubudur.

Bu bilgilerden sonra “İsim Tamlaması” başlığı altında “İsim tamlaması yapısıyla işaretlenen pekiştirilmiş ve derecelendirilmiş sıfatlar” Uygur Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesinde örneklerle anlatılmıştır. Aynı şekilde “Yönelme Grubu” açıklanarak “Yönelme grubu yapısıyla işaretlenen pekiştirilmiş ve derecelendirilmiş sıfatlar” incelenmiş ve “Çağatay Türkçesinde” örneklendirilmiş, “Yönelme grubu yapısıyla işaretlenen pekiştirilmiş ve derecelendirilmiş zarflar” yine Çağatay Türkçesinde ele alınmıştır. “Çıkma Grubu”, “Çıkma grubu yapısıyla işaretlenen pekiştirilmiş ve derecelendirilmiş sıfatlar” başlığı altında bütün tarihî Türk lehçelerinde örneklendirilmiş, “Çıkma grubu yapısıyla işaretlenen pekiştirilmiş ve derecelendirilmiş zarflar” yine ayrıntılarıyla anlatılmıştır. “Tekrar Grupları”; “Aynen Tekrar Grubu”, “Eş Anımlı Tekrar Grubu” ve “İlâveli Tekrar Grubu” olarak ayrılmış, yukarıda belirtildiği şekilde sıfat ve zarfları pekiştirme ve derecelendirmeleri, tarihî Türk lehçelerinde örneklendirilmiştir.

Çalışma “Sonuç ve Değerlendirmeler” bölümüyle sona ermektedir. Bu bölümde *derecelendirme* ve *pekiştirme* tekrar kısaca açıklanmış, çalışmada yer alan biçimleniş ve işlevler toplu olarak değerlendirilmiştir. Çalışma “Bibliyografya” bölümü ile sona ermektedir.

İlknur Karagöz’ün “Tarihî Türk Lehçelerinde Sıfat ve Zarflarda Pekiştirme ve Derecelendirme” adlı çalışması; VIII. yüzyıldan itibaren Türkçenin bütün tarihî lehçelerinden metinler tarayarak tespit edilen verilerden hareketle, Türkçede pekiştirme ve derecelendirmelerin biçimleniş ve işlevlerinin ortaya konduğu, geniş kapsamlı bir çalışmadır. Konuyla ilgili önemli bir açığı kapatan çalışma, bu konudaki çalışmalara da kaynaklık edecek niteliktedir. İlknur Karagöz’ü, emek harcayarak ortaya koyduğu bu çalışmasından dolayı kutlarız.

KARAY TÜRKLERİNİN DİLİ (TROKİ DİYALEKTİ)

Gülsevin, Selma (2016), *Karay Türklerinin Dili (Troki Diyalekti)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, ISBN: 9789751631732

Abdulkadir ÖZTÜRK*

Dil Araştırmaları, Bahar 2016/18: 282-284

Tapani Harviainen, Karay çalışmalarının yaklaşık üç yüz yıl önce Finlandiya'nın *Turku* (Åbo) kentinde başladığını belirtmektedir (Csató 2011: 261-262). 17. yüzyılda bazı akademik çevreler Karaylar ve Karaîlik ile ilgili tartışmalarla meşgul olmuşlardır. Karaylar, *Rabbani Yahudilerine göre daha kolay din değiştirebilir* görüşü Batı'da Karay çalışmalarını artırmış ve yakın zamana kadar da bu konu ile ilgili pek çok çalışmayı gerçekleştirmişlerdir. Türkiye'de ise Karaylar ve dilleri ile ilgili çalışmalar yetersiz kalmaktaydı.

20. yüzyıl başlarına kadar zengin bir edebiyata sahip olan ve II. Dünya Savaşı sırasında pek çok yazılı kaynakları yok olan Karay Türklerinin 1990'lı yıllarda özellikle Mykolas Firkovicius ile yeniden canlandığı bir dönem olmuştur. Bu süreç aynı zamanda Türkiyeli Türkologların da bu konuya ilgilerini artırmıştır. Son yıllarda yapılan önemli çalışmalar Türkiye'de Karay çalışmalarının hız kesmeden devam edeceği, araştırma ve incelemeler neticesinde yeni bilgiler ortaya konulacağı düşünce ve inancından hareketle söyleyebiliriz ki bu çalışmalar Türkoloji disiplini açısından umut vericidir. Özellikle disiplinlerarası çalışmalar ile konunun çok yönlü ele alınması, tarihî bir bakışla sosyo-kültürel değerlerin yaşatılması ve korunması adına önemli ve gerekli olacağı bilinmelidir.

Günümüze kadar Karayca gramer çalışmalarında kaynaklık eden Kowalski (1929), Zajaczkowski (1932) ve Musayev (1964)'in hazırlamış oldukları çalışmalara¹ bir yenisi daha eklenmiştir. 2010 yılında *Günümüz Karay Türkçesi (Giriş-Dil Özellikleri-Metinler-Söz Dizini)* ve *Türk Lehçeleri Arasındaki Yeri* başlıklı doktora tezinin ardından Türkiye'de bu alandaki eksikliği giderecek kitap hâlinde akademik olarak bir çalışmaya imza atan Selma Gülsevin, *Karay Türklerinin Dili (Troki Diyalekti)* kitabıyla bilim dünyasında yerini almıştır.

Gülsevin, bu çalışmayı hazırlamasının nedenini çalışmasının *Ön Söz* bölümünde “Karayca üzerine Türkiye’de yapılan araştırma ve incelemeler çok fazla değildir. Karaylar ve Karaycanın yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olmasından dolayı ve bu konudaki çalışmaların azlığı sebebiyle böyle bir çalışmaya karar verdik.” şeklinde açıklamaktadır.

Eserin bölümlerine bakıldığında; *Giriş* (13-27), *Dil İncelemesi* (31-124), *Sonuç* (125-131), *Metinler* (133-357) ve *Söz Dizini* (359-530) başlıklarına rastlanmaktadır.

* Arş. Gör. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ordu/TÜRKİYE. akadirozturk@odu.edu.tr

1 Kowalski, T. (1929), *Karaimische Texte Im Dialekt Von Troki*, Nakladem Polskej Akademji Umiejtnosci, Krakowie; Zajaczkowski, A. (1932), *Sufiksy imienne i czasownikowe w języku zachodniokaraimskim*, Nakladem Polskej Akademji Umiejtnosci, Krakowie; Musayev, K. M. (1964), *Grammatika Karaimskogo Yazıka Fonetika i Morfolojiya*, Moskova.

Eserin *Giriş* bölümünde *Karay Adı, Tarihte ve Günümüzde Karaylar, Karay Türklerinin Dini, Karay Türkçesi, Karayca ve Karaylar Üzerine Çalışmalar* konuları ele alınmıştır. Bu bilgiler ışığında Karayların ortaya çıkışları, hangi bölgelerde yaşadıkları, nüfusları, dinî ve kültürel yaşamları hakkında bilgi sahibi olunurken aynı zamanda Karaycanın günümüzdeki durumu ve Türk lehçeleri tasnifindeki yeri öğrenilmektedir. Karaylar ve Karayca üzerine yapılan çalışmalar da yine bu bölümde yer almıştır.

Türk Dil Kurumu Yayınları arasından çıkan *Karay Türklerinin Dili (Troki Diyalekti)* adlı eserde Gülsevin, bu lehçeyi yazan insanların çoğunun Karaycanın Troki diyalektini yazı dili olarak kullanmaları sebebiyle Troki diyalektinin dil özelliklerini incelemiştir.

Dil İncelemesi başlığı altında 1. *Ses Bilgisi*, 2. *Şekil Bilgisi*, 3. *Cümle Bilgisi* konuları işlenmiştir. Ses Bilgisi'nin ele alındığı bölümde ünlüler, ünsüzler, ses uyumları ve ses olayları metinlerden tespit edilen örnekler ile verilmiştir. Dil İncelemesi içerisinde en kapsamlı ele alınan ve cümle örnekleri ile de zenginleştirilerek ortaya konulan kısım *Şekil Bilgisi*'dir. *Şekil Bilgisi* başlığı altında 'İsim, Sıfat, Zamirler, Zarflar, Fiiller, Bağlaçlar, Edatlar ve Ünlemler' konuları Troki diyalektine ait metinlerden hareketle işlenmiştir. Devamında 'Cümle', 'Kelime Grupları' ve 'Cümle Türleri' alt başlıklarından oluşan *Cümle Bilgisi* bölümü ile dil incelemesi tamamlanmıştır.

Örnekler ile kapsamlı ele alınan inceleme bölümü sonrasında *Sonuç* başlığı altında "Bugün daha çok Kırım, Litvanya, Polonya ve İstanbul'da yaşayan Karaylar kendilerinin Türk, dillerinin de Türkçe olduğunun farkındadırlar. İnançlarından dolayı izole bir hayat süren Karayların, dilleriyle ilgili şu tespitleri yapmak mümkündür:" ifadesine yer veren Gülsevin, diğer Türk lehçelerinde karakteristik olmayan fakat Karaycada bulunan bazı ses, şekil, dizim, söz veya anlam özelliklerini 7 maddede toplamıştır.

Tespit edilen bu farklılıkları özetle verecek olursak;

1. Kelime gruplarının dizilişindeki farklılıklar Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile ortak, diğer Türk lehçeleri ile farklılıklar göstermektedir.
2. Bütün Türk lehçelerinin ortak yönü olan sayı adlarıyla kurulan sıfat tamlamalarında, tamlanan isim çokluk ekini almaz ancak Karaycada sayı adlarıyla yapılan sıfat tamlamalarında, tamlanan isim çokluk ekini de alabilmektedir.
3. Karaycada 'Saat' söylenirken *sahat yädidä* 'saat yedide' ve *birinçi sahatta* 'saat birde' şeklinde iki ayrı tercih görülmektedir.
4. "Zamir + es" yapısı; *kaydan-es üç atuv tuyuldu* ve yokluk-olumsuzluk ifade eden "Zamir + de" yapısı; *kişinin-de yısını körünmit* şeklinde belirsizlik zamiri yapan iki değişik yapı vardır.
5. Karaycada yabancı dillerin etkisiyle "dişillik" gösteren +çA, +kA ekler kullanılmaktadır.

6. +İlk eki Türk diğer dallarında yaygın olarak görülen işlevi dışında Karaycaya mahsus olarak *alma+lıx* ‘elma ağacı’ örneğinde görüldüğü üzere meyve adlarına geldiğinde ‘yetiştigi ağaç’ anlamında kelimeler yapmaktadır.
7. Karaycanın söz varlığına bakıldığında Eski Türkçe döneminden beri yaşatılan kimi Türkçe kelimeler, Kıpçakça ve Oğuzca unsurlar ile etkileşim sonucu İbranice, Arapça, Farsça ve Slav dillerinden de alınan kelimeler yer almaktadır.

Bu tespitler sonrası Karaycanın Türk Lehçeleri Arasındaki Yeri başlığı altında değerlendirmelerde bulunan Selma Gülsevin, özellikle 2006 yılında *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı*’nda sunmuş olduğu “Karaycada Oğuzca Unsurlar” çalışmasını destekleyen düşüncelerini ortaya koymuştur. Her ne kadar Karaycanın bütün Türkologlar tarafından bir Kıpçak lehçesi olarak kabul edilmekle birlikte doğrulunu ifade ederken ancak, bazı durumlarda Karaycanın Oğuzca ile münasebetinin oldukça fazla olmasından hareketle Karaycayı Kıpçakça değil de Oğuzca ile paralellik içinde gördüğünü örnekler ile ortaya koyarak ifade etmiştir.

Çalışmanın *Metinler* başlıklı bölümünde *Men Karayçä Üränäm*, *Karay Koltxaları*, *Şelomonun Masalları*, *Karay Dinlilärnin Yalbarmax Yergäläri*, *Karay - The Trakai Dialect*, *Çıpçıxläy Uçma Troxka* ve *Caraimica* adlı eserlerden alınan ve toplamda 7 metnin transkripsiyonlu örneklerine yer verilmiştir.

Büyük bir titizlikle hazırlanan *Söz Dizini* bölümü ile kitabın ilgililerinin çalışmalarına kolaylık getirerek kaynaklık edecektir.

Eserin kaynakça bölümü tarihî ve güncel yayınların görüldüğü izlenimini vermektedir. Zor ve uzun süreçte hazırlandığını tahmin ettiğim ve birikimi ile emeğini fazlasıyla ortaya koyan Selma Gülsevin, eseriyle bu alandaki büyük bir boşluğu dolduracak olması bakımından şüphesiz önemli ve gerekli bir çalışmaya imza atmıştır. Günümüzde yok olma tehlikesi ile karşı karşıya olan Karaylar ve Karaycayı canlandıracağı ve bu alandaki çalışmaları artıracağı bu eseri için Gülsevin’i kutluyor ve çalışmalarının devamını Türkoloji camiasının beklediğini hatırlatmak istiyorum. Eminim ki Gülsevin, bu çalışmayla Türkoloji ile ilgili pek çok akademik çalışmaya da kaynaklık edecektir.

Kaynakça

- Csató, Eva (2011). “Report on an Uppsala workshop on Karaim studies”, *Turkic Languages*, Volume 14, Number 2., 261-262.
- Gülsevin, Selma (2006). “Karaycada Oğuzca Unsurlar”, *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı*, Çeşme-İzmir, s. 989-992.

KAYBETTİKLERİMİZ
Necrology

PROF. DR. TOFIQ HACIYEV (1936-2015)

Bilgehan Atsız GÖKDAĞ*

Dil Araştırmaları, Bahar 2016/18: 286-306

Modern anlamda Azerbaycan'da dil çalışmaları Kırımlı Prof. Dr. Bekir Çobanzade ile başlar. E. Demircizade, Muhtar Hüseyinov, Ferhad Zeynelov, Mehemedeli Şiraliyev, Yusuf Seyidov, Musa İslamov, Musa Adilov, Ağamusa Ahundov, H. Mirzazade, Elövset Abdullayev, Vaqıf Aslanov gibi 1940'lı yıllardan günümüze Azerbaycan diltçiliğinin bugün hayatta olmayan temsilcilerinden biri de Prof. Dr. Tofiq Hacıyev'dir. Yukarıda ismini sıraladığımız isimlerin çoğu diltçiliğin bir veya iki alanında eserler verirken, Tofiq Hacıyev diyalektolojiden dil tarihine, morfolojiden kaynak eser yayınına, üslup incelemesinden dil öğretimine kadar her alanda yayın yapan bir filolog, Türkolog, Azerbaycanşünastır.

Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyev, 1 Mayıs 1936 yılında Azerbaycan'ın Karabağ özerk bölgesine bağlı Cebrayıl kazasının Soltanlı köyünde doğmuştur. Kendinden büyük iki kız ve iki erkek kardeşi bulunan Hacıyev, değirmenci olan babasını üç yaşında kaybetmiştir. İlk, orta ve lise eğitimini doğduğu Soltanlı köyünde bitiren Tofiq Hacıyev 1953 yılında girdiği Azerbaycan Devlet Üniversitesi Filologiya Fakültesi Azerbaycan Dili ve Edebiyatı Bölümünden 1958 yılında mezun olur. Aynı yıl mezun olduğu bölümde asistan olarak işe başlayan Hacıyev 1962 yılında hazırladığı yüksek lisans tezinde Cebrayıl ağzını incelemiştir. Cebrayıl bölgesinde Batı ve Güney grubu ağızlarının özelliklerini fark eden Hacıyev, bölgeyi her iki ağzı kullananların geçit yeri olarak değerlendirmiştir. Hacıyev «Azərbaycan Dilinin Naxçıvan Dialektoloji Atlası» (2014) adlı eserin redaktörlüğünü üstlenerek çok önemli bir çalışmanın ortaya çıkmasında rol oynamıştır. 1962-1967 yılları arasında M. F. Ahundov Adına Pedagoji Diller Enstitüsünde öğretim görevlisi olarak çalışan Hacıyev 1968 yılında Azerbaycan Devlet Üniversitesinde hocalık yapmaya başlar. 1969 yılında savunduğu doktora tezinin konusu “XX. Asır Öncesi Azerbaycan Edebi Dili”dir. 1971 de profesör olan Hacıyev, 1984 yılında Prof. Dr. Ferhad Zeynelov'un ölümünün ardından Türkoloji Bölüm Başkanlığı görevine atanır. 1993 yılında kısa bir dönem Azerbaycan Eğitim Bakanı olarak görev yapan Hacıyev, lise ders kitaplarının özellikle de Azerbaycan dili kitaplarının çağdaş usullerle ve yeni bir anlayışla yazılmasına öncülük etmiştir. Azerbaycan Türkçesinin öğrenilmesinde ders kitaplarının çok önemli olduğunu bilen Hacıyev bu kitapların bir kısmının yazımında da görev üstlenmiştir. 1993'te «Orta ümumtəhsil məktəblərinin V–XI sinifləri üçün türk dili proqramı»; 1994'te 9, 10,

* Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kırıkkale/TÜRKİYE. batsiz@yahoo.com

11 sınıflar için «Türk dili» (ortak yazarlı) ders kitapları yayınlanmıştır. Aynı kitaplar 1997 yılından sonra Azerbaycan dili adıyla birkaç defa basılmış olup halen ders kitabı olarak okutulmaktadır. 2013-2015 yılları arasında Nesimi Adına Dilcilik Enstitüsünün Müdürü olarak görev yapan Hacıyev, 2002 yılında muhbir üye olarak kabul edildiği Azerbaycan Milli İlimler Akademisi'nin 2014 yılında üyeliğine seçilir. 1995 yılında Türk Dil Kurumu üyeliğine seçilen Hacıyev, 1998'de Türkiye Cumhuriyeti liyakat nişanına layık görülür. 2002'de Türksav tarafından «Türk Dünyasına Hizmet Ödülü», 2004'te Karaman Belediyesi tarafından «Türk Dili Ödülü» ve Atatürk Dil, Tarih ve Kültür Yüksek Kurumu tarafından «Üstün Hizmet Berati»; 2009'da Azerbaycan'da «Şöhret Ordeni» Prof. Dr. Tofiq Hacıyev'e verilir. Türkiye'ye ilk defa 28 Mayıs 1990 'da Kayseri'de düzenlenen Büyük Azerbaycan Kongresi için gelen Hacıyev, daha sonraki yıllarda uluslararası Türklük bilimi etkinliklerinin neredeyse hepsine katılıp ağırlıklı olarak Türkler arasında ortak iletişim dilinin tesisi üzerine bildiriler sunmuştur. «Türklər Üçün Ortaq Ünsiyyət Dili» (2013) adlı kitabında konuyu her yönüyle ele alır. Hacıyev'e göre Türkler arasında ortak iletişim dili için Türkiye Türkçesi en uygun olanıdır. Hacıyev, Türkiye Türkçesinin Türkler için ortak anlaşma dili olabileceğini ve olması gerektiğini düşünüyordu. *Türklər Üçün Ortaq Ünsiyyət Dili* adlı eserinde (Bakı 2013) şunları yazmaktadır: «İndi bizim də Türkcələrimizin hamısı gözəldir, yazılı ədəbi Türkcələrimiz birbirindən gözəldir. Ancaq tarixi-mədəni-siyasi şərait bizə deyir ki, bu gözəllərdən birini qiblə seçək, üzümüzü ona tutaq. Bu gün bizim həmin gözəlimiz Türkiyə Türkcəsidir. Mən üzümü bu dil gözəlimizə, gözəl dilimizə tutub, ümumi ünsiyyətimizin gerçəkləşməsi, rahat alınması üçün ürək sözlərimi deyirəm, bir dilçi kimi Türkiyə Türkcəsində gördüyüm bəzi sərbəstliklərə diqqət yetirilməsi üçün istəklərimi dilimə gətirirəm. Gərəkdir ki, gözəllərimiz böyüklüklilik göstərsinlər. Qısqançlıq hissini yaxın buraxmasınlar.» (s. 132).

Hacıyev, Türkiye Türkçesini hiçbir zaman Azerbaycan Türkçesi için bir tehdit olarak görmemiş, aksine Türkiye Türkçesinin Türkler arasında ortak anlaşma dili olabileceğini, Türkiye Türkçesinin yalnızca Türkiye Türklerinin değil tüm Türklerin dili olduğunu düşünmüştür. Bu konuda aynı eserinde güzel bir anısını da paylaşıyor: «1998-ci ildə dostum Ehməd Bican Ercilasun'un «Gülnar» romanını oxuduğum zaman ilk üç səhifədə səkkiz dəfə uzay sözünə rast gəldim. Sözün mənasını bilmədim. Bildim ki, bu, Türkiyə'də dəbdə olan dil özləşməsinin dilə soxduğu süni sözlərdən biridir. Qalxıb Türkcə lüğətə baxmağa gedirdim. Zarafatla nəvəmdən soruşdum: «Simrah, sen bilərsən, Türkcə «uzay» nə deməkdir?» Dedi ki: «Baba, kosmos». Kitabdakı cümlələrə bir də baxdım. Söz eynən kosmos mənasına uyğun gəlirdi. «Ay qız, haradan bilirsən?» dedim. «Çizgi filmindən» dedi. O vaxt nəvəmin on yaşları vardı. Ancaq aydın oldu ki, bu sözü bir neçə il əvvəldən bilirmiş. əvet, əfəndim, Türkiyə Türkcəsi evlərimizə girib, çocuqlarmızla danışmağa başlayıb, ünsiyyət – ilətişim dili işinə başlayıb...» (s. 135).

Şeref üyesi olduğu Türk Dil Kurumu tarafından yapılan toplantılara çok büyük önem veren Tofiq Hacıyev ortak iletişim dilinin bu toplantılarda alınan kararlar ışığında ortaya çıkacağını düşünmekteydi. 2012 yılının Aralık ayında Denizli'de yapılan V. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu'nda Atatürk'ün kurduğu Türk Dil Kurumu'nun esas hedefinin aslında ortak Türkçeyi tesis etmek olduğunu meslektaşları ve dostlarıyla paylaşıyordu. Kendisinin de ilerleyen yaşına rağmen ortak Türkçe mücadelesi

uğruna kendi ifadesiyle *kışın oğlan çağında* (zorlu kış şartlarında) Denizli’de Dünya Dili Türkçe Sempozyumu’nda bulunmasının mutluluğunu yaşadığını belirtiyordu. Türkiye’de Türkoloji ile ilgili toplantılara katılmak, meslektaşları ile görüş alışverişinde bulunmak onun için çok değerli anlardı. Tofiq Hacıyev rahatsızlığına rağmen, Türkiye’ye en son, Hacettepe Üniversitesi Hügem Merkezi ve Yeni Türkiye Strateji Araştırma Merkezi’nin 12-14 Ekim 2015 tarihinde ortaklaşa düzenledikleri Uluslararası Dede Korkut Konferansı için gelmişti.

Tofiq Hacıyev Azerbaycan Türkçesini her yönüyle tedkik etmiş bir bilim adamıdır. Doktora tezi olarak da incelediği “XX. Asır Öncesi Azerbaycan Edebi Dili Tarihi”nin yanı sıra “Azerbaycan Dili Tarihi” (K. Veliyev’le), “Azerbaycan Dili” (Z. Budaqova’yla), “Azerbaycan Edebi Dili Tarihi” gibi kitaplar dil tarihi üzerinde Hacıyev’in yoğun olarak çalıştığını göstermektedir. M.Ö 2000’li yıllardan itibaren Azerbaycan’a Türklerin geldiğini ileri süren Hacıyev’e göre Azerbaycan Türkçesi bu yıllarda formalaşmıştır.

Azerbaycan’da üslup incelemeleri dilciliğin alt alanlarından biridir. Tofiq Hacıyev edebi üslup biçimleri üzerinde de çok sayıda eser vermiştir. «Satira Dili» (1975), «Yazıcı Dili ve İdeya-Bədii Təhlil» (1979), «Molla Nəsrəddin’in Dili ve Üslubu» (1983), «Füzuli: Dil Sənətkarlığı» (1994) adını taşıyan kitapları ve çok sayıdaki makalesi üslup incelemeleri üzerinedir. Onun «Sabir: Qaynaqlar və Sələflər» (1980), «Şeirimiz, Nəsrimiz, Edəbi Dilimiz, Düşüncələrimiz» (1999), «Üzeyir Hacıbəyli’nin Bədii Dili» (2014) adlı kitapları da edebiyat alanındaki çalışmalarını yansıtmaktadır. Tofiq Hacıyev; Dede Korkut üzerinde çok sayıda makalesi ve ansiklopedi maddesinin dışında; «Dədə Qorqud: Dilimiz, Düşüncələrimiz» (1999) ve «Dədə Qorqud Kitabı: Tariximizin İlk Yazılı Dərsliyi» (2014), «Dədə Qorqud kitabı» (Ensiklopedik Lüğət – 2004), «Dədə Qorqud Dünyası» (2004), «Qorqud Edəbiyyatı» (2004), «Kitabi-Dədə Qorqud» (Metin– 2004) adlı bir kısmı kendisinin yazdığı, bir kısmı yayına hazırlayıp editörlüğünü üstlendiği kitaplarla Azerbaycan’da Korkutşünaslığın en önemli ismi haline gelmiştir.

Tofiq Hacıyev; B.Serebrennikov ve N.Hacıyeva’nın «Türk Dillərinin Müqayisəli Tarixi Qrammatikası» (2002), Murad Adci’nin «Qıpçaq Çölünün Yovşanı» (1997) ve «Dünya və Türk: Munis Tariximiz» (2006), Mikayıl Bastu’nun «Şan Qızı” Dastanı və poetikası» (2005), İbn Mühenna’nın «Hilyətül-İnsan və Həlbətül Lisan”» (2006) adlı eserleri Azerbaycan Türkçesine tercüme etmiştir.

«Türkologiya» «Dədə Qorqud» dergileri Tofiq Hacıyev’in editörlüğünde Azerbaycan’da yayınlanan en önemli iki Türkoloji dergisidir. «Üzeyir Hacıbəyov Ensiklopediyası» (1996), ve «Dədə Qorqud Kitabı» (Ensiklopedik Lüğət – 2004), ansiklopedilerinde yazdığı maddelerle, Türk Dünyası Edebiyat Tarihi (Ankara 1999), «Azərbaycan Edəbiyyatı Tarixi» (2004) ve «Azərbaycan Sovet Edəbiyyatı» (1998) adlı eserlerdeki birçok bölümün yazarı Tofiq Hacıyevdir.

Tofiq Hacıyev Türkolojiyle ilgili birçok sempozyumun düzenleyicisi olmuştur. Özellikle Dede Korkut’un 1300. yılına hasredilen sempozyumla, 2014 yılındaki “Türkolojide Halefler-Selefler Sempozyumu” en dikkat çeken uluslar arası etkinlikler arasındadır.

Azərbaycan, Türkiyə və İran'dan çox sayıda kişinin doktora tezini yöneten Tofiq Hacıyev 27 Kasım 2015'te 79 yaşında vefat etti. Binlerce insanın katıldığı cenaze merasiminin ardından Bakü'de Devlet Mezarlığı'nda defnedildi. Kitapları ve seçme makalelerinin bibliyografik künyesi aşağıdadır.

KİTAPLAR

1. Джебраильский Говор Азербайджанского Языка. Автореферат Диссертации На Соискание Ученой Степени Кандидата Филологических Наук. –Б.: 1962.21 с.
2. Азербайджанский Литературный Язык Начала XX Века. Автореферат Диссертации На Соискание Ученой Степени Доктора филологических Наук. –Б.: -1969. –70 с.
3. **Satira Dili.** -B.: ADU Nəşri, -1975.-178s.
4. **Azərbaycan Ədəbi Dili Tarixi.** B.:ADU Nəşri, -1976. –155s.
5. **XX Əsrin Əvvəllərində Azərbaycan Ədəbi Dili.** - B.: Maarif, -1977. -188s.
6. **Yazıçı Dili** və İdeya-Bədii Təhlil. -B.: Maarif, -1979. - 130s.
7. **Sabir: Qaynaqlar** və Sələflər. -B.: Yazıçı, -1980. -175s.
8. **Azərbaycan Dili Tarixi.** - B.: Maarif, -1983. - 188s, (K.Vəliyev'le).
9. *«Molla Nəsrəddin»in Dili və Üslubu.* -B.: Yazıçı, -1983. -267s.
10. **Azərbaycan Ədəbi Dili Tarixi** II H. -B.: Maarif, -1987. -293s.
11. **Azərbaycan Sovet Ədəbiyyatı**, «Əli Kərim» Bölməsi. – B.: -1988. –s. 355-361.
12. **H. Mirzəzadə, Azərbaycan Dilinin Tarixi Qrammatikası.** – B.: -1990. –375 s. (Giriş. Köməkçi Nitq Hissələri: Ədatlar. Modal Sözlər Bölmələrinin Yazarı T. Hacıyev'dir).
13. *Şeirimiz, Nəsrimiz, Ədəbi Dilimiz.* -B.: -1990. –360s.
14. **Azərbaycan Ədəbi Dili Tarixi.** - B.: Elm, -1991. –283s. (Ortak yazarlı)
15. **Azərbaycan Dili.** -B.: Elm, -1992. – 199s., (Z. Budaqova ile).
16. **Füzuli: Dil Sənətkarlığı.** -B.: Gənclik, -1994. -70s.
17. **Türk Dili (Orta Ümumtəhsil Məktəblərinin IX Sinifləri Üçün Dərslük).** -B.: Öyrətmən, -1994. –142s. (Ortak yazarlı)
18. **Türk Dili (Orta Ümumtəhsil Məktəblərinin X-XI Sinifləri Üçün Dərslük).** -B.: Öyrətmən, -1994. –151s. (Ortak yazarlı)
19. **Azərbaycan Dili (Orta Ümumtəhsil Məktəblərinin IX Sinifləri Üçün Dərslük).** -B.: Təhsil, -1997. –141s. (Ortak yazarlı)
20. **Azərbaycan Dili (Orta Ümumtəhsil Məktəblərinin X-XI Sinifləri Üçün Dərslük).** -B.: Təhsil, -1998. –150s. (Ortak yazarlı)
21. **Dədə Qorqud: Dilimiz, Düşüncəmiz.** -B.: Yeni Nəşrlər Evi, -1999. -213s.

22. **Azərbaycan Dili** (*Orta Ümumtəhsil Məktəblərinin IX Sinifləri Üçün Dərslik*). –B.: Təhsil. –2000. –158s.
23. **Türk Dünyası Edebiyat Tarihi**, «XX Əsrin Əvvəllərində Azərbaycan Realist Ədəbiyyatı» Bölməsi. Ankara: AKM Yay.. –108s.
24. **Azərbaycan Dili** (*Orta Ümumtəhsil Məktəblərinin X-XI Sinifləri Üçün Dərslik*). –B.: Təhsil, -2004. 295s. (Ortak yazarlı)
25. **Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi** (6 Cildə, I Cild), «Dədə Qorqud Kitabı» Bölməsi. –B.: Elm, -2004. –S. 398-462.
26. **Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi** (6 Cildə, II Cild), «Ən Qədim Azərbaycan Ədəbiyyatı. Türkdilli Ədəbi Qaynaqlar» Bölməsi. –B.: Elm, -2004. –102s.
27. **Azərbaycan Dili** (*Orta Ümumtəhsil Məktəblərinin X-XI Sinifləri Üçün Dərslik*). –B.: Təhsil, -2004. –295s. (Ortak yazarlı)
28. **Dədə Qorqud Kitabı**. Ensiklopedik Lüğət (Tərtib). –B.: Öndər, -2004. –365s.
29. **Dədə Qorqud Dünyası**. Məqalələr (Tərtib). –B.: Öndər, -2004. –239s.
30. **Qorqud Ədəbiyyatı** (KDQ Bədii Ədəbiyyat). – B.: Öndər, -2004. –366s.
31. **Kitabi-Dədə Qorqud** (Əsil Və Sadələşdirilmiş Mətn). –B.: Öndər, -2004. –375s.
32. **Əli Kərim**. Seçilmiş Əsərləri, Əli Kərim Poeziyası. –B.: Lider nəşriyyat, -2004. -S.4-12.
33. **Mikayıl Baştunun «Şan Qızı Dastanı» Və Poetikası**. –B.: Təhsil, -2005. –310s.
34. **Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnə. Hilyətül-İnsan Və Həlbətül-Lisan** // –B.: Kitab Aləmi, -2008 . -160s.
35. **Azərbaycan Dili** (*Orta Ümumtəhsil Məktəblərinin X Sinifləri Üçün Dərslik*). –B.: - Təhsil, -2009. – 294s.
36. **Azərbaycan Dili** (*Orta Ümumtəhsil Məktəblərinin XI Sinifləri Üçün Dərslik*). –B.: - Təhsil, -2009. – 295s.
37. **Azərbaycan Ədəbi Dilinin Tarixi** (Dərslik) I Hissə. –B.: -Elm, -2012. –468s.
38. **Azərbaycan Ədəbi Dilinin Tarixi** (Dərslik) II Hissə. –B.: -Elm, -2012. –380s.
39. **Türklər Üçün Ortaq Ünsiyyət Dili**. –B.: -Təhsil, -2013. –248 S.
40. **Dədə Qorqud Kitabı: Tariximizin İlk Yazılı Dərslisi**. –B.: -Elm Və Təhsil, -2014.- 344s.
41. **Üzeyir Hacıbəylinin Bədii Dili** . –B.: -Şərq-Qərb, -2014.-280s.

TERCÜME ETTİĞİ KİTAPLAR

1. **B.A.Serebrennikov, N.Z.Hacıyeva. Türk Dillərinin Müqayisəli-Tarixi Qrammatikası** // –B.: -2002. –380s.
2. **Murad Adcı. Qıpçaq Çölünün Yovşanı** // –B.: -1997. –194 S.

3. **Murad Adcı. Türk Və Dünya: Munis Tariximiz** // -BSU, -2006. -255s.
4. **B.A.Serebrennikov, N.Z.Gadjieva. Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri** // -Ankara. TDK Yay.,-2011. -255s. (Mustafa Öner'le)

MAKALE VE BİLDİRİLERİ

1960

1. Cəbrayıl Şivələrinin Fonetikası // *ADU-nun «Elmi Əsərlər»I*, Dil və Ədəb . Ser. – 1960. №5.s.3-15. 1961
2. Cəbrayıl Rayonu Şivələrinin Morfoloji Xüsusiyyətləri // *ADU-nun «Elmi Əsərlər»I*, Dil və Ədəb .Ser. – 1961. - №3. s.71-81.
3. Cəbrayıl Şivələrində Arxaizmlər // *Azərb. SSR EA «Xəbərlər»I*, İct.Elm.Ser. – 1961. - №9. s.59-63.
4. *Şairin Fırçası (M.Ə.Sabirin 100 İllik Yubileyi Münasibətilə)* // *Azərbaycan*. 1961.№11.s.195-205.

1962

5. Maarifin, Məktəbin Böyük Carçısı // *Azərbaycan Məktəbi*. –1962. -№3. –S.6-13. (Z.Məmmədov'la)
6. M.F.Axundovun Yaradıcılığında Xəlqilik və Xarakter Yaratma Üsulları // *Azərbaycan*. –1962. -№10. s.124-134.

1963

7. *«Molla Nəsrəddin» Yarandığı Zaman Azərbaycan Ədəbi Dilində Özünü Göstərən Müxtəlif Üslublar Haqqında* // *ADU-nun «Elmi Əsərlər»I*, Dil və Ədəb . Ser. –1963. -№6. -s.69-77.
8. О Месте Джебрайильского Говора Среди Дialectов И Говоров Азербайджанского Языка // Сб.Вопросы Диалектологии Тюркских Языков. Т. III, -Б.: -1963. -с.211-213.

1965

9. Epizodlar, Epizodik Surətlər və Ştrixlər // *Azərbaycan*. –1965. -№2. –s.179-182.
10. *İnqilabi-Demokratik Üslubda M.F.Axundov Ənənələri* // *M.F.Axundov Ad. APDİ-nin Elmi Müşavirəsinin Tezisləri*. –B.: -1965. –s.31-33.
11. ОбОднойФонемеВТрехМорфемах//ВопросыДиалектологийитюркскихЯзыков. Т.IV. -Б.: -1965. –с.186-188.
12. ОДвухДиалектныхФактах//ВопросыДиалектологийитюркскихязыков. Т.IV. –Б.: -1965. –с.144-148 (Совместно С С.А.Велиевым).
13. Bədii Sözü Məndəki Məna İmkanları Haqqında // *ADU-nun «Elmi Əsərlər»I*, Dil və Ədəb . Ser. –1965. -№4. –s.55-61.

1966

14. Füzuli və Sabir // *M.F.Axundov Ad. APDİ-Nin «Elmi Əsərlər» I, Dil və Ədəb .Ser. 1966. №12. s.106-144.*
15. «Sizi Deyib Gəlmişəm...» («Molla Nəsrəddin» Jurnalı Haqqında) // *Azərbaycan. 1966. -№8. s.135-138.*
16. Cəlil Məmmədquluzadənin Dili Və Üslubu Haqqında // *ADU-nun «Elmi Əsərlər» I, Dil və Ədəb . Ser. -1966. -№4. -s.20-21.*
17. *İnqilabi-Satirik Üslubda Xüsusi Isimlərin İşlənmə Xüsusiyyətləri // ADU-nun «Elmi Əsərlər» I, Dil və Ədəb . Ser. -1966. -№6. -s.31-38.*
18. Satirik Üslubda Adların Təhrifi və Süni Adlar Ədəbi-Bədii Priyom Kimi // *M.F.Axundov Ad. APDİ-nin Elmi Müşavirəsinin Tezisləri. -B.: -1966. -s.10-12.*

1967

19. M.Ə.Sabir Üslubunda «Molla Nəsrəddin» Formaları // *ADU-nun «Elmi Əsərlər» I, Dil və Ədəb .Ser. -1967. -№2. -s.43-51.*
20. *İnqilabi-Satirik Üslubda Ezop Maneraları // M.F.Axundov Ad. APDİ-nin Elmi Müşavirəsinin Tezisləri. -B.: -1967. -s.107-109.*
21. Ezopun Dili İlə Danışarkən // *Ulduz. -1967. -№5. -s.15-20.*
22. *İnqilabi-Satirik Üslubda Ezop Üsulları (Tərcümənin Ezop Çaları) // C.Məmmədquluzadə Məcmuəsi. Azərb. SSR EA Nəşriyyatı. -1967. -s.229-248.*

1968

23. Təyin, Bədii Təyin və Oksimoron // *M.F.Axundov Ad. APDİ-nin Elmi Müşavirəsinin Tezisləri. -B.: -1968. -s.31-33.*
24. Особенности Развития Синтаксиса При Формировании Азерб. Национального Литературного Языка // *Материалы 1-й Республиканской конференции По Вопросам Языкознания И Методики Обучения Иностранным Языкам. -Б.: -1968. -с.39-40.*
25. XX Əsrin Əvvəllərində Azərbaycan Ədəbi Dili Sintaksisinin İnkişaf Meyli // *ADU-nun «Elmi Əsərlər» I, Dil və Ədəb . Ser. -B.: -1968. -№3. -s.77-83.*
26. *Ədəbi Dilin Morfoloji Sistemində İstisnalar Haqqında // ADU-nun «Elmi Əsərlər» I, Dil və Ədəb . Ser. -1968. -№5. -s.79-88.*
27. Satirik Nitqdə Jarqonun Xüsusiyyətləri // *ADU- nun «Elmi Əsərlər» I, Dil və Ədəb .Ser. -1968. -№6. -s.45-48.*

1969

28. Fonetik Xüsusiyyətlər Ədəbi Dilin Dialekt Əsası Məsələsi // *ADU-nun «Elmi Əsərlər» I, Dil və Ədəb .Ser. -1969. -№1-2. -s.128-130.*

29. Dilçiliyimizin Bayramı (Akademik M.Ş.Şirəliyevin 60 illik Yubileyi Münasibətilə) // *ADU-nun «Elmi Əsərlər»I*, Dil və Ədəb . Ser., -1969. - №5-6. –s.155-156.
30. Realizm və Milli Ədəbi Dilin İnkişaf Problemləri // *Azərbaycan Ədəbiyyatında Realizm Probleminə Həsr Olunmuş Müşavirənin Tezisləri*. Azərbaycan SSR EA Nəşri. –B.: -1969. –s.17-18.

1970

31. V.İ.Leninin Dünyagörüşündə Dil Məsələləri // *ADU-nun «Elmi Əsərlər»I*, Dil və Ədəb .Ser. –B.: -1970. -№1. –s.37-43.

1971

32. О Специфике Появления Закона Гармонии В Азерб.Лит.Языке Вначале Ххв. // Вопросы Тюркологии (Сб. Посв. 60-Летию Акад. М.Ш.Ширалиева). Изд.АН Азерб.ССР. Б.:1971.с.323-325.
33. О Происхождении Герминат В Тюркских Языках // Советская Тюркология. –Б.: 1971.№6.с.26-31.
34. Ana Səsi, Ana Sözü (N. Rəfibəylinin «Ana Səsi» Kitabı Haqqında) // *Azərbaycan*.-1971. №9. s.199-201.
35. N.Nərimanovun Dram Əsərlərinin Dili // *ADU-nun «Elmi Əsərlər»I*, Dil və Ədəb .Ser.B.:1971. -s.28-36.

1973

36. Yazıçı Qayğısı, Yazıçı Mədəniyyəti // *Ulduz*. –1973. -№3. -s.56-58.

1975

37. Книга «Сложноподчиненное Предложение В Современном Азербайджанском Языке» А.З.Абдуллаева // Советская Тюркология. –1975. -№1.
38. A.Səhhətin Dili // *ADU-nun «Elmi Əsərlər»I*, Dil və Ədəb .Ser. –1975. -№2. –s.18-24.

1976

39. Ədəbiyyatımızın Qəhrəmanlıq Debütü // *ADU-nun «Elmi Əsərlər»I*, Dil və Ədəb .Ser. –1976. -№4. -s.3-7.

1978

40. Cabbarlı Hünəri // *Azərbaycan*. –1978. -№11. –s.185-189.
41. «Dədə Qorqud»un Sələfi // *Ulduz*. –1978. -№12. –s.59-61.

1979

42. Molla Pənah Vaqif Dilinin «Sözlüyü» // *ADU-nun «Elmi Əsərlər»I*, Dil və Ədəb Ser. –B.: -1979. -№2. -s.21-24.
43. Azərbaycan Xalq Poeziyası // *Ulduz*. –1979. -№7. –s.174-183.

1980

44. Zaman, Janr və Dil // *Azərbaycan*. –1980. -№4. –s.174-183.
45. Nəsr Dilinin Müasirlik Məzmunu və Müəllif Çaları // *Ulduz*. –1980. №8. –s.54-60.
46. Elmi-Zehni Səviyyə və Bədii Dildə Novatorluğun Faktı // *Azərbaycan*. –1980. -№10. –S.178-190.

1981

47. Türk Dilində Sözü Morfoloji İnkişafı // *Türk Dillərinin Leksik-Morfoloji İnkişafı*. ADU Nəşri. –1981. –s.15-25.
48. Bədii Dilin Şeir və Nəsr Ladları // *Azərbaycan*. –1981. -№9. –s.161-171.

1982

49. Nəsr Dilinin Leksik-Semantik Xüsusiyyətləri // S.Əzimin Nəsr Üzrə // *Azərbaycan Dilinin Leksik-Semantik Quruluşu Məsələri*. –B.: -1982. –s.3-9.
50. Azərbaycan Dilinin Analitik Yolla Söz Yaradıcılığına Yad Dil Təsiri // *Dilçilik Coğrafiyası, Tarixi Dialektologiya və Türk Dillərinin Tarixi Problemləri*. –B.: -1982. –s.39-47.
51. Dilimizin Satirik Gücü (Sabir Yaradıcılığına Nəsr Olunur) // *Azərbaycan*. –1982. -№6. –s.166-171.
52. Историко-Лингвистические Основы Создания Исторической Диалектологии Азерб. Языка // Проблемы Лингвистической Географии, Исторической Диалектологии И Истории Тюркских Языков: Тематический Сборник Научных Трудов. –Б.: -1982. –с.11-16 (Совместно С Э.И.Азизовым).

1983

53. Azərbaycan Dilində Qeyri-Oğuz Elementləri // *Türk Dilinin Quruluşu və Tarixi*. –B.: -1983. –s.15-29.
54. Düşüncəli, İstedadlı Dil // *Ulduz*. –1983. -№7. –s.15-52.
55. Şairin Dil Poetikasına Dair (M.Füzulinin Yaradıcılığı Haqqında) // *Azərbaycan Sovet Tənqidinin Problemləri*. –B.: -1983. –s.61-66.
56. Komik Dilin Tədqiqi // Q.Kazımovun «*Komik Bədii Vasitələr*»Kitabına Müqəddimə. -Yazıcı. –1983. –s.3-4.

57. Yenilikçi Poeziya // Əli Kərimin «*Qayıt*»Kitabına Müqəddimə. - Yazıçı. –1983. –s.5-14.
58. Azərbaycan Dilinin Yazıya Qədərki İzləri Haqqında // *Azərbaycan Filologiyası Məsələləri*.– Elm. -1983. –s.25-34.

1984

59. Həmişə Ədəbiyyatın Ön Atəş Xəttində // *Fikir Karvanı*.-Yazıçı. –1984. –s.72-84.
60. Azərbaycan Dili və Türk Etnik Anlayışları Haqqında // *Müqayisəli Tarixi Türkologiyanın Aktual Problemləri*. –B.: -1984. –s.20-30.
61. Azərbaycanın Qədim Onomastikasına Dair // *Azərbaycan Filologiyası Məsələləri*. 2-ci Buraxılış.– Elm. -1984. –s.125-137.
62. Ədəbi Proses və Dil. S.Abdullayevin«*Dil və Bədii Qavrayış*»Kitabına Müqəddimə. -Yazıçı. 1984. s.3-6.

1985

63. Türk Dillərinin Tədqiqatçısı (F.Zeynalov Haqqında) // *Türk Dillərinin Yazılı Abidələrinə Dair Tədqiqələr*. –B., -1985. –s.3-5 (E. Əzizov'la).
64. Ana Dili Dərslərinin Dili Haqqında // *Dil Mədəniyyəti*.VI Buraxılış. – Elm.-1985. –s.72-79.
65. Üç Məmməddən Biri Araz, Biri İsmayıl, Biri Aslan//*Ulduz*. –1985. №1. –s.46-50.
66. Qədim Yazılı Abidələrdə Bədiiliklə Tarixiliyin Vəhdəti // *Türk Dillərinin Yazılı Abidələrinə Dair Tədqiqələr*. –B.: -1985. –s.6-12.
67. Həsənoğludan Səməd Vurğuna Qədər // *Azərbaycan Dili və Ədəbiyyatının Tədrisi*.B.: 1985.№2. s.32-36.
68. Ədəbi Dil Tarixinin Mübahisəli Məsələləri Haqqında // *Məktəb İslahatı və Universitet Təhsili*. –B.: -1985. –s.49-50.

1986

69. Taurkhan Jondjet Turkish in Premonqol Persian Poetry // *Reprinted From The Bulletin of The School of Oriental and African Studies, University Of London*,XLIX Part I. –1986.

1987

70. AzərbaycanƏdəbi Dili Üslublarının Təşəkkülü və İnkişafı // *Böyük Oktyabr Sos.İnqilabının 70 İlliyinə Həsr Olunmuş Elmi-Nəzəri Konfransın Məruzələrinin Tezisləri*. –B.: -1987. -s.17-18.
71. Türk Dillərində Qədim Morfemlərin Bərpası // *Türk Dillərinin Etimoloji Və Tarixi-Morfoloji Tədqiqi*. –B.: -1987. –s.3-9.

72. M.F.Axundovun Bədii Əsərlərinin Dili // *M.F.Axundov*. –B.: -1987. –s.55-64.
73. Şeirin Odlu Dili // «*Süleyman Rüstəm*» (80 İllik Toplusu). Elm. –1987. –s.170-181.
74. Живут В Народе Имена // Литературный Азербайджан. –1987. -№4. –с.119-121.
75. Azərbaycan Ədəbi Dili Üslublarının Təşəkkülü və İnkişafı // *Azərbaycan Dilçiliyi Məsələləri Elmi-Nəzəri Konfransının Məruzələrinin Tezisləri*. Bakı, 14 Sentyabr. –1987. - Elm. –s.17-18.
76. Восстановление Древних Элементов В Тюркских Языках // *Türk Dillərinə Dair Etimoloji və Tarixi-Morfoloji Tədqiqələr*. –B.: -1987. –S.3-9.
77. Azərbaycan Paleonomastikasından // *Azərbaycan Onomastikasi Problemləri II*. –B.: -1988. –s.130-132.

1988

78. Nitq İnsanın Bəzəyidir // *Azərbaycan Nitq Mədəniyyəti Problemləri*. –B.: -1988. –s.200-201.
79. Azərbaycan Dilində Mürəkkəb Fel Məsələsinə Dair // *Azərbaycan Dilinin Tarixi Leksikasına Dair Tədqiqələr*. –B.: -1988. –s.3-10 (E.Əzizov'la).
80. Исторические Условия Формирования Азербайджанского Национального Литературного Языка // Проблемы Изучения Источников По Истории Азербайджана. –Б.: -1988. –с.40-53.
81. Tariximiz, Abidələrimiz vədərsliklərimiz // *Azərbaycan*. –1988. -№8. –s.161-168.
82. Дифференциальный Подход К Предметам Исторической Грамматики Истории Литературного Языка // Советская Тюркология. –1988. - №6. –с.43-50.
83. Qış Getdi, Yenə Bahar Gəldi... // *Şah İsmayıl Xətai*. – Elm. –1988. -s.97-122.
84. Azərbaycan Ədəbi Dilində Milliyəqədərki Normanın Ünsürləri // Тюркология. Тезисы докладов сообщений 5-й Всесоюзной конференции. –Фрунзе. –7-9 Сентября. –1988.

1989

85. Buntürklər Kimdir? // *Ulduz*. –1989. -№2. –S.89 (E.Əzizov'la).
86. Yığcamlığın Və Hazırcavablığın Kəsəri // M.Mahmudovun «*Sözün Qıyası*» Kitabına Müqəddimə. –B.: -1989. –s.3-8.
87. Üslub Ədəbi Dil Tarixinin Əsas Vahididir və Onun Tədqiqi Mühüm Yaradıcılıq İşidir // M.Cahangirovun «*Milli Təşəkkül Mərhələsində Azərbaycan Ədəbi Dilinin Aparıcı Üslubları*» Kitabına Müqəddimə. –B.: -1989. –s.3-6.

88. О Двух Синтаксических Особенности Языка «Китаби-Деде Коркуд» // Советская Тюркология. –1989. -№5. s.50-60.

1990

89. -dürür, -türür Şəkilçisinin Mənşəyinə Dair // *Türk Dillərinin Tarixi Morfologiyasına Dair Araşdırmalar*. -BDU Nəşri. –1990. –s.63-66.
90. Sinonimlikdə Dilin Tarixi Yaşayır // İ.Məmmədov Və H.Həsənovun «*Azərbaycan Dilinin Sinonimlər Lüğəti*» Kitabına Müqəddimə. –B.: -1990. –s.3-5.

1991

91. Füzuli Və XVIƏsr Azərbaycan Ədəbi Dili // *Azərbaycan Filologiyası Məsələləri*. III Buraxılış. –B.: -1991. –S.31-40.
92. Yunus Əmrə və Məhəmməd Füzuli // *Ulduz*. –1991. -№6. –s.58-66.
93. Yunus Əmrə və Türkcəmiz // *Ulduz*. –1991. -№9. –s.44-49.
94. Azərbaycan Xalq Şeirində Imza Məsələsi // *Azərbaycan Folklorunun Aktual Problemləri*. – BDU Nəşri. –1991. –s.7-8.

1993

95. Ş.İ.Xətəivə Azərbaycandili // *Anasözü*. –1993. -№1-6. –s.27-29.
96. Azərbaycanın Folklor Bölgələrinin təsnifi və Özəlliyi // *Azərbaycan Folkloru: Toplama, Tədqiq, Nəşr Problemləri. Respublika Folklor Müşavirəsi*. Şəki, 19-22 Oktyabr, 1993. –B.: Sabah. -1993.

1994

97. Şəki Folklorunun Dil Özəlliyi Haqqında Bir-İki Söz // *Azərbaycan Folkloru*. –1994. –S.14-20.
98. Dilimizin Tarixindən Yarpaqlar // *Güney Azərbaycan*. -1994. -№1. –S.44-47.
99. Yunus Əmrənin Şeir Texnikası // *BDU-nun «Xəbərlər» I*. –1994. -№1. –S.8-15.
100. Dede Qorqud Kitabı Dilinin İki Sintaktik Hüsusiyyəti Haqqında // *Türk Dili Araşdırmaları Yıllığı*. Ankara: –1994. –s.23-33.
101. Bunu Biz Demiyoruz Vesikalar Diyor // *Azərbaycan*. –1996. –Sayı 307. –13-14.
102. İşde, Fikirde Birlik. Bes Dilde? // *Azərbaycan*. –1996. –Sayı 309. –s.20-22.

1995

103. Dilimizin Yaddaşından Səhifələr // *Xudafərin*. Lublin: -1995. № 1. –s. 10-14.
104. Türk Dili: Dərslik, Şagird və Qavrayış // *Azərbaycan Respublikasında Təhsil İslahatı Konfransı*. 27-28 Yanvar 1995-ci İl. –Xəzər Universitetinin Nəşri. –1995. –s.115-120.

105. Elinin, Dilinin və Mədəniyyətinin Məcnunu // *Doktor Cavad Heyət*. –B.: -1995. –s.84-90.
106. Bəxtiyarın Bədii Dili // *Azərbaycanın Bəxtiyarı*. –B.: -1995. –s.78-98.

1996

107. Ü.Hacıbəyovun Dili və Üslubu // *Ü.Hacıbəyov Ensiklopediyası*. –Bakı: -1996.
108. Füzuli Dilində Elmilik // *M.Füzulinin Anadan Olmasının 500 İllik Yubileyinə Həsr Olunmuş Beynəlxalq Simpozium*. Bakı, 5 Noyabr, 1996-Cı İI. –B.: -1996.
109. İnciləbi-Satirik Üslubda Xüsusi İsimlərin İşlənmə Xüsusiyyətləri // *ADU-nun «Elmi Əsərlər» I, Dil və Ədəb . Ser.* –Bakı, -1996. –s.31-38.

1997

110. Marağalı Əhvədinin Bədii Dili Əslində və Tərcümədə // *Cahan*. –1997. -№1. –s.55-57.
111. Füzulinin Dilindən Öyrənirik // *Məhəmməd Füzuli-500*. – Sabah. –1997. –s.33-42.
112. «Dədə-Qorqud Kitabı»ndan «Salam, Dar Ağacı»nacan // Rüstəm Behrudinin «*İblis Mələkdən Gözəldir*» Kitabında Ön Söz Yerinə. –Bakı: -1997. –s.7-15.
113. Dilimiz-Diriliyimiz // *Azərbaycan Dili və Ədəbiyyatı Tədrisi*. –Bakı: -1997. -№4. –s.4-8.
114. Qürbətdə Qərib, Şadman Olmaz İmiş? // *Araz*. Sweden. –1997. -№ 1-2. –s. 67-68.
115. İşdə, Fikirde Bir, Bes Dilde? // *Türkiyə: Kardeş Ağızlar*. –1997. 1. Sayı. –s. 1-6.
116. Füzuli və Qeriblik // *Türkiyə: Kardeş Ağızlar*. –1997. 2. Sayı. –s. 16-18.
117. Füzuli və Humanizm // *Türkiyə: Kardeş Ağızlar*. –1997. 3. Sayı. –s. 7-8.
118. Farsçada Yazan Azərbaycanlıların Türkcədəki Tarixi İşləri // *İran Ədəbiyyatı və Farsdilli Azərbaycan Ədəbiyyatı Konfransının Materialları*. -Urmiya. -10-12 İyun. –1997.

1998

119. Qıpçaq Çölü Haqqında Elmi Ballada // *Türk Dünyası. Dil ve Edebiyat Dergisi*. 1998. Sayı 5. s.493-498.
120. Çoxdan Gözlədiyim İş // Dürdanə Rəhimovanın «*Müasir Fars Dilində Azərbaycan-Türk Sözləri*» Kitabına Ön Söz. –1998. –s.3-5.
121. Mən Mürsəl Həkimovu Belə Tanıyıram // *Düşüncə* (Xüsusi Buraxılış). –1998. –s.15.

122. Yazıçıların X Qurultayında Çıxış // *Azərbaycan Yazıçılarının X Qurultayı*. 28-30 Oktyabr 1997.- Azərənəşr. –1998. –s.193-199.

1999

123. «Kitabi-Dədə Qorqud»u Məktəblilərə // *Azərbaycan Dili və Ədəbiyyatı Tədrisi*. –1999. -№2. S.12-16.
124. Köhnə Bəla Təzə Başmaqda Gəzir // *Azərbaycan Dili və Ədəbiyyatı Tədrisi*. –1999. -№4. –s.6-13.
125. «Dədə Qorqud Kitabı»nda Sənətkarlıq Xüsusiyyətləri // *Dədə-Qorqud Aliliyi* (Məqalələr Topplusu). –1999. –s.63-74.
126. «Kitabi-Dədə Qorqud» 1300 // *Filoloji Araşdırmalar*. IX Kitab. –1999. –S.37-50.
127. Milli Abidəmizin Yubileyi. Dədə Qorqud 1300 // *BDU-nun «Xəbərlər»I*. –1999. -№1-2. –s.9 (Buraxılışına Məsul T.Hacıyevdir).
128. «Dədə-Qorqud Kitabı»nda Qədim Türk Demokratiası // *Bakı Universitetinin Xəbərləri*. –1999. -№1-2. –S.28-39.
129. «Dədə Qorqud Kitabı»nın Öyrənilməsi Tarixinə Bir Nəzər // *Dədə Qorqud* (Bülleten). –Bakı: -1999. –s.12(Türkçə). –s.40 (İngiliscə).
130. «Dədə Qorqud Kitabı» Ədəbi-Bədii Abidə Kimi // *Respublika Elmi Konfransı*. Tezislər.- BDU 25-26 May. –1999. –s.5-6.
131. « Dədə Qorqud Kitabı»nın On İkinci Boyu // *Dədə Qorqud-1300*. –1999. –s.37-50.
132. Ortaq Türkçə Deyilən Ədəbi Dil Mövzusunda // *Uluslararası Türk Dil Kurultayı*. –Ankara: -1999. –S. 503-509.
133. Dede Qorqud Kitabında Gedim Türk Demokratiası // *Uluslararası Türk Dil Kurultayı*. –Ankara: -1999. –S.495-502.
134. Üstad Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın Bədii Dili // *Didare-Aşina Məcmuəsi*. Təbriz. –1999. –s. 411-419.

2000

135. -dürür/türür Şəkilçisinin Mənşəyinə Dair // *Hasan Eren Armağanı*. – Ankara:-2000. –S. 200-203.
136. «Kitabi- Dədə Qorqud»un Bədii Dili // *Azərbaycan Dili və Ədəbiyyatı Tədrisi*. –2000. №2. s.6-8.
137. Azərbaycan Dilinin Tarixinə Bir Nəzər // *Azərbaycan və Azərbaycanlılar*.- Elm. –2000. –s.3-7.
138. Cavad Heyət Qeyrət Mülkünün Sultanıdır // *Bıçaq və Qələm*. -Təhsil. –2000. –s.48-54.
139. Bundan Sonra Qədrin Bilinsin (Əlisa Nicat Haqqında) // *Sirli Xəzinə*.-Bakı: -2000. –s.107-108.

140. Düşüncəmdə Bir Qranit Abidə Kimi Qalib Qulu Xəlilov // *Torpaq Dərdli İnsan* (Qulu Xəlilov Haqqında Xatirələr).-2000. –S.156-158.

2001

141. Взгляднаисториюазербайджанскогоязыка // Азербайджаниазербайджанцы. –2001. -№5-6. С.5-9.
142. Xalqın Yaddaşı Özünə Qaytarıldı // *AzərbaycanŞifahi Xalq Ədəbiyyatına Dair Tədqiqlər*, X.2001. S.3.
143. «Dədə Qorqud Kitabı»nı İslam Qoruyub Saxladı // *AzərbaycanŞifahi Xalq Ədəbiyyatına Dair Tədqiqlər*, -2001. -S.-208-219.
144. Toplumuzun Adı və Niyyəti // *Dədə Qorqud* (Toplu). –2001. -№1. –S.3-8.
145. «DQK» Oğuz Tarixinin Yazılı Dərsliyi Kimi (Yaxud: Dastanımızın Həcmi Haqqında) // *Dədə Qorqud* (Toplu). –2001. -№1. –s. 9-26.
146. Böyük Elm və Təmiz Vicdan Sahibi Məmməd Tağı Oğlu // Филологическийсборник.Бакинскийславянскийуниверситет. –Баку: -2001. –Сс192-195.
147. Dilimizi Öz Tarixi Adı ilə Tanımalıyıq // *Azərbaycan*. –Urmiya: -2001. -№125.

2002

148. Bir Daha Türkiyə Türkcəsinin Rolu Haqqında // *Günümüzde Türk Dilinin Görüntüsü*, T.C. Bilkent Üniversitesi. Ankara: -2002. –S. 2-7.
149. Bir Daha Qorqudun Kimliyi Haqqında // *Dədə Qorqud*(Toplu). –2002. -№2. –S.3-5.
150. M.Baştu. «Şanqızı Dastanı» Poetikası // *Dədə Qorqud*(Toplu). –2002. -№3. –S.31-53.
151. «Dədə Qorqud Kitabı» Və «Şanqızı Dastanı»: Səsləşmələr // *Dədə Qorqud*(Toplu).2002. -№4. s.3-13.
152. B.İsgəndəroğlu və N.Zeynalqızı Haqqında İki Söz // B.Serebrennikovun «*Türk Dillərinin Müqayisəli-Tarixi Qrammatikası*» Kitabına Müqəddimə. –B.: -2002.

2003

153. Klassik Azərbaycan-Şərq Alimi (Kazımbəy-200) // *Azərbaycan Dili Və Ədəbiyyatı Tədrisi*. –2003. -№1. –s.61-66.
154. Elçinin Bədii Dili və Üslubu Haqqında // *Azərbaycan Ədəbi Tənqidi Elçin Yaradıcılığı Haqqında*. –Təhsil. –2003. –s.49-63.
155. Mən Fəxrəddin Veysəllini Belə Tanıyıram // *Dilçilik: Problemlər və Mühahizələr*. Bakı: 2003. s.23-24.
156. Qabilin Qabilliyi // *Qabil.Dostlarım, Tanışlarım*. –Bakı: -2002. –s.428-429.

157. Dövlət Dilinə Dövlət Qayğısı //H. Əliyev və Azərbaycan Filologiyası. - BDU Nəşri. –2003. s.191-200.
158. «Şan Qızı Dastanı»nda Tarix // *Dədə Qorqud*(Toplu). –2003. -№4. –S.15-32.
159. Türkiyə Türkçəsi Bütün Türklərə Gərəklidir // *Türk Dili*. Türk Dil Kurumu. –2003. – Eylül. s.195-205.

2004

160. Ortak Türk İletişim (Ünsiyet) Dili ve Türkçelerin İmla Meselesi // *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*. –Ankara: -20-26 Eylül. –2004. –s. 80-81
161. Orxon-Yenisey Kitabələri: Janr Xüsusiyyətləri // *Dədə Qorqud* (Toplu). –2004. -№1. –s.29-47.
162. Şair Ürəkli Tarixçimiz (T.Bünyadov) // *Dədə Qorqud*. –2004. -№1. –s.172-174.
163. Dədə Qorqud Dünənimizin Keçmişidir // *Dədə Qorqud* (Toplu). –2004. -№2. –s.12-16.
164. Orxon Dastanlarının Şeir Sənətkarlığı // *Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatına Dair Tədqiqlər*,XV. –2004. –S.3-54.
165. Sabiri Tədris Edərkən... // *Azərbaycan Dili Və Ədəbiyyatı Tədrisi*. –2004. -№3. –s.8-14.
166. Elm Ana «Kitab»ımızı Unutmayacaq // «*Dədə Qorqud Dünyası*» Kitabına Ön Söz. Bakı: -2004. s.4-5.
167. «Dədə Qorqud Kitabı»: Olan və Olmayan Boylar // *Dədə Qorqud Dünyası*. –Bakı: -2004. –s.94-108.
168. Ensiklopediya Haqqında Ensiklopediya // «*Dədə Qorqud*» Kitabı. Ensiklopedik Lüğət Kitabı. –Bakı: -2004. –s.4.
169. Ədəbiyyatımızda Dədə Qorqud Motivləri // *Dədə Qorqud* (Toplu). –2004. -№3. –S.3-14.
170. Həmişəyaşar Dədə Qorqud Ədəbiyyatı // «*Qorqud Ədəbiyyatı Kitabı*»Na Müqəddimə. –Öndər. –2004. –s.4-14.
171. «Dədə Qorqud Kitabı» İlk Yazılı Yaddaşımızdır // «*Kitabi-Dədə Qorqud*» Əsil və Sadələşdirilmiş Mətnlər. – Öndər. –2004. –S.4-16.

2005

172. Lirik Dil Qocalmır // *Əlibala Hacızadə. Əsərləri*.IX Cild. –Bakı: -2005. –S.44-46.
173. Azərbaycanda Qaqauz Dili Tədqiq Olunur // *Tədqiqlər*,AMEA-nın Dilçilik İnstitutu. – 2005. -№2. –S.288-293.
174. Türk Folklorünün Yorulmaz Araştırmacısı Fikret Türkmen // *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı*. İzmir: –2005. –S. 808-809.

2006

175. Sənin Türkcən Mənim, Mənim Türkcəm Sənin Dilindir, Yavuz Bülənd // Selcuk Karakılıç. "Yavuz Bülent Bakiler'e Armağan". İstanbul: -2006. s.319-327.
176. I Türkoloji Qurultayda Dil Məsələsi // BDU-nun "Elmi Əsərlər" I, Dil və Ədəb . Ser. -2006. №2. s.?
177. Ədəbi Dil Məsələsi // I Türkoloji Qurultayın 80 illik Yubileyinə Həsər Olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları.-2006. –s.83-93.
178. Əlişir Nəvai: Dövlətin və Dilin Qüdrəti // Əlişir Nəvai. "Mizanül-Övzan"-Nurlan. -2006. s.3-5.
179. Türkologiyanın Bahadırı // Mahmud Kaşğari. "Divanü-Lüğət-İt-Türk" - Ozan. -2006. II Cild. s.7-16.
180. Giriş Yerinə Bir Neçə Söz // M.Adcının "Türk Və Dünya: Munis Tariximiz" Kitabına Ön Söz. -BSU. -2006. –s.5-7.
181. Araşdırmalar Dərinləşdikə Türkün Haqqında Həqiqət Üzə Çıxır // M.Adcının "Türk və Dünya: Munis Tariximiz" Kitabına Son Söz. –BSU. -2006. –s.234-235.

2007

182. Görkəmli Alim və Elm Təşkilatçısı // Azərbaycan Dili Və Ədəbiyyatı Tədrişi.- -2007. №1. s.66-69.
183. "Altay Dillərinin Qohumluğu Məsələsi" Haqqında Sözüüm // Tədqiqələr, AMEA-Nın Dilçilik İnstitutu.- Elm. -2007. №1. s.405-409.
184. Mifin Beşiyi Başında // Dədə Qorqud(Toplu).-2007. №3. s.30-39.
185. Şumer Mifi və "Dədə Qorqud Kitabı" // Dədə Qorqud (Toplu). -2007. №4. s.3-22.
186. Şumer Mifi və Azərbaycan Tarixi // "Ortaq Türk Keçmişindən Ortaq Türk Gələcəyinə" V Uluslararası Folklor Konfransının Materialları.Bakı,17-19 Oktyabr. - B.: -2007. –s.626-629.
187. İbn Mühəna Lüğəti Orta Əsrlər İkidilli Tədqiqatların Nümunəsi Kimi // Müasir Dilçiliyin Problemləri.II Beynəlxalq Konfrans.BSU, 22-23 Noyabr. - B.: -2007. –s.668-669.
188. Azərbaycan' da Türkoloji // Abdulhamit Avşar.Aydınların Gözüylə Azərbaycan. Azatam. 2007.s.64-76.
189. Azərbaycan Ədəbi Dili Tarixi // Türkologiya Kafedrasının Bakalavr Pilləsi Üçün Fənn Proqramları . -2007. s.82-96.
190. Klassik Şeirin Dili // Türkologiya Kafedrasının Bakalavr Pilləsi Üçün Fənn Proqramları. -2007. –s.96-101.
191. XX Əsr Ədəbi Dili: Funksional Üslublar // Türkologiya Kafedrasının Bakalavr Pilləsi Üçün Fənn Proqramları. -2007. -s.101-107.

192. İdeyası Bizə Doğma Olan “Yad Adam”//*Azərbaycan*. -2007. -№4. –s.201-205.
193. Türk Dilinde Kelimenin İçeriği ile Seslenmesindeki Birlik // *Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı II (İhsan Doğramacı'ya Armağan)*. –Bilkent Üniversitesi. –Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi. –Başbakanlık. TİKA. -2007.

2008

194. Mir Cəlal: Sözü və Özü // “*Yazıçı Və Zaman*”*Mir Cəlalın 100 İllik Yubileyinə Həsr Olunmuş Elmi Konfransın Materialları*. - B.: -2008. s.244-248
195. M. Füzulinin Lüğət Tərkibi // *Tədqiqlər; AMEA-nın Dilçilik İnstitutu*. - Elm. -2008. –s.3-11.
196. Füzuli Dilinin İki Keyfiyyəti // *BDU-Nun “Elmi Əsərlər”I. Dil və Ədəb . Ser:- B.:* -2008. №3. –s.5-12.
197. S.Əlizadənin Yoxluğunun Acıları // *Tədqiqlər; AMEA-nın Dilçilik İnstitutu*.- Elm. -2008. –s.10-15.
198. Cəmaləddin İbn Mühənnə və Onun Lüğəti Haqqında // “*Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnə. Hilyətül-İnsan Və Həlbətül-Lisan*” Kitabına Müqəddimə. - Kitab Aləmi . -2008. –s.3-28.
199. Böyük Alim və Unudulmaz Müəllim (H.Mirzəzadə Haqqında)// *Azərbaycan Dili və Ədəbiyyatı Tədrisi*. -2008. -№2. –s.66-68.
200. Səində Şuşanın, Cəbrayılın Havasını Duyuruq // “*Dağları Tərpədən Fəryad* “*Kitabı*. - Araz. -2008. –s.78-81.
201. Azərbaycan Ədəbi Dili Tarixi // *Türkologiya Kafedrasının Bakalavr Pilləsi Üçün Fənn Proqramları*. -2008. –S.82- 96.
202. Klassik Şeyrin Dili //*Türkologiya Kafedrasının Bakalavr Pilləsi Üçün Fənn Proqramları*2008. s.96-101.
203. XX Əsr Ədəbi Dili: Funksional Üslublar // *Türkologiya Kafedrasının Bakalavr Pilləsi Üçün Fənn Proqramları*. -2008. –s.101-107.

2009

204. M.Füzuli Dilində Bədii Müqayisə // *BDU –nun 90 İllik Yubileyinə Həsr Olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfrans*.-B.: -2009. –s.229-233.
205. Azərbaycan Klassik Poeziyasının Dilində Türkcənin Ərəbcə ilə Yarışı // *Prof. A.İmanquliyevanın 70 İllik Yubileyinə Həsr Olunmuş “Şərqsünaslığın Aktual Problemləri” Mövzusunda Respublika Elmi Konfransının Materialları*. –B.: -2009. –s.229-233.
206. Azərbaycan Ədəbi Dil Tarixində Füzuli // *Azərbaycan*. -2009. - №9. –s 165-185.
207. İdeyası Önə Keçən Şair və Ya Bu Da Bir Həsərət Şairi // Q.Təbrizinin “*Səssiz Haray*” Kitabına Müqəddimə. - Azərənşr. -2009. s.3-16.

208. Ləyaqətlə Yaşanmış Ömür // G.Mehdiyevanın “Bir Ömrün Odisseyası” Kitabınaön Sözl. -Təhsil. -2009. –s.5-6.
209. Füzuli Dili: Fonetika, Qrammatika // *Tədqiqələr, AMEA-nın Dilçilik İnstitutu.*-Elm. -2009. –s.3-18.
210. Azərbaycan Ədəbi Dili Tarixində “Dədə Qorqud Kitabı” // *Mədəniyyətlərarası Dialoq. Beynəlxalq Simpoziumun Materialları.* BSU, 30sentyabr-4 Oktyabr. –B.: -2009. –s.17-22.
211. O, İstedad Sahibidir // B. Ələsgərov. *Nizami Cəfərov-50.* -2009. –s.102-104.
212. Füzuli Dilində Təşbehələr // *Azərbaycan Məktəbi.* -2009. -№4. –s.97-103.
213. Füzuli Dili Anlaşılmazdırımı // *Azərbaycan Dili və Ədəbiyyatı Tədrisi.* -2009. -№2. –s.7-13.
214. “Dədə Qorqud Kitabı” Və Azərbaycan Ədəbi Dilinin Tarixi // *Dədə Qorqud (Toplu).*2009. №4. s.5-14.
215. Riyazi–Analitik Təfəkkür Sahibi // *Şəxsiyyət.* -2009. -№2. –s.36-38.
216. Azərbaycan Milli Ədəbi Dili Məsələsinə Bir Baxış // *Xəbərlər.* –BDU. -2009. -№3.-s.21-26.

2010

217. O, Dilçiliyimizin Özüdür (A.Axundov) // *Şəxsiyyət.* -2010. - №5. –s.23-25.
218. O, İşinin Həm Məcnunu, Həm də Fərhadıdır (A.Məhərrəmov) // *Abel Məhərrəmov.* -2010. –s.22-26.
219. Azərbaycan Ədəbi Dilinin Dövləri Haqqında (I Məqalə) // *Azərbaycan Dili və Ədəbiyyatı Tədrisi.* -2010. №1. –s.9-14.
220. Azərbaycan Ədəbi Dilinin Dövləri Haqqında (II Məqalə) // *Azərbaycan Dili və Ədəbiyyatı Tədrisi.* -2010. №2. –s.5-10.
221. Azərbaycan Ədəbi Dilinin Dövləri Haqqında (III Məqalə) // *Azərbaycan Dili və Ədəbiyyatı Tədrisi.* -2010. №3. –s.20-26.
222. M.P. Vaqifin Dili // *Azərbaycan Dili və Ədəbiyyatı Tədrisi.* -2010. №4. –s.3-10.
223. M.Ə.Sabir: “Dostum və Ustadım A. Səhhət” // *Azərbaycan.*-2010. -№6. –s.143-146.
224. Xalq Şeiri Dilinin Tarixindən // *Dədə Qorqud (Toplu).* -2010. -№4. –s.3-10.
225. Mahmud Kaşğariyə Layiq Əsər // Y.Quliyevanın “M.Kaşğarinin Oğuz Dünyası” Kitabına Ön Sözl. -Adiloğlu. -2010. –s.6-7.
226. Cəfərov Nizami Qulu Oğlu // *Türkologiya.* -2010. -№1-2. –s.97-100.
227. Yeni Ədəbiyyat Yaranır // *Vaqif Səmədoğlu (Toplu).* -2010. –s.32-38.
228. Kül Tigin və Bilge Kağan Destanlarının Şiiri Üzerinə // “Orhon Yazıtlarının Bulunmasından 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi Ve 21.Yüzyıl”Konulu III Uluslararası Türkiyat Araşdırmaları Sempozyumu, 26-29 Mayıs, Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araşdırmaları Enstitüsü. –TDK. -2010. –s.49-50.

2011

229. “Das Buch Des Dede Korkut Nibelungenlied” und “Das Buch Des Dede Korkut” // Reichert Verlag Wiesbaden . -2011. –s.37-41.
230. Azərbaycan Kərkükşünaslığının Banisi // -Tehran. -2011. -s.18-23.
231. Vaqifin Dili // *Azərbaycan Dili Və Ədəbiyyatı Tədrisi*. -2011. -№1. –s.6-10.
232. Həm Bilik, Həm İdeya Müəllimimiz // *Müasir Azərbaycan Filologiyası: Axtarışlar, Problemlər, Perspektivlər*.-Elm Və Təhsil. -2011. –s.28-32.
233. Azərbaycan Kərkükşünaslığının Banisi // Q.Paşayevin “*Dilimiz-Varlığımız*” Kitabına Ön Söz. –Ozan. -2011. –s.9-24
234. Ön Söz // *Azərbaycan Dili Tarixinin Öyrənilməsində Lüğətlər*. –Mütərcim. -2011. –s.?
235. Molla Pənah Vahidin Söz Xəzinəsi. // *Azərbaycan Dili Və Tədrisi No.1*. -Bakı. 2011.

2012

236. Sabir Satiralarında Dram Dili Əlamətləri // *M.Ə.Sabirin 150 İllik Yubileyinə Həsr Olunmuş Respublika Elmi-Nəzəri Konfransı*. –BDU. -2012. –s.314-321.
237. İnsanların Şəxsiyyətinə Yanaşma Üsulu // *Akademik V.Məmmədəliyevin 70 İllik Yubileyinə Həsr Olunmuş Respublika Elmi Konfransı*. –BDU. -2012. –s.52-56.
238. H.Cavidin Heca Dili // *Böyük Azərbaycan Şairi və Dramaturqu H.Cavidin 130 İllik Yubileyinə Həsr Olunmuş Respublika Elmi Konfransı*.-BDU. -2012. –s.20-25.
239. Sən Yanmasan, Mən Yanmasam... // *Dədə Qorqud* (Toplu).-2012. -№2. –s.20-25.
240. Azərbaycan Kərkükşünaslığının Banisi // Q.Paşayevin “*Dilimiz-Varlığımız*” Kitabına Ön Söz. –Ozan. -2012. –S.9-24.
241. Ön Söz // E.Piriyev. “*Koqnitiv Dilçilik Üzrə Praktikum*”. –Mütərcim. -2012. –S.3-4.
242. Füzuli Dilində Azərbaycan və Türkiyə Türkcələri // *V Uluslararası Dünya Dili Tükçe Sempozyumu*. –Türkiye. –Pamukkale Üniversitesi -2012.

2013

243. Türkcələrin Tarixində Mətn Dilinin Bütövlüyü // *VIII Uluslararası Böyük Türk Dili Kurultayı*.25-28 Eylül, 2013,Tirana. -2013. –Ankara.
244. I Türkoloji Qurultayda Bəkir Çobanzadənin Fəaliyyəti // *B. Çobanzadənin 120 İllik Yubileyinə Həsr Olunmuş Respublika Elmi Konfransının Materialları*. –BDU. -2013. –s.3-8.

245. Özü, Varisi və Ana Dili // Azərbaycan Xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin Anadan Olmasının 90 illik Yubileyinə Həsr Olunmuş “*Filologiyanın Aktual Problemləri Mövzusunda Respublika Elmi-Nəzəri Konfransının Materialları*. –Bakı. -2013. –s.156-164.

2014

246. Türk Dünyasının Böyük Oğlu Əli Bəy Hüseynzadə- Turan // *Sələflər Və Xələflər: İbeynəlxalq Simpoziumun Materialları*. -2014. –s.52-55.
247. Füzulinin Mətn Dili // *Türkologiya*. -2014. -№2. –s.3-12.

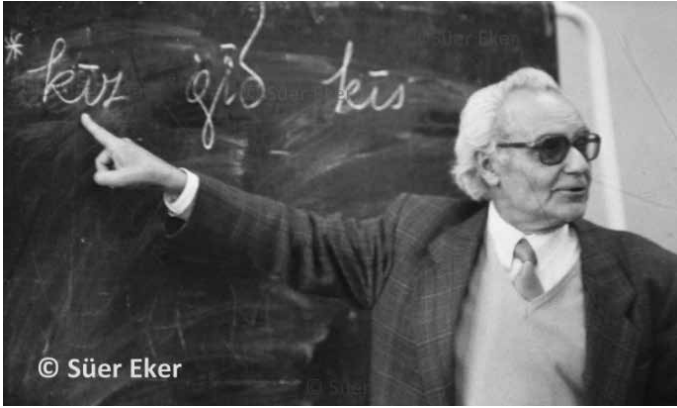
2015

248. Dilçiliyimiz və Dilçilik İnstitutumuz // *Türkologiya*. -2015. -№3. –s.7-12.
249. Müxbir Üzv Cəfərov Nizami Qulu Oğlu // *Türkologiya*. -2015. №3. –s.64-72.
250. Muxtar Respublikanın Muxtar Dialekti və Daşıyanları Haqqında Bir Neçə Söz //” *Azərbaycan Dilinin Naxçıvan Dialektoloji Atlası*” Kitabına Ön Söz. Elm Və Təhsil. -2015. –s.6-9.

İNANDIKLARININ KIRILGAN SAVAŞÇISI HOCAM PROF. DR. TALAT TEKİN (1927-2015)

Süer EKER*

Dil Araştırmaları, Bahar 2016/18: 307-312

Türkolojiye başlarken

1980 yılında Ankara'ya taşınmıştık. Hacettepe Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne kayıt yaptırmadan önce şehrin içinde sandığım okuluma yürüyerek kaç dakikada gidip gelebileceğimi merak ederken kilometrelerce süren bir otobüs yolculuğuyla Ankara'nın dışına doğru çıktığımızda hissettiğim ilk şey, derin bir hayal kırıklığı olmuştu. Bozkırın ortasında, tepelerin arasında 'grinin elli tonu'nu taşıyan beton binalar ile bozkırın hiç de uyumlu sayılamayacak birlikteliğinin eseri, yeşilden ve ağaçtan olabildiğince ari, terör ve çatışma sözcükleriyle hemhal olduğunu duyduğum 'Beytepe'yi görünce hayal kırıklığıma çaresizlik ve pişmanlık da eklenmişti. Kaydın hemen ardından Bin Dokuz Yüz Seksen yılı On İki Eylül günü Beytepe Yerleşkesinde yapılması planlanan ancak bilinen nedenle ertelenmek durumunda kalan İngilizce yeterlik sınavı da akademik yaşamımın başlangıcıydı...

Pek de keyifli sayılamayacak bu sürecin ardından 1980-1998 arasında yaşadığım Beytepe zamanlarında ve On İki Eylül öncesinin kalıntısı atmosferin iyice hissedildiği bir sınıf ortamında, bir askeri öğrenci olarak toplumsal ilişkilerdeki tutumum 'En az temas, en az sorun' ilkesi oldu. İlk sınıfın bilinmezliğinin ve endişelerinin de beslediği süreçte tam Ankara Hukuk Fakültesine kaydımı yaptıracakken 'Bir kitap okudum, hayatım değişti' mottosundan 'mülhem', kelimenin tam manasıyla 'İki hoca tanıdım ve hayatım gerçekten değişti'. Üniversite öğreniminin manasının, bu iki hocanın derslerinin içeriğinde ve sunuluşunda 'mündemiç' olduğunu hissettim ve Türkolojideki öğrenimime devam etmeye karar verdim.

* Prof. Dr., Başkent Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara/TÜRKİYE. eker@baskent.edu.tr

1981'den itibaren lisans ve lisansüstü öğrenimim boyunca, böylesi bir iklimde, gördüklerimi, düşündüklerimi hissettiklerimi Talat Tekin'i merak edenlerle paylaşmak istiyorum. Hocamın ilgisine mazhar olmuş, lisanstan doktoraya değin bütün akademik süreçlerde madden ve manen daima Talat Tekin'in yanında bulunmuş öğrencisi olarak bunu aynı zamanda bir ödev ve yükümlülük olarak görüyorum.

'İki hoca tanıdım, hayatım değişti'

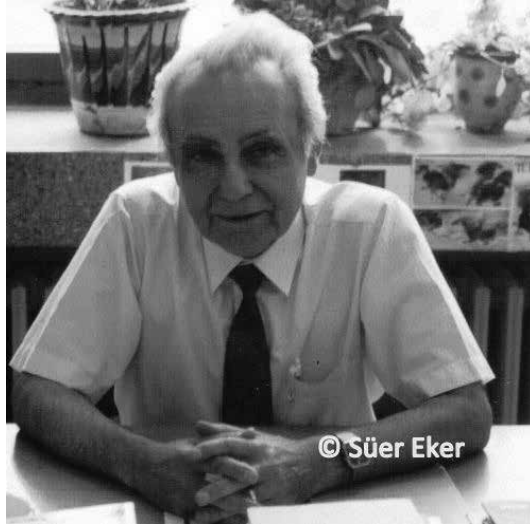
Koyu renkli takım elbisesi ve mütebessim çehresi ile 'Merhaba çocuklar!' diyerek sınıfa giren Ahmet Bican Ercilasun ve ondan bir süre sonra tanıdığım beyaz saçları, bir elinde sürekli takıp çıkardığı gözlüğü ve diğer elinde tebeşiri ile Talat Tekin, ilk aklıma gelenler. Tekin ve Ercilasun benim gözümde bir bütünün ilmen, fikren ve bedenen adeta 'mütemmim cüzleriydiler'. Örneğin, Türkçenin tarihi dönemlerine 'medhal' için Talat Tekin ile başladığımız Eski Türkçe derslerini, Ahmet Bican Ercilasun'un Karahanlı Türkçesi dersiyle sürdürüyorduk. Sanatçının sahnedeki performansı ile hocanın sınavtaki performansı birbirine çok benzediğini düşünürüm. Ahmet Bican Ercilasun adını duyduğumda zihnimde canlanan, Dede Korkut hikayelerinden bu zamanlara kopup gelen bir Oğuz beyinin tahtaya Arap harfleri ile Kutadgu Bilig'den bölümler yazıp her bir kelimeyi ince ince işleyen hâliydi. Tahtadaki yazının estetiği, Kutadgu Bilig'in hikmetleri ve kelimelerin gizemli dünyası Ercilasun Hocanın yazdıkları ve anlattıklarıyla zihnimde nakşoluyordu. Talat Tekin deyince gözümde canlanan ise, üstünde açık renkli ceket, enerjik, esprili ve anlattığını yaşayan bir ruhiyat ve Orhon kitabelerini yeniden yazarmışçasına girdiği trans hâliydi. Nedense fenotip itibarıyla Tekin'i doğudan ziyade batıya yakın görmüşümdür.

Lisans öğrenimimin daha ilk aşamalarında dil alanını seçmemin en önemli sebepleri, bu iki bilge akademisyenin anlattıklarına duyduğu tutku ile ataların bıraktığı yazılı yadigârlarını, tarihin sırlarını âdeta matematiksel yöntemlerle çözümlercesine işledikleri dersleriydi. Her iki hocamın anlattığı her şey, ağızlarından çıkan her kelime sanki hâlâ aklımda ve her şey daha dün gibi.

Son sınıfa başlarken benim için en büyük mesele, bitirme tezimi Tekin'den mi Ercilasun'dan mı alacağıma bir türlü karar veremiyor olmamdı. Doluya koysam almıyor, boşa koysam dolmuyordu. Tavşan dağa küsmüş, dağın haberi olmamış misali kendi kendime yaşadığım bu 'büyük sorun'un, sonunda, kendimce çözümünü buldum. 'Bitirme tezimi Türk dili alanında yapmak istiyorum' mealinde bir dilekçeyi danışman ismi belirtmeden bölüm sekreterliğine verdim. O sıralarda Tekin'in bölüm başkanlığı makamında bulunması, bir bakıma, dilekçemin cevabı anlamına da geliyordu. Yüksek lisansa başlarken Ercilasun Hocamın Gazi Üniversitesine geçmesini ise şahsım ve bölümümüz adına gerçekten büyük bir kayıp olarak görürken bundan sonraki yıllarda Talat Tekin ile sürecek akademik-bilimsel uzun bir yolculuğa başlamış oluyordum.

Atatürk'ün 'Feragat-i nefis ve istihkar-ı hayat' sözleriyle nitelediği askerlik mesleğinin zorlu şartları altında dışarıdan yüksek lisans ve doktora öğrenimimi sürdürüyordum. Hocamla onun daracık odasında geçen her ders aslında daha sonradan Türkolojiye intisap edeceğim yarınımı da şekillendiriyordu. Bu zamanlar, yalnız benim değil bugün yurt içinde ve yurt dışında farklı üniversitelerde akademik süreçlerin en son kademelerinde bulunan sınıf arkadaşlarım için de kader zamanlarıydı.

Talat Tekin kimdir? Bir başka perspektif

Talat Tekin için düşündüğüm, onu o yapan mekân, şüphesiz Beytepe'deki çalışma odasıdır. Masasının üstünde dünyanın muhtelif ülkelerinden gelen ve bir bölümü hâlâ açılmamış zarflar ve mektuplar, birlikte kahve içtiğimiz fincanlar, şeker ve tabii kül tablası. İki üç kişiden fazlasının bir araya gelmesine müsaade etmeyen bu oda, pencerenin önünde oturan Hocamın mütebessim çehresi, dersin her anı için tetikte hâl ve duruşu, ilk aklıma gelenler. Fiilî lisansüstü öğrenim hayatımın büyük bir bölümü bu odada geçti desem yeridir. Kitaplık, masa, sandalyeler ve birkaç çiçek ile müzeyyen saksıların fonu oluşturduğu bu oda, Tekin'in manevi-bilimsel servetinin mirasçılarının, onun rahle-i tedrisinden geçtikleri büyüü bir mekândı. Yüksek lisans, doktora dersleri deyince bu oda aklıma gelir.

Tekin, özünde, bildiğimiz, sandığımız ve gördüğümüz Tekin'i de aşan bir ruh ve gönül insanıdır

Türkoloji dünyasının deyim yerindeyse 'asi savaşçısı' Talat Tekin, kişisel hayatında son derece romantik ve uysal biriydi. Kendisine bütün kalbiyle bağlı sevgili eşi, üç kız evladı ile Talat Tekin mükemmel bir eş ve baba idi. Kocasına büyük bir aşkla bağlı aydın ve sevecen bir kadın, babalarına ölesiye bir sevgiyle bağlı evlatlar, hayatları boyunca birbirini hiç incitmeyen bir aile. Aslında her insan gibi onun da çocuksu bir yanı vardı. Kızgınlığı aslında cam buğusu kadar kalıcıydı. Dostlarına, Türk dünyasından gelenlere evinin kapısı ardına kadar açıktı. Onun insani yönünü merak edenler Başkurdistan'ın en ünlü Türkologlarından merhum Prof. Dr. Zinnur Uraksin'in, İ. Biner tarafından 2015 yılında yayımlanan 'Zinnur Uraksin ve Türkiye Hatıraları' adlı kitaba Başkurtça/Türkçe kitaba müracaat edebilirler. Parantez içinde Başkurdistan'ı ziyaret eden ilk Türk bilimadamı olan Talat Tekin'in Başkurdistan'da bıraktığı 'hoş seda'ları onu tanıyanların kaleminden yakında bilgilerinizi sunacağımı ifade edeyim.

Evlerine gittiğimizde ailenin bir bireyi gibi karşılanırdık. Tekin, evinde olduğu gibi, derslerinde de hiçbir zaman hoca olduğunu ihsas edecek bir davranışta bulunmadı. Hocalık otoritesi derin bir bilgiye ve zekâyâ duyulan saygıya dayalıydı. Zaten onun aurası, duruşu, muhatabının en doğal biçimiyle bir bilimadamı olarak kendisine saygı duymasını gerektiriyordu.

Türkolojinin aksakalı çoğu Türkolog gibi edebiyata, özellikle şiire düşkündü. Şiirleri ders kitaplarında yer bulan Tekin'in şu mısraları ondaki sadeliği, lirizmi ve içtenliği gösteriyor:

Atatürk Gülümsedi

Atatürk gülümsedi öğretmenim

Siz sınıfa girince

Dağıldı kara bulutlar

Açıldı gonca.

Baktı ki okul yenidir

Siz yenisiniz, düşünceler yeni

Atatürk gülümsedi öğretmenim

Saklayamadı sevincini...

Türk Dili Kurumunca yayımlanan '*XI. Yüzyıl Türk Şiiri. Divanü Lugati't-Türk'teki Manzum Parçalar'* (1989) adlı kitabı bir bakıma onun şair ruhu ile dilciliğinin sentezi ve ürünüydü.

Tekin'i Tekin yapan, Türkolojiye ve Altayistik bilimine yüksek nitelikli katkılar sunan yazıları ve eserleridir.”

Tekin'i Tekin yapan, popüler ve duygusal söylemler olmadı. Bilimsel çalışmalarında popülizmin ve duygusallığın tuzağına düşmediği için, duymak istediklerini duyamayanlar zaman zaman hayal kırıklığına uğrasa da, yazdıklarının Türkoloji dünyasındaki etki faktörü yüksek oldu. Talat Tekin adı Batı Türkolojisinde,

Sovyet Türkolojisinde ve Altayistikte bilindi, tanındı ve saygı gördü. Tarihi Türk dilleri ile ilgili çalışmalarda onun kitapları ve makaleleri temel kaynaklar arasında yer aldı. Tekin'i uluslararası alanda tanınan bir bilim insanı yapan etkenlerden biri de çalışmalarını İngilizce olarak kaleme alabilmesi, yazılı ve sözlü biçimde sunabilmesiydi. Amerika Birleşik Devletleri'nde doktora yapma ve çalışma imkânı bulmasının bunda kuşkusuz önemli bir rolü olmuştu. Bu donanım, kişisel ve kurumsal ilişkilerdeki dil bariyerlerini büyük ölçüde ortadan kaldırıyor, yabancı meslektaşlarıyla doğrudan temas kurabilmesini sağlıyordu. Tekin'in Türkoloji alanındaki Rusça ve Almanca eserlerden yararlanabilecek dil yeterliğine sahip olduğunu da gözlemledim, Moğolca ders aldığımı biliyorum, ama bu bilginin hangi düzeyde olduğu hususunda net bir yargıda bulunamayacağım.

İnanığının kırılğan savaşçısı Tekin, gün olur, savaşırasına yazar; gün olur, yazdığıyla zaferlerine esir düşer.

Tekin, bilimsel açıdan doğru görmediğini, yanlış bulduğunu eleştirmeden duramayan bir mizacın sahibi idi, kral çıplak olsa da olmasa da 'kral çıplak' deyişi, onu iyi anlatır. Kimi bilimadamlarının etliye sütlüye karışmadan, zülfüyare dokunmadan yazdıklarından ve yaptıklarından başka bir mecrada bulunmadıkları malum. Kimilerinin hiç de beğenmediği, onaylamadığı hatta yanlış bulduğu bir çalışmayla ilgili en keskin eleştirisi dahi 'çok ilginç/very interesting' olmaktan öteye gitmeyen 'eleştirileri'nin yanında Tekin'in 'Doğrucu Davutluğu' ne yazık ki kurumla, kurumsal ve bazen de bireysel ilişkilerde ona çok da mutlu bir hayat sunmadı. Aslında bu, 'gerçeği, yalnız gerçeği söyleme' çabası, bireysel bir atılganlıktan ziyade, pür bilimadamı duyarlığının yanlış olduğunu bildiklerinin daha kaynağında önlenmesi içgüdüünün bir tezahürüydü. Teşbihte hata olmaz, doğrular ses hızında, yanlışlar ise ışık hızında yayılır. Ama eleştiri kültürünün, eleştiren ve eleştirilen için henüz gelişme sürecinde olduğu, eleştirinin doğrulara ulaşmanın yanı sıra silah gibi kullanıldığı bir vasatta, bilimsel eleştiri dahi dikenli bir yola girmek anlamındaydı.

'Gerekirse 'hak bildiğin yolda yalnız ilerleyeceksin' özdeyişi herhangi biri için söylenecekse, o kişi Talat Tekin olmalıdır. Her devrin adamı olmak bir yana, tek bir devrin adamı bile olmadı. Hayatı boyunca resmi bir kurumdan ilmiyle ilgili ödül aldığını hatırlamıyorum, akademik yaşamının son dönemlerinde bir kurumun verdiği hizmet ödülünün ise onun misyonunu yeterince ödüllendirip ödüllendirmediği tartışılabilir. Kuşkusuz otoriteye ve bürokrasiye 'ram' olmayan mizacı, eskilerin deyişiyle 'ikbal-i devlet' kapısının açılmasına da mani olmuştu. Daha mesleğinin ilk yıllarında öğretmenlikten, en verimli yıllarında Türk Dil Kurumundaki görevlerinden ayrılışında hep bu mizaç vardı. Ancak Talat Tekin'i Talat Tekin yapan 'rûkn'lerden biri de tam buydu.

1970'ler ve 1980'ler dünyayı ak ve kara olarak gören keskin ayrılıkların zamanlarıydı. Eleştirilerin birçoğunda, temel dayanağı sloganlar, sığ ve yüzeysel malumat üzerine hissiyat ve heyecanın, alabildiğine siyasallaşmış dogmaların ilave edildiği altı üstü boş yargılar, daha doğrusu saplantılar vardı. Bıyıkların, palto ve kabanların ve kelime tercihlerinin toplumu ikiye böldüğü zamanların Türkolojideki izdüşümü de 'Türk dilleri mi Türk lehçeleri mi' tartışmaları olmuştu.

Talat Tekin'in kullandığı 'Türk dilleri' terimi geniş bir çevrede tepki görmüş, hoca

eleştirisi yağmuruna tutulmuştu. Oysa her şey son derece basit ve açıktı. Dilbilimsel olarak Kazakça, Kırgızca, Yakutça, Çuvaşça vd. tamamı birer Türk diliydi. Ancak sorun Türkolojinin sınırlarıyla sınırlı değildi, siyaset, uluslararası ilişkiler, hukuk, sosyoloji vb. pek çok boyutu vardı. Hocanın bu eleştirilere tepkisi ‘Türk dilleri ailesi’ kötü bir şey değil ki... Türk dilleri; Slav dilleri, Germen dilleri gibi geniş ve güçlü bir ailedir, bunda ne var? idi. Zamanla farklı yaklaşımlar ‘Türk yazı dilleri’ adlandırmasında karar kıldı. Tekin’in de dediği buydu zaten.

Hocanın doğru yanlış, haklı haksız bir yana kendisine yönelik eleştirilerden de ne denli müteessir olduğunu çok iyi biliyorum. Bu eleştirileri okuduğu andaki ruh hâli hâlâ gözlerimin önünde. Suskunluk, sessizlik, kederli bir hâl dili. Ama en üzüldüğü anda bile dalgın ve mahzun bir hâlde ‘İyi bilimadamıdır’ sözleriyle yiğide hakkını verir ve ağzından asla kem bir söz çıkmazdı. Onun ağzından duyduğum en ağır söz ‘İstanbul Uleması’ idi. Dil üzerine farklı kanaatte bulunan İstanbullu akademisyenleri bu sözlerle nitelerdi. Hocanın ağzından duyduğum bu en ‘ağır’ ifadede bile eleştirinin yanında takdir hissi de var gibi gelirdi.

Her yazdığımda, ulusu için ‘gece uyumayan, gündüz oturmayan; kızıl kanını döken, kara terini akıtan’ Tunyukuk’un kavrayışı ve bilgeliği vardır

Talat Tekin kadar Türk dünyasının yarattığı tarihe ve modern Türk dillerine âşık kaç kişi vardır bilemiyorum. Ama onun aşkı, ayakları yere basmayan bir Mecnuni aşktan ziyade, dilin, dilbilimin bulguları ışığında bir cerrahın titizliğiyle, bir cerrahın sanatına duyduğu aşka benzer bir aşkla Türkoloji yapmaktı. Yapılanlar, eserler ve dünyada bıraktığı takdir edilen izler ve izlenimler esas ise, Talat Tekin çağımızın en büyük Türkçülerinden biridir.

Onun 1968’de Indiana Üniversitesince yayımlanan doktora tezi Orhon Türkçesi Grameri (A Grammar of Orkhon Turkic) aradan geçen 46 yıla rağmen Türkoloji ve Altayistik çalışmalarının en temel kaynaklarından biridir. Bugün on binlerce Türkoloji öğrencisi Orhon Türkçesini onun eserleriyle tanıyor, onun eserleriyle seviyor. İstisnai örneklerin dışında, Türkolojinin Oğuz grubunu pek aşmadığı zamanlarda öğrencileri Çuvaşçayı, Sibiryaya dillerini, Türk dillerinin karşılaştırmalı ses ve biçim bilgisini onunla tanıdılar. Hocanın bu dillere nüfuzu, bu dillerde şiir yazabilecek, bu dillere çeviri yapabilecek derecede derindi. Derslerinde Çuvaşçanın özel bir yeri vardı.

Tekin’in büyük saygı duyduğu Ramstedt gibi, Altay dilleri kuramına bağlı olduğu kitap ve makalelerde açıkça görülüyor. Altay dilleri ile ilgili çalışmaları bu çerçevede bulunduğu Türkçe-Moğolca ses denklikleri, Türkiye Türkolojisi gündemine taşıdığı ve katkıda bulunduğu ‘Ana Türkçe uzun ünlüler’ ve ‘zetasizm, sigmatizm’ kuramları onun ne denli keskin bir zekâyâ sahip olduğunu gösteriyor.

Onda, Ötüken ormanlarından Demir Kapı’ya değin ‘yolsuzun ırmaklar geçen, geçitsizin dağlar aşan’ Köl Tigin’in, Bilge Kağan’ın kabına sığmayan gücü ve inancı olsa da, bilge ataların çağlar ötesinden bengu taşlara hakkettirdiği gibi Öd Tenri yaşar, kişi oğlu kop ölgeli törümüş.

Tekin de bu aforizmanın istisnası değildi. 2015 yılı şahsım adına babamın ve hocamın sonsuzluğa karıştığı hüznün dolu bir yıl oldu. Talat Tekin bıraktığı iki yüzden çok yazısı ve on üç kitabıyla ilminin zekâtını verdi.

Tanrı’nın rahmeti üzerine olsun.

MACAR TÜRKOLOG PROF. G. HAZAI VEFAT ETTİ

İsmail PARLATIR*

Dil Araştırmaları, Bahar 2016/18: 313-343

Türkoloji dünyasının tanınmış isimlerinden olan Macar bilim adamı Prof. Gyogy HAZAI, 7 Ocak 2016 günü Budapeşte’de vefat etti.

Prof. Hazai, 30 Nisan 1932 günü Budapeşte’de dünyaya geldi. İlk ve orta öğrenimini bu şehirde tamamladıktan sonra Budapeşte Üniversitesi(University of Budapest) Türkoloji Bölümüne girdi(1950). Buradaki öğrenimini başarıyla tamamladıktan sonra 1954 yılında “Bachelor of Science” diplomasını aldı. Başta hocası Prof. G. Német olmak üzere hocalarının yönlendirmesi ile akademik kariyerine başladı. Lisans sonrası çalışmalarında Bulgaristan Türklerinin dili ve etnolojisi üzerine yoğunlaştı; bu amaçla Sofya Üniversitesinde misafir hoca olarak çalışmaya başladı. Bu görevi 2(iki) yıl sürdü.

Burada aynı zamanda doktora çalışmasının temel malzemesini derledi. Budapeşte’ye dönüşünde tez çalışmasını tamamlayarak “Doctor of Philosophy” unvanını aldı(1958). Hemen ardından Macar Bilimler Akademisi(Hungarian Academy of Sciences)nde araştırmacı profesör olarak göreve başladı. Buradaki çalışmaları 1962 yılı sonuna kadar sürdü. 1963 yılı başında Humboldt University (Berlin)de “Visiting Associate to Full Professor” unvanıyla yeni bir çalışma alanına geçti. Bu üniversitedeki görevi yanında Alman Bilimler Akademisi(German Academy of Sciences)nde “Turfan Metinlerini Araştırma Grubu”(Head of the Turfan Research Group) başkanlığını yürüttü ve pek çok bilim adamı yetiştirdi. Almanya’dan 1984 yılında Macaristan’a dönen Prof. Hazai, 1984-1990 yılları arasında Macar Bilimler Akademisinde araştırmacı professor olarak Türkoloji çalışmalarını devam ettirdi; bir yandan da Akademinin matbaasında “Yayın Direktörü”(Publishing Director of the Hungarian Academy of Sciences) olarak görev aldı. 1992 yılında güney “Kıbrıs Üniversitesi”(University of Cyprus)nin daveti üzerine bu ülkeye gitti ve orada “Türkoloji Bölümü”(Head of the Department of Turkish Studies) nün başkanlığını yürüttü. 2000 yılında Macar Bilimler Akademisindeki görevine döndü. Bu arada Budapeşte’de yeni kurulan Alman Üniversitesi(the Andrassy University)ne kurucu rektör olarak tayin edildi; bu görevini 2003 yılı sonuna kadar sürdürdü.

Prof. G. Hazai, ölümüne kadar hem Macar Bilimler Akademisinde üye ve araştırmacı profesör hem de akademiye bağlı “Dilcilik Enstitüsü”nde direktörlük görevine devam etti.

Prof. G. Hazai ile ilk tanışmamız 1986 yılında Türk Dil Kurumunda hocam Prof. Hasan Eren vasıtasıyla oldu. Bu ilk tanışmadan sonra Ankara’da ve İstanbul’da

* Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi.

düzenlenen Türk Dili Kurultaylarında görüşmelerimiz devam etti. Özellikle 1998 yılında Türk Dil Kurumunda düzenlediğimiz ve Uludağ Üniversitesinin katkılarıyla Bursa’da gerçekleştirdiğimiz “Balkanlarda Türkçe ve Türkçenin öğretimi” konulu sempozyumda ikili ortak çalışmalar yapma konusunda fikir birliği içinde olduk. Ardından 2000 yılında hocam Prof. Hasan Eren’e Macar Bilimler Akademisince “Şeref Üyeliği”nin verilmesi münasebetiyle Budapeşte’de uzunca bir süre birlikte çalışma fırsatı bulduk. Bu günlerde Macar Bilimler Akademisi Şarkiyat Kütüphanesinde bulunan Türkçe el yazmalarını tanıma ve inceleme konusunda Prof. Hazai bana büyük ölçüde yardımcı oldu. Buradaki el yazmalarının hem nicelik hem nitelik bakımından değerini yakından fark ettim ve Hazai Beye bunların uluslar arası ölçütlere göre bir kataloğun yapılması gerektiği düşüncemi anlattım. Bu konuda o dönem Budapeşte’de görevli Türkiye büyük elçisi Ender Arat Bey de bu düşüncemizi destekledi ve konuyu Ankara’ya Dışişleri Bakanlığına iletti. Onun girişimleri ile 2001 yılından başlayarak her yılın yaz aylarında birer ay olmak üzere Dışişleri Bakanlığımız “Macar Bilimler Akademisi Şarkiyat Kütüphanesinde bulunan Türkçe el yazmaları”nın kataloğunu yapmak üzere beni görevlendirdi. Hazai Bey ile başlattığımız bu ortak proje ve bilimsel çalışma, 2005 yılına kadar devam etti. Bu yıl, Macar Bilimler Akademisi ile Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA)nin ortak bilimsel çalışmalar ve projeler yapma konusunda ikili anlaşma imzalamaları üzerine bu iki saygın ve değerli kurumun attığı ilk adımın ilk somut çalışması, bizim hazırladığımız “Macar Bilimler Akademisi Şarkiyat Kütüphanesinde bulunan Türkçe el yazmalarının kataloğu” oldu. Nitekim 2007 yılında önce TÜBA Ankara’da bu kataloğun yayımlanmasını gerçekleştirdi. Macar Bilimler Akademisi ise bu kataloğu 2008 yılında İngilizce olarak yayımladı.

Bu uzun ve yorucu çalışmanın ürünü olan “Macar Bilimler Akademisi Şarkiyat Kütüphanesinde bulunan Türkçe el yazmalarının kataloğu” Hazai ile bana yeni projeler oluşturma yolunu açtı. Bu yolda ilk çalışma, benim bu katalog çalışması sırasında tespit ettiğim ve o güne kadar pek bilinmeyen bir el yazması, *Ferec Ba’de’ş-Şidde* adlı eserin Arapça versiyonu, yani doğrudan Arapçadan Türkçeye çevrilen versiyonu üzerinde oldu. Bu konuda yaptığımız çalışmayı TÜBA da destekledi ve beni Budapeşte’deki çalışmaları sürdürmek üzere bir süre görevlendirdi. Nitekim eserin tam metninin kurulumunu ve yeni Türk harflerine aktarılması işini tamamlamış idik. Bu metin üzerinde Hazai Bey, fonetik bir inceleme yapacak ve sonra baskıya verecektik. Ancak ömrü vefa etmedi.

Ferec Ba’de’ş-Şidde çalışmasından sonra bir ikinci projemiz, yine Akademi kütüphanesinde bulunan *Hadikatü’z-Zürafa*, bir başka adıyla *Tutî-nâme* üzerinde oldu. Bu eseri Hazai Bey’in öğrencilerinden Gáspár Katko doktora çalışması olarak yürütmekteydi. Biz bu genç araştırmacının çalışmasına destek ve katkı sağlamak amacıyla bu çalışmayı yürüttük. Bu eserin metin kurulumu ve yeni harflere aktarılması tamamlanmış oldu.

Hazai Bey ile bu sözünü ettiğim ortak projeler ve çalışmaların devamı olarak başka eserler üzerinde de durmayı düşünüyorduk. Ne yazık ki bu değerli Türkolog ve bilim insanının ömrü vefa etmedi. Ortak çalışmalarımızda kısmet bu kadarmış. Elden bir şey gelmiyor. Sevgili kızları Kinga ile Cecilya’ya baş sağlığı dilekelerimizi sunarken müteveffaya da “Toprağı bol, mekânı cennet olsun.” diyoruz.

Prof. Hazai'nin Türkoloji dünyasına yaptığı hizmetleri şöyle sıralayabiliriz:**1. Bilimsel çalışmaları ve yayınlarının yıllara göre listesi:****1958**

1. A bulgáriai cirillbetűs török emlékek problémái. [Értekezés a tudományok kandidátusa fokozat elnyeréséért] Budapest 1958. 2+321 p. [Kézirat: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Kézirattár Diss. 869]. [Cf. 2.]

1959

2. A bulgáriai cirillbetűs emlékek problémái (= Kandidátusi értekezés tézisei). Budapest 1959. 4 p. [Cf. 1.]

1960

3. Sovietico-Turcica. Beiträge zur Bibliographie der türkischen Sprachwissenschaft in russischer Sprache in der Sowjetunion 1917-1957. Mit Unterstützung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und unter Mitwirkung einer Arbeitsgemeinschaft des Turkologischen Instituts der Universität Budapest redigiert von Georg Hazai (= Bibliotheca Orientalis Hungarica 9). Budapest 1960. 319 p.

1963

4. Ármin Vámbéry 1832-1913. A biobibliography (= Micropublications of the Library of the Hungarian Academy of Sciences - A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Mikrokiadványai 3). Budapest 1963. 1 Microfiche. 30 p.

5. Tarih boyunca Macar-Türk bağları. Budapest 1963. 31+5 p.

1964

6. Harsányi Nagy Jakab török szövegei. A XVII. századi oszmán-török nyelv problémái. Értekezés a tudományok doktora fokozat elnyeréséért. Budapest 1964. 628 p. [Kézirat: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Kézirattár Diss. 2993]. [Cf. 7.]

1965

7. Harsányi-Nagy Jakab török szövegei. A XVII. századi oszmán-török nyelv problémái. Doktori értekezés tézisei. Budapest 1965. 31 p. [Cf. 6.]

1971

8. Fragmente der uigurischen Version des „Jin‘gangjing mit den Gāthās des Meister Fu“ nebst einem Anhang von T. Inokuchi. (= Berliner Turfantexte 1). Berlin 1971. 86 p. [Társszerző: Peter Zieme.]

1973

9. Das Osmanisch-Türkische im XVII. Jahrhundert. Untersuchungen an den Transkriptionstexten von Jakab Nagy de Harsány (= Bibliotheca Orientalis Hungarica 18 = Near and Middle East Monographs 15/1, Language Monuments of the Ottomans in Non-Turkish Scripts 1). Budapest 1973. 498 p. = The Hague - Paris 1973. 498 p.

1976

10. Vámbéry Ármin (= A múlt magyar tudósai). Budapest 1976. 131 p. [Cf. 18.]

1978

11. Kurze Einführung in das Studium der türkischen Sprache. Budapest - Wiesbaden 1978. 190 p.

1984

12. Fejlődési korszaktípusok és területi variánsok viszonya a török nyelv történetében. Akadémiai székfoglaló. 1983. május 23 (= Értekezések, Emlékezések). Budapest 1984. 34 p.

1986

13. Bibliographisches Handbuch der Turkologie. Eine Bibliographie der Bibliographien (= Bibliotheca Orientalis Hungarica 30). Budapest - Wiesbaden 1986. 583 p. [Társszerző: Barbara Kellner-Heinkele.]

1988

14. Magyar-török közös múlt / Hungarian-Turkish shared past. Budapest [1988]. [2]+[16] facs. [Cf. 15.]

1989

15. Macar-Türk ortak geçmişi. Budapest [1989]. [3]+[16] facs. [Cf. 14.]

1996

16. Nagy Szulejmán udvari emberének magyar krónikája. Budapest 1996. 227 p.

2003

17. Ierodikeio Érakleiou Tritos Kōdikae (1669-1673 kai 1750-1767). Epimeleia: Elisabet A. ZAKHARIADOU. Elené KORANTZIKOU – Pénélopé PHŌTEINOU (Eds.) (= Tourkikes Péges Krélikés Istorias, 1). Érakleia, Bikelaia Démtiké Bibliothéké, 2003. LXXII+635 p. [O tomos ekdothéke me epistémōniké sunergasia tés Ouggrikés Akadēmias Epistēmōn tés Boudapestés, me ton Kathégété k. György HAZAI kai ton Epeunété k. Miklos FOTI.]

2004

18. Vámbéry Ármin (= A múlt magyar tudósai). Budapest. PC CD-ROM: Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004. [Cf. 10.]

2007

19. Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi'ndeki Türkçe el yazmaları, Prof. Dr. İsmail Parlatur ile birlikte, Ankara 2007. XXX+530 p.+16 tábla. (= Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Sayı 13).

2008

20. Catalogue of the Turkish manuscripts in the Library of the Hungarian Academy of Sciences. Composed by İsmail Parlatur, György Hazai and Barbara Kellner-Heinkele. Budapest 2008. 664 p.+29 p. (= Plates, miniatures, figures and illuminations: N°s 1-27). (= Oriental manuscripts in the Library of the Hungarian Academy of Sciences, 2).

21. Die altanatolisch-türkische Übersetzung des *Tazkaratu l-Awliyā* von Farīduddīn ʿĀṭṭār. (Edition der Handschrift der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften). 1. Band. Text. 2. Band. Faksimiles. Herausgegeben von György Hazai. Berlin 2008. 403 und 337 p. (= Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Türkvölker, Band 6.1 und 6.2).

22. *Ferec ba'd eṣ-ṣidde*. "Freud nach Leid". (Ein frühosmanisches Geschichtenbuch). 1. Band. Text. – 2. Band. Facsimiles. Herausgegeben von György Hazai und Andreas Tietze. Berlin 2008. 650+595 p. (= Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Türkvölker 5.1, 2).

23. Miniatures, figures and illuminations from the Turkish manuscripts preserved in the Library of the Hungarian Academy of Sciences. Edited by György Hazai, Barbara Kellner-Heinkele and İsmail Parlatur. Budapest 2008. 44 p. (Publication of the Library of the Hungarian Academy of Sciences).

2009

24. Vámbéry inspirációk. Nagy Szulejmán udvari emberének magyar krónikája. A Tarih-i Ungurus és kritikája * Vámbéry Ármin életútja. Dunaszerdahely 2009. [I]+379 p. (=Vámbéry könyvek [11]).

25. Die Geschichte der Ungarn in einer osmanischen Chronik des 16. Jahrhunderts: Tercümān Mahmūds Tārīh-i Ungurus. (Edition der Handschrift der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften). Berlin 2009. 484 p. (= Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Türkvölker, 8).

2. Makaleler ve bilimsel bildirileri:

1955

1. A Topkapu Szeráj Múzeum levéltárának magyar vonatkozású török iratai. I. In: *Levéltári Közlemények* 26.1955.286-295 [Orosz összefoglalás: 387].
2. Journées des Orientalistes Hongrois. In: *AOH* 5.1955.313-314.

1956

3. [Hozzászólás Németh Gyula akadémikusnak az I. Magyar Orientalisztikai Konferencián elhangzott «Bulgária török nyelvjárásainak felosztásához» c. előadásához]. In: *MTANyJOK* 10.1956.64-66.

1957

4. Les manuscrits, conservés à Sofia, des remaniements médiévaux de Marvazī et Aufī. In: *AOH* 7.1957.157-197.

1959

5. Les dialectes turcs du Rhodope. In: *AOH* 9.1959.205-229.

1960

6. A moszkvai Nemzetközi Orientalista Kongresszus. In: *Valóság* 3.6.1960.102-104.
7. Beiträge zur Kenntnis der türkischen Mundarten in Mazedonien. In: *RO* 32.2.1960.83-100.
8. Kiril harfleriyale yazılan Türk metinleri. In: VIII. Türk Dil Kurultayında okunan bilimsel bildiriler 1957. Ankara 1960, 83-86.
9. Monuments linguistiques osmanlis-turcs en caractères cyrilliques dans les recueils de Bulgarie. In: *AOH* 11.1960.221-233.
10. Prinos kām vāprosa za klasifikacijata na balkanskite turski govori. In: *Ezikovedsko-etnografski izsledovanija v pamet na akad. St. Romanski*. Sofia 1960, 505-510.
11. Rodop Türk ağızları. In: VIII. Türk Dil Kurultayında okunan bilimsel bildiriler 1957. Ankara 1960, 127-130.
12. Rumeli ağızlarının tarihi üzerine. In: *TDAYB* 1960.205-211.
13. Textes turcs du Rhodope. In: *AOH* 10.1960.185-229.

1961

14. Contribution à l'histoire d'une limite dialectale dans les Balkans. In: *Orbis* 10.1961.15-19.

15. [Hozzászólás a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának a nyelvtudomány elvi kérdéseiről rendezett vitaülésén]. In: *MTANyJOK* 18.1961.81-84.
16. Mecdut Mansuroğlu. In: *Orbis* 10.1961.254-256. [Cf. 17.]
17. Mecdut Mansuroğlu (1910-1960). In: *Onoma* 8.1958-59. [1961].511-512. [Cf. 16.]
18. Notes sur le «Tārīh-i Ungurus» de Terdžümān Maēmūd. In: *AOH* 13.1961.71-84.
19. Remarques sur les rapports des langues slaves des Balkans avec le turc-ottomanli. In: *SSlav* 7.1961.97-138.
20. Tarih-i Ungurus (Macar Bilimler Akademisi Doğu Kütüphanesinde bulunan Tercüman Mahmud'un eseri üzerine notlar). In: VI. Türk Tarih Kongresi, 20-26 Ekim 1961 - Ankara, Bildiri özetleri. Ankara 1961, 57-58.
21. Über den osmanisch-türkischen Abschnitt des dreisprachigen Sprachführers von Saloniki. In: *UAbJ* 33.1961.66-72.

1962

22. A Jászság hódoltságkori történetének török forrásai. In: *Jászkunság* 8.2.1962.57-62. [Társszerző: Fehér Géza.]
23. A propos d'un changement phonétique dans le moyen-osmanli. In: *AOH* 15.1962.147-154.
24. Gyula Németh: In: Németh Armağanı. Ankara 1962, 1-14.
25. Gyula Németh'in eserleri. In: Németh Armağanı. Ankara 1962, 15-41.
26. J. Križanić'in "İllyria" başlıklı eserindeki Lâtin harfleriyle yazılı bir Türkçe metin hakkında. In: Németh Armağanı. Ankara 1962, 257-262+1 facs.

1963

27. A kun Miatyánk. In: *Élet és Tudomány* 18.1963.459-460.
28. Aktualne zagadnienia dokumentacji i bibliografii w dziedzinie altaistyki. In: *Przegląd Orientalistyczny* 47.1963.181-189. [Cf. 37, 39.]
29. Büyük türkolog Armin Vambery (1832-1913). In: *Kitap Belleten, Yeni Seri* 2(26).1963. 3-4.
30. Gábor Bálint (1844-1913). In: *TD* 143.1963.780-781.
31. [Hozzászólás a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya vezetőségének az 1962. évben végzett munkájáról való beszámolójához.]. In: *MTANyJOK* 20.1963.172.
32. K periodizaciji istorii tureckogo jazyka. In: Trudy Dvadcat' p'jatogo Meždunarodnogo Kongressa Vostokovedov. Moskva 9-16 avgusta 1960. Tom III. Zasedanija sekcij X,XI, XIII. Moskva 1963, 358-359.
33. Kām njakoi vāprosi na osmansko-turskite zaemki v južnoslavjanskite ezici.

In: *SSlav* 9.1963.387-391.

34. Kiss Lajos “A suffixum nélküli deverbális főnevek az orosznyelvben” c. kandidátusi értekezésének vitája. In: *MTANyJOK* 20.1963.366-370.

35. Megemlékezés Vámbéry Árminről. In: *NyK* 65.1963.196-198.

1964

36. A matematika nyelvészeti vonatkozásainak bibliográfiájához. I. In: *MTANyJOK* 21.1964.329-359. [Társszerző: Dénes József.]

37. Az altajisztikai dokumentációs és bibliográfiai munka néhány aktuális problémájáról. In: *FK* 10.1964.192-199. [Cf. 28, 39.]

38. Contribution à l'histoire des dialectes osmanlis-turcs. Helsinki 1964. 9 p. (= *Studia Orientalia [Fennica]* 28.4).

39. Dokumentation und Bibliographie in der Altaistik. In: *UAJb* 35.D.1963[1964].403-416. [Cf. 28, 37.]

40. Ignác Kúnos ve Nasreddin Hoca. In: *Türk Folklor Araştırmaları* 180.1964.3444-3445.

41. Mes enquêtes sur les parlers turcs des Balkans. In: Communications et rapports du Premier Congrès International de Dialectologie Générale (Louvain du 21 an 25 août, Bruxelles les 26 et 27 août 1960), organisé par Sever Pop, publiés par A. J. Van Windekens. Deuxième partie. Louvain 1964, 85-90.

42. O nekotorych aktual'nych voprosach issledovanija balkano-tureckich dialektov. In: *Balkansko Ezikoznanie* 9.1.1964.57-69.

43. Remarques supplémentaires sur un changement phonétique dans le moyen-osmanli. In: *AOH* 17.1964.139-144.

44. Rumeli ağızları tarihinin iki kaynağı üzerine. In: *TDAYB* 1963[1964].117-120+8 facs. [= 120a - 120g].

45. Türk dilinde tarihsel gelişme dönemleri. In: Türk Dil Kurultayında okunan bilimsel bildiriler 1963. Ankara 1964, 57-60.

1965

46. About a Term in Old-Anatolian Turkish. In: *Indo-Asian Studies*. Part 2: 1-2. Edited by Dr. Lokesh Chandra. New Delhi 1965, 1-2.

47. Beiträge zu einigen Problemen der Lahnwörterforschung in den osmanisch-türkischen Mundarten des Balkans. In: *AOH* 8.1965.183-190.

48. Eine türkische Urkunde zur Geschichte der ungarisch-türkischen Beziehungen im XV. Jh. In: *UAJb* 36.3-4.1965.336-339+2 facs.

49. Methodologische Fragen in der Periodisierung der türkischen Sprachgeschichte. In: *Omagiul lui Alexandru Rosetti la 70 de ani*. Bucureşti 1965, 349-351.

50. Nemzetközi Orientalista Kongresszus Indiában (New Delhi 1964. január

4-10.). In: *FK* 11.1965.231-233. [Társszerző: Galla Endre.]

51. Prilog istorijatu morfeme -LUK. In: *Zbornik za Filologiju i Lingvistiku* 7.1965.59-62. [Magyar összefoglalás: 62.]

52. Török népek. In: *A föld országai (= A kultúra világa 10)*. Budapest 1965, 742-764.

53. Un texte en transcription latine du XVIIe siècle. In: *AAS* 1.1965.104-111.

54. Urkunde des Friedensvertrages zwischen König Matthias Corvinus und dem türkischen Sultan 1488. In: *Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung, Wolfgang Steinitz zum 60. Geburtstag am 28. Februar 1965* dargebracht. Berlin 1965, 141-145+2 facs.

55. Zur Geschichte der osmanisch-türkischen Mundarten. In: *Second International Congress of Dialectologists. Marburg/L 5-10.9.1965. Papers to be read. Marburg/L 1965, 7.* [Cf. 65.]

1966

56. Die V. Tagung der Fragen der Dialektologie der türkischen Sprachen (Pjatoe soveščanie po voprosam dialektologii tjurkskih jazikov, 5-8 oktjabrja 1959 g., Baku). In: *Orbis* 15.1966.288-291.

57. Ein kyrillischer Transkriptionstext des Türkischen. In: *SSlav* 12.1966.173-179.

58. Probleme und Aufgaben der Balkan-Turkologie (Sprachwissenschaft). In: *Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen. Ier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est-Européennes. Sofia, 26 août - septembre 1966. Résumés des communications. Linguistique. Sofia 1966, 92-100.*

59. Tarih-i Ungurus. Macar Bilimler Akademisi Doğu Kütüphanesinde bulunan Tercüman Mahmud'un eseri üzerine notlar. In: *VI. Türk Tarih Kongresi. Ankara 20-26 Ekim 1961. Kongreye sunulan bildiriler. Ankara 1967, 355-358.*

60. Török vonatkozások. In: *Mikes Kelemen, Törökország levelek és misszilis levelek. Sajtó alá rendezte Hopp Lajos. A Török vonatkozások c. részt és a tárgyi jegyzetekben a török névanyag magyarázatait készítette Hazai György (= Mikes Kelemen összes művei. I. kötet). Budapest 1966, 386-399.*

61. Tureckij transkripcionnyj tekst, napisannyj kirillicej. In: *Tjurko-logičeskij sbornik k šestidesjatiletiju Andreja Nikolaeviča Kono-nova. Moskva 1966, 128-134.*

1967

62. Die sprachwissenschaftlichen Probleme der Balkan-Turkologie auf dem Balkanologen Kongress. In: *Orbis* 16.1967.269-272. [Társszerző: Alessio Bombaci.]

63. Dil çalışmalarının makineleştirilmesi. In: *TDAYB* 1966 [1967]. 259-265.

64. Kiril harfleriyle yazılı bir Türkçe metin üstüne. *TDAYB* 1966 [1967]. 143-155.

65. Zur Geschichte der osmanisch-türkischen Mundarten. In: Verhandlungen des Zweiten Internationalen Dialektologenkongresses. Marburg/Lahn 5.-10. Sept. 1965. Herausgegeben von Ludwig Erich Schmitt. I (= *Zeitschrift für Mundartforschung. Beihefte. Neue Folge. Nr. 3 und 4*). Wiesbaden 1967, 342-345. [Cf. 55.]

1968

66. Anadolu ve Rumeli Türkçesinin bir yadigârı üstünde. Jakab Nagy de Harsány'in dil kılavuzu (1672). In: XI. Türk Dil Kurultayında okunan bilimsel bildiriler 1966. Ankara 1968, 13-16.

67. [Beiträge zur Diskussion "Probleme der Balkanlinguistik"]. In: Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est-Européennes. VI. Linguistique. Sofia 1968, 143, 183, 255.

68. Ein uigurischer Blockdruckfragment einer Einleitung zum Vajracchedikāsūtra. In: *AOH* 21.1968.1-14. [Társszerző: Peter Zieme.]

69. Intensivierung der Turfan-Forschung. In: *MIO* 14.1968. 127-128.

70. Neuere Literatur über Volksepen der altaischen Völker in der Sowjetunion. In: Volksepen der uralischen und altaischen Völker. Vorträge des Hamburger Symposions vom 16.-17. Dezember 1965. Im Auftrage der Societas Uralo-Altaica herausgegeben von Wolfgang Veenker. Wiesbaden 1968, 66-74.

71. Permanent International Altaistic Conference. In: *MIO* 14.1968.507-508.

72. Probleme und Aufgaben der Balkan-Turkologie (Sprachwissenschaft). In: Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est-Européennes. VI. Linguistique. Sofia 1968, 95-100.

1969

73. Hugarī no tōyōgaku kenkyū. In: *The Toyo Gakuho / Reports of the Oriental Society* 52.3.1969.54-78 [Angol párhuzamos cím: On the Oriental Study in Hungary].

1970

74. Ein buddhistisches Gedicht aus der Berliner Turfan-Sammlung. In: *AOH* 23.1970.1-21.

75. Linguistics and language issues in Turkey. In: Current trends in linguistics. Edited by Thomas A. Sebeok. Volume 6. Linguistics in South West Asia and North Africa. The Hague - Paris 1970, 746-758. [Cf. 100.]

76. On some questions of the Turkish historical grammar. In: Proceedings. VIIIth International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences 1968. Tokyo and Kyoto. Volume II. Ethnology. Science Council of Japan [Tokyo 1970], 418-419.

77. Onbeşinci yüzyıl sonlarında Macar-Türk diplomatik münasebetleri üstüne. In: VII. Türk Tarih Kongresi. 25-29 Eylül - Ankara. Bildiri özetleri. Ankara 1970, 47-48.

78. Turkish. In: Current trends in linguistics. Edited by Thomas A. Sebeok. Volume 6. Linguistics in South West Asia and North Africa. The Hague - Paris 1970, 183-216.

79. Zu einigen Fragen der Bearbeitung türkischer Sprachdenkmäler. In: *Acta Orientalia* 32.1970.125-140. [Társszerző: Peter Zieme.]

1971

80. Anadolu ve Rumeli Türk ağızlarının tasnifi üstüne. In: Voprosy tjurkologii. K šestidesjatiletiju akademika AN Azerb.SSR M.S. Šir-alieva. Baku 1971, 84-86.

81. On some questions of the Turkish historical grammar. In: Proceedings of the Twenty-Seventh International Congress of Orientalists. Ann Arbor, Michigan 13th-19th August 1967. Edited by Denis Sinor with the assistance of Tanja Jaques. Ralph Larson, Mary-Elizabeth Meek. Wiesbaden 1971, 596-597.

82. Zur Frage der historischen Entwicklung der Personalendungen im Osmanisch-Türkischen. In: *Studia Turcica*. Budapest 1971, 231-234.

1972

83. A labiális illeszkedés az oszmán-török nyelvben a XVII. században. Harsányi-Nagy Jakab latinbetűs török szövegei. In: *NyK* 74.1972.417-426 [Német összefoglalás: Die osmanisch-türkischen Texte von Jakab Harsányi-Nagy in lateinischer Schrift, 426].

84. [Aktuelle wissenschaftsorganisatorische Probleme der Permanent International Altaistic Conference] In: *PIAC Newsletter* 6.1971.6-9.

85. Berlin'de Turfan yazmaları üzerinde çalışmalar. In: *TDAYB* 1971 [1972]. 11-20.

86. Eine neue Veröffentlichungsreihe für die Berliner Turfantexte. In: *PIAC Newsletter* 7.1972.6-8.

87. Jakab Nagy de Harsány'in Lâtin harfleriyle yazılmış Türkçe metin-leri. In: *TDAYB* 1971[1972].47-59.

88. Sur un passage de l'inscription de Tonyuquq. In: *Turcica* 2.1972.25-31.

1973

89. A propos de la critique des monuments de la transcription du Turc Ottoman. In: XXIXe Congrès International des Orientalists / XXIXth International Congress of Orientalists. Résumés des communications / Abstracts of papers. Sections 6-7. 6. Asie Centrale / Central Asia 7. Inde/India. Paris 1973, 34. [Cf. 115.]

90. Ein kyrillischer Transkriptionstext des Osmanisch-Türkischen. In: *VF* 3.1973.266-280.

91. Még egyszer a magyar turkológiáról. In: *Valóság* 16.11.1973.100-102.

92. XV. yüzyıl sonlarında Macar-Türk ilişkileri üzerine. In: VII. Türk Tarih

Kongresi. Ankara 25-29 Eylül 1970. Kongreye sunulan bildiriler. II. Ankara 1973, 596-601.

93. Überblick über die mongolischen Turfan Texte. In: Olon Ulsyn Mongolč erdémtnij II ix xural II bot'. Ulaanbaatar 1973, 189-191.

94. Zur historischen Morphonologie des Osmanisch-Türkischen. In: *AO* 1.1969[1973].82-104. [Társszerző: Ingrid Meyer.]

1974

95. Bartholomaeus Georgievits oszmán-török szövegeinek balkáni hátteréhez. In: *NyK* 76.1974.199-228 [Német összefoglalás: Zum balkanischen Hintergrund der osmanisch-türkischen Texte von Bartholomaeus Georgievits, 227-228]. [Cf. 103.]

96. Der Dialekthintergrund der türkischen Literatursprache. In: *Congres International d'Etudes du Sud-Est-Européen. Résumés des communications. Tome II. Linguistique, littérature, folklor, ethnographie, arts droit et institutions.* Bucarest 1974, 108. [Cf. 118.]

97. Die Turfantexte und ihre Erforschung. In: *Das Altertum* 20.4.1974.230-236.

98. Eröffnungsrede. In: *Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Völker. Protokollband der XII. Tagung der Permanent International Altaistic Conference 1969 in Berlin.* Herausgegeben von Georg Hazai und Peter Zieme. Berlin 1974, 15.

99. [Hozzászólás a nyelvészeti strukturalizmusról folyó vitához] In: *MT* 18.1973.746-749 [Kivonat in: *Látóhatár. Válogatás a magyar kulturális sajtóból.* 1974 szeptember. Budapest 1974, 186-187].

100. Linguistics and language issues in Turkey. In: *Advances in language planning* (Ed.: Joshua A. Fishman) (= *Contribution of the sociology of language* 5). The Hague - Paris 1974, 127-161. [Cf. 75.]

101. 10 Jahre der "Uralic and Altaic Series" der Indiana University Publications. In: *AAS* 9.1973[1974].171-173.

102. Zu einer Stelle der Tonyukuk-Inschrift. In: *Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Völker. Protokollband der XII. Tagung der Permanent International Altaistic Conference 1969 in Berlin.* Herausgegeben von Georg Hazai und Peter Zieme. Berlin 1974, 265-269. [Cf. 170.]

103. Zum balkanischen Hintergrund der osmanisch-türkischen Transkriptionstexte von Bartholomaeus Georgievits. In: *SSlav* 20.1974.71-106. [Cf. 95.]

104. Zum Geleit. In: *Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Völker. Protokollband der XII. Tagung der Permanent International Altaistic Conference 1969 in Berlin.* Herausgegeben von Georg Hazai und Peter Zieme. Berlin 1974, 3.

1975

105. [Begrüßung] In: *I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına sunulan bildiriler* 1972. Ankara 1975, 48.

106. Fragmente eines uigurischen Faltbuches. In: *Altorientalische Forschungen* 3 (= Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für Alte Geschichte und

Archäologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients). Berlin 1975, 91-108+9 facs.

107. Genel leksikografya açısından Kaşgârlı Mahmut hakkında düşün-celer. In: I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına sunulan bildiriler 1972. Ankara 1975, 419-424.

1976

108. Bestandsaufnahme zu einer Erscheinung der Geschichte des Osmanisch-Türkischen. In: Turcologica. K semdesjatiletiju akademika A. N. Kononova. Leningrad 1976, 200-203.

109. Ein uigurisches Blockdruckfragment der Berliner Turfan-Sammlung. In: Altorientalische Forschungen IV (= Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients). Berlin 1976, 231-234+5 facs.

110. Ein uigurisches Kolophon zu einem Avalokiteśvara-Lobpreis. In: Tractata Altaica Denis Sinor sexagenario optime de rebus Altaicis merito dedicata. Redigerunt Walther Heissig, John R. Krueger, Felix J. Oinas, Edmond Schütz. Wiesbaden 1976, 273-276.

111. Eine Urkunde der ungarisch-türkischen Friedensverhandlungen in der Zeit von Matthias Corvinus und Bayezid II. In: *RO* 38.1976.155-160.

112. Ignác Kúnos'un Türk folklor araştırmalarındaki yeri. In: I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi bildirileri. I. cilt. Genel konular (= Kùltür Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayınları 16). Ankara 1976, 159-162.

113. Kurzes Schriftverzeichnis von K.H. Menges 1932-1975. In: Volkskundliche Texte aus Ost-Türkistan. Aus dem Nachlass von N. Th. Katanov. Herausgegeben von Karl Heinrich Menges. Aus den Sitzungsberichten der Preussischen Akademie der Wissenschaften Philosophische-Historische Klasse 1933 und 1936. Mit einem Vorwort zum Neudruck von Karl Heinrich Menges und einer Bibliographie der Schriften Menges' von Georg Hazai. Leipzig 1976, vii-xvi.

114. Liste von Verbesserungen zu den Originalausgaben. In: Volkskundliche Texte aus Ost-Türkistan. Aus dem Nachlass von N. Th. Katanov. Herausgegeben von Karl Heinrich Menges. Aus den Sitzungsberichten der Preussischen Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse 1933 und 1936. Mit einem Vorwort zum Neudruck von Karl Heinrich Menges und einer Bibliographie der Schriften Menges' von Georg Hazai. Leipzig 1976, xvii.

115. Some notes on the Turkish texts in Non-Arabic scripts. In: Etudes turques. Vol. 2. (Actes du XXIXe Congrès International des Orientalistes. Section organisée par Louis Bazin). Paris 1976, 60-65. [Cf. 89.]

116. [Stand der altaistischen Forschungen] Deutsche Demokratische Republik. In: Altaica Collecta. Berichte und Vorträge der XVII. Permanent International Altaistic Conference 3.-8. Juni 1974 in Bonn / Bad Honnef. Wiesbaden 1976, 26-31.

117. Tercüman Mahmud'un Tarih-i Ungurus adlı eseri üzerine yeni notlar. In: VIII. Türk Tarih Kongresi. 11-15 Ekim 1976 - Ankara. Ankara 1976, 86. [Cf. 135.]

118. Zu einigen balkanischen Momenten bei der Herausbildung der türkischen Literatursprache. In: Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh. Budapest 1976, 341-345. [Cf. 96.]

119. Zur Rolle des Serbischen im Verkehr des Osmanischen Reiches mit Osteuropa im 15.-16. Jh. In: *UAJb* 48.1976.82-88+2 facs. [Megjelent még in: Gy. Décsy – D. Dimov-Bogoev (Hg.), *Eurasica Nostratica: Festschrift für Karl Heinrich Menges*. Wiesbaden 1977.]

1977

120. A Tarih-i Ungurus (Magyarország története) feldolgozásának kérdése. In: Székesfehérvár évszázadai. 3. Török kor. Székesfehérvár 1977, 31-36.

121. Magyar-török diplomáciai kapcsolatok a XV. század végén. In: Székesfehérvár évszázadai. 3. Török kor. Székesfehérvár 1977, 7-14.

122. "Turkologischer Anzeiger" - eine Jahresbibliographie der osmanistischen Studien. In: *PIAC Newsletter* 11.1977.7-8. [Társszerző: Andreas Tietze.]

123. Vorwort des Herausgebers. In: L. Fekete, Einführung in die persische Paläographie. 101 persische Dokumente. Aus dem Nachlass des Verfassers herausgegeben von G. Hazai. An der Edition des Werkes haben sich B. Alavi, M. Lorenz, W. Sundermann und P. Zieme beteiligt. Die Übersetzung der Dokumente wurde unter Einbeziehung der Materialien von L. Fekete von M. Lorenz angefertigt. Budapest 1977, 11-13.

1978

124. "Tarih-i Ungurus" - eine Handschrift aus der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. In: Jubilee volume of the Oriental Collection 1951-1976. Budapest 1978, 89-93.

125. Turkologische Studien in Berlin. In: *Materialia Turcica* 4.1978.91-92.

1979

126. Abidelerin transkripsiyonlanmasında metod çalışmaları. In: I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi. (Istanbul, 15-20 X. 1973). Tebliğler 2. Türk dili ve edebiyatı. Istanbul 1979, 464-469.

127. Die Spracherneuerung im Reformwerk Kemal Atatürks. In: G. Barthel (Herausgeber), *Der Kemalismus und die moderne Türkei (= Asia, Africa, Latin America. Special Issue 5)*. Berlin 1979, 82-87.

128. Ein Bericht über die Lage der ungarisch-türkischen Grenzgebiets in den letzten Jahren der Regierungszeit von Matthias Corvinus. In: *SSlav* 25.1979.183-187.

129. [Préface / Preface] In: Catalogue des études sud-est-européennes et de turcologie publié à l'occasion du Quatrième Congrès International du Sud-Est Européen. Ankara 13-18 août 1979 / A catalogue of So-utheast European and Turkic studies published on the occasion of the Fourth International Congress of Southeast Europe. Held in Ankara 13-18 August 1979. Budapest 1979, 3.

1980

130. Stand und Perspektiven der orientalistischen Bibliographie [A World bibliography of Oriental bibliographies. Edited by Th. Besterman. Revised by J. D. Pearson. Totowa 1975]. In: *OLZ* 75.1980.421-432. [Ismertetéstanulmány; társszerző: Barbara Kellner-Heinkele.]

1981

131. Edition des textes ouïgoures de Tourfan à Berlin. In: *Journal Asiatique* 269.1981.19-20.

132. Festvortrag. In: Humboldt-Universität zu Berlin. Berichte. Zum 100. Geburtstag von Mustafa Kemal Atatürk (= Materialien der Festveranstaltung und des internationalen Kolloquiums anlässlich des 100. Geburtstages von Mustafa Kemal Atatürk, des Begründers der Republik Türkei. [Berlin 1981], 4-23.

133. *Journal Asiatique* 269.1981. Numéro spécial. Actes du Colloque international (Paris, 2-4 octobre 1979). Manuscrits et inscriptions de Haute Asie du Ve au XIe siècle. 19-20.

134. Macar İlimler Akademisinin kütüphanesinde Türk tarihi ile ilgili yazma eserler. In: IX. Türk Tarih Kongresi. 21-25 Eylül 1981 - Ankara. Bildiri özetleri. Ankara 1981, 64. [Cf. 162.]

135. Tercüman Mahmud'un Tarih-i Ungurus adlı eseri üzerine yeni notlar. In: VIII. Türk Tarih Kongresi. Ankara: 11-15 Ekim 1976. Kongreye sunulan bildiriler. II. cilt. Ankara 1981, 1043-1047. [Cf. 117.]

136. Zur Herausbildung der labial-illabialen Angleichung im Osmanisch-Türkischen. In: *Scholia. Beiträge zur Turkologie und Zentral-asienkunde. Annemarie von Gabain zum 80. Geburtstag am 4. Juli 1981 dargebracht von Kollegen, Freunden und Schülern.* Wiesbaden 1981, 80-83.

1982

137. A survey of current publications in Turkish studies. In: *AO* 6.1980 [1982]. 359-360. [Társszerző: Andreas Tietze.]

138. Eine türkische Sprichwortsammlung in Lateinschrift. In: *Studia turcologica memoriae Alexii Bombaci dicata* (= Istituto Univer-sitario Orientale. Seminario di Studi Asiatici. Series Minor XIX). Napoli 1982, 263-277.

139. Nachträgliches Vorwort zu einer Veröffentlichungsreihe. In: *AO* 6.1980 [1982]. 147-150.

1983

140. Abenteuer eines Irakers in Brasilien. In: *AOH* 36.1982 [1983]. 215-226. [Társszerző: István Ormos.]

141. Armin Vambéry In: Armin Vambéry. (Selected papers by Hungarian scholars). Edited by Istvan Major. New Delhi [1983], 4-10.

142. Aventure d'un arab iraquien au service de la marine ottomane. In: *Revue d'Histoire Maghebine* 10.31-32.1983.219-221.

143. Die Balkanologie braucht einen neuen "Miklosich". In: Ziele und Wege der Balkanlinguistik. Beiträge zur Tagung vom 2.-6. März 1981 Berlin. Herausgegeben von Norbert Reiter (= Osteuropa Institut an der Freien Universität Berlin. Balkanologische Veröffentlichungen. Band 8). Berlin 1983, 99-103.

144. Die Turfanforschung im Programm der Berliner Turkologie. In: Beiträge zur Zentralasienforschung (zum 100. Geburtstag von Sadreddin Aini) (= [Humboldt-Universität zu Berlin. Sektion Asienwissenschaften] Berichte 20 [19]83). [Berlin 1983], 80-84.

145. Eine Urkunde der ungarisch-türkischen Beziehungen am Ende des 15. Jahrhunderts. In: *VF* 5.1983.182-185.

146. Musztafa Kemâl Atatürk. In: *Világtörténet* 1983.2.67-74.

147. Present-day views on Ottoman historical grammar and some of its prevailing problems. In: *AO* 7.1982[1983].269-283.

148. Török elbeszélő források a hódoltság kori Magyarországról. In: A Thököly-felkelés és kora. Szerkesztette Benczédi László. Budapest 1983, 257-262.

1984

149. [Summary of report concerning the Bulletin of Information of the International Union for Oriental and Asian Studies]. In: Proceedings of the Thirty-First International Congress of Human Sciences in Asia and North Africa. Tokyo-Kyoto 31 august - 7th september 1983. Edited by Yamamoto Tatsuro. II. Tokyo 1984, 1110.

1985

150. Alexander Csoma von Körös - Leben und Werk. In: *UAJb Neue Folge* 5.1985.237-240.

151. Hogyan látták az oszmánok Európát és önmagukat? In: A Török orientáció a XVII. századi magyar politikában. Tudományos emlék-ülés. 1983. május 25-26. Vaja 1985, 34-42. [Cf. 230.]

152. O tjurkologičeskoj bibliografii i dokumentacii. In: Tjurkskoe jazy-koznajie. Materialy III Vsesojuznoj Tjurkologičeskoj Konferencii. Taškent 1985, 161-163.

1986

153. Eine Urkunde zur Geschichte des ungarischen Grenzgebiets (Ende des 15. Jahrhunderts). In: *WZKM* 76.1986.125-132+1 facs.

154. Vámbéry Ármin élete és munkássága. In: Vámbéry Ármin emlékezete (= Keleti Értekezések 2). Budapest 1986, 7-12.

1987

155. Die türkischen Texte von M.I. Wiczorkowski. In: *AOH* 41.1987.173-210.

156. Ein Kapitel aus der Geschichte der Aussenbeziehungen der tatarischen Literatur. In: *Tatarica*. Edendum curavit Abdulla Tukain kulttuuriseura r.y. Studia in honorem Ymär Daher anno MCLXX sexagenario. Vammala 1987, 162-165.

157. Osmanlı İmparatorluğunun askerî havacılığın kuruluşundaki ilk adımları. In: International Symposium on "Modern Science & the Muslim World". Istanbul 2-4 september 1987. First Meeting on Science & Technology Transfer from the West to the Muslim World from the Renaissance to the Beginning of the XXth Century [Summary of papers]. Istanbul 1987, p. [55].

158. The image of Europe in Ottoman historiography. In: *Turkic culture. Continuity and change*. Edited by Sabri M. Akural (= Indiana University Turkish Studies 6). Bloomington 1987, 71-74.

159. Türkenbild und Christenbild durch die Jahrhunderte. In: *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 33.2-4. 1987.169-175.

1988

160. A turkológia polihisztora: Vámbéry Ármin. In: *MT* 33.11.1988.911-913.

161. [Előszó / Forword] In: *Magyar-török közös múlt / Hungarian-Turkish shared past*. Budapest 1988, 1. [Cf. 163.]

162. Macar İlimler Akademisi'nin Kitaplığındaki Türk tarihi ile ilgili yazma eserler. In: IX. Türk Tarih Kongresi. Ankara: 21-25 Eylül 1981. Kongreye sunulan bildiriler. II. Cilt. Ankara 1988, 753-756. [Cf. 134.]

163. [Önsöz.] In: *Macar ve Türklerin ortak geçmişi*. Budapest 1988, 1. [Cf. 161.]

164. The Turks and Europe. Outlines for the scripts of an educational film. In: Gül Baba '87. International Workshop Seminar for Students of Architecture. Budapest 1988, 159-160.

165. Vámbéry Ármin. In: *Keletkutatás* 1988[2].92-94.

1989

166. Die Turzismen in den Sprachen Südosteuropas. Erfassung, Bedeutung, Status. In: *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen*. Herausgegeben von Hans Georg Majer (= Südosteuropa-Jahrbuch 19. Band). München 1989, 205-214.

1990

167. Actual problems of Turkish linguistics: some remarks in connection with the publication of a new manual. In: CIÉPO. Comité Inter-national des Etudes Préottomanes et Ottomanes. Abstracts. Ninth Symposium. Jerusalem, July 23-26. 1990. [Jerusalem 1990], 44.

168. Die Denkmäler des Osmanisch-Türkischen in nicht-arabischen Schriften. In: *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft. Teil I*. Herausgegeben von György Hazai (= Bibliotheca Orientalis Hungarica 31). Budapest - Wiesbaden 1990, 63-73.

169. Macaristan'da türkoloji. In: *TD* 461.1990.1.201-210.

170. Ebu Bekr Dimişki'nin Osmanlı devletinin tarihi, yapısı ve durumuna ait eseri hakkında. In: XI. Türk Tarihi Kongresi. 5-9 Eylül 1990 - Ankara. Bildiri özetleri. Ankara 1990, 76 [Társ-szerző: Dorogi Ilona.] [Cf. 186.]

171. Zum Geleit. In: Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft. Teil I. Herausgegeben von György Hazai (= Bibliotheca Orientalis Hungarica 31). Budapest 1990, 76.

1991

172. Tonyukuk yazıtının bir bölümü üzerine. In: *Mimar Sinan Üniversitesi Fen / Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1.1.1991.167-172. [Cf. 102.]

1992

173. A pánturkizmus és a Balkán. In: *Juss* 1992.1-2.282-284.

174. A propos des systèmes morphologiques des langues turques anciennes. In: Mélanges offerts à Louis Bazin par ses disciples, collègues et amis. Edités par Jean-Louis Bacqué-Grammont et Rémy-Dor avec le concours de Frédéric Hitzel et Aksel Turet. (= *Varia Turcica* 19). Paris 1992, 47-51.

175. A török népek és nyelvek ma. In: *Keletkutatás* 1992. [2].71-81. [Cf. 178.]

176. Der Zerfall der Sowjetunion und seine Folgen für die türkische Welt. Pantürkismus gestern und heute. In: *Donau-Bote* 36.1.1992.6-8; 36.2.1992. 8-11.

177. Die Geschichte der deutschen Länder aus osmanischer Sicht. In: Festgabe an Josef Matuz. Osmanistik-Turkologie-Diplomatik. (Is-lamkundliche Untersuchungen 150). Berlin 1992, 119-160. [Társ-szerző: Barbara Kellner].

178. La question linguistique dans le monde turc actuel. In: *Cahiers d'Etudes sur la Méditerranée Orientale et le Monde Turco-Iranien* 14.1992.5-15. [Cf. 175.]

179. Széljegyzetek egy turkológiai kézikönyv margójára. In: *Keletkutatás* 1992. [1].82-92. [Ismertetéstanulmány]. [Cf. 191.]

1993

180. A bibliography of travellers' accounts of the Ottoman Empire: report on a project, by G. Hazai. In: Caesar E. Farah (Ed.), *Decision making and change in the Ottoman Empire*. Kirksville, Miss. 1993, 315-318.

181. Az orhoni türk feliratok megfejtésének 100. évfordulójára. In: *Keletkutatás* 1993. [2].105-107.

182. La place du XIV siècle dans l'évolution de la langue turque. In: Elizabeth Zachariadou (Ed.), *The Ottoman Emirate (1300-1389)*. (= Foundation for Research & Technology - Hellas. Institute for Mediterranean Studies. Halcyon Days in Crete I. A Symposium Held in Rethymnon. 11-13 January 1991). Rethymnon 1993, 61-66. [Cf. 203.]

183. Zur Synthese der türkeitürkischen Sprachgeschichte. Fragen zu den Quellen, Methoden und Wegen. In: *OLZ* 88.3.1993.239-253. [Ismertetéstanulmány].

1994

184. A propos des signes de vocalisation des vieux textes tures. In: *Revue Roumaine de Linguistique* 39.2.1994 (= Hommage au Professeur Vladimir Drimba).141-149.

185. Bibliography of the publications of Tibor Halasi-Kun. In: Tibor Halasi-Kun memorial volume (= *AO XIII*.1993-1994). Wiesbaden 1994, 45-53.

186. Ebu Bekr Dimişkinin Osmanlı devletinin tarihi yapısı ve durumuna ait eseri hakkında. In: XI. Türk Tarih Kongresi. Ankara 1994, 879-882. [Társszerző: Dorogi Ilona.] [Cf. 170.]

187. Foreword. In: Tibor Halasi-Kun memorial volume (= *AO XIII*. 1993-1994. Redigerunt E. Halasi-Kun, Gy. Hazai). Wiesbaden 1994, 5. [Társszerző: Eva Halasi-Kun.]

188. Hungary and the Orient. In: A. Fodor (Ed.), Proceedings of the 14th Congress of the Union Européenne des Arabisants et Islamisants. Part One. Budapest 1994, XI-XX.

189. Macar tarihiyle ilgili Osmanlı kaynaklarına ait çalışmalar ve yayın projeleri. In: X. Türk Tarih Kongresi. Ankara 1994, 1931-1936.

190. Un texte du 16e siècle en caractères latins. In: *RO XLIX*.2.1994.91-97.

191. Válasz Berta Árpádnak. In: *Keletkutatás* 1994.[1].77-79. [Cf. 179.]

192. Zum ökonomischen Denken in der osmanischen Welt. In: I. Richarz (Hg.), Haushalten in Geschichte und Gegenwart. Beiträge eines internationalen disziplinübergreifenden Symposiums an der Universität Münster vom 6.-8. Oktober 1993. Göttingen 1994, 109-114.

1995

193. Macar havacı Oszkár Asbóth'un Türk havacılığına ait bir projesi. In: E. İhsanoğlu – M. Kaçar (Ed.), Çağımı yakalayan Osmanlı! Osmanlı devleti'nde modern haberleşme ve ulaştırma teknikleri. İstanbul 1995, 491-495.

194. Problèmes de la transformation de la recherche scientifique dans les pays de l'Est de l'Europe Centrale: le chemin parcouru du centralisme étatique vers la «privatisation». In: A. Temimi (Ed.), Actes du Ier Congrès International sur: Rôle des institutions de recherche en sciences humaines et sociales dans les pays arabes et en Turquie. Zaghouan 1995, 63-69.

1996

195. A Tarih-i Ungurus és forrásértéke a magyar honfoglalás korára. In: L. Kovács, L. Veszprémy (Eds.), A honfoglalás-kor írott forrásai (= A honfoglalásról sok szemmel 2). Budapest 1996, 215-219.

196. Annemarie von Gabain und die türkische Sprachwissenschaft. In: R. E. Emmerick, W. Sundermann, I. Warnke, P. Zieme (Hg.), Turfan, Khotan und Dunhuang. Vorträge der Tagung "Annemarie v. Gabain und die Turfanforschung" veranstaltet von der Berliner-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften in Berlin (9.-12.12.1994). Berlin 1996, 165-174.

197. Beobachtungen zum Vokalismus des Lehnwortgutes im Mittelosmanischen. In: Á. Berta, B. Brendemoen, C. Schönig (Eds.), *Symbolae Turcologicae. Studies in Honour of Lars Johanson. On his Sixtieth Birthday 8 March 1996* (= Swedish Research Institute in Istanbul. Transactions Vol.6). Uppsala 1996, 131-138.

198. Byzanz und die Türkvölker. Ein Überblick über die ersten Kontakte. In: A. Hohlweg (Hg.), *Byzanz und seine Nachbarn*. München 1996, 249-262.

199. Ein offener Brief an alle Kollegen in unseren Disziplinen. In: *CAJ* 40.1996.163-167.

200. Routes et langues dans les Balkans. In: E. Zachariadou (Ed.), *The Via Egnatia Under Ottoman Rule (1380-1699)*. (= Foundation for Research and Technology - Hellas. Institut for Mediterranean Studies. Halcyon Days in Crete II. A Symposium Held in Rethymnon. 9-11 January 1994). Rethymnon 1996, 123-127. [Cf. 210.]

1997

201. Central Asian studies in Hungary: their origin and scope. In: V. Gáthy – M. Yamaji (Ed.), *A new dialogue between Central Europe and Japan*. Budapest 1997, 105-108.

202. Ein "İskendernāme" als politische Zweckschrift aus der Zeit von Süleyman dem Prächtigen. In: *AO* 15.1997.221-308. [Cf. 206, 222.]

203. Türk dili'nin gelişmesinde 14. yüzyılın yeri. In: Osmanlı Beyliği 1300-1389. Editör Elizabeth A. Zachariadou (= Tarih Vakfı Yurt Yayınları 49). İstanbul 1997, *62-*66. [Cf. 182.]

204. Utunk Keletröl a mai hazába. A magyar orientalisztika születése és eredményei. Budapest, Külügyminisztérium, 1997. 6 p. (= Tények Magyarországról 1997/2). [Idegen nyelveken ugyanott: *Angolul*: The path from the Orient to our present homeland. The birth and achievements of Hungarian oriental studies. *Franciaül*: Le chemin des Hongrois de l'Orient à leur patrie actuelle. Genèse et acquis des études orientales en Hongrie. *Németül*: Unser Weg aus dem Osten in die Heimat von heute – Entstehung der ungarischen Orientalistik und ihre Ergebnisse. *Oroszul*: Naš put' s Vostoka na segodnjašnjuju rodinu. Zaroždenie vengerskoj orientalistiki, ee uspechi. *Spanyolul*: Nuestro trayecto desde el Oriente hasta el actual territorio patrio. El surgimiento y los resultados del orientalismo húngaro.]

1998

205. Bericht eines Grenzkommandanten an die Hohe Pforte im Jahre 1486. In: J. P. Laut – M. Ölmez (Hg.), *Bahşi ögdisi*. Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstags / 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı (=Türk

Dilleri Araştırmaları Dizisi: 21). İstanbul 1998, 149-152.

206. Ein "İskendernâme" als politische Zeitschrift aus der Zeit von Süleyman dem Prächtigen. In: *AO* 16.1998.125-277. [Cf. 202, 222.]

207. La turcologie à la veille du XXIe siècle: Bilan provisoire des problèmes et des perspectives. In: Abdeljelil Temimi (Ed.), Actes du IIIe Congrès International de la Recherche Scientifique sur: La coopération scientifique entre l'Europe, le monde arabe & la Turquie en sciences humaines & sociales (= Publications de la Fondation Temimi pour la Recherche Scientifique et l'Information). Zaghouan, 1998, 51-54.

208. Turkish studies as a bridge between Turkey and Europe in the past and in the present. In: R. Larson (Ed.), J. Hjärpe – L.-L. Wallenius (Coed.), *Boundaries of Europe?* [Stockholm] 1998, 12-23.

209. Türk dilbiliminin cumhuriyet dönemindeki gelişmesi ve bugünkü durumu. In: "Bilanço 1923-1998: Türkiye Cumhuriyeti'nin 75 yılına toplu bakış" Uluslararası Kongresi. Bildiri özetleri. 10-12 Aralık 1998 ODTÜ Kültür ve Kongre Merkezi, Ankara / International Conference on "History of the Turkish Republic: A reassessment". Proceeding abstracts. 10-12 December 1998 METU Convention Center, Ankara Turkey 63. [Cf. 217.]

1999

210. Balkanlarda yollar ve diller. In: E. A. Zachariadou (Ed.), *Sol kol. Osmanlı egemenliğinde Via Egnatia* (= Tarih Vakfı Yurt Yayınları 79). İstanbul 1999, 133-137. [Cf. 200.]

211. *Bibliography of Islamic Central Asia*. Compiled and edited by Yuri Bregel. Part I. History; Religion; Culture. Part II. Description and travel; Written sources for Central Asian history; Ethnography; Folklore; Folk entertainments; Physical anthropology. Part III. Archeology; Numismatics; Architecture; Visual arts; Auxiliary historical disciplines; Historical geography; Historiography; Bibliography; Addenda; Indexes. Bloomington, Indiana 1995. In: *OLZ* 94.1999.6.708-717. [İsmertetéstanulmány].

212. Der Einfluß des Türkischen in Südosteuropa. In: U. Hinrichs (Hg.), *Handbuch der Südosteuropa-Linguistik*. Wiesbaden 1999, 649-675. [Társszerző: Matthias Kappler].

213. *Impulse zur Erneuerung der türkischen Sprachwissenschaft: Ein neues Kompendium über die Türksprachen*. [The Turkic languages. Edited by Lars Johanson and É. Á. Csátó. London-New York, Routledge, 1998]. In: *AO* 17.1999.297-314. [İsmertetéstanulmány].

214. Kanunî döneminde yazılmış Macarların tarihine ait bir kroniğin Türk tarihine ait kaynaklar arasındaki yeri. In: XIII. Türk Tarih Kongresi. 4-8 Ekim 1999 - Ankara. Bildiri özetleri. Ankara 1999, 100. [Cf. 246.]

215. Osmanlı döneminde bir imparatorluk dili olarak Türkçe. In: *Osmanlı Devleti'nin 700. kuruluş yılı dönümü*. International Congress on Learning & Education in the Ottoman World. İstanbul, 12-15 April 1999. Abstracts. İstanbul 1999, 71-72. [Cf. 234.]

216. Quelques pensées sur le rôle des catastrophes naturelles dans l'histoire ottomane. In: E. Zachariadou (Ed.), *Natural disasters in the Ottoman Empire* (= Foundation for Research & Technology - Hellas. Institute for Mediterranean Studies. Halcyon days in Crete III. A symposium held in Rethymnon 10-12 January 1997). Rethymnon 1999, 3-5.

217. Türk dilbiliminin Cumhuriyet dönemindeki gelişmesi ve bugünkü durumu. In: "Bilanço 1923-1998: Türkiye Cumhuriyeti'nin 75 yılına toplu bakış" Uluslararası Kongresi. I. cilt: Siyaset-kültür-uluslararası ilişkiler. 10-12 Aralık 1998 ODTÜ Kültür ve Kongre Merkezi, Ankara / International Conference on "History of the Turkish Republic: a reassessment". Volume I: Politics-culture-international relations. 10-12 december 1998 METU Convention Center, Ankara Turkey. Istanbul 1999, 261-266. [Cf. 209.]

218. Türkolojinin Türkiye'de Cumhuriyet dönemindeki gelişmesinin bazı sorunları üstüne. In: Uluslararası konferans. Atatürkçülük ve Modern Türkiye / International Conference. Atatürk and Modern Turkey. Ankara, 22-23 Ekim / October 1998. (= Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, No 582). Ankara 1999, 809-816. [Cf. 237].

2000

219. Anadolu Türkçesinin ilk yüzyıllarına ait kimi sorunlar. In: Hasan Eren armağanı (= Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları 773). Ankara 2000, 204-210.

220. Avant-propos. In: H. R. Roemer (Ed.), *History of Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period / Histoire des Peuples Turcs à l'Époque Pré-Islamique*. Berlin 2000, VII-VIII. [Társszerző: Louis Bazin.]

221. Bibliographie der Bibliographien. In: H. R. Roemer (Ed.), *History of Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period / Histoire des Peuples Turcs à l'Époque Pré-Islamique*. Berlin 2000, 332-355. [Társszerző: Barbara Kellner-Heinkele.]

222. Ein "İskendernâme" als politische Zweckschrift aus der Zeit von Süleyman dem Prächtigen. In: *AO* 18.2000.251-305. [Cf. 202, 206.]

223. Einige Gedanken zur Entstehung und Entwicklung der Balkan-Dialekte des Türkischen. In: *Akten des Internationalen Kongresses Balkanlinguistik Synchronie und Diachronie*. 30 Oktober - 1 November 1997 Thessaloniki. Herausgegeben von Christos Tzitzilis und Charalambos Symeonidis. Thessaloniki 2000, 107-110.

224. Introduction. Bilan des études ottomanes du 20e siècle. Symposium dans le cadre du 35e Congrès International des Etudes Asiatiques et Nord-Africaines (Budapest, 7-14 juillet 1997). In: *AO* 18.2000.87-89. [Társszerző: Jean-Louis Bacqué-Grammont.]

225. [Laudatio in:] Prof. Dr. Hasan Eren'e Macaristan cumhurbaşkanı tarafından yüksek liyakat nişanı verildi. In: *TD* 585.2.2000.310-312. [Cf. 226.]

226. [Laudatio Prof. Dr. Hasan Eren kitüntetésé alkalmából, in:] Török Füzetek VIII. Különszám. 2000.2-3. [Cf. 225.]

227. Vámbéry Ármin búcsúszava az Akadémiához. Július 29. 1861. Midőn a keletre visszakészülne. In: Csató Éva, Pályánk emlékezete. Válogatás az Akadémiai Értesítő írásából (= Magyar Tudomány Füzetek 2). Budapest 2000, 53. [Bevezetés a cikkhez.]

2001

228. A propos du problème de la circulation de l'information scientifique dans le monde des études turcologiques. In: Altaica V. Moskva 2001, 188-192.

229. A propos du vocalisme des mots d'emprunts dans le vieux turc anatolien. In: De Dunhuang à Istanbul. Hommage à James Russell Hamilton présenté par Louis Bazin et Peter Zieme (= Silk Road Studies V). Turnhout 2001, 67-72.

230. Hogyan látták az oszmánok Európát és önmagukat? In: T. Gáspár (Ed.), A természetnek, a művészetnek, a tudománynak nevében. Kozma Ferenc akadémiai doktor 70. születésnapja tiszteletére. Budapest 2001, 217-222. [A cikk előtt: Kozma Ferencről: 216.] [Cf. 151.]

231. Karl Heinrich Menges. In memoriam. In: *ZfB* 36.2.2000(2001).244-246.

232. [L. Rásonyi'nin Türk dili ile Macar dili üzerine yaptığı çalışmaları]. In: *TD* 591.2001.362-363.

233. [Zum Geleit: Kozma Ferencről: 216.] Macar tarihi Türk tarihi için neler öğretiyor? Kroniğin yazması ve yazarı. In: *Tarih ve Toplum* 36.215.2001.87-89.

234. Osmanlı döneminde bir imparatorluk dili olarak Türkçe. In: Osmanlı dünyasında bilim ve eğitim milletlerarası kongresi. İstanbul, 12-15 Nisan 1999. Tebliğler. İstanbul 2001, 213-219. [Cf. 215.]

235. Remembering Professor Tatsuro Yamamoto. In: *Tóhógaku* 102.2001.167-169.

236. Un document ottoman de la fin du 15ème siècle: un rapport du commandant Süleyman à la Porte. In: *ArOr* 69.2001.177-180.

237. Türkolojinin Türkiye'de Cumhuriyet dönemindeki gelişmesinin bazı sorunları üstüne. H. Nimetullah (Ed.), I. Uluslararası Türkoloji Kongresi bildirileri. (Prizren — 12-14 Aralık 1998). (Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi işbirliğiyle). Ankara 2001, 153-163. [Cf. 218].

238. [Vámbéry Ármin:] A külpolitikai esszéíró és tanácsadó. In: Batu kán pesti rokonai. Vámbéry Ármin és tatárja, Csagatai Izsák. Kiadatlan írások és dokumentumok. Szerkesztette Kovács Sándor Iván. Pozsony 2001, 102-104.

239. Yabancı ülkelerde Türkçe öğretiminin kimi sorunları üzerine. In: Avrupa Konseyi 2001 Avrupa Diller Yılı Avrupa'da yabancı dil olarak Türkçe öğretimi sempozyumu. Program ve bildiri özetleri. 25-26/10/2001. Ankara. 28. [Angolul: On some problems of teaching Turkish in foreign countries. 42.]

240. Zur Geschichte des Wortpaares *kâfir* – *gâvur* 'ungläublicher; nicht-Moslem' im Türkeitürkischen. In: *Studia in honorem Verae Mutafčieva*. Sofia 2001, 127-134.

2002

241. Ajánlás / Önsöz. In: Magyar-Török Szótár. Budapest 2002, VI-VII.

242. Annemarie von Gabain und die Turfanforschung. In: Turfan revisited. The first century of research into the arts and cultures of the silk road. [Berlin] 8th-13th September 2002. [Abstracts]. Berlin 2002, 10. [Cf. 254.]

243. Eine Frauenklage vom Ende des 15. Jahrhunderts. In: Frauen, Bilder und Gelehrte / Arts, women and scholars. Studies in Ottoman society and culture. Festschrift Hans Georg Majer. Herausgegeben von / edited by Sabine Prätor & Christoph K. Neumann. Istanbul 2002, 97-102.

244. Gedanken zu einer Etappe in der Geschichte des namens *türk*. In: Scripta Ottomanica et Res Altaicae. Festschrift für Barbara Kellner-Heinkele zu ihrem 60. Geburtstag. Herausgegeben von Ingeborg Hauenschield, Claus Schönig und Peter Zieme (= Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica). Wiesbaden 2002, 145-152.

245. Gedanken zu einer Hypothese Paul Pelliois. In: Splitter aus der Gegend von Turfan. Festschrift für Peter Zieme anlässlich seines 60. Geburtstags. Herausgegeben von Mehmet Ölmez und Simone-Christiane Raschmann (= Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 35). Istanbul-Berlin 2002, 87-92.

246. Kanunî'nin döneminde yazılmış Macarların tarihine ait bir kroniğin Türk tarihine ait kaynaklar arasındaki yeri. In: XIII. Türk Tarih Kongresi. Ankara, 4-8 Ekim 1999. Kongreye sunulan bildiriler. Ankara 2002, 1529-1531. [Cf. 214.]

247. Muslim architecture in Hungary in the past and present. In: Fifth International Seminar on Islamic Art. Islamic Art Resources in Central Asia and Eastern and Central Europe. Proceedings of the Fifth International Seminar for Islamic Art and Architecture. Al-Bayt University – Mafraq 19-24 April 1996. Edited by Dr. Wijdan Ali – Dr. Khalid Deemer. Amman 2002, 3-5.

248. Vorstudien zur altanatolisch-türkischen Versions des *Tazkaratu l-Awliyā* von Farīduddīn Attār. [I.] In: *AO* 20.2002.269-333. [Cf. 251, 260.]

249. Zur Chronologie der türkischen Sprachgeschichte. In: Jan Schmidt (Ed.), Barbara Flemming Armağanı / Essays in Honour of Barbara Flemming (= *JTS* 26.1.2002). 347-352.

2003

250. In memoriam James Russel Hamilton (1921-2003). In: *Turcica* 35.2003.5-6.

251. Vorstudien zur altanatolisch-türkischen Versions des *Tazkaratu l-Awliyā* von Farīduddīn Attār. [II.] In: *AO* 21.2003.259-340. [Cf. 248, 260.]

252. Zur Funktion der Bezeichnung des *kef* mit drei Punkten in einem altanatolisch-türkischen Text. In: *Turcica et Islamica. Studi in memoria di Aldi Gallotta a cura di Ugo Marazzi. Volume I* (= Università degli Studi di Napoli "L'Orientale". Dipartimento di Studi Asiatici. Istituto Italiano per l'Africa e l'Oriente. Series Minor LXIV. Napoli 2003, 305-308.

2004

253. Abschied von Andreas Tietze. In: *AO* 22.2004.9-22.

254. Annemarie von Gabain – Gedanken zu ihrem Wirken in der Berliner Turfanforschung. In: D. Durkin-Meisterernst, S.-Chr. Raschmann, J. Wilkens, M. Yaldiz, P. Zieme (eds.), *Turfan revisited – The first century of research into the arts and cultures of the Silk Road* (= Monographien zur Indischen Archäologie Kunst und Philologie, 17). Berlin 2004, 129-130. [Cf. 242.]

255. Die Geschichte eines Forschungsprojektes: die Edition der Budapester Handschrift des türkischen *Ferec baʿd eş-şidde*. In: *AO* 22.2004.61-63.

256. *Ferec baʿd eş-şidde* Budapeşte yazmasının yayımı üstüne. In: V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı bildirimleri. I. 20-26 Eylül 2004. [Ankara 2004], 1367-1372.

257. *Ferec baʿd eş-şidde*'nin yayımı dolayısıyla. In: Türk Dil Kurumu V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı. 20 Eylül-26 Eylül 2004. Bildiri özetleri. [Ankara 2004], 82.

258. Kaybettiğimiz Değerli Şeref Üyemiz Prof. Dr. Dr. h.c. mult. Andreas Tietze. In: *TÜBA Bülteni. Günce* 29.2004.18-19.

259. Versuch einer Bibliographie von Andreas Tietze. In: *AO* 22.2004.23-54.

260. Vorstudien zur altanatolisch-türkischen Versions des *Tazkaratu l-Awliyā* von Farīduddīn Attār. [III.] In: *AO* 22.2004.213-324. [Cf. 248, 251.]

2005

261. Conceptions et pratiques de l'islam ottoman à travers deux ouvrages anatoliens des XIVe-XVe siècles. In: *Syncrétismes et hérésies dans l'Orient seldjoukide et ottoman (XIVe-XVIIIe siècle)*. Actes du Colloque du Collège de France, octobre 2001). Sous la direction de Gilles Veinstein. Publié avec le concours du Collège de France. Paris 2005, 337-352.

262. La langue turque dans les provinces de l'Empire ottoman et l'attitude des élites locales envers celle-ci: La cas de la Hongrie. In: A. Anastasopoulos (Ed.), *Halcyon Days in Crete V. A Symposium Held in Rethymno 10-12 January 2003. Provincial Elites in the Ottoman Empire*. Rethymno 2005, 3-9.

263. Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi Türkçe el yazmaları kataloğu ve eski bir *Ferec baʿd eş-şidde* nüshası üzerine. In: Prof. Dr. Fikret Türkmen armağanı. İzmir 2005, 523-536. [Társzserző: İsmail Parlatur.]

264. Opening address. In: Éva Apor and István Ormos (Eds.), *Goldziher Memorial Conference*. June 21-22, 2000. Budapest. Oriental Collection. Library of the Hungarian Academy of Sciences (= Keleti Tanulmányok. Oriental Studies, 12). Budapest 2005, 11-13.

265. Vorwort. In: Irmgard Leder (Hg.), *Nachrichten über die Osmanen und ihre Vorfahren in Reise und Kriegsberichten*. Analytische Bibliographie mit Standortnachweisen 1095-1600 (= BOH 49). Budapest 2005, 7-8.

2006

266. Egy oszmán-török mesegyűjtemény kiadásához. In: Dobrovits Mihály (Ed.), Az előkelő idegen. III. Nemzetközi Vámbéry Konferencia. Dunaszerdahely, 2006, 47-49.

267. Macar-Türk ilişkilerinin bir dönemi üzerine. In: Yaşar Coruhlu, Nalân Türkmen, Nuri Seçgin, And Yılmaz (Eds.), Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk sanatı ve kültürü. Prof. Nejat Diyarbekirli'ye armağan (= Yeni Türkiye Yayınları Tarih Serisi: 8). Ankara 2006, 435-439.

268. Materialien zur Chronologie der Entwicklung des (Y)ECEK-Futurums. In: Anna Parzymies (Ed.), Studies in Oriental art and culture in honour of Professor Tadeusz Majda. Warsaw 2006, 63-69.

269. Turkológia és a magyar őstörténet. Előadás kivonat. In: A Magyar Őstörténeti Munkaközösség Egyesület jubileumi konferenciája.

(= Őstörténeti Füzetek, 4; Az "Eleink – Magyar Őstörténet" folyóirat melléklete). Budapest 2006, 29.

2007

270. Egy török kémjelentés Mátyás király korából. In: Európai szemmel. Tanulmányok Köpeczi Béla tiszteletére. Budapest 2007, 23-24.

271. Muszlim szent emberek élete török nyelven. In: Dobrovits Mihály (Ed.), A küzdelemnek vége, s még sincs vége. IV. Nemzetközi Vámbéry Konferencia. Dunaszerdahely 2007, 41-45.

2008

272. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának török kéziratai. In: Magyarország és Azerbajdzsán: a kultúrák párbeszéde. II. Nemzetközi Tudományos Konferencia. (Előadások, cikkek és rezümék). 2007. november 6-8. Budapest 2008, 262-263.

273. A török költészet antológiájára emlékezve. In: Vámbéry Antológia. Dunaszerdahely 2008, 86-96.

274. Az anatóliai és ruméliai török írásbeliség néhány kérdése összehasonlító megközelítésben. In: *Keletkutatás* 2008.tavaszi-őszi.33-37. (Rezümé: Some questions of the Anatolian and Rumelian Turkish literature in comparative perspective [p. 37].)

275. Sources narratives ottomanes concernant l'histoire de Crète et de la Méditerranée de l'Est. In: Antonis Anastasopoulos (Ed.), The Eastern Mediterranean under Ottoman rule: Crete, 1645-1840. Halcyon Days in Crete VI. A Symposium held in Rethymno 13-15 January 2006. (Foundation for Research & Technology – Hellas; Institute for Mediterranean Studies). Rethymno 2008, 331-336.

276. Vámbéry Ármin és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kéziratai. In: Dobrovits Mihály (Ed.), A becsvágy ígézetében. V. Nemzetközi Vámbéry Konferencia. Dunaszerdahely 2008, 124-128.

2009

277. An Ottoman document concerning the history of Salonica. In: Elias Kolovos, Phokion Kotzageorgis, Sophia Laion and Marinos Sari-yannis (Eds.), *The Ottoman Empire, the Balkans, the Greek lands: toward a social and economic history. Studies in honor of John C. Alexander.* Istanbul 2009, 157-160.

278. Egy Vámbéry Ármin által felfedezett magyar történelmi vonatkozású kézirat: a Tárih-i Ungurusz. In: Dobrovits Mihály (Ed.), *A kívánt világosság. VI. Nemzetközi Vámbéry Konferencia.* Dunaszerdahely 2009, 103-119.

279. Előszó. In: *Varázslatos mesék Napkeletről.* Soós Tamás fordítása alapján a meséket újramondta Tóth László. Dunaszerdahely 2009, 5-6.

280. Highlights of the Turkish archive of the Municipal Vikelaiia Library - Part I. In: *AO 26.2009.179-218.* [Társszerzők: Miklós Fóti, Elizabeth A. Zachariadou.]

281. Törökajkú értelmiségi fiatalok kapcsolatai a magyar turkológiával az I. világháború körüli időszakban. In: *Magyarország – Azerbajdzsán: a kultúrák párbeszéde. IV. Nemzetközi Tudományos Konferencia (történelem, néprajz, folklór, irodalom, nyelvészet).* Budapest 2009, 38.

2010

282. *A Ferec ba' d eş-şidde* (Borúra derü) c. mű változatairól. In: Dobrovits Mihály (Ed.), *A Kelet ritka nyugalma.* Dunaszerdahely 2010, 245-249.

283. A keleti törökség értelmiségi fiataljainak kapcsolata a magyar turkológiával. In: *Magyarország és Azerbajdzsán: a kultúrák párbeszéde. IV. Nemzetközi Tudományos Konferencia. (Előadások, cikkek és rezümék).* 2009. november 17. II. kötet. Budapest 2010, 203-206.

284. A nemzetközi turkológia születése és Azerbajdzsán szerepe ebben. In: *Magyarország és Azerbajdzsán: a kultúrák párbeszéde. V. Nemzetközi Tudományos Konferencia. (Történelem, néprajz, folklór, irodalom, nyelvészet, gazdaság, jogtudomány, politológia).* Budapest 2010, 51.

285. A propos d'un manuscrit du *Ferec ba' d eş-şidde* dans la collection orientale de la Bibliothèque de l'Académie des Sciences de Hongrie. In: *Sûzişât-i mü'ellefe. Contaminazioni e spigolature turcologiche. Scritti in onore di Giampiero Bellingeri a cura di Vera Costantini e Matthias Kappler.* Grocetta del Montello 2010, 197-200.

286. L'Europe et la Turquie. In: *De l'Union Européenne à l'Union des Européens (= Comprendre. Revue de Politique de la Culture. Nouvelle série).* Venise (Société Européenne de Culture) 2010, 83-89.

287. [Vélemény Dr. Haszan Haszanov "A közös magyar-azerbajdzsán etnikai gyökerekről" c. könyvének (Budapest 2010) szójegyzékéről.] In: Dr. Haszan Haszanov, *A közös magyar-azerbajdzsán etnikai gyökerekről.* Budapest 2010, 8-9.

288. Zur Chronologie des Wandels in der osmanisch-türkischen Konjugation. In: *Trans-Turkic studies* edited by Matthias Kappler, Mark Kirchner and Peter Zieme with the editorial assistance of Raihan Muhamedowa (= *Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi*, 49). Istanbul 2010, 177-185.

2011

289. A *Ferec bāʿd eṣ-ṣidde* arab eredetű változatáról. In: A segítő kéznek ez a mesterfogása. VIII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia. Dunaszerdahely 2011, 117-122.

290. A propos de l'histoire du mot *maslahat* dans la langue turque-osmanli. In: Etudes en l'honneur de Jean-Louis Bacqué-Grammont. Textes réunis par Michele Bernardini et Alessandro Taddei (= Eurasian Studies VIII. 2010). Roma 2010(2011), 119-126.

291. Egy egyetemi tanár visszaemlékezései. In: G. Georgis – G. Kazamias (Eds.), Magyarország – Ciprus. A keresztes hadjáratoktól az Európai Unióig. Nicosia 2011, 270-299.

292. In memoriam Louis Bazin. In: *AO* 28.2011.299-301.

293. Zum Werk von Ebū Bekr b. Bahram Dimiškī über die Geschichte und den Zustand des Osmanischen Reiches. In: *AO* 28.2011.49-94. [Társszerző: Dorogi Ilona.]

294. Zum wissenschaftlichen Nachlass von Andreas Tietze. In: *AO* 28.2011.95-96.

2012

295. A magyar turkológia egy kevésbé méltatott úttörőjéről: Szilágyi Dániel emlékezete. In: Az érett kor ítélete. IX. Nemzetközi Vámbéry Konferencia. Dunaszerdahely 2012, 247-258.

296. Zum Geleit. In: Hakan Yaman (Ed.), Die Yūsuf-Legende in der Version von °Alī. Nach dem Dresdener Manuskript Eb 419. Berlin 2012, 7-8.

3. Prof. Hazai'nin “ editor, co-editormember in the advisory board or of the following journals and series” olarak katkıda bulunduğu yayımlar ve kuruluşlar:

- Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae (Budapest)
- Archivum Ottomanicum (Wiesbaden)
- Bibliotheca Orientalis Hungarica (Budapest)
- Cahiers d'Etudes sur la Méditerranée Orientale et le Monde Turco-Iranien (Paris)
- Journal of Turkish Studies, Türklük Bilgisi Araştırmaları (Cambridge, USA)
- Orientalistische Literaturzeitung (Berlin)
- Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Turkvölker (Freiburg i. Br.)
- Turkologischer Anzeiger/Turkology Annual (Vienna)
- Türk Dilleri Araştırmaları (Ankara)
- Zeitschrift für Balkanologie (Berlin-Wiesbaden)

Bu yayımlar arasında, *Turkologischer Anzeiger* önemli bir yer tutar. Türkoloji dünyasına büyük bir hizmet olarak sunulan bu serinin tam listesi şöyle:

- Turkologischer Anzeiger (TA 1). In: *WZKM* 67.1975.339-488.
- Turkologischer Anzeiger (TA 2). In: *WZKM* 68.1976.296-485.
- Turkologischer Anzeiger (TA 3). *Turkology Annual*. Wien 1977. 217 p. (= *WZKM* 69.1977.300-460).
- Turkologischer Anzeiger (TA 4). *Turkology Annual*. Wien 1978. 227 p. (= *WZKM* 70.1978.*1-*227).
- Turkologischer Anzeiger (TA 5). *Turkology Annual*. Wien 1979. 264 p. (= *WZKM* 71.1979.*1-*264).
- Turkologischer Anzeiger (TA 6). *Turkology Annual*. Wien 1980. 295 p. (= *WZKM* 72.1980.*1-*295).
- Turkologischer Anzeiger (TA 7). *Turkology Annual*. Wien 1981. 264 p. (= *WZKM* 73.1981.*1-*264).
- Turkologischer Anzeiger (TA 8). *Turkology Annual*. Wien 1982. 223 p. (= *WZKM* 74.1982.*1-*223).
- Turkologischer Anzeiger (TA 9). *Turkology Annual*. Wien 1983. 247 p. (= *WZKM* 75.1983.*1-*247).
- Turkologischer Anzeiger (TA 10). *Turkology Annual*. Wien 1984. 244 p. (= *WZKM* 76.1984.*1- 244).
- Turkologischer Anzeiger (TA 11). *Turkology Annual*. Wien 1985. 265 p.
- Turkologischer Anzeiger (TA 12). *Turkology Annual*. Wien 1986. 205 p.
- Turkologischer Anzeiger (TA 13). *Turkology Annual*. Wien 1987. 250 p.
- Turkologischer Anzeiger (TA 14). *Turkology Annual*. Wien 1988. 257 p.
- Turkologischer Anzeiger (TA 15). *Turkology Annual*. Wien 1989. 205 p.
- Turkologischer Anzeiger (TA 16). *Turkology Annual*. Wien 1990. 216 p.
- Turkologischer Anzeiger (TA 17). *Turkology Annual*. Wien 1991. 277 p.
- Turkologischer Anzeiger (TA 18). *Turkology Annual*. Wien 1992. 252 p.
- Turkologischer Anzeiger (TA 19). *Turkology Annual*. Wien 1993. 224 p.
- Turkologischer Anzeiger (TA 20). *Turkology Annual*. Wien 1994. 240 p.
- Turkologischer Anzeiger (TA 21). *Turkology Annual*. Wien 1995(1997). 219 p.
- Turkologischer Anzeiger (TA 22-23). *Turkology Annual*. Wien 1998. 408 p.
- Turkologischer Anzeiger (TA 24). *Turkology Annual*. Wien 2000. 296 p.
- Turkologischer Anzeiger (TA 25). *Turkology Annual*. Wien 2002. 244 p.
- Turkologischer Anzeiger (TA 26). *Turkology Annual*. Wien 2006. 322 p.
- Turkologischer Anzeiger (TA 27-28). *Turkology Annual*. Wien 2010. 375 p.

4. Uluslararası Türkoloji kurum ve kuruluşları içinde Prof. Hazai

1969 President of the Permanent International Altaistic Conference

1973-2000 Vice-President of the International Committee of Ottoman and Pre-

Ottoman Studies

1973-1991 Secretary of the International Union of Oriental and Asian Studies

1991-Secretary General of the International Union of Oriental and Asian Studies

1992-1996 President of the Subject Group of Oriental Studies, Academia European

1997 President of the 35th International Congress of Asian and North-African Studies

1998-2000 Member of the International Organizing Committee of the 36th ICANAS

2000-2004 Member of the International Organizing Committee of the 37th ICANAS

2006 President of the Vambery Scientific College(Dunaszerdahely, Slovakia)

5. Haberleşme ve şeref üyesi olduğu kurum ve kuruluşlar:

1957 Corresponding member of the Turkish Linguistic Society (Türk Dil Kurumu, Ankara)

1978 Corresponding member of the Societé Finno-Ougrienne (Helsinki)

1979 Corresponding member of the Turkish Historical Society (Türk Tarih Kurumu, Ankara)

1982 Honorary member of the Turkish Linguistic Society (Türk Dil Kurumu, Ankara)

1982 Corresponding member of the Hungarian Academy of Sciences

1988 Honorary professor of the University of Budapest

1990 Member of the Academia European (London)

1991 Doctor honoris causa of the University of Ankara

1995 Ordinary member of the Hungarian Academy of Sciences

1997 Honorary President of the Korosi Csoma Sandor Association

1999 Professor emeritus of the University of Cyprus

2001 Corresponding member of the Südosteuropa-Gesellschaft (München)

2001 Honorary member of the American Oriental Society

2001 Honorary Member of the Turkish Academy of Sciences

2002 Andrassy Prize

2003 Honorary President of the House of Nations

2004 Awarded by the President of the Federal Republic of Germany (“das Große Verdienstkreuz des Verdienstordens der Bundesrepublik Deutschland”)

2005 Awarded by the President of the Republic of Hungary the „Koztarsasagi Erdemrend Kozepkeresztje“

2005 Honorary Professor of the Russian Academy of Sciences' Eastern Research Institute

- 2005 Awarded by the President of the Hungarian Republic (A Magyar Koztarsasag Erdemrend Kozeperesztje)
- 2006 Member of the Vámbéry Association / Vámbéry Scientific College
- 2007 Honorary Member of the Societas Uralo-Altaica (Gottingen)
- 2007 Vambéry Price
- 2007 Certificate of acknowledgment for services rendered to the Republic of Turkey awarded by the Ministry of Foreign Affaires of Turkey
- 2007 Elected President of the International Union of Oriental and Asian Studies
- 2010 Honoray Member of the Deutsche Morgenlandische Gesellschaft
- 2011 Awarded Py the President of the Republic of France: Commendeur de l'orde de Merite
- 2013 Doctor honoris causa of the University of Istanbul

YAYIN İLKELERİ

Dil Araştırmaları dergisi, uluslararası hakemli bir dergidir. Bahar ve Güz olmak üzere yılda iki kez yayımlanır. Dört sayıda bir dizin oluşturulur. Dergide “kör hakem” uygulaması yapılmakta olup her yıl Güz sayısında o yılın hakemlerine yer verilir. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurt içi ve yurt dışındaki kütüphanelere, uluslararası indeks kurumlarına, abonelere ve ilgililere gönderilir.

Dil Araştırmaları dergisinin amacı, genel Türk dili, genel dil bilimi, tarihî ve çağdaş Türk lehçeleri alanlarındaki özgün çalışmalara bir ortam hazırlamak ve bu yolla söz konusu alanlardaki araştırmaları ilgili kamuoyuna duyurmaktır.

Araştırmaya dayalı, alanında bir boşluğu dolduracak ve daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış özgün yazılar ile bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler (bu durum açık bir şekilde belirtilmek şartıyla), alanın gelişimine katkı sağlayacak tanıtım ve eleştiri yazıları Dil Araştırmaları dergisinde yayımlanır.

Dil Araştırmaları dergisine gönderilen yazılar, Yayın Kurulu tarafından derginin yayın ilkelerine uygunluk bakımından değerlendirilir. Yayın Kurulunun uygun bulduğu yazılar, alanında çalışmalarıyla kabul görmüş iki hakeme gönderilir. İki hakemden olumlu rapor alan yazılar yayımlanır. Hakem raporlarından biri olumlu diğeri olumsuz ise, yazı üçüncü bir hakeme gönderilir. Hakemle-

EDITORIAL PRINCIPLES

The journal of Dil Araştırmaları is an international refereed journal and it is published twice a year as spring and fall seasons. An index is prepared and published at the end of each fourth issue. “Blind reviewing” is applied and the referees of the year are included in the fall issue. Each issue is forwarded to national/ international libraries and international indexing institutions determined by editorial board and to subscribers and the concerned.

The aim of Dil Araştırmaları is to pave a way for original studies in the fields of general Turkish Language, linguistics, historical and modern Turkish Dialects and to inform the public opinion about these studies.

The original articles which base on research and have not been published elsewhere, papers presented at conferences (provided that it is clearly stated), introductive and critical writings that will make contributions to the field are published in the journal of Dil Araştırmaları.

Articles forwarded to Dil Araştırmaları are first reviewed by the editorial board in terms of journal’s publishing principles. Those regarded as acceptable are initially sent to two referees who are well-known for their studies in the fields. Articles are published if the two referees sent affirmative reports. If one of the reports is affirmative and the other is negative, it is forwarded to a third referee. Names of the authors are not sent to the referees. and names of the referees are

re yazar adı gönderilmez ve hakemlerin isimleri gizli tutulur. Gelen raporlar beş yıl süreyle saklanır. Yazarlar hakemlerin eleştiri, öneri ve düzeltme taleplerini dikkate alırlar; katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Dil Araştırmaları dergisine kabul edilmeyen yazılar istek hâlinde yazarlarına iade edilir.

Dil Araştırmaları dergisinin yayın dili Türkiye Türkçesidir. Yayın ilkelerine uygun olmak şartıyla İngilizce, Fransızca, Almanca, Rusça yazılar ile diğer Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilebilir. Ayrıca, dergide çeviri yazılar ve tanıtımlar da yayımlanabilir.

Yazım Kuralları

1. Başlık: 12 punto, koyu, büyük harflerle yazılmalıdır.

2. Yazar Adı: Başlığın altında sağ tarafta, ad küçük ve soyadı büyük harflerle, koyu yazılmalı; unvan, görev yapılan kurum ve e-posta adresi italik olarak bir yıldız işareti ile soyadına dipnot düşülerek ilk sayfanın altında verilmelidir.

Makale yazarı, adını ve soyadını, görev yaptığı kurumu ve akademik unvanını açıkça belirtmelidir. Yazar, kendisiyle iletişim kurulabilecek açık adres, telefon numarası ve elektronik posta adresini Yayın Kuruluna bildirmelidir.

3. Özet: Yazının başında, Türkçe ve İngilizce özet (en fazla 200 kelime) mutlaka bulunmalıdır. Özet içinde kaynak, şekil, çizelge vb. bulunmamalıdır. Özeti hemen altında en fazla on kelimelik anahtar kelimeler yer almalıdır. Özet ve anahtar kelimeler Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmalıdır.

4. Makale Metni: Yazılar, A4 boyutundaki kâğıtlara, MS Word programında Times New Roman yazı karakteriyle, 11 punto, tek satır aralığıyla, sayfa kenar-

also kept secret. The reports are kept for five years. If the authors disagree with a point, they are entitled to object with their justifications. Articles which are not accepted for publication can be returned to their authors if requested.

The publication language of Dil Araştırmaları is Turkey Turkish. English, German, French, Russian or other Turkish dialects can be included in the issues if they are appropriate to the submission guidelines of Gazi Türkiyat. Furthermore, translated articles and reviews can be published.

However, articles in other Turkish dialects may be published upon the decision of the Editorial Board in each issue.

Writing Rules

1. Title: The title should be written in bold, minisculely with 12 type size.

2. Name of the Author: It should be written with the name small and surname minisculely and bold, under the title and on the right side. Academic position, institution and e-mail address should be written in italics with an asterisk as a footnote to the surname at the bottom of the first page.

3. Abstract: The article should include an abstract in Turkish and English (in maximum 200 words) at the beginning of the text. There should be no reference, figures and charts etc. There should be key words, consisting of maximum ten words, under the abstract. Abstracts and key words should be written in Turkish and English.

4. Main Text: The article should be written in MS word program in Times New Roman, 11 type size and 1 line on A4 format papers. There should be 3 cm space on the margins and pages should be numbered. Articles should not exceed 10 000 words. The examples in the text

larında 3'er cm. boşluk bırakılarak ve sayfalar numaralandırılarak yazılmalıdır. Gönderilen yazılar, 10 000 kelimeyi geçmemelidir. Metinde geçen örnekler eğik harflerle, anlamlar tırnak içinde ve düz olmalıdır. Yazılarda Türk Dil Kurumunun yazım kuralları geçerlidir. Yazar özel bir font kullandıysa, yazıyla birlikte bu fontları da göndermelidir. Ayrıca yazıda kullanılan resim, şekil vb. için numaralar verilmelidir.

5. Kaynak gösterme: Metin içinde atıflar soyadı ve tarih ve/veya sayfa olarak parantez içinde (Hacıeminoğlu 1991), (Hacıeminoğlu 1991: 30) şeklinde gösterilmelidir. Üç satırdan az alıntılar satır arasında ve tırnak içinde; üç satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve soldan birer santimetre içeride, blok hâlinde, 9 puntoyla, tek satır aralığıyla verilmelidir. Atıfta bulunulan tezlerin hangi üniversitede, hangi akademik derece için ve hangi tarihte yapıldığı belirtilmelidir. Dipnotlar sayfa altında numaralandırılarak verilmeli (9 punto) ve sadece açıklamalar için kullanılmalıdır.

6. Kaynakça: Kaynaklar, metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak, 10 punto, tek satır aralığıyla ve aşağıdaki biçimde yazılmalıdır. Eser adları yatık, makale adları tırnak içinde ve diğer bilgiler örneklerdeki gibi verilmelidir. Bir yazarın birden fazla yayını olması durumunda, kaynaklar yayımlanış tarihine göre sıralanmalı; bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınlar ise 2008a, 2008b şeklinde olmalıdır.

ECKMANN, Janos (1988). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay KARAĞAÇ), İstanbul: İÜEF Yayınları.

ERCİLASUN, Ahmet B. (1984). *Kutadgu Bilig- Fiil*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

ERCİLASUN, Ahmet B. (2007). "Türkçenin En Eski Komşuları", *Maka-*

should be in italic, the meanings should be in quotation marks and not in italic. The articles must confirm to the writing rules of The Turkish Language Association. If the author had used a special font type, he should forward it with the article. Besides, the pictures and figures etc. in the article should be numbered.

5. Citations: References within the text should be given with name and date and/or page in parentheses (Hacıeminoğlu 1991), (Hacıeminoğlu 1991: 30). Citations less than 3 lines should be typed between lines and in quotation marks; citations more than 3 lines should be typed with indent of 1 cm in block, 9 type size and with 1 line space. At which university, for which academic position and when the cited dissertations are prepared should be stated. Footnotes should be numbered at the bottom of the page (with 9 type size), and be used only for explanations.

6. References: References should be typed at the end of the text in alphabetical order of the authors' surnames, with 10 type size and 1 line space as follows. The works that are not referred in the article should not be given in references. The name of the author should be written for each of the references by the same author, the names of the works should be in italic, the names of the articles should be in quotation marks and other information should be as in the examples. If there are more than one reference by the same author, then they will be listed according to their publication date; references of the same author published in the same year will be shown as 2008a, 2008b.

ECKMANN, Janos (1988). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay KARAĞAÇ), İstanbul: İÜEF Yayınları.

ERCİLASUN, Ahmet B. (1984). *Kutadgu Bilig- Fiil*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

leler (Haz. Ekrem ARIKOĞLU), Ankara: Akçağ Yayınları, s. 41-62.

KARAHAN, Leylâ (1997). “Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine”, *Türk Dili*, S. 549 (Eylül), Ankara, s. 209-213.

KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yayınları.

Yazıların Gönderilmesi

Belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanmış yazılar, internet veya yazışma adresimize gönderilmelidir. Yazarlara raporlar doğrultusunda geliştirilmek veya düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzenlemeler yapılarak en geç bir ay içinde tekrar dergiye ulaştırılmalıdır. Yazı işleri, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapabilir. Yukarıdaki kuralara uymayan makaleler yayımlanmaz. Yayımlanan makalelerin fikrî ve ilmî, çevirilerin ise hukukî sorumluluğu yazarlarına/ çevirmenlerine aittir.

Yazışma adresi

dilarastirmalari@gmail.com

www.dilarastirmalari.com

ERCİLASUN, Ahmet B. (2007). “Türkçenin En Eski Komşuları”, *Makaleler* (Haz. Ekrem ARIKOĞLU), Ankara: Akçağ Yayınları, s. 41-62.

KARAHAN, Leylâ (1997). “Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine”, *Türk Dili*, S. 549 (Eylül), Ankara, s. 209-213.

KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yayınları.

How to Forward Articles

The articles prepared in accordance with the principles should be sent to the e-mail or to correspondence address. The articles returned to the authors for correction and improvement should be sent back to the Journal not later than one month. Minor editing may be done by Editorial Board. Articles not prepared in accordance with the principles above will not be published. The scientific and mental responsibility of the published articles and legal responsibility of the translations belong to the authors/translators.

Correspondence Address

dilarastirmalari@gmail.com

www.dilarastirmalari.com